NAGYALFÖLD ALAPÍTVÁNY

Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián

Magyar Tudományos Akadémia
Regionális Kutatások Központja
Alföldi Tudományos Intézet

Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián

III. Alföld-kongresszus
2003. november 28–29, Békéscsaba

Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián

Szerkesztők:
Nagy Erika
Nagy Gábor

Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 2005

Készült az MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya által szervezett,
2003. november 28-án és 29-én
Békéscsabán megtartott

III. ALFÖLD-KONGRESSZUS

előadásai alapján

Technikai szerkesztők:
Duray Balázs
Vámosné Zöld Márta

Ábrák:
Bencsikné Szőke Margit
Vetési Sándor

© MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály
ISBN 963 85437 79

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

PLENÁRIS ELŐADÁSOK 7
Enyedi György: Európa peremén? 7
Mészáros Rezső: Az Alföld és a kibertér 12
Csatári Bálint: Az Alföld-problematika régi és új elemei 18
Horváth Gyula: Az uniós tag Magyarország új kohéziós politikájának alapkérdései 26
Benedek József: A regionális egyenlőtlenségek néhány jellegzetessége Romániában 33
Adrian Niţu – Klein Ladislau: Magyarország uniós csatlakozásának hatásai a nyugat-romániai régiókban 39
Losoncz Alpár: A Vajdaság az európai egységesülés kontextusában: leszakadás vagy felzárkózás? 46

1. PANEL
TÁRSADALMI, SZERVEZETI ÉS KÖRNYEZETI PROBLÉMÁK, KONFLIKTUSOK AZ AGRÁRSZEKTORBAN AZ UNIÓS CSATLAKOZÁS UTÁN 53
Simon Sándor: Panelvita-összefoglaló 53
Ángyán József: Az európai agrárfinanszírozás új, ökoszociális útja és a magyar vidék számára felkínált lehetőségei 56
Nagy János – Dobos Attila – Szabó József: Tájgazdálkodási körzetek kialakításának lehetőségei az Észak-alföldi régióban 66
Simon Sándor: A mezőgazdaság periferizálódásának elméleti háttere 70
Harsányi Endre – Sulyok Dénes – Nagy Attila János – Harsányi Gergely: Magyarország földhasználatának változása a 20. század második felében . 75

2. PANEL
A VIDÉKFEJLESZTÉS SZEREPE ÉS MOZGÁSTERE AZ EU ÉS AZ ÚJONNAN BELÉPŐ ORSZÁGOK PERIFÉRIKUS TÉRSÉGEIBEN 81
Baranyi Béla: Panelvita-összefoglaló 81
Gadóciné Fekete Éva: Új esély a perifériáknak? 84
Kovács Teréz: Az Alföld esélye: vidékfejlesztési lehetőségek az EU-csatlakozás után 89
Balcsók István: A humán erőforrások fejlesztésének szerepe az Észak-alföldi régió periférikus térségeinek felzárkóztatásában 95
Volter Edina: Külső perifériáink és belső értékeik 100
Dancs László: Lehetőségek és veszélyek a magyar–ukrán határ menti periférián 104
Vidéki Imre: A kunszentmiklósi kistérség 109
Rudl József – Bank Klára: Faluközpontok a periférián 114

3. PANEL
A KÖRNYEZETTUDATOSSÁG ÉS -GAZDÁLKODÁS KÉRDÉSEI
AZ EU-CSATLAKOZÁS UTÁN 119
Nagy Imre: Panelvita-összefoglaló 119
Rakonczai János: Környezeti változások és a környezetpolitika, különös tekintettel az Alföldre 122
Szlávik János: Az árvízvédelmi biztonság megteremtése, terület- és vidékfejlesztési program megvalósítása a Tisza mentén (a Vásárhelyi-terv) 126
Kovács András Donát: A környezettudatosság szerepe a Tisza-vidék fenntarthatóságában 132
Dávid Lóránt: A Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése idegenforgalmi vonatkozásai 136
Duray Balázs – Nagy Imre: Fenntartható környezetvédelmi tervezés Békés, Békéscsaba és Gyula városokban 143
Raffay Zoltán: A szolgáltatások környezeti hatásai, avagy környezetbarát-e a szolgáltató társadalom? 150

4. PANEL
AZ ÁTALAKULÁS ÉS A CSATLAKOZÁS VESZTESEI
– AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG KÉRDŐJELEI AZ ALFÖLDÖN 155
Szoboszlai Zsolt: Panelvita-összefoglaló 155
Ekéné Zamárdi Ilona: A hátrányos helyzetű kistérségek munkaerőpiacai az Észak-Alföldön 157
Kovács Krisztina: A külföldiek szerepe az egzisztenciális fenyegetettség érzésében és a munkanélküliség növekedésében egy alföldi megyében ... 161
Jász Krisztina: Az esélyegyenlőség társadalmi tényezői – A hídszerep kialakításának lehetőségei a roma és a nem roma csoportokban 166
Szarvák Tibor: A roma társadalmi csoportok digitális tőkéje 171
Koncz Gábor: Az alföldi városok lakosságának foglalkoztatottsági viszonyaiban 1990 és 2001 között bekövetkezett változásokról 178

5. PANEL
A TÖRTÉNELMI MÚLT MÁIG HATÓ (ÉLŐ) KÖVETKEZMÉNYEI – A HAGYOMÁNYOK
ÉS ÉRTÉKEK MEGŐRZÉSE A GLOBALIZÁCIÓ ÉS INTEGRÁCIÓ KORSZAKÁBAN 183
Kugler József: Panelvita-összefoglaló 183
Frisnyák Sándor: Történelmi örökségünk: az alföldi kultúrtáj 187
Beluszky Pál: A táj-település-ember kapcsolata az Alföldön 192
Erdész Ádám: Történelmi örökség – történelmi kötöttség 198
Majdán János: A múlt és jelen kapcsolata az Alföldön 204
Örsi Julianna: A népi kultúra szerepe az ezredfordulón 209
Szabó Gyula: A lokális kötődés érzelmi és tudati aspektusai egy hortobágyi vizsgálat tükrében 216
Uhrin Erzsébet: A szlovák nyelv és kultúra lehetőségei a globalizáció és integráció korszakában 221

6. PANEL
A GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ KÉRDŐJELEI
A GLOBALIZÁLÓDÓ (EURÓPAI) GAZDASÁGBAN 227
Nagy Gábor: Panelvita-összefoglaló 227
Lengyel Imre: A regionális gazdaságfejlesztés néhány hazai dilemmája 232
Barta Györgyi: A külföldi működő tőke beáramlásának tendenciái és szerkezeti (ágazati, területi) elmozdulásának esélyei Magyarországon, különös tekintettel az Alföldre 239
Sztankó János: Múlt, jelen, jövő-menő lehetőségek: Békés, a magára maradt/hagyott megye 246
Bajmócy Zoltán: Üzleti inkubátorok: az endogén helyi fejlesztés eszközei 250
Kukely György: Lehet-e húzóerő az ipar az Alföldön? 255
Koós Bálint: Uniós csatlakozásunk és az Alföld logisztikai potenciálja 260
Abonyiné Palotás Jolán: Gondolatok az Alföld strukturális hátrányairól 266
Lukovics Miklós: A gazdasági szerkezet és a regionális elérhetőség szerepe Békés megye versenyképességében 270

7. PANEL
A TUDÁSALAPÚ FEJLŐDÉS ESÉLYEI – A KUTATÁS, AZ OKTATÁS ÉS A GAZDASÁG KAPCSOLATRENDSZEREI 277
Bakti Mária: Panelvita-összefoglaló 277
Kanalas Imre: Új kihívások az alföldi felsőoktatás rendszerében 280
Győri Ferenc: Debrecen és Szeged jelentősége talentumföldrajzi megközelítésben 285

8. PANEL
GLOBALIZÁCIÓ ÉS INTEGRÁCIÓ – KIHÍVÁSOK A TERÜLETI IGAZGATÁS SZÁMÁRA. 291
Somlyódiné Pfeil Edit: Panelvita-összefoglaló 291
Hajdú Zoltán: Milyen régió lehet (legyen) az Alföld? 294
Bőhm Antal: Határ menti települések együttműködésének esélyei és korlátai 299
Marosvári Attila: Az Alföld jövője és a DKMT Regionális Együttműködés .. 304
Kozma Gábor: Önkormányzati társulások Hajdú-Bihar megyében 311
Komádi Mónika: A Békés-Bihar kistérség centrum–periféria viszonyai és belső kohéziója 316

9. PANEL
ÚJ FOLYAMATOK ÉS KONFLIKTUSOK VÁROSI TEREKBEN
– AZ EURÓPAI TERÜLETFEJLESZTÉSI PERSPEKTÍVÁK (ESDP) TÜKRÉBEN 323
Timár Judit: Panelvita-összefoglaló 323
*Kovács Zoltán:*Az alföldi városok térszerkezetének átalakulása – kihívások és kérdőjelek a városfejlesztés számára 326
*Kiss Lajos:*Urbanisztikai folyamatok alulnézetből 331
Becsei József: Alföldi város – városszerkezet 333
Molnár Ernő: Urbánus szempontok az Európai Unió regionális politikájában 340

Szabó Szabolcs:
Az Európai Területfejlesztési Stratégia (ESDP)
érvényesülésének lehetőségei az Alföldön 345
Nagy Gábor: Az alföldi városok a formálódó információs társadalomban 348
Tóth Krisztina: Az alföldi városok lakáspiaci pozíciói 354
Keserű Imre: A bevásárlóközpontok és hipermarketek elterjedésének hatása
a helyi tömegközlekedési hálózatra az Alföldön 360
Nagy Erika: A városi térhasználat átalakulásának néhány sajátossága a
kereskedelmi fejlesztések erőtereiben 365

Előszó

Az első Alföld-kongresszust azzal a céllal rendezte meg az MTA Regionális Kutatások Központjának Békéscsabai Osztálya 1993-ban, hogy *fórumot teremtsen* a térség természeti és gazdasági-társadalmi sajátosságaival, fejlődésével foglalkozó, különböző tudományterületeket művelő kutatók, illetve azon gyakorlati szakemberek és politikusok számára, akik az Alföld fejlesztésének tényleges vagy potenciális szereplői voltak. Az eltelt bő tíz év során *alapvetően megváltoztak térségünk fejlődésének feltételei* a gazdasági és politikai reformok, a csatlakozási előkészületek és a globalizációs folyamatok eredményeként. Ezek a tendenciák meghatározták az eddig megrendezett, az Alföld fejlődésével, jövőjével foglalkozó kongresszusok (1993, 1998, 2003) tematikáját, az ott felvetett gondolatok kereteit is. Egyrészt *megváltoztak a jövőképalkotás viszonyítási pontjai* – az Alföld történelmében gyökerező sajátosságok feltárásától eljutottunk a régió fejlődésének hazai, európai és globális folyamatokkal összefüggésben történő értelmezéséig –, másrészt *új súlypontok jelentek meg* a vitákban.

Az uniós csatlakozás előtt néhány hónappal megrendezett III. Alföld-kongresszuson elhangzó előadások és szakmai viták középpontjában az *Alföldet is érintő európai integrációs folyamatok* álltak. A rendezők célja az volt, hogy elemezzük a bővítési folyamat hatásait, az azzal összefüggő konfliktusokat egy olyan térségben, amely földrajzilag és a hagyományos fejlettségi mutatókat tekintve is „távol" esik az Unió dinamikus centrumaitól, régióitól. A konferencián az Alföld helyét, lehetséges szerepét kerestük az európai térben és a globalizálódó nemzetközi kapcsolatrendszerekben, a szakmai beszélgetések ezért átlépték az ország (és az Európai Unió majdani) határát, tematikájukban, valamint a szomszédos országokból érkező résztvevők révén.

Abban nem volt vita a résztvevők között, hogy *a jelen neoliberális gazdaságpolitikai kurzusában az Alföld a kilencvenes évtized egyik legnagyobb vesztese*. Alapvető kérdésként merült fel azonban, hogy a nagyrégió jövőképének és kívánatos fejlődési pályájának megrajzolásakor milyen mintához kell igazodni. A globálissá váló gazdasági folyamatokat ma döntően a neoliberális gazdaságfilozófiai elvek mozgatják, az alternatív modellek épp csak feltűntek a véleményformálók horizontján. E keretek között az Alföldnek mint egésznek a felzárkózási esélyei szerények. Bár a nagyrégió nem homogén periféria, a meglévő modernizációs szigetek nem kapcsolódnak egymáshoz, sem az európai léptékű folyamatokhoz kellő mélységben.

Az Alföld tudáskészlete, valamint az agrár hagyományok által átörökített kockázat-minimalizálási gazdasági magatartásforma *nem kedvez a tudás-társadalom* megalapozásának. A hagyományos gazdasági ágazatokra, illetve a nem termelő gazdasági tevékenységekre építő fejlődési pálya sem kecsegtet gyors sikerrel. A magas minőséget hordozó egyedi termékek száma csekély, a bio-gazdálkodás elfogadottsága mérsékelt, a kulturális gazdaság pozitív hozadékai legfeljebb néhány településen válhatnak mérhető gazdasági teljesítménnyé. Az információs gazdaság és társa-

dalom megjelenése az Alföldön kezdeti stádiumban van. Társadalmi oldalról a fejlődési modell „ára" a jelenlegi területi és társadalmi különbségek éleződése lehet, amely a munkaerő-megtakarításon keresztül akár a jelenlegi szintet jóval meghaladó munkanélküliség kialakulását is eredményezheti.

A *táji, természeti, illetve a kulturális értékek megőrzésén alapuló gazdaságfejlődési modellek megjelenésére* mindaddig *nincs értelme várni*, amíg a bevezetésükhöz szükséges gazdasági érdekek kellően meg nem erősödnek. Várható, hogy egyes elemek (pl. a táji-természeti értékek fokozott védelme) megjelennek a „fősodorhoz" tartozó gazdasági elméletekben is, s elvezethetnek *a jóléti modell újrafogalmazásához*.

Bár a III. Alföld-kongresszuson nem sikerült alternatív fejlődési pályát felvázolni, a következtetés, hogy *az Alföld az európai térben a „félperiféria-félperiféria" szerepet tölti be*, világosan levonható volt az ott elhangzott előadásokból és a nyomukban kibontakozó vitákból. Az Alföld népessége az új európai gazdasági rendbe elsődlegesen fogyasztóként és munkaerő-kibocsátóként integrálódott, ami a periférikus helyzet konzerválódását vonhatja maga után.

Kikerült ugyanakkor az érdeklődés fő áramából a területfejlesztés és a vidékfejlesztés, ami egyértelműen a hozzá tapadt illúziók elvesztésének a következménye. A hozzászólások érzékeltették, hogy *az uniós csatlakozás*, a közösségi fejlesztési források megnyílása hazánk és *az Alföld számára sem hozhat olyan léptékű tőkebeáramlást, amelynek révén a lemaradást gyors ütemben fel lehetne számolni*. Amíg a nemzeti és európai szintű politikák nem veszik figyelembe a térségi-regionális sajátosságokat, illetve az Alföld nem lesz képes egységesen megjeleníteni sajátos érdekeit a döntéshozatal folyamatában, majd azokat érvényesíteni a belső fejlesztések végrehajtásában, addig a régió képtelen lesz arra, hogy versenyezzen a kontinens vezető gazdasági régióival. E a felismerés jelentőségét csökkenti, hogy a III. Alföld-kongresszuson – különösen az 1998-assal összevetve – a politikai szereplők érdeklődése csekély volt.

A szerkesztők

Plenáris előadások

Enyedi György[1]

Európa peremén?

Előadásom címe kérdőjellel végződik, ám maga az előadás is bővelkedik kérdőjelekben – s nem mindegyikre lesz válaszom.

Az első kérdés: az Alföld Európa peremén vagy perifériáján helyezkedik-é el? Ha a peremvidék, vagy a periféria pusztán földrajzi fogalom – a válasz egyszerű, a földrajzi koordináták alapján adható meg. Az Alföld az európai kontinensnek a közepe táján helyezkedik el, a kibővült Európai Uniónak – 2004. május 1. után – a keleti peremén lesz. Mindez, ismétlem, egyszerű topográfiai helyzet, nincs minőségi tartalma. Az elmúlt jó néhány évben divattá vált az amerikai I. Wallerstein centrum–periféria modelljének emlegetése, s mint minden divatos kifejezést, ezt is gyakran rosszul használják. Geográfus szerzők többször összekeverik a periféria geográfiai (fekvési) fogalmát a gazdaságtörténeti fogalommal, nem kevés bizonytalanságot okozva megzavart olvasóiknak. Wallerstein modellje ugyanis gazdaságtörténeti modell (Wallerstein, 1983). A *centrum* az a térség, amelyben a gazdasági-társadalmi innovációk (a technológiától az intézményi-szervezeti újításokig) megszületnek; melynek következtében a térség gazdasága új, versenyelőnnyel rendelkező fejlődési szakaszba lép, s ennek eredményeként a térség társadalma is átalakul, jóléte növekszik. Az újítások azután megkésve, gyakran módosulva, előnyeikből veszítve megjelennek a félperiférián; a perifériáig pedig el sem jutnak, vagy csak akkor, amikor már elavultak – s a centrumban addigra új fejlődési modell formálódik. Periférikus földrajzi fekvés és periférikus fejlettség persze összekapcsolódhat; ám míg a földrajzi periféria (az emberi történelem időléptékével) változatlan, a fejlettségi perifériából közelebb lehet kerülni a centrumhoz: az európai modern gazdaságtörténetben Skandinávia, a világ gazdaságtörténetében Kelet-Ázsia példája ezt jól illusztrálja. A mai gazdasági centrumok pedig mind kontinensperemek (Európa északnyugati, Észak-Amerika nyugati és keleti, Ázsia keleti peremei).

E gazdaságtörténeti modell szempontjából az Alföld Európán belül jellemző félperiféria: a centrum gazdasági fejlődési modelljei megkésve s meggyengülve jelennek meg – de megjelennek. Magyarországon belül a helyzet mozgékonyabb – a 19. század első kétharmadában az országban még nincs erős centrum, a gabonaexport, a nagy infrastruktúra-fejlesztések, a városnövekedés az Alföldet centrum-közeli helyzetben tartja. A 20. század kedvezőtlen: a magyar iparosodás akkor bontakozik ki, amikor Nyugat Európában megkezdődik a dezindusztrializáció és a tercier–kvaterner „forradalom"; az Alföld iparosodásának fő időszakában (az 1970-es, sőt 1980-as években) pedig a központi régióban válik markánssá a szolgáltatások

[1] Enyedi György akadémikus, MTA RKK

előretörése. *Az Alföld elmúlt évszázadának története: megkésettség egy megkésett országban. A félperiféria félperifériája.* A válasz tehát az első kérdésre: az Alföld az Európai Unió peremvidékén helyezkedik el (mely ténynek vannak előnyei és hátrányai, de a fekvés önmagában értéksemleges), fejlettségét tekintve pedig félperiférikus.

A második kérdés így szól: elmozdulhat-e az Alföld a periférikus helyzetből? Van-e esély a felzárkózásra a 21. század elején? (Bár már az is jelentős erőfeszítést kíván, ha az elmaradás nem növekszik, a fejlődés ugyan nem gyorsabb, de nem is marad el a centrumétól.) Ez újabb alkérdések megfogalmazását igényli:

- *Mihez* történjen a felzárkózás? A gazdag Európa jelen neoliberális gazdaságához? A tudás-alapú gazdasághoz?
- *Mivel mérhető* a felzárkózás? Jól ismert az egy lakosra jutó bruttó hazai termék nem kielégítő volta (bármilyen általános is viszonylag egyszerű becsülhetősége miatt a nemzetközi összehasonlításban). A fő gyengéje, hogy a gazdaság teljesítőképességéről ugyan tájékoztat, de a lakosság tényleges életkörülményeiről nem – ezért terjed az elmúlt évtizedben az emberi fejlődés indexe (Human Development Index – HDI) mely iskolázottsági, egészségügyi, foglalkoztatási adatokat is tartalmaz.

Amikor felzárkózásról beszélünk, a fejlett és kevésbé fejlett országok közötti gazdasági, életkörülményekbeni *távolság mérséklődését* értjük alatta – és a jelenlegi neoliberális, tehát a globális versenybe és a globális tőkefolyamatokba bekapcsolt gazdaságot értjük alatta. Ebben a gazdaságban jellemző a tőke vállalati, települési, általában földrajzi koncentrációja; a transznacionális nagyvállalatok, a nagyvárosi régiók globális irányító szerepe; a magasszintű üzleti–pénzügyi szolgáltatások, a kutatás–fejlesztés kiemelkedő jelentősége. Azt a tudást, mely e szektorokat a fejlett (centrum-) országokban és régiókban működteti, – korszerű ismeretek mellett – az átalakíthatóság, a gyors alkalmazkodás, a rugalmasság, a változásokkal járó kockázatok elfogadása jellemzi.

E követelmény-listából úgy tűnik, az Alföld felzárkózásának szerények az esélyei. A transznacionális nagyvállalatok alig vannak jelen – akkor is a kevés tudást igénylő, beszállító alegységekkel – nincsenek nagyvárosok, amelyek számottevő nemzetközi szerepet vállalhatnak. Ám a helyzet részletesebb vizsgálatot kíván, hiszen a fejlett Európában is találunk prosperáló régiókat nemzetközi nagyvárosok és transznacionális vállalati központok nélkül. Jól ismert, hogy *az Alföldön nem homogén a periférikus jelleg*: vannak modernizációs szigetek, amelyek szervesen egyelőre sem egymáshoz, sem a hazai centrumhoz, a budapesti városrégióhoz nemigen kapcsolódnak, de erre lehetőség nyílhat. Az Alföld népességének iskolázottsági szintje jó, jobb, mint Észak-Magyarországé, vagy a Dél-Dunántúlé. Van két jelentős egyetemi–kutatási központja (Debrecen és Szeged). A tudás működtetési feltételei azonban hiányosak, ezért az iskolázott alföldiek közül sokan hagyják el régiójukat – az agyelszívás országon belül is működik. A tudás megfelelő infrastruktúra, foglalkoztatási kínálat, gazdag városi kultúra híján nem működtethető – a kör bezárult.

Az is kérdés, hogy az Alföld társadalmának tudáskészlete megfelel-e a tudásalapú gazdaság kívánalmainak? Ezt az iskolázottsági színvonal önmagában nem fejezi ki. A tudásalapú gazdaság amúgy is csak a munkaerő két csoportjára tart elsősorban igényt: a magasan kvalifikált értelmiségiekre és az iskolázott, de szakképzetlen, könnyen betanítható segédmunkásokra. *A termelési tradíciók értéke csekély*, főleg az Alföldön, ahol ezek elsősorban a mezőgazdaságban – egy meglehetősen külterjes mezőgazdaságban – gyökereznek. Az élelmiszer-gazdasági (mezőgazdasági, élelmiszer-feldolgozási, agrárkereskedelmi) hagyományok kialakítottak egy *kockázat-minimalizálási gazdasági magatartást*. Ez a magatartás az agrárgazdaságban ésszerű, a tudás-alapú gazdaságban (melyben az innovációk kockázat vállalása mellett jönnek létre) – versenyhátrány. (A német Beck a modern társadalmat egyenesen *kockázat-társadalomnak* nevezi. *„A modernizáció kockázataiban nagy üzlet rejlik"* – írja, majd kifejti, hogy a modernizáció kockázatai tudásfüggőek: felismerésük, mérésük, kezelésük önálló szakmává vált (Beck, 2003). A tudás részben felhasználási módjában, a mentalitásban értékelhető. A kockázatkerülő gazdasági magatartás már a centrumban bevált, onnan átvett termék előállításában, vagy szolgáltatási formában mer gondolkodni, s ezzel lemond az innovációk bevezetésének jelentős gazdasági hasznáról.

Milyen mérvű a lemaradás az Európai Unió átlagától? Mérjünk – tökéletlensége ellenére – az 1 lakosra jutó GDP-ben: az Alföld átlaga kb. 7000 dollár/fő, negyede az EU közepesen fejlett régióinak (kb. 28 ezer dollár)[2]. Az abszolút különbség 21 ezer dollár. Könnyű kiszámítani, hogy a felzárkózáshoz (a különbség csökkentéséhez) az Alföld gazdaságának nem csak gyorsabban, hanem több mint négyszer gyorsabban kellene növekednie, mint a megközelítendő EU régióknak. Nem látok olyan meglévő, vagy az Alföldre vonzható modern gazdasági szektort, mely ezt a gyors növekedést indukálni tudná.

Nincs-e arra lehetőség, hogy hagyományos gazdasági ágazatokkal, vagy nem termelő jellegű gazdasági tevékenységgel gyorsuljon fel a növekedés? Ez a kérdés foglalkoztatott a II. Alföld konferencián tartott „Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiférián" c. előadásomban (Enyedi, 1999). Akkor a kézműves tudásra alapozott „alacsony technológia, kiváló minőség" jellegű termékekre gondoltam, a csúcstechnológia, a modern technikai tudást igénylő, nagy beruházás-igényű termékek helyett, több sikeres példát idézve a „Harmadik Olaszországtól" Dániáig. Egy tőkében szűkölködő, foglalkoztatható munkaerővel rendelkező országban illetve régióban ésszerűbb a szerény beruházás-igényű, a mesterségbeli tudásra alapozott termékek előállítása – ha ez különlegesen jó minőségű terméket eredményez, megfelelő piac-szervezéssel fogyasztókat találhat. Ilyen terméket nagyon kevés helyen állítanak elő az Alföldön – halasi csipkét, karcagi kerámiát, vagy az élelmiszer-termékek közül a gyulai kolbászt – ám a piacszervezés kezdetleges, s e termékek legfeljebb néhány település jövedelmét egészítik ki. Az agrártermékek piaci kilátásai a nagy élelmiszer-felesleget előállító Európában kedvezőtlenek, új lehetőségként a környezetbarát mezőgazdaság biotermékei jelentkezhetnek. A kulturális gazdaság (beleértve a kul-

[2] Az EU elmaradt régióit is magába foglaló átlagának 1/3-a.

turális turizmust is) az európai városi gazdaságok egyik legdinamikusabb eleme, s jelentősége érződik például Debrecenben vagy Szegeden, ám ismét csak néhány településen. A hagyományosabb gazdaság, vagy a nem-termelő jellegű gazdaság megerősíthet és kiterjeszthet néhány meglévő modernizációs szigetet (és ez sem lebecsülendő) – de az Alföld nagy részein az ehhez való tudás is hiányzik. Nem látszik esély egy középtávú – 15 éves – felzárkózásra (azaz a fejlett világnál sokkal gyorsabb növekedésre).

Vajon elképzelhető-e olyan gazdasági modell, melyben a fejlődés nem azonos a szakadatlan gazdasági növekedéssel és fogyasztás-bővüléssel s e más modellben nem nyílnak-e kedvezőbb esélyek az Alföld számára? Ez azért különösen fontos kérdés, mert a vezető modell másolása nehezen küszöbölheti ki a megkésettség hátrányait. A felzárkózásnak nagyobb esélyt ad egy kibontakozó új modellhez való csatlakozás, akár csak egyes elemeiben. Természetesen elképzelhetőek új modellek, el is képzeltek ilyeneket, a jelenkori kapitalizmus belső feszültségei ki is kényszerítik, hogy a jövőről alternatívákban gondolkodjunk. Hadd idézzem a nagyszámú elképzelés közül a *Welford-féle bioregionális modellt*, *Amartya Sen* Nobel Díjjal elismert, a szakadatlan növekedéssel szembe állított *fejlődés elméletét* (magyarul is megjelent alapműve, „*A fejlődés, mint szabadság*" (Sen, 2003), esetleg megemlíthetem Marx Károly nevét, akinek 19. századi kapitalizmus-kritikája több vonatkozásban ma is érvényes lehet, hiszen az államszocialista politikai-gazdasági rendszer bukása a kapitalizmus ellentmondásait nem szüntette meg. A Marx korabeli kapitalizmus bámulatos önkorrekciós képességet mutatott s a 20. század során alaposan átalakult – nem kis részben a már megszűnt szovjet fenyegetés hatására. 2003. október végén jelent meg a francia „*Le Nouvel Observateur*" c. folyóirat rendkívül színes tartalmú különkiadása „*Karl Marx, a harmadik évezred gondolkodója?*" címmel (persze, kérdőjellel). Közismert a kapitalizmus mai, globalizációnak nevezett korszakának súlyos ellentmondása: a reálgazdaság és a tőkegazdaság szétválása; a társadalmi kirekesztődés a fejlett gazdaságú országokban; a súlyosbodó feszültség az emberiség többségének szegénysége s a kevesek gazdagsága között; a környezetterhelés és környezetrombolás növekvő veszélyei. A jelen neoliberális gazdasági kurzus hosszú távon nem folytatható – nem lenne elkerülhető ez úton sem egy ökológiai katasztrófa, sem a társadalmi válságok. Ha elfogadjuk a hosszú távú gazdasági ciklusok – a Kondratyev-ciklusok – létezését (én ezt igen valószínűnek tartom), e szerint is időszerűnek tűnik egy új gazdasági modell (ciklus) megjelenése.

Bár a prognózisok ma szerfelett bizonytalanok, *három jövőkép* vázolható fel. *Az első a technológiai optimizmusé*, amely az *információs társadalom* általános elterjedését feltételezi s bízik a jelen problémák jövőbeni megoldásában (pl. a megújuló erőforrások széles körű energetikai hasznosításában): végül is a műszaki haladás az emberiség életkörülményeit állandóan javította. Még a legszegényebb országokban is nőtt az elérhető életkor, mérséklődtek a járványok, javult a közlekedés lehetősége, csökkent az írástudatlanság. Magam azért vagyok szkeptikus e jövőkép érvényesülését illetően, mert a műszaki fejlődés jellege egyértelműen mélyíti a társadalmi egyenlőtlenségeket: tőkeigényes (tehát a gazdag országokra korlátozódik), világmé-

retű szétosztása a transznacionális nagyvállalatok privilégiuma, végül munkaerő-megtakarító, rontja a foglalkoztatási esélyeket, a gazdag országokban is sokan szorulnak ki a munkaerő-piacról.

A *másik jövőkép* sokszínű – számtalan alternatív gazdasági modell került kidolgozásra, melyek közül csak néhányat említettünk eddig. Több is választ adhat a legjelentősebb, válsággal fenyegető problémákra, közös vonásuk a fogyasztás-maximalizáló gazdasági célfüggvény felváltása, és a környezet fokozott óvása. Az alföldi tudáskészlet néhány ilyen modellben jobban, eredményesebben érvényesülhet, mint a neoliberális gazdasági modellben (pl. a természetközeli gazdálkodásban). A nagy és eddig megválaszolatlan kérdés, hogy *milyen érdekek irányíthatják a gazdaság szereplőit más modellek felé*? Az alternatív modellek kidolgozói inkább a belátásra, a jövő iránt érzett felelősségre, bölcs önkorlátozásra apellálnak, mint a közvetlen vállalati vagy egyéni érdekekre. A társadalom azonban érdek-vezérelt; csak az anyák önfeláldozóak, a versenyszféra szereplői nem.

Elképzelhető, hogy az alternatív modellek egyes elemei apránként bevezethetőek, egy-egy országban, egy-egy régióban vagy egy-egy ágazatban – amennyiben érdekek állnak mögé. Elképzelhető, hogy a kapitalizmus megújuló képessége még nem merült ki, s akkor – a gazdaság-történelem tapasztalata szerint – egy *új jóléti társadalmi modell* bontakozik ki. Végül elképzelhető – s ez a *harmadik jövőkép* – hogy *a modell-váltást különösen súlyos válság, katasztrófa kényszerítheti ki,* például kimerülnek a további növekedés természeti erőforrásai, vagy a társadalmi egyenlőtlenségek erőszakos mozgalmakhoz vezetnek – több szerző ezt tartja elkerülhetetlennek. Hogy azután melyik jövőkép válik valóra, s ez az Alföld Európán belüli helyzetét hogyan alakítja – nos, ez az utolsó kérdőjel, s bizony, nem tudom a választ.

IRODALOM

Beck, U. 2003: *A kockázat-társadalom.* Budapest. Századvég Kiadó.

Enyedi Gy. 1999: Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiférián. In: Baukó T. (szerk.) *Az Alföld a XXI. század küszöbén.* Békéscsaba. Nagyalföld Alapítvány: 11–16.

Sen, A. 2003: *A fejlődés mint szabadság.* Budapest. Európa.

Wallerstein I. 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása.* Budapest. Gondolat.

Mészáros Rezső[1]

Az Alföld és a kibertér

A Kyoto Egyetem professzora, *Tadeo Umesao* 1963-ban az információs és kommunikációs ágazat jelentős gazdasági térnyerését érzékelve elsőként jósolta meg az *információs társadalom* eljövetelét (Dertouzos–Moses, 1979). A fogalom használata azonban csak az 1970-es évek végén terjedt el, kezdetben szintén Japánban, és ezzel elindult az a nagyhatású folyamat, amely alig több mint negyedszázad múlva már jónéhány, közel azonos jelentésű, de kissé eltérő tartalmú fogalom sokaságát állította az információs társadalom kifejezés mellé. Mintegy szinonimaként ugyanis feltűnt az információs forradalom, információs korszak, kibertársadalom, tudástársadalom, digitális kor stb. később pedig , az információs forradalom térbeli kiterjedését, globalizációját jelezvén, megjelentek az információs szupersztráda, a globális információs infrastruktúra, a globális információs táradalom fogalma is.

Az információs társadalomba való átmenetet gyakorlatilag mindenki ünnepelte. Mindenki úgy vélte, hogy ezek a változások előnyösek a gazdaság, a demokrácia és általában a társadalom szempontjából. Kétségtelen, hogy az információs társadalomnak számos kézenfekvő áldása van, de vajon valamennyi következménye ennyire pozitív-e?

Egyesek egyenesen azt állítják, hogy hamarosan mindannyian olyan világban fogunk élni, ahol „bit"-ek gyártása, mozgatása és irányítása fog a helyére lépni sok, jelenleg még testi alakban, "atomok" segítségével folyó kapcsolatnak. Mivel ez az emberi történelemben fordulópontot jelent, a számítástechnika már nem a számítógépekről fog szólni, hanem az életről. Ezt azért volt szükséges előre bocsátani, mert ez a folyamat már számottevően előrehaladt. Az Európa Tanács 2002. március 15-16-ai barcelonai ülésén az „*eEuropa 2005*" c. dokumentumában megfogalmazta azt a cselekvési tervet, amelynek központjában az e-kormányzat, az e-oktatás, az e-egészségügy és az e-kereskedelem áll. Az információs társadalom kiépítésének programja azonban csak a jelenlegi helyzet megértésén és az eddig elért eredmények számbavételén alapulhat. A megvalósulás érdekében folyamatosan érzékelni kell, hogy jó irányba haladunk-e, és fel kell tárni, hogy korábbi célkitűzéseink érvényesek-e.

Krémer András a *Térinformatika* 2002/8. számában azokat a fő elemeket veszi számba, amelyek a helyzet megítéléséhez nélkülözhetetlenek. Érdemes ezeket tételesen idézni:

> „Eszközök: számítógépek, telefonok, fax, és mindennemű elektronikus kommunikációra alkalmas készülék. Hálózatok: mindazon technikák és csatornák összessége, melyek a végpontok összekötésére, összekapcsolására alkalmasak.

---

[1] Mészáros Rezső, az MTA levelező tagja, tanszékvezető egyetemi tanár, SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

Tudások: A felhasználók mindazon ismerete, mely az eszközök működésére, működtetésére, a használat módjára vonatkozik, s azokra a feladatokra, melyeket ezen eszközök és technikák segítségével el lehet végezni.

Tartalmak: Az eszközök olyan tartalmakat kell, hogy közvetítsenek, melyek kellően kívánatosak a felhasználók számára, egyszerre hitelesek és közérdeklődésre tarthatnak számot.

Szolgáltatások: A megfelelő tartalmakat szolgáltatásokon keresztül érhetik el a felhasználók.

Alkalmazások: A tartalmakat, szolgáltatásokat, s az ezek igénybevételéhez szükséges tudásokat rendszerbe foglaló végponti alkalmazások."

De térjünk vissza magához a fogalomhoz, a *kibertér*hez, ami *W. Gibson* (1984) találmánya – valójában egy sci-fi regényből emelkedett ki – és hovatovább a 21. század szimbólumává vált. A kibertér a hálózatba kötött számítógépterminálokról közvetlenül elérhető, navigálható tér. A kibertér *Gibson* felfogásában egy olyan mátrix, amely színes, elektronikus, karteziánus adattájkép, amelyben az egyének és a cégek interaktív kapcsolatba lépnek az információval, sőt kereskednek vele. A kifejezést a legkülönbözőbb csoportok használják saját céljaikhoz igazított jelentéstartalommal, ami arra enged következtetni, hogy gyors ütemben formálódnak a számítógépes kommunikáció és a virtuális valóság fajtái.

Sokan osztják azt a véleményt, hogy a kibertér nem az információ szállítására és feldolgozására van a legnagyobb hatással, hanem a társadalmi viszonyok és kapcsolatok alakulására. A kibertér képes befolyással lenni az éntudatra és a közösségekre. A kibertér olyan térkínálatot nyújt, ahol az ember testetlenné válhat azzal, hogy olyan kölcsönhatások terébe lép, amelyek függetlenek a testtől és a testtel kapcsolatos olyan meghatározottságoktól, mint a nem, a faj. Ez a hatás rendkívüli, jelentőségét nem tudjuk felismerni olyannyira, hogy még csak le sem becsüljük.

Meghatározó az az élmény, amely lehetővé teszi az emberek számára, hogy kimozduljanak tér- és időbeli helyükről, hogy személyiségük olyan oldalaival folytassanak kísérleteket, amelyeket egyébként a valóságos földrajzi térben eltitkolnak. A lehetőség azonban súlyos következményekkel járhat.

Mannhardt András (1997) érdekes tanulmányt közölt *„A kibertér foglyai"* címmel az Internet-függőségről. Az Internettől való függőséget a kérdéssel foglalkozó szakemberek leginkább a kóros játékszenvedélyhez, vagy az evés zavaraihoz hasonlítják. A személy ellenállhatatlan kényszert érez rá, hogy bizonyos cselekvéseket elvégezzen, akkor is, ha tudja, hogy ezek értelmetlenek, és rá nézve károsak lehetnek. Az internetezés nem alakít ki biológiai függőséget, ahogyan az pl. az alkoholizmus vagy a kábítószer-élvezet esetében tapasztalható: a szervezet nem „követeli meg" a napi „Internet-adagot". Akkor hát mi tartja fenn mégis ezt a rendkívüli erős kötődést?

Mannhardt *Sharelene M. Smith*-t idézi, aki két okot jelölt meg. Közülük az első a valóságtól való menekülés igénye. A hálózaton eltöltött idő megnyugvást, ellazulást, a valós élet gondjaitól való elszakadást jelent. A szorongás megszűnése, ez a szerfölött jó érzés „jutalmazza" az Internetezéssel eltöltött órákat, ez az a hallatlanul erős

mágnes, amely a kibertér foglyait a monitor elé vonzza. A másik tényező Smith szerint az, hogy mivel az Interneten mindenki névtelen maradhat, *a hálózat lehetőségeket kínál az énazonossággal való kísérletezésre*. Aki a való életben sikertelennek érzi magát, az Interneten „tiszta lappal", szinte új személyiséggel indulhat, és olyan emberekkel is kapcsolatot teremthet, akiknek a társaságára a való életben hiába vágyakozna. (Mannhardt a tanulmányát 1997-ben írta!)

Figyelemre méltó megfigyelés az is, hogy *a kibertér potenciálisan gyengíti a földrajzi közösségeket* azzal, hogy olyan központot kínál, amely a földrajzi közelség helyett a közös érdeklődésen alapul. Attól lehet tartani, hogy ahogy az emberek visszahúzódnak a kibertérbe, a földrajzi tér tovább aprózódik, és darabjaira fog széthullani, és így a társadalom egyre antiszociálisabbá válhat.

Többen azt vallják, hogy az információs technika, a kibertér elpusztít sok olyan tényezőt, amelyek a kulturális és társadalmi kapcsolatok hagyományos formáinak (a hely, a közösség és az identitás közötti kapcsolatoknak) támaszai voltak. Ennek a bomlasztó, pusztító hatásnak három típusa van. *Elősegíti a globális kultúra terjeszkedését*, ezzel gyengíti a helyi szokásokat, kultúrákat, hagyományokat. *Megkönnyíti a szervezetek világméretű szerkezet-átalakítását* és segíti a térbeli mozgást, a helyváltoztatást (ami azt jelenti, hogy az emberek egyszerre több helyen érezhetik magukat jelen). Végül *alternatív teret kínálnak*, amelyben az „én" határozatlan körvonalú és testetlen, a közösség pedig inkább a közös érdeklődés, mint a közös lakóhely alapján alakul ki. Ugyanakkor hozzájárul a hely (pl. a Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék) világméretű elterjesztéséhez is.

A kibertérről általában az a vélemény, hogy az egész világra kiterjedő, globalizáló közeg, bárhonnan el lehet érni, ha rendelkezésre áll a technikai apparátus és a működtetéséhez szükséges pénz. Ez azt is jelenti, hogy fenntartással kell kezelni azt a népszerűsítő állítást, hogy a kibertér az egyenlőség színtere, oda mindenkinek szabad bejárása van. Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az internetes hozzáférés nagy területi és társadalmi egyenlőtlenségeket mutat. A kibertér használatával együttjáró társadalmi, politikai és gazdasági előnyök a hagyományos térbeli és társadalmi megoszlások mentén helyezkednek el. Ebből többen arra következtetnek, hogy *a kibertér újra fogja termelni, sőt meg fogja erősíteni az egyes országokon, térségeken belül kialakuló egyenlőtlenségeket*, a fejlett és a fejletlen világ közötti különbségeket, és *új egyenlőtlenségeket fog teremteni, ami fokozhatja a társadalmi megosztottságot*.

A hozzáférés lehetősége és a ténylegesen Interneten eltöltött idő összefüggése sokféle következtetésre ad alkalmat. Lehet, hogy csak különböző függőségről van szó: a kelet-ázsiai esetében az internet-függőségről (chat-elnek) a dánok esetében meg a sörfüggőségről (azért használják olyan keveset az Internetet, mert kocsmába járnak). Persze lehet, hogy komoly gazdasági összefüggést takarnak a számok, és tényleg ezzel kerül a modern világ élére Kelet-Ázsia.

Egyre több bizonyíték van arra, hogy az elektronikus hálózathoz és technikáihoz való hozzájutásban mutatkozó társadalmi igazságtalanságok szívósak. A távközlési és távinformatikai infrastruktúrákhoz való hozzájutást és használatot különösen a városokban jellemzik társadalmi egyenlőtlenségek. Ezért is lenne szükség a városi

társadalom alapos feltárására. *Rechnitzer János* egy a közelmúltban elhangzott egészen más témájú előadásában ugyanezt szorgalmazta, de másokat is említhetnék.

A gazdaság kibertérrel való szerteágazó kapcsolata közül elsőként a távmunkát említem, de kicsit tágabb összefüggésben. A *távmunka* az alkalmazott otthonában, távközlési szolgáltatások segítségével végzett munkát jelenti, ami lehetővé teszi az alkalmazottak számára, hogy otthon dolgozzanak. A távmunkát az új, „információs társadalom" pozitív eredményének kiáltották ki, ami nagy rugalmasságot tesz lehetővé a dolgozó és a cégek számára is. Azonban számos elemző szerint a pozitív vonásokat ellensúlyozza az elszigeteltség, a bizonytalanság, a munka és szabadidő helyének összemosódása, a munkásösszetartás és -szolidaritás összeomlása, és az a fenyegetés, amit ez a munkafajta a szakszervezetek számára jelent. A távmunkához asszociált pozitív és negatív hatások jól tükrözik a távmunkások társadalmi megosztottságát. Az első körbe azok a jól képzett szakemberek tartoznak, akik kielégítő, igényes munkát végeznek, olyan feladatot, ami gyakran vállalkozói készséget és szakértelmet követel. A másodikba tartoznak azok a rosszul képzett dolgozók, akiknek általában kevésbé kielégítő szerep jut, alacsony szintű, „szolgai" munkák, mint pl. gépelés és adatbevitel.

A távmunkához kapcsolódó elképzelés részei az ún. *teleházak/távszolgáltató házak*. Ezeket úgy reklámozták, mint közösségi vállalkozásokat, amelyeknek az a céljuk, hogy rákapcsoljanak (gyakran elszigetelt) közösséget az „információs szupersztrádára", hogy készségekre képző központokat állítsanak fel bennük és megfelelő helyet és lehetőséget teremtsenek a távmunka számára. Az ilyen vállalkozásokban a dolgozók a felszerelés költségét (amit nekik kell megvenni) megoszthatják egymás között, a szakértelmüket összeadhatják, tanácsokat adhatnak egymásnak. A távszolgáltató házak népszerűsége egyre nő, különösen olyan távoli, vidéki helyeken, ahol nagy a munkanélküliség és ahol az ilyen távközlési központokat a helyi gazdasági fellendülés lehetséges módjának tekintik. Ezzel rokon elképzelésen alapul az *elektronikus faluház*, amely közösségre épülő információs és kommunikációs technikát szolgáltat a városoktól távol eső falusi helyeken.

A teleházak kifinomultabb, városi megfelelője, főleg a kis-és középvállalatok számára, a *teleport*. A teleport gyakorlatilag egy csúcstechnikát használó irodai géppark, amely fejlett távközlési kapcsolatokat kínál műhold- és üvegszálas technika közvetítésével. A felszerelés centralizálása azt jelenti, hogy a teleportok jelentős nagyságú megtakarítást kínálnak a kisebb használóknak, akik nem engedhetik meg maguknak az otthoni szélessávú Internet-kapcsolatokat. A teleportokat az információs kor új „kikötői raktárai"-nak tartják, amelyeknek hasonló a szerepük, mint amilyet a kikötők játszottak a tengeri hajózás korában. Használóiknak és azoknak, akik otthont nyújtanak nekik, gazdasági, konkurenciában eredményességgel kecsegtető előnyt kínálnak más helyekkel szemben.

Valójában a kibertér egyik legkülönösebb összefüggésrendszere a városokban épült ki. Egyrészt amiatt, hogy *az információs és kommunikációs technikák globalizációra ösztönző tendenciái mégsem totalizáltak*. Jelentős kölcsönhatás van a helyi és a globális szféra között, és *a helyi jelleg új formái vannak kialakulóban*. Ennek a tendenciának az a rendeltetése, hogy ellenálljon a globalizációs folyamatok hatásának, és ellensúlyozza a helyhez kötődés hiányát. Egyes helyek törekednek is

arra, hogy egyensúlyt teremtsenek a globális és a helyi jelleg között. Sok hely igyekszik tőkét kovácsolni magának egyediségéből, kultúrájából, abból, hogy érezhetően van lokális jellege. Kezdenek ráébredni arra, hogy a kultúra és a kulturális örökség kívánatos árucikk, vonzza a fogyasztókat, a beruházásokat és a turistákat. Ezért sok helyen a városok kulturális erőforrásait ennek a felismerésnek az alapján manipulálják és „eladják", hogy tőkéhez jussanak, és ily módon a kulturális értékek is a terjeszkedő „jelgazdaság" részévé váljanak. A helyzet iróniája, hogy éppen a kibertér az egyik olyan sajátos közeg, amelynek segítségével a városok a fogyasztás vonzására törekednek, és átformálják magukat. Egyre több városi vezető testület létesít számítógépes helyet a városának a hálózaton, azzal a szándékkal, hogy jelenlétük a hálón majd „eladja" a várost. Virtuális várost hoznak tehát létre, az éterbeli multi, az Internet segítségével szétterítik a kibertérben.

A másik, a kibertérhez kapcsoló megoldás, az *intelligens város*. Az intelligens város, amely olyan fejlett információs infrastruktúrával rendelkező település, amely biztosítja a városi önkormányzat, a kommunális szolgáltatások, a közművek működtetésének, a vállalkozások, a nonprofit szféra és az állampolgárok közötti korszerű információcserét, az üzleti, és közhasznú tranzakciók lebonyolítását. Az így kialakított környezet új lehetőségeket teremt, javítja az életminőséget és vonzza a beruházókat.

Mitchell már 1995-ben felvetette, hogy egy olyan világban, ahol mindenütt jelen van a számítógépes tevékenység, a nagyszámú „bit" üzlet, állandó kihívás éri a város fogalmát. Aligha tagadható, hogy a számítógépes hálózatok hovatovább olyan fontosak lesznek a városi élet, a város működése számára, mint az utcahálózat. Egyre inkább olyan értékké válik a memóriakapacitás és a képernyőtér, mint a telek és az ingatlan. A gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális tevékenység egy része áttolódik a kibertérbe. Ezért joggal merül fel a szokásos *várostervezési kérdések radikális újrafogalmazásának igénye*.

Végső soron a kibertérrel kapcsolatos problematikát úgy is összegezhetjük, hogy a kibertér általában ott jelentkezik a maga térkínálatával, ahol valamilyen igényt elégít(het) ki, vagyis *a kibertér tértípusai és alakzatai teljes egészében társadalmi eredetűek*.

A vázoltak alapján gondoljuk át az Alföld társadalmát, gazdaságát, a településeket, a térszerkezeteket. A legfontosabb kibertérhez kapcsolható elem a minél teljesebb információhoz jutás biztosítása. Ezért alapos vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze: hol van az Alföldön ebben a tekintetben kulturális, generációk közötti, jövedelmi és technikai szakadék. Fontos vizsgálni a térbeli megjelenéseket, akár települési, kistérségi, regionális, sőt interregionális összefüggéseket is.

A kibertér egy olyan térforma, ami információkat jelez arról, hogy abban a térségben a modern gazdaság és a modern társadalom mennyiségi és minőségi viszonyrendszere milyen, és ez jó alkalmat ad az összehasonlításra más térségekkel.

IRODALOM

Dertouzos, M. – Moses, J. (eds.) 1979: *The Computer Age: A Twenty Year View*. Cambridge MA. MIT Press.

Gibson, W. 1984: *Neuromancer*. London. Harper Collins.

Krémer A. 2002: Az információs társadalom kialakulása és mérési problémái. *Térinformatika* 8: 19–20.

Mannhardt A. 1997: A kibertér foglyai. *Élet és Tudomány* 51.

Mitchell, W. J. 1995: *City of Bits: Space, Place, and the Infobahn*. Cambridge MA og London. MIT Press.

Csatári Bálint[1]

Az Alföld-problematika régi és új elemei

Bevezető

Az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete kutatói kollektívája már több mint 10 éve munkálkodik közösen, négy városban, egy intézetbe szerveződve az Alföld nagyrégióban bekövetkezett változások értékelésén, a régió egyetemes és sajátos területi problémáinak megoldásán.

Az Alföldnek a rendszerváltás után felmerült ökológiai és ökonómiai problémáit feltáró első kutatási programunk közösen megfogalmazott területi fejlesztési prioritásait, ajánlásait megvitatta és elfogadta a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége (Magyar Tudomány 1994(1.):84-91.), s a Kormány is. Az utóbbinak az *Alföld-program* végrehajtásáról 2042/1994. (V. 9.) számú *kormányhatározata*, majd az ezek felülvizsgálatáról rendelkező 2152/1995. (V. 25.) számú *kormányhatározat* és a Duna-Tisza közi hátság kritikus vízháztartási helyzetéről szóló 2087/1995. (IV. 3.) számú *kormányhatározat* együttesen állapította meg az állami területi beavatkozások szükségességét és fogalmazta meg feltételeit.

Akkor még azt reméltük, hogy a területfejlesztési törvény életbe lépése nyomán a megalakuló régiók valóban hozzá tudnak majd látni a feladatok megoldásához. Sajnos ez nem következett be. Bár tudományos téziseink „átmentek" a köztudatba, sokszor hivatkozási alapként szolgáltak a nagy számban születő megyei és regionális területfejlesztési koncepciók textusaiban, de mindez természetesen kevésnek bizonyult ahhoz, hogy az I. Alföld-kongresszusunkon szinte teljes egyetértéssel fogadott javaslatok átfogó gyakorlati megvalósítása elkezdődjön.

Második – immár az MTA Stratégiai Kutatások Irodája által indított és finanszírozott –, az Alföldet érintő alapkutatási munkánk során már nemcsak a régiót magát, hanem annak valóban kiemelkedő, stratégiai jelentőségű területi, gazdasági, társadalmi kérdéseit vettük vizsgálat alá. Vagyis elsősorban a magukat a problémákat – klíma- és környezetváltozások, a modern gazdasági szektorok megjelenése, a határmentiség és a periféria, a városok sikeressége – helyeztük a középpontba, s azokat – hosszabb rövidebb elméleti és módszertani megalapozás után – „alföldi nézőpontból" igyekeztünk elemezni.

Ha az előző kongresszusunk óta megjelent tanulmánykötetеinket[2] és az Alföldi Tanulmányok tematikus számait áttekintjük, jól látható, hogy a régió jövője ma már sokkal inkább attól függ: valójában általánosíthatók-e, a különböző tudományterületek főbb nemzetközi eredményeihez igazíthatók-e az Alföldről született megállapítások?

---

[1] Csatári Bálint, intézetigazgató, MTA RKK ATI, Kecskemét

[2] „Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld"; „Várossiker alföldi nézőpontból"; „A fenntartható fejlődés és az Alföld".

Az Alföld korábban oly sokat és sokak által hangoztatott „mássága", fejlődésének bizonyos fokú „eredetisége", átalakuló és változó gazdasági–társadalmi adottságai a mai modernizációs, adaptációs és felzárkózási kényszerekhez, kihívásokhoz csak akkor „használhatók" a további tervezési fejlesztési tevékenységek kiinduló alapjaként, ha ezen a módon járunk el.

Az Alföldön bekövetkezett változások is egyre bonyolultabbak, csak több dimenzióban és az újraértelmezendő feltételek kívánalmai szerint értékelhetők. A változások egymásra hatásai is újabb és újabb problémákat generálnak. A tudományos megismerés sikerét tehát egyaránt veszélyeztetheti mind a dolgok túlzott leegyszerűsítése, mind azok túlbonyolítása. Előadásomban mindezek, előre bocsátásával csak felvillantani szándékozom néhány olyan problémát és eredményt, ami ebben a szellemben fogant.

Néhány jellemző és új probléma az Alföldről

Kopp Mária (2003) közelmúltban megjelent tanulmányában azokról a társadalmi depressziós tünetekről értekezik, amelyek az Alföldön is egyre inkább jellemezőek. Azt írja, hogy a középkorú népesség megyék szerinti halálozási különbségeiben egyre inkább a bizalom, a kölcsönösség, és a civil szervezetekben való részvétel alacsony foka, tehát a „társadalmi tőke" hiánya jelenik meg meghatározó tényezőként. S bár az iskolázottság szintje és a munkanélküliség is fontos tényező, a férfiak magas halálozási arányát egyre inkább befolyásolja az ellenségeskedés, a kölcsönös segítség alacsony foka.

Egyre inkább úgy tűnik, hogy az Alföld jövőbeli felzárkózásában e társadalmi tőkének a hiánya okozza majd az egyik legnagyobb problémát. A hat alföldi megye 31 kistérségében a lakónépesség több mint 50%-a nem tanul és nem dolgozik. Az e térségekben jellemző elvándorlás révén is fokozódó elöregedés és a tartós munkanélküliség hatásai, a szolidaritás és a térségi összefogás hiánya markánsan jelzi, hogy az Alföld számára nem elegendőek az „egyszerű" infrastrukturális vagy munkahelyteremtő beruházások. Új, s elsősorban a társadalmi tőkét újraépítő, vagy erősítő képzési, szaktanácsadói, közösségi intézményi fejlesztésekre is legalább akkora szükség lenne.

A másik ilyen új és érdekes problémának tűnhet az, amiről Tanács István (2003) írt nemrég a Népszabadságban. „*Nincs a fejünkben régiónk, térképe, nem látunk térben*" – írja. Ez több dolgot is jelenthet. Jelzi, hogy az alföldi társadalom jó része elidegenedett saját régiójától, nincs tisztában azzal, hogy érzékeny és sérülékeny környezete a jövőben egyre fontosabb tényezővé válhat számára. A „térlátás" hiányából adódhat, hogy az alföldi megyék és városok sorra lépnek ki azokból a régiónk határán szerveződött, az azokon átnyúló gazdasági-társadalmi kapcsolatokat ápolni, fejleszteni szándékozó nemzetközi szervezetekből, amelyek a kibővülő Európai Unióban egyre jelentősebb szerephez fognak jutni.

A „térlátás" és a tér iránti érzékenység pedig egyre fontosabb szerephez fog jutni a globális folyamatok lokális kezelhetőségében is. Abban, hogy a régió és annak térségei csak úgy lehetnek sikeres szereplői a nagyobb tér kínálta versenynek, ha loká-

lis erőforrásaiknak, adottságaiknak a pontos térbeli ismeretével rendelkeznek. Azaz, ha a fejünkben van a régió térképe.

Sajnos azok a korábban készült regionális, megyei és kistérségi tervek, amelyek bőséggel szolgáltak ilyen információkkal, s alapot kínálhattak volna a „térbeli tudás" fejlesztésére, ezt a szerepüket nem tudták betölteni. Mert az alföldi területekre érkező – a szükségesnél és az elvárhatónál sokkal szerényebb – fejlesztési források területi hatásaival nem foglalkoztak érdemben.

A területfejlesztési és a területrendezési tevékenységek elkülönülése is térbeli zavarokat okoz. S nemcsak arról van szó, hogy a rendezési tervek előírt hierarchiája (települési, megyei, kiemelt térségi, országos) alapján az azok betartásáért felelős önkormányzatoknak és hatóságoknak a tiltáson és büntetésen kívül nincs más (pl. érdemi fejlesztési) eszköz a kezükben, hanem arról is, hogy e tervek társadalmi elfogadottsága csekély. Így a térrel szemben támasztható nagyléptékű közösségi érdekek képviselete is csekély.

Az Alföldi Tudományos Intézet elmúlt éveinek főbb eredményeiből

Az Alföld-kongresszuson az intézet igazgatójának szinte kötelessége – még ha e cselekedete vitathatónak is tűnhet –, hogy kiemeljen néhány olyan kutatási eredményt a régióról, amelyeket a legfontosabbnak ítél. Geográfus szemlélettel, a klasszikus szférák szerint haladva, ezek a következők.

Az Alföld környezeti konfliktusai változatlanul számosak, sőt térben is növekedők. A medence éghajlatának szélsőségesen alakuló időjárási jelenségei aggasztóak. Csak egy egyszerű térinformatikai vizsgálatot végezve megállapítható, hogy 1950–1981 között még csak 230 alföldi településre (mintegy 1,4 millió lakossal) jutott évi átlagban 500 mm-nél kevesebb csapadék. 2002-ben már 437 település 2,4 millió lakosa volt hasonló helyzetben. S közben a szélsőséges módon alakuló ár- és belvízveszélyeztetettség is növekedett. A Vásárhelyi terv elindítása – amely az egész Tisza vízgyűjtőt, tehát szinte az egész Alföldet érintené, és segíthetne a vízháztartási és gazdálkodási gondok enyhítésében, – szintén késedelmes. A szegényedő Alföldön számos időzített „havaria-bomba" rejtőzik (Nagy, 2003).

A régió gazdasága, bár az évtizede tartó transzformációs válságon talán túljutott, az egy főre jutó GDP tekintetében mindkét alföldi régió relatív elmaradottsága fokozódott az utóbbi években (Nagy G., 2002). Az Észak-Alföld ezen értéke a korábbi 71%-os értékhez képest ma már csak 62,8%-a, Dél-Alföldé 82,5%-hoz viszonyítva 70,9%-a az országos átlagnak.

Ahhoz, hogy e téren érdemi változás következhessen be, nemcsak a kétségtelenül elmaradott közlekedési infrastruktúra fejlesztésén kellene munkálkodni, hanem azoknak a professzionális tervező–szervező–fejlesztő intézményeknek a kiépítésén, amelyek képesekké tehetnék az Alföld térségeit a gyengülő humán erőforrásai megtartására, s egy valóban integrált szellemű terület- és vidékfejlesztés bevezetésére. Az Alföldön is „sporadikusan" megjelenő újraiparosodás, nagyrészt zöldmezős beruházások révén– részben éppen az integrált területfejlesztés hiányában – egyelőre csak mérsékelt térségi hatással bírnak (Nagy G., 2002). Sőt lehet, hogy nem is tűn-

nek alkalmas modellnek a térség felzárkóztatáshoz. Ugyancsak ezt jelzi az alföldi szolgáltató szektor struktúra-változása is, amelyet a termelői szolgáltatások átlagosnál kisebb, a lakosságiak magasabb aránya jellemez, a szervezetek elaprózottságával, a tőkehiánnyal és a kereslet csökkenésével, vagy stagnálásával együtt (Nagy E., 2002).

A régió gazdaságának mindig kitüntetett ágazata volt a mezőgazdaság. Ennek évtizede tartó mély válsága – a keleti piacok összeomlása után – nemcsak a termelés visszaesésében érhető tetten, hanem a tulajdon és üzemszerkezeti váltás nyomán bekövetkezett szervezetlenségben, és a 2001-es népszámlálás nyomán egyértelműen kimutatható agár-túlfoglalkoztatásban is (1. ábra).

Sújtja a régió mezőgazdaságát és korlátozza jövő lehetőségeit az is, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás nyomán – az Alföld kétségtelenül figyelembe veendő sajátosságaira is építően – a régió agrár- és vidékfejlesztése nem készült fel a mai tömegtermeléssel szemben megfelelő alternatívát kínáló, extenzív jellegű, környezetkímélő vagy más (pl. biogazdálkodási) formák bevezetésére.

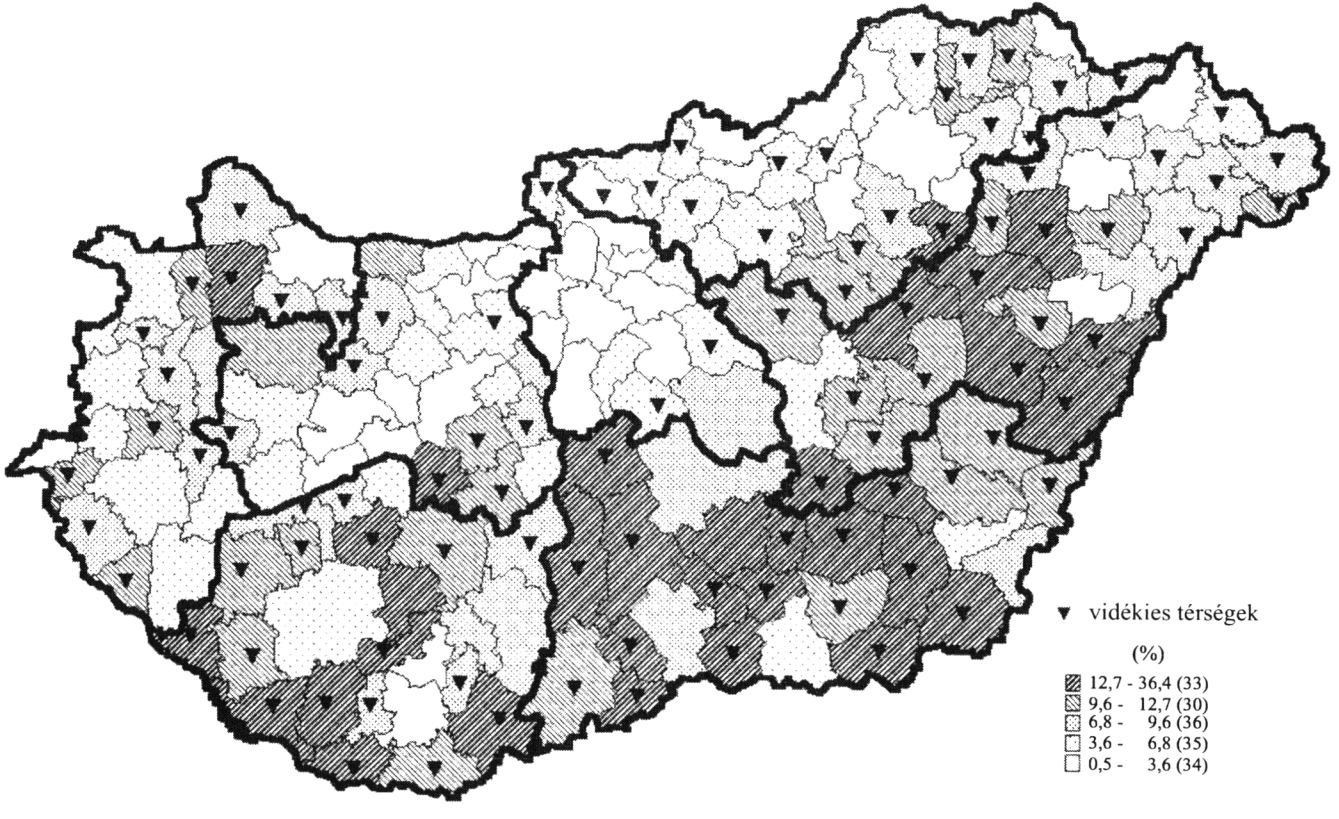
A települések kapcsolatrendszerének fejlesztése, egy új város–falu (város–tanya) viszony megteremtése alapkérdés az Alföldön, különösen a nagy számban jelen lévő városok (városcsoportok) összekapcsolhatóságban rejlő lehetőségek kihasználását illetően. A több mint egy évtizede jellemző rivalizálás az egész régiót hátrányosan érinti (Timár, 2002).

Az előző kongresszuson bemutatott – s az alföldi kistérségek jellemző fejlődési klasztercsoportjait értékelő – ábránkat új adatokkal „frissítve" láthatjuk az elmúlt néhány év „eredményét" a 2. ábrán. A szigetszerűen kiemelkedő, s országos összevetésben is relatíve kedvező pozíciót elfoglaló alföldi városias térségeket növekvő számban és területben ölelik körül a népességüket elvesztő, elöregedő, magas munkanélküliséggel sújtott, leszakadó – „agrár-perifériikus" kistérségek. Figyelemre méltó jelenség, hogy az előző vizsgálatkor még külön – s a súlyosan leszakadó, határmenti és perifériikus kistérségeknél valamelyest kedvezőbb összképet adó – klaszterbe kerültek a mezőgazdasági dominanciájú kistérségek. A mezőgazdaság tartós térségi válsága és korábban kedvezőbb gazdasági–társadalmi vagy akár számottevő térszervező funkciót is betöltő kisvárosok, mezővárosok pozícióvesztését következtében *jelentősen nőtt az ún. belső perifériák területe*, s került az automatikus osztályzás alapján egy új, közös klaszterbe a két korábbi térségtípus.

A kétségtelenül sajátos múlttal bíró alföldi város–város és város–vidék kapcsolatok újragondolása és fejlesztése nélkül e fentebb jelzett trendek folytatódása az egyébként is súlyos területi problémák „újratermelődését" fogja eredményezni.

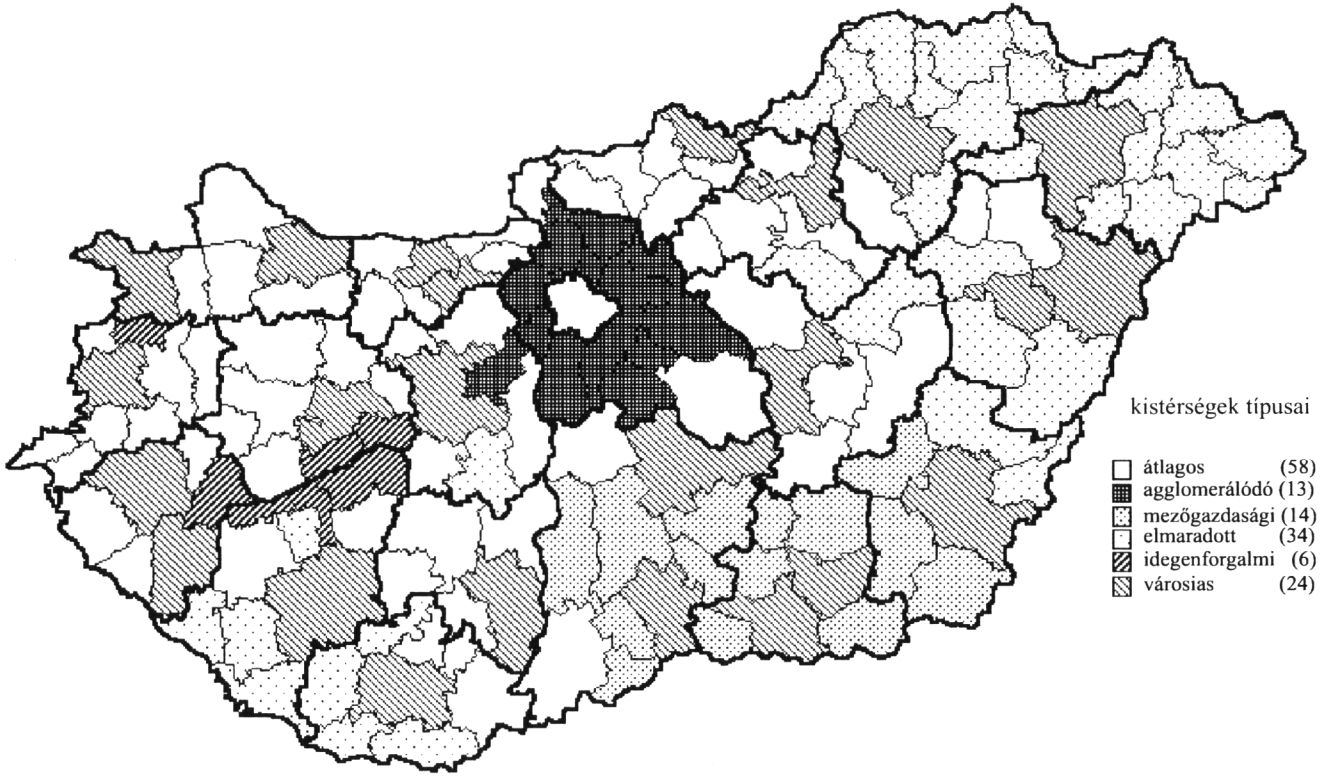
E markáns területi különbségek mögött/mellett/alatt *az alföldi társadalom is egyre polarizáltabb képet mutat*. A rendszerváltás bő egy évtizede alatt nemcsak a régi társadalmi struktúra bomlott fel, hanem egy újabb, polgári típusú, s elsősorban a régió társadalma szélső pólusai felé egyre mélyebben megosztott helyi-térségi társadalom formálódik (Baranyi, 2002). A leszakadó, perspektívavesztett helyi társadalom egyre „rosszabbul érzi magát" az Alföldön. Békés megyében a lakosság „regionális komfort-érzete" a 100 fokú skálán 65, Bács-Kiskunban 71, Csongrádban 81 pont (Szoboszlai, 2002).

1. ábra: Mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya

©MTA RKK ATI, Kecskemét

2. ábra: A kistérségek típusai az általános faktorpontértékek alapján 2002-ben

©MTA RKK ATI, Kecskemét

A lehetséges kiutak

Szellemesen írt Nemes Nagy József (2004) a közelmúltban „a hely és a fej" viszonyáról. Én – nem vitatva e viszony fontosságát, – regionális szinten inkább a „tér és a tudás" kapcsolatát hangsúlyoznám. Vagyis világosan kell látnunk, hogy a jövő Alföldjének fejlődésében ismét egy olyan fordulóponthoz érkeztünk, amelynek kihívása szerint bizonyos fokig akár vissza is térhetnénk az Alföld múltjából vehető példákhoz.

Amikor az alföldi parasztpolgár mezővárosok erős iskolarendszert hoztak létre és működtettek, amikor tájintézetek és parasztfőiskolák sora segített az új gazdálkodási formák terjedésében, amikor a helyi bevételekből színházak, közéleti kaszinók és kultúrházak, olvasókörök létesültek – s működésük révén erős lokális közösségek tették a dolgukat. Egyre valószínűbb, hogy az újrakapitalizálódó és relatíve fokozódó gazdasági-társadalmi elmaradást mutató Alföldön még egy viszonylag gyors infrastrukturális felzárkózás esetén sem remélhetjük, hogy a gazdaság képes lesz felzárkózni a humán erőforrások gondos felkészítése nélkül. A „helyek szellemei" kimerülőben vannak. A „tér és tudása" sekélyes. Az egységesülő globális-európai rendszerben készülő programok nem képesek „szervesülni" a térben. Egyfajta – nagyrészt kívülről irányított és elvárt – kaptafára készülnek, s hiányzik az a megfelelő és széles társadalmi adaptációs folyamat, amely révén a „helyek és fejek" magukra találnának, majd a nagyobb régióban, „a tér és a tudás" alapján megfelelő területi gondolkodást, együttműködést, partnerséget, közös – s markánsan, sőt érzékelhetően alföldi jellegű – regionális fejlődést involválnának. S itt az „alföldi jelleg" tágan értelmezendő.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás után, ha a régiónk ki akarja használni az új pozíciójából adódó előnyöket (a környezeti értékek védelme és megőrzése, a közlekedési folyosók hatásainak kihasználása, az új EU-határok menti integráció, hogy csak legismertebbeket említsem az unió érvényben lévő területfejlesztési perspektíváinak az Alföldre is jól érvényesíthető irányai közül), akkor az eddig itt folytatott terület- és vidékfejlesztési tevékenységet alapjaiban kell megváltoztatni.

Az alföldi helyek „szellemét" kellene „felélesztení", s az alföldi térről szóló tudást kellene alaposan és céltudatosan gyarapítani, majd alkalmazni. E nélkül nem fogunk sikert elérni.

S talán még egy záró megjegyzés: nemrég olvastam Nádas Péter (2003) remek írását a reflexivitás nagyszerűségéről. Arról, hogy bizonyos nemzetekhez, kultúrkörökhöz, sőt *régiókhoz* is különböző, sőt gyakran egészen másféle reflexiós eljárások társulhatnak, amelyek viselkedésünkben, esetenként érdeklődésünkben, sőt az adódó kihívásokra adott válaszokban is tetten érhetők. Az az erősen reflektált társadalmi-politikai környezet, ami ma jellemző az Alföldre, gyakran elbizonytalanít, vagy éppen agresszivitást vált ki.

Meglehet, hogy az Alföld helyi társadalma sem tudta még a rendszerváltás után eltelt csaknem másfél évtized alatt helyreállítani a korábban e tájra oly jellemző, párbeszédre és együttműködésre alapuló reflexivitását. Ma inkább az van, amit Nádas (2003) is ír: „*Ha valamit akarnak, akkor azt el is érik, ha meg nem sikerül, ak-*

kor úgy érzik, hogy a világ összefogott ellenük, s inkább pusztuljon el". Jó lenne, ha az Alföld társadalma és társadalmi tőkéje egy megújuló és életképes reflexivitásra építene. Valószínű, hogy ez a közeljövő egyik kulcsproblémája.

IRODALOM

Baranyi B. 2002: Új folyamatok az Alföld társadalmában. In: Csatári B. – Timár J. (szerk.) *Területfejlesztés rendszerváltás és az Alföld.* Budapest. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Csatári B. – Timár J. (szerk.) 2002: *Területfejlesztés rendszerváltás és az Alföld.* Budapest. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Kopp M. 2003: A magatartástudományi kutatások lehetőségei az orvoslás területén. *Magyar Tudomány* 11: 1352–1363.

Nádas P. 2003: A reflexivitás nagyszerűségéről. *Élet és Irodalom* 47/46.

Nagy E. 2002: A szolgáltató szektor az Alföldön. In: Csatári B. – Timár J. (szerk.) *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld.* Budapest. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Nagy G. 2002: Az Alföld gazdasági fejlődésének néhány vonása. In: Csatári B. – Timár J. (szerk.) *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*, Budapest. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Nagy I. 2003: *Az alföldi települések környezetökológiai változásának néhány jellemzője.*

Nagy I. – Baukó T (szerk.) 2003: *A fenntartható fejlődés és az Alföld.* Budapest. MTA Társadalomkutató Központ.

Nemes Nagy J. 2004: *Az új térszerkezet és a hazai regionális fejlődési folyamatok.* Bács-Kiskun megye fejlődésének térbeli keretei. Kutatási jelentés. Kézirat. Kecskemét. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet.

Szoboszlai Zs. 2002: A lokális és térségi identitás néhány jellemzője. In: Csatári B. – Timár J. (szerk.) *Területfejlesztés rendszerváltás és az Alföld*, Budapest. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Tanács I. 2003: *http://www.nol.hu/Default.asp?DocCollID=143727&DocID=125305#125305*

Timár J. 2002: Változó településkapcsolatok. In: Csatári B. – Timár J. (szerk.) *Területfejlesztés rendszerváltás és az Alföld.* Budapest. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Timár J. – Velkey G. (szerk.) 2003: *Várossiker alföldi nézőpontból* Békéscsaba–Budapest. MTA RKK ATI, MTA Társadalomkutató Központ.

Horváth Gyula[1]

Az uniós tag Magyarország új kohéziós politikájának alapkérdései

Magyarországon a területi kérdések iránti érdeklődés – a szomszédos és az Európai Unióhoz csatlakozó országoktól eltérően – évtizedek óta erőteljesnek tekinthető. Az ország térszerkezetében megmutatkozó nagy mértékű különbségek mérséklésének igénye már az 1970-es években politikai és jogi dokumentumokban öltött testet. Az ezek megvalósítását szolgáló eszközök és intézmények hiánya miatt azonban lényeges eredmények nem születtek. A rendszerváltozást követő szerkezeti átrendeződések tovább mélyítették a területi különbségeket. A magyar politika – elsőként Kelet-Közép-Európában – átfogó szabályozást dolgozott ki az ország regionális modernizációjára. A területfejlesztési törvény és a területfejlesztési koncepcióról szóló országgyűlési határozat azonban – a társadalomirányítás egyéb szféráiban elmaradt reformok miatt – önmagában képtelen volt a szükséges irányváltozás menedzselésére. Noha az Európai Bizottság országjelentései 1998 óta folyamatosan figyelmeztettek a regionális politika EU-kompatibilitásának hiányosságaira, a magyar kormányok önös politikai érdekeiknek rendelték alá ezt a viszonylag jelentős erőforrások elosztására lehetőséget teremtő szakpolitikát.

Miközben a csatlakozó országok többségében megszülettek a területfejlesztési törvények, kialakultak a regionális politika központi és területi intézményei, Magyarországon a törvény előnytelen módosítására került sor, többször változott a területfejlesztés központi államigazgatási szervezete is (ehhez hasonló módosításokat csak Romániában kezdeményeztek). Mindez joggal kelthette azt a látszatot, hogy Magyarországon a területi fejlődés korszerű szervezési elveit, az európai normák szerint megfogalmazott cél-, eszköz- és intézményrendszert kizárólag az uniós nyomás hatására működtetik, csak a formális követelményeket óhajtják teljesíteni.

A látszat azonban a tényleges valóság képét öltötte. Az 1990-es évek második felében erőteljesen aktivizálódott regionális szakmai csoportok – amelyek jelentős számú regionális stratégiát, koncepciót és programot dolgoztak ki – lelkesedése a 2000-es évek elejére kifulladt, a központi kormányzat passzivitása és centralizációs törekvései megtörték a decentralizáció megvalósíthatóságába vetett hitet. A területfejlesztési törvény közel másfél éve halogatott módosítása, az újabb és újabb hivatalok fellépése a regionális berendezkedés koncepcionálása ellen tovább rombolta az egy évtizede a fejlesztési jellegű regionalizmus mellett kialakulni látszó konszenzus alapjait. A kiábrándultság betetőzése a Nemzeti Fejlesztési Terv volt, amely az eredeti várakozásokkal ellentétben csak egy regionális operatív programot tartalmaz. *A korábbi regionális elképzelések módszeres figyelmen kívül hagyása nyomán a regionális szereplők reményt vesztetten a tradicionális, és felejteni próbált kijárásos alkumechanizmusok újjáélesztésében váltak érdekeltté.* A magyar regionális politika nemhogy fokozatosan európaizálódott volna, sokkal inkább a provincializmus béklyójába került. Ez az állapot reménytelenné teszi az ország térszerkezetének moder-

[1] Horváth Gyula, főigazgató, egyetemi tanár, MTA RKK, Pécs

nizációját, akadályozza a magyar gazdaság teljesítőképességének növelését. Merőben új alapokra helyezett területfejlesztési stratégiára van tehát szükség, amely csak akkor valósítható meg, ha a társadalomirányítás reformjában a decentralizáció válik a fő vezérlő elvvé.

Magyarország térszerkezetében a piacgazdasági átalakulás jelentős differenciálódást indított el. Már a korai szakaszban megmutatkoztak egyes régiók előnyei az infrastruktúra színvonalában, a földrajzi fekvésben, a népesség iskolázottságában és a modern polgári fejlődés iránti fogékonyságban. Ezek miatt a gazdasági megújulás elemei területileg erősen koncentráltan jelentek meg, a hagyományos nyugati és keleti megosztottság markánsabbá vált. A budapesti agglomeráció megerősítette dominanciáját, a korábbi délnyugati–északkeleti ipari növekedési tengelyt a Győr–Budapest–Kecskemét–Szeged között húzódó fejlődési övezet váltotta fel. A hálózatos paradigma azonban ma már a magyar térszerkezetben is érezteti hatását, ennek nyomán a területi különbségeket hosszú távon alakító tényezők minősége is másmilyen típusokat eredményez, mint amilyet a tradicionális nyugat–keleti (vagy a még korábbi északkelet–délnyugati) fejlettségi lejtő mutatott. A globális gazdaság erőteljes jelenlétet mutat az előbb említett fejlődési övezetben (mindenekelőtt persze a fővárosban). A nagyszámú külföldi vegyes vállalat e térséget a nemzetközi hálózatokba kapcsolta be. A másik – fejletlenebb – hálózati forma a növekedési sávon kívüli nagy- és középvárosok által kiépített szűkebb kiterjedésű – az országhatárokat azonban esetenként átlépő – regionális gazdasági tömörülésekből (fejlődési szigetekből) áll. A harmadik tértípusba a hálózatból kimaradó, elmaradott falusi térségek tartoznak.

Magyarország térszerkezetének jövője alapvetően azon múlik, hogy az integrációs csatlakozás utáni új források felhasználásában milyen decentralizációs stratégiát követ majd az ország. Magyarország számára a teljes decentralizáció kínálja a leghatékonyabb megoldást. E modell alkalmazásának kulcskérdése a gazdaságfejlesztési politika regionalizálása, amelynek középpontjában egy új területi egység, a régió áll.

A *régió* – felfogásom szerint – *a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység.*

Régiókra Magyarországon azért van szükség, mert az európai területfejlesztés gyakorlata egyértelműen bizonyította, hogy a körülbelül 1,5–2,0 millió fős népességet felölelő, önkormányzati elvek alapján irányított szubnacionális szint, a régió gazdasági kapacitásai és strukturális adottságai folytán:

- a gazdaságfejlesztési orientációjú regionális fejlesztési politika érvényesítésének optimális térbeli kerete,
- a posztindusztriális térszervező erők működésének és ezek kölcsönkapcsolatai fejlesztésének megfelelő terepe,
- az érdekérvényesítés fontos színtere,

- a regionális politika modern infrastruktúrájának és professzionális szervező–tervező–végrehajtó apparátusának kiépítéséhez a legmegfelelőbb méretű térbeli egysége,
- az Európai Unió regionális és kohéziós politikai döntési rendszerének meghatározó eleme.

A decentralizált (vagy regionális) államszervezeti rendszer szerves fejlődéssel, komplex jogi szabályozás nyomán alakulhat ki. Az ennek előfeltételeit megteremtő elveket az alkotmányban célszerű rögzíteni, nevezetesen:

1. Az állam fejlesztő tevékenységében, gazdaságpolitikájában épít a területi adottságok és a térelemek közti kölcsönkapcsolatokra és törvényszerűségekre, ezek hasznosítása révén a társadalmi alapfunkciók gyakorlásához biztosítja a szükséges feltételeket;
2. Az állam a társadalmi méltányosság és igazságosság elvét érvényesítve saját eszközeivel közreműködik az életkörülményekben megmutatkozó objektív területi különbségek mérséklésében;
3. Az állam aktív regionális politikája elősegíti a gazdasági tevékenységek és funkciók területi decentralizálását;
4. Az állam regionális politikai feladatait és eszközeit megosztja az önkormányzatokkal, a területi koordinációs jogosítványokat és fejlesztési forrásokat a regionális önkormányzatokhoz delegálja.

Az uniós országjelentésekben mindig ott a kritika: gyenge a magyar közigazgatási kapacitás a strukturális területfejlesztési alapok fogadására. Ez azt jelenti, hogy a központi államigazgatásban nem épültek ki azok a szervezetek, amelyek professzionális módon foglalkoznának az uniós források felhasználásával. Ez igaz a középszinten, a régiók esetében is. A tervezési-statisztikai régiók az eddigi tapasztalatok szerint ugyan teljesítik az uniós csatlakozáshoz szükséges minimális követelményeket, de közjogilag nem stabil rendszerek, és nem alkalmasak a modern, versenyképes gazdaság építésére.

De miért is kellene „leváltani" a megyéket? Miért nem a megerősítésük, modernizálásuk a cél, hogy megfeleljenek az új közigazgatási követelményeknek? – fogalmazódik meg a kérdés az egyre halogatott reform kapcsán a „megyepártiakban". Azért, mert kicsik. A hét statisztikai régió közötti jövedelmi különbségek nálunk sem nagyobbak, mint Nyugat-Európa sok országában, viszont úgy tűnik, a rés tágul a legfejlettebbek és a fejletlenebbek között. Az Európai Unió regionális politikája a piac kedvezőtlen területi hatásait igyekszik ellensúlyozni vagy mérsékelni, különféle eszközökkel segíti a kevésbé fejletteket a gazdasági fellendülésben. Ha azt vizsgáljuk, hogy mi az optimális beavatkozási terület, ahol a gazdaság komplex módon megjelenik – ide értve a piaci, társadalmi, a kulturális, környezetvédelmi és egyéb folyamatokat –, akkor azt láthatjuk, hogy a megye ebből a szempontból nem felel meg, mert nem elég nagy. A kutatások szerint vannak intő jelei annak, hogy ha a megyét tekintjük alapvető területfejlesztési egységnek, akkor kevésbé hatékony megoldások születnek. Csak egy példa: Magyarországon ma már minden megyében van felsőoktatási intézmény. Egy erős, sokkarú egyetem vagy főiskola viszont nem egy megyét szolgál ki, hanem legalább egymilliós népességű régiót. Az egyetem funkciója nemcsak a képzés, hanem a kutatás, fejlesztés is, azaz arról is beszélni

kell, hogy milyen hatékonysággal képes közreműködni a régió gazdaságának átalakulásában a felsőoktatási intézmény.

A különféle regionális elképzelések elemzéséből, a Nemzeti Fejlesztési Terv ajánlott működési modelljéből arra a következtetésre lehet jutni, hogy sem a törvényhozók, sem a kormányzat szándéka – a belügyminisztériumot leszámítva – nem egyértelmű a régiók jövőjére vonatkozóan. A bizonytalan szabályozás miatt a régiók a területfejlesztési politika leggyengébb láncszemei. Ha a régiók kérdésében a politikai erők egyetértésre jutnak, legelőször a hatásköröket és a működési forrásokat kell meghatározni. Ennek azonban párhuzamosan kell történnie a kormányzat decentralizációjával. A régióépítés csak akkor szolgálja a hatékony területi fejlődést, ha decentralizáció útján történik, s nem a települések önállóságának rovására.

Az empirikus vizsgálatok eredményei szerint a decentralizált modell a legnagyobb ellenállást éppen a minisztériumok körében válthatja ki, amit következetes és határozott kormányzati, parlamenti fellépéssel, alkotmányos szabályozással lehet ellensúlyozni. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a régióépítésben érintettek nagy része elvben támogatja a reformot, de nincsenek meggyőződve a jelenlegi régióhatárok és a régióközpontok kijelölésének helyességéről, területi kötődéseik szűkebb körben érvényesülnek. Azonban – úgy tűnik – a szereplők véleménye alapján nem lehet a jelenleginél elfogadottabb régióhatárokat kialakítani. Nagyon fontos, hogy az érdemi kérdésekről – mint az állam decentralizációja és a regionális autonómia erősítése – ne tereljék el a figyelmet a régiók határvitáival, és a régióközpontok körüli huzavonával. Pillanatnyilag e két utóbbi kérdés izgatja leginkább a megyei elitek különböző köreit.

Feltűnő és egyben figyelmeztető jelnek kell tekinteni, hogy soha nem beszélnek, vitatkoznak arról – ami egyébként a lényeg –, hogy milyen funkciói legyenek a régiónak, mit adjon át a központi államigazgatás. Úgy tűnik, hogy ott is most döbbennek rá, hogy változás előtt állnak. Miért kell pár millió forintos pályázatok elbírálásával a központi államigazgatásnak foglalkoznia? Miközben pályázatok százait, ezreit bírálják el és értékelik, ugyanezt az intenzitást nem lehet érzékelni stratégiai kérdések megvitatásában. Miért nem az uniós csatlakozáshoz oly fontos ágazati operatív programok kidolgozása a központi államigazgatás legfontosabb feladata? Miért nincsenek alaposan kimunkált hosszú távú fejlesztési elképzelések? Nem csak operatív, hanem a fontos stratégiai tervezési feladatok is a régiókhoz telepíthetők. Annál is inkább, mert nem lesz járható út az uniós csatlakozás után az, amit egyes külföldi szakértők is sugallnak: egy kis, homogén ország egyik szegletében kipróbált módszereket lehet alkalmazni a másik felében. Minden régiónak saját utat kell járnia. Azok az uniós tagállamok sikeresek, ahol differenciált regionális fejlődési pályákon fejlődik az ország.

Azonban míg Nyugat-Európában több lépcsőben, szerves fejlődés során a gazdaság kényszerítette ki a regionális rendszert, Magyarországon – a sajátos történelmi körülmények miatt – mint ahogy Kelet-Európában mindenütt, a központi akarat próbálja a gazdasági hatékonyság irányába terelni a közigazgatás rendszerét. Ez sok ellenérzést, érdekellentétet, feszültséget szül. Azonban biztató tény: az európai értékelések azt mutatják, hogy Magyarországon megvannak a csírái a regionális struktúráknak, és vannak bizonyos hagyományok is. Különféle értelmiségi körök a 20. szá-

zadban legalább négyszer rugaszkodtak neki decentralizáló közigazgatási reformnak, ám sikertelenül. Már a húszas évek végén megfogalmazódtak decentralizációs stratégiák, majd a harmincas évek végén, a Bibó István- és az Erdei Ferenc-féle országépítő stratégia is ebbe az irányba mutatott. Majd a negyvenes évek derekán, később 1968-ban, az új gazdasági mechanizmus meghirdetésével nyitott az ország a regionalizmus felé. Nem véletlen, hogy 1971-ben – Kelet-Európában elsőként – nálunk jelentek meg korszerű elemeket tartalmazó területfejlesztési dokumentumok. Vízválasztót volt a rendszerváltozás, amikor éles hangú viták folytak arról is, hogy milyen legyen a magyar közigazgatási rendszer. Az eredményt ismerjük: maradt a megyerendszer, 3135 önálló településsel.

Az előrelépés akadályát minden decentralizációs nekirugaszkodás időszakában a központi hatalom (és az ágazati irányítás) *ellenállása és az ország területi közigazgatási rendszerének történetileg determinált provinciális magatartásformája együttesen építette ki.* Hiába fogalmazták meg a különböző dokumentumok az 1920-as évek végétől napjainkig a nagyvárosi centrumok (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged) régióképző funkcióinak fontosságát, a rövid távú eredményekben érdekelt politikai elitek minden korszakban megakadályozták, hogy saját székvárosukon kívül kialakulhasson az a kritikus tömeg, ami kényszerítő erő lehetett volna a hatalom decentralizációjára. Ma is számtalan példát sorolhatnánk arra, hogy a megyeszékhelyek tényleges vagy látszólagos dinamizmusát nem a regionalizmus jövőbeli érdekei, a magyar nagyvárosi hálózat európai városversenyre való felkészítése, hanem politikai akarat által motivált döntések idézik elő. Most jött el az idő, amikor sok más szempont egybeesésének köszönhetően ezt a modernizációs lépést megtehetjük.

Az európai csatlakozás az utolsó esélye Magyarországnak, hogy centralizált berendezkedésű unitárius országból decentralizálttá váljon. Nem föderatív országban kell gondolkodnunk, amiről egyesek ábrándoznak. Ehhez nincsenek meg a történelmi tradíciók. És ahhoz sem, hogy regionális minisztériumokról, kormányokról vagy parlamentekről szó lehessen. A regionális önkormányzati rendszer viszont alkalmas arra, hogy meghatározó szervező erőt jelentsen egy térségben, együttműködésre ösztönözze például az egyetemeket, a kamarákat, és a gazdaság meghatározó szereplőit. Bár elképzelhető, hogy a regionális önkormányzati választásokhoz szükséges formai követelmények megvalósulnak 2006-ra, de ezzel nem befejeződik, hanem éppen csak elkezdődik a regionalizmus megteremtése, kiépítése Magyarországon. A tartalom a lényeg: a regionális önkormányzatoknak pontosan tudniuk kell, hogy partnereikkel együtt közösen mit kívánnak tenni az új, hét éves uniós programozási időszakban.

A széttagolt magyar nemzet egyes részeinek jövőjét ma elsősorban a nemzetállamok fejlesztési stratégiái formálják. A magyar kormányzat támogatáspolitikája csak lassú és kevéssé átütő korrekciókra képes. A magyar fejlesztési koncepciók sem építették be saját logikai rendszerükbe a határokon átívelő, több régiót felölelő együttműködések potenciális hatásait. A határon túli magyar területek gazdasági és kulturális fejlődését segítő tevékenységek nem alkotnak egységes rendszert, nem a területi munkamegosztás szempontjait veszik figyelembe, hanem a magyar gazdaság fejlesztésétől független, szigetszerű kezdeményezéseknek tűnnek. Szervesen egy-

máshoz kapcsolódó elemek hiányában a következmények esetlegesek, a beavatkozások hatékonysága alacsony szintű, szinergikus hatások nem alakulnak ki, a fenntartható fejlődés esélyei kedvezőtlenek. Példaként a magyar nyelvű felsőoktatás, kutatás és a magyarlakta térségek gazdaságfejlesztési kezdeményezései közötti összhang hiányát említhetjük.

A nemzetstratégia fogalma ma kizárólag politikai dokumentumokban jelenik meg, a határon túli magyar területek autonómiájának és a magyar népesség szülőföldjén maradásának követelményeit tartja szem előtt. E felfogás nyilvánvaló és érthető alapját az adja, hogy a magyar népesség száma csökken, demográfiai mutatói romlanak, miközben a magyar munkaerőpiaci prognózisok a gazdasági fejlődést csak jelentős számú népesség betelepítésével látják megvalósíthatónak. E nagy jelentőségű kérdésre is stratégiai választ kell adni, annak figyelembevételével, hogy a magyar működőtőke külföldre áramlása más térségekben teremthet a magyar gazdaság számára pótlólagos munkaerőt. A politikai diskurzusokban használt fogalom tartalma azonban nem kidolgozott, hiányzik a fogalom pontos definíciója, nem tisztázott tartalma, nem világosak elemei, ezek kapcsolatai.

Magyarország és a két legnagyobb magyar népességű szomszédos ország csatlakozása az Európai Unióhoz kedvező feltételeket teremt a hosszú távú stratégiaalkotás számára. Az Unió strukturális politikája ugyanis nagy távlatú transzregionális (országhatárokon átnyúló, egymáshoz kapcsolódó) térségi stratégiákra is támaszkodik. Jelenleg nyolc makrorégióra készülnek uniós tervek. Magyarország érdeke az lenne, hogy a Kárpát-medence alkosson új makrorégiót, ezáltal a magyar területek jelentős része egységes stratégiai térré válhatna. Magyarország kezdeményező szerepet vállalhatna e stratégiai tér szervezésében, és ezt összekapcsolhatná Magyarország és a magyar lakosságú területek kohéziójának programjával (a nemzetstratégiával).

Magyarország uniós versenyképességének optimalizálása érdekében az alábbi feladatok megoldása tekinthető elsődleges jelentőségűnek:

1. *Hosszú távú nemzetfejlesztési stratégia kidolgozása.* Ma már az EU szinte valamennyi tagországának vannak olyan dokumentumai, amelyek 2015–2020-ig vázolják az ország fejlődési perspektíváit. E dokumentumoknak értelemszerűen regionális fejezetei is vannak. A 2007–2013 között időszakra szóló átfogó nemzeti fejlesztési tervnek ehhez a hosszú távú stratégiához kellene igazodnia. E stratégia kidolgozásában az államigazgatás és a tudomány szoros együttműködésére van szükség.
2. *Decentralizációs törvény alkotása.* Az államháztartási reform és a közszolgáltatások újraszervezése, illetve az innovatív társadalomfejlesztést szolgáló újabb törvények számára elvi útmutatást nyújtó kerettörvény megalkotása azért fontos, mert különben az új tevékenységek és funkciók elterjedése újfent csak az ország centrumtérségére korlátozódik, regionális decentralizáció nem következik be. Az az ország, ahol a modern térformáló erők szélsőségesen magas koncentrációja fi-

gyelhető meg, nem képes aktív és versenyképes kohéziós politika megvalósítására.[2]

3. *A hatalom decentralizálása.* Az ország területi szerkezetének korszerűsítése, a régiók teljesítőképességének növelése elképzelhetetlen a regionális szervező centrumok – a regionális közigazgatás – kiépítése nélkül. Új alapokra kell helyezni a közigazgatási reformkoncepció kidolgozását, a közszolgáltatások korszerűsítésének kritériumai mellett nagy hangsúllyal kell szerepeltetni a gazdaságfejlesztési követelményeket és a változások gazdaságdinamizáló hatásait. A regionális gazdaságfejlesztésben pedig a versenyképességet erősítő elemeknek kell dominálniuk. Szét kell választani, és egyértelműen definiálni kell az állam és a régiók gazdaságfejlesztési feladatait és forrásait. Az állam a területi különbségek mérséklésére, a régiók pedig a versenyképesség fejlesztésére koncentráljanak.
4. *Új területfejlesztési stratégia kidolgozása.* Az 1998. évi parlamenti határozattal elfogadott országos területfejlesztési koncepció formálisan hozzájárult az ország integrációs csatlakozásához. E dokumentumot azonban a nemzeti fejlesztési terv összeállításában csak csekély mértékben vették figyelembe. Az Európai Unióban időközben lezajlott strukturális és kohéziós politikával kapcsolatos viták tapasztalatai – különösen pedig az EU harmadik kohéziós jelentése – alapján egyértelművé vált, hogy új területfejlesztési stratégiára van szükség. Ennek középpontjába a területi kohéziót, a regionális versenyképességet és a többpólusú fejlesztés filozófiáját célszerű állítani. Az új regionális fejlesztési stratégia segítségével Magyarország kezdeményező szerepe az Európai Unióban nyilvánvalóvá válna.
5. *Kapjon prioritást a K+F fejlesztése.* Jelentős pótlólagos uniós források szerezhetők majd meg a következő programozási időszakban, ha Magyarország átfogó fejlesztési koncepciókkal lesz képes igazolni, hogy komolyan gondolja a regionális tudásközpontok fejlesztését és a tudásalapú gazdaság kiterjesztését.

[2] E törvényben célszerű lenne rögzíteni azt, hogy új szervezetek kizárólag Budapesten kívül, regionális centrumokban hozhatók létre, ehhez a kormánynak kell a feltételeket megteremtenie.

Benedek József[1]

A regionális egyenlőtlenségek néhány jellegzetessége Romániában

Bevezető: A romániai regionális egyenlőtlenségek eredete és alakulása 1945-ig

A romániai regionális különbségek a társadalom térbeliségének alapvető jellegzetességeihez tartoznak. Változásuk irányát és mértékét az általános társadalmi feltételek, illetve az egyes régiók fejlődési pályája és gazdasági helyzete határozza meg. Az alábbiakban a regionális diszparitások történeti kialakulását és mértékének, illetve területi modelljeinek változását kívánom érinteni, a teljesség igénye nélkül, elsősorban problémafelvető céllal. A kulturális-történeti régiók fejlődési különbségei két makrorégió eltérő történeti és gazdasági fejlődésében gyökereznek. Az egyik (Erdély, Bukovina, Partimu [Részek] és Bánát) a modern korban, egészen 1918-ig különböző félperiférikus állami struktúrák része volt: a Habsburg Monarchiáé (1711–1867), majd Osztrák–Magyar Monarchiáé (1867–1918). Fejlődési pályája a korai iparosodásra (18. század), proto-indusztriális bányászati és fémipari magterületek (Boksánbánya–Resica, Vajdahunyad–Kalán, Nagybánya stb.) kialakulására, textiliparra (Dél-Erdély) és változatos városi gazdaságok jelenlétére – melyben vezető szerepet az Alföld keleti peremén elhelyezkedő városok (Temesvár, Arad, Nagyvárad) töltöttek be – alapozott. Ettől a makrorégiótól eltérő feltételek között fejlődött Ó-Románia, amely a 19. század második feléig egy periférikus politikai struktúra része volt (Török Birodalom). Ennek következtében az iparosodás évszázados késéssel indult be. Ekkor különösen a fővárosban, Bukarestben, indult el egy fokozatos, kumulatív jellegű fejlődés. Ezt követte a prahova-völgyi kőolaj-vidék (Ploieşti központtal) és a kikötői telephelyek: az első fázisban Galaţi és Brăila, majd később Constanţa.

Az 1918–1945 közötti területi folyamatok nem befolyásolták jelentős mértékben az örökölt regionális különbségeket, ellenkezőleg: ha összehasonlítjuk 1921 és 1930 gazdasági mutatóit, akkor a nyugati régiók erőteljesebb gazdasági dinamikáját figyelhetjük meg. Az ipari vállalkozások száma ebben a periódusban 53,5%-al nőtt Erdélyben, a Részekben, Bánátban és Bukovinában, a regáti 22,4%-hoz képest (1. táblázat). Ezzel kapcsolatban elsősorban Moldva a jelenlegihez viszonyított kedvező helyzete érdemel figyelmet, amely – a felhasznált mutatók alapján – hasonló Erdély és a Részek helyzetéhez. Mindkét régióban az ipari termelés részaránya a lakosság részaránya alatti. Az elmaradottság ekkor még Olténiához köthető, míg a legfejlettebb régiók Munténia (a főváros és a prahovai régió hozzájárulásának köszönhetően) és a Bánát voltak.

[1] Benedek József, tanszékvezető egyetemi docens, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

1. táblázat. A nagyipar fejlődési különbségei Románia történeti régióiban, 1930

Régió	Népesség részaránya	Ipari vállalatok részaránya	Alkalmazottak részaránya	Termelés értékének részaránya
Olténia	10,64	6,84	4,24	1,83
Munténia	29,03	23,63	30,82	38,49
Dobrudzsa	3,02	2,77	1,99	0,94
Moldva	15,81	13,87	11,62	12,14
Bukovina	3,92	2,91	2,79	1,57
Erdély	22,39	29,23	27,42	21,52
Bánát	6,55	9,67	10,44	14,75
Részek	9,68	11,08	10,68	8,76
Románia	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: Gh. Popescu (1994), változásokkal.

Pontosabb képet nyerünk, ha összehasonlítjuk az egy főre eső ipari termelés értékeit 1937-ben, megyei szinten (Benedek, 2004). Az első kategória (0–1000 lej/lakos) 34 megyét csoportosít. Olténia minden megyéje ide sorolódik be, s ide tartozik Besszarábia nyolc megyéje is a kilencből, ami megerősíti azt a tényt, hogy ezek a régiók voltak 1945 előtt a leginkább fejletlenek. A tágabb Erdélyből négy megye tartozott ehhez a kategóriához: Máramaros, Szilágy, Szamos és Udvarhely. Közülük jelenleg csupán Szilágy tartja periférikus helyzetét, a többi pozitív dinamikát mutatott 1945-öt követően.

A második kategóriában (1000–3000 lej/lakos) legerősebben Erdély volt képviselve (Csík, Fogaras, Hunyad, Maros, Naszód, Kis-Küküllő és Bihar). Mai perspektívából visszatekintve különösen Bihar és Hunyad megye helyzete meglepő. A harmadik kategória (3000–5000 lej/lakos) négy közepes ipari fejlődési szintet elérő erdélyi megyét foglal magába (Fehér, Kolozs, Háromszék és Szatmár). Ezekhez adódik még három megye Moldva közép-keleti részéről: Bákó, Roman és Iaşi. A negyedik kategóriához (5000–10.000 lej/lakos) 10 megye tartozik, magas ipari fejlődési szinttel: Torda, Szeben, Nagy-Küküllő Erdélyből, a bánáti megyék nagy része (Arad, Szörény és Temes-Torontál), Brăila és Covurlui (Galaţi központtal) az Al-Duna vidékről, Csernovic Bukovinából és Neamţ Moldvából. Az iparilag legfejlettebb megyék (több mint 10.000 lej/lakos) sorrendben: Brassó, Prahova, Krassó (Resica központtal) és Ilfov (Bukarest) voltak. A fenti adatok alátámasztják a már 1918 előtt kialakult regionális egyenlőtlenségi-modellt, amely öt térség romániai viszonylatban kimagasló gazdasági pozicióját emeli ki: ezek a Bánát, a fővárosi régió, a Prahova-völgy, Dél-Erdély és az Al-Duna vidéke.

Új területi folyamatok és a regionális egyenlőtlenségek átrendeződése 1945–1989 között

Ebben a periódusban négy térszerkezet-módosító folyamat szerepét kell kiemelnünk: ezek az államosítás, az iparosítás, az urbanizáció és a falu–város migráció.

Mindez jelentős szerkezeti és területi átrendeződést eredményezett, különösen 1968 után, amikor az új területfejlesztési stratégia részeként megindul a gazdasági fejlődés decentralizációja, megkezdődik a munkaerő-felszívó iparosítás (Hunya et al., 1990). A regionális diszparitásokra különösen a gazdasági beruházások területi megoszlása hatott ki. 1951–1985 között az állami befektetések jelentős része (13,7%) Bukarestbe koncentrálódott (Popescu, 1994). Ezt követte Constanța (7,3%), egy sor, már 1945 előtt fejlett megye (Galați, Prahova, Brassó), illetve három, jelentős fejlesztéseket koncentráló megye (Argeş, Dolj, Gorj), egyenként 3–4%-os részaránnyal. Kitűnik egy sor fejlett megye hátrányos befektetési helyzete: itt elsősorban a Bánátra kell figyelnünk, ahol Temest leszámítva (2,7%, ami nem kiugró részarány) a megyék részaránya kifejezetten alacsony (2% alatt).

Az alapvető kérdés, hogy a szocialista fejlesztési politika milyen módon és milyen irányban befolyásolta a regionális különbségeket. Gh. Popescu (1994) két ismérv szerint készítette el a megyék csoportosítását: a társadalmi-gazdasági fejlettségi szint (26 változó faktoranalízise) és a társadalmi-gazdasági potenciál hasznosítási szintje (27 változó faktoranalízise), 1985-re (2. táblázat).

A legmagasabb hasznosítási szintet az erdélyi és a nyugati (Bánát és Partium) megyék érik el. Az első 15 megyéből csak négy nem erdélyi, illetve a hierarchia utolsó 14 megyéje között csupán Máramaros van jelen Erdélyből. Ami a társadalmi-gazdasági fejlettség szintjét illeti, törvényszerű Bukarest vezető pozíciója, megelőzve a bánáti megyéket. *A hierarchia felső szintjén 1945 után egy helycsere következett be, amely a szocialista beruházások bukaresti koncentrációjával, Bukarest agglomerációs előnyeivel, a bánáti német és zsidó lakosság kivándorlásával magyarázható.* Ennek következtében csak Temes megye maradt kedvező pozícióban (3.), míg Arad és Krassó-Szörény a hierarchia közepén foglal helyet (16. és 15.). A magas urbanizációs és iparosodási szintel rendelkező megyék vezető pozíciókat foglalnak el (Brassó – amely megőrizte pozícióját, annak ellenére, hogy 1985-ös kiterjedése lényegesen eltér az 1930-astól –, Kolozs, Prahova, Hunyad és Szeben).

Szembetűnő egy sor megye erőteljes fejlődése. Constanța, amely a két háború közti időszakban még iparilag a gyengén fejlett megyék kategóriájába tartozott, fokozatosan érvényesítette a földrajzi helyzetelőnyeit, a kedvező gazdasági konjunktúrát (a kivitelek volumenének növekedése a szocialista időszakban, a kikötő-infrastruktúra fejlesztése stb.), illetve a hatalmas mértékű beruházásokat. Argeş megye szintén alacsony fejlettségi szintről indult a két világháború között, de olyan innovatív ágazat létrehozásának és fejlesztésnek haszonélvezője, mint a gépkocsigyártás („Dacia" Piteşti, „Aro" Câmpulung), élvezve a főváros agglomerációs gazdaságának közelségét is. Gorj megye ipari termelése 1945 előtt jelentéktelen volt, ám ezt követően gazdasága rendkívül dinamikussá vált a szerkezetváltás eredményeként (szén-, kőolaj- és földgázbányászat, energiatermelő ipar).

Az 1945–1989 közötti időszak további fontos alapvonása Olténia megyéinek fejlődése. A kedvező beruházási politika eredményeként zömmel előre léptek a fejlődési hierarchia utolsó helyeiről. Ennek következtében Moldva vált Románia leszakadó nagytérségévé. Ez a helyzet nem csupán az 1989 előtti regionális politika

2. táblázat. A megyék rangsora a társadalmi-gazdasági potenciál és fejlettségi szint szerint 1985-ben

Helyezés	1. Társadalmi-gazdasági potenciál	2. Társadalmi-gazdasági fejl. szint	3. A potenciál hasznosítási szintje	Helyezés (1.–2.) közti különbség
1	Bukarest	Bukarest	Kovászna	29
2	Prahova	Brassó	Szilágy	12
3	Kolozs	Temes	Szeben	12
4	Brassó	Kolozs	Krassó-Szörény	11
5	Constanţa	Prahova	Hargita	11
6	Temes	Hunyad	Brăila	9
7	Iaşi	Szeben	Szatmár	8
8	Galaţi	Constanţa	Arad	6
9	Argeş	Argeş	Fehér	5
10	Bacău	Galaţi	Hunyad	5
11	Hunyad	Iaşi	Gorj	4
12	Dolj	Kovászna	Mehedinţi	4
13	Bihar	Maros	Vrancea	4
14	Maros	Bihar	Temes	3
15	Suceava	Krassó-Szörény	Brassó	2
16	Máramares	Arad	Tulcea	2
17	Dâmboviţa	Gorj	Ialomiţa	1
18	Neamţ	Brăila	Maros	1
19	Szeben	Bacău	Argeş	0
20	Olt	Fehér	Vâlcea	0
21	Gorj	Hargita	Bukarest	0
22	Arad	Máramaros	Bihar	-1
23	Buzău	Szatmár	Beszterce-Naszód	-1
24	Vâlcea	Vâlcea	Kolozs	-1
25	Fehér	Dolj	Galaţi	-2
26	Krassó-Szörény	Dâmboviţa	Constanţa	-3
27	Brăila	Neamţ	Călăraşi	-3
28	Teleorman	Szilágy	Giurgiu	-3
29	Vaslui	Vrancea	Prahova	-3
30	Botoşani	Mehedinţi	Iaşi	-4
31	Szatmár	Buzău	Vaslui	-5
32	Hargita	Suceava	Máramaros	-6
33	Vrancea	Olt	Botoşani	-8
34	Mehedinţi	Vaslui	Buzău	-8
35	Beszterce-Naszód	Tulcea	Bacău	-9
36	Călăraşi	Beszterce-Naszód	Dâmboviţa	-9
37	Tulcea	Ialomiţa	Neamţ	-9
38	Giurgiu	Botoşani	Teleorman	-12
39	Ialomiţa	Călăraşi	Dolj	-13
40	Szilágy	Teleorman	Olt	-13
41	Kovászna	Giurgiu	Suceava	-17

Forrás: Gh. Popescu (1994), változásokkal.

eredménye, a demográfiai robbanás is hozzájárult Moldva általános gazdasági visszaeséséhez. Természetesen Moldván belül is vannak különbségek, a nyugati része gazdagabberőforrásokban, feljettebb szállítási infrastruktúrával rendelkezik, iparosodottabb és városiasodottabb, mint a keleti rész (Iaşi kivételével).

A regionális különbségek alakulása 1989 után

A rendszerváltást követően nagyon rövid idő alatt, radikális társadalmi-gazdasági változások mentek végbe. A kilencvenes években a területi átrendeződés irányát és intenzitását Romániában olyan folyamatok határozták meg, mint a gazdaság globalizációja, az európai integráció, a dezindusztrializáció, az ipar szerkezeti átalakulása. A régiók eltérő módon reagáltak az új helyzetre, adottságaik, versenyképességük és intézményi hálózatuk fejlettségének függvényében. Előnyösebb helyzetben voltak a fejlődő szolgáltatásokkal rendelkező nagyvárosok (agglomerációs előnyök), azon régiók, ahol a magas hozzáadott értéket termelő ágazatok túlsúlyban voltak, a tengerparti vidékek és a nyugati határmenti térségek. Hátrányos helyzetbe kerültek a hegyvidékek, a rurális térségek és a hanyatló ipari körzetek.

Az országot általánosan alacsony tőkevonzó-képesség és a külföldi tőkebefektetések erős területi koncentrációja jellemzi: a kb. 5Mrd USD külföldi összberuházásból Bukarestben telepedett meg 57%, a Nyugati Fejlesztési Régióban 11%, a Déli Fejlesztési Régióban 9%, az Észak-Nyugati és Közép Fejlesztési Régióban 7-7% (Horváth, 2003).

Ebben a periódusban kialakultak a regionális politika új intézményei. A folyamat felülről építkezett, s alapvető törekvése a romániai szállítási hálózat inegrációja a transzeurópai hálózatokba, a hálózati infrustruktúra fejlesztése, a településrendszer fejlesztése, a természeti és kulturális örökség kezelése voltak. Romániai sajátosság, hogy a regionális decentralizáció hívei nem (nem csak) a legfejlettebb régiók. Ezt a folyamatot erősen befolyásolja a kisebbségek, kölönösen a magyarság autonómiára- és decentralizációra irányuló kezdeményezései.

Az utolsó ötven év fejlesztési politikája a regionális hierarchiát módosította ugyan, de nagyléptékű elmozdulásokra nem került sor. A jelenlegi térszerkezetet Bukarest kiugró fejlettsége és domináns pozíciója határozza meg. Ehhez adódik egy sor korán iparosított terület: a Bánát (elsősorban Temes megye), a Hunyad–Szeben–Brassó–tengely, az Al-Duna vidéke (Galaţi–Brăila), a Bákó–Neamţ tengely, illetve két olyan régió, amely a szocialista periódusban lendült neki: Dâmboviţa–Argeş és Constanţa. Az ellenkező póluson – akárcsak száz évvel korábban – Moldva, Olténia, Dobrudzsa északi fele (Tulcea megye) és Erdély egyes részei (Szilágy és Beszterce–Naszód) helyezkednek el.

Nehéz feladat az interregionális különbségek változásának pontos mérése. Voineagu és szerzőtársai (2002) két mutató segítségével próbálták meghatározni az interregionális különbségek mértékét: a *fejlődés globális indexe* és a *humán fejlődés indexe* alapján. Az első egyértelműen bizonyítja Bukarest dominanciáját (0,542). Az országos átlagérték fölött van két erdélyi fejlesztési régió: Nyugat és Közép, kis kü-

lönbségekkel (0,461 illetve 0,460). Az Északnyugati régió indexe megegyezik az országos átlaggal (0,426), míg a többi régió ez alatt helyezkedik el, sorrendben Délkelet, Délnyugat és Északkelet és Dél (0,373). Ebben a hierarchiában végbement egy helycsere az Északkeleti régió (Moldva) és Dél (Munténia) között. A humán fejlődés indexe alapján készített hierarchia kis eltolódásokat mutat. Az élen Bukarest van, ezt követi azonos értékekkel a Nyugati és Közép régió. A negyedik helyen a Délkeleti régiót találjuk, az országos átlagnak megfelelő értékkel, míg Északnyugat két helyet veszített, hiszen megelőzi még a Délnyugati régió is. A két lista közötti eltérések sorát a sereghajtóknál lelhetjük fel, Dél régiója Északkelet elé került.

Összegzés

Romániában a regionális egyenlőtlenségek jelenlegi modelljét és mértékét egy komplex fejlődési folyamat határozza meg, amelynek mély történeti és kulturális gyökerei vannak. *Az iparosodás első hullámai során kialakult fejlődési hierarchia keveset módosult*, és annak ellenére, hogy megéltük az 1968–1989-es periódus erőteljes erőforráselosztó és -kiegyenlítő regionális politikáját. Ennek ellenére csupán egyszerű helycserékre került sor a régiók sorrendjében, viszont a különbségek mértéke csökkent 1989-ig.

Tény, hogy az 1998-ban létrehozott fejlesztési régiók szintjén – bármilyen indexet is használunk fel – *újratermelődnek a történetileg kialakult makroregionális különbségek*. Az elmaradottság egyik pólusa Moldva marad továbbra is (Északkeleti régió). Köztes pozíciót foglal el Dobrudzsa, Munténia és Olténia (Délkelet, Dél és Délnyugat), míg Erdély, Bánát és Partium (Közép, Nyugat és Északnyugat) Bukaresttel együtt a fejlődés másik pólusát alkotják. Eszerint Romániában is (akárcsak Magyarországon) duális térszerkezet működik, amelyet azonban nem lehet egyszerűen a Nyugat–Kelet fogalompárral leírni, Bukarest földrajzi pozíciója miatt. Sajátos vonás, hogy míg az Alföld inkább problematikus régiót alkot Magyarországon, addig ennek a nagy tájegységnek a keleti, Romániához tartozó peremvidéke gazdasági szempontból Románia centrum-térségeihez tartozik.

IRODALOM

Benedek, J. 2004: *Amenajarea teritoriului şi dezvoltarea regională.* Cluj-Napoca, Ed. Presa Universitară.

Horváth Gy. (szerk.) 2003: *A Kárpát-Medence Régiói 1. Székelyföld.* Budapest-Pécs. Dialóg Campus Kiadó.

Hunya G. et. al. 1990: *Románia 1944-1990. Gazdaság- és politikatörténet.* Budapest. Atlantisz.

Popescu, Gh. 1994: *Dezvoltarea economică în profil teritorial a României 1900–1985.* Cluj-Napoca, Ed. Sincron.

Voineagu, V. şi col. 2002: Analiza factorială a fenomenelor social-economice în profil regional. Bucureşti. Ed. Aramis.

Adrian Niţu[1], *Klein Ladislau*[2]

Magyarország uniós csatlakozásának hatásai a nyugat-romániai régiókban

Románia és Magyarország az 1989-es év végén Közép- és Kelet-Európában végbement gyökeres változások után indultak el az európai integráció útján. E folyamat szinte azonos időben indult meg a régió minden országban. Ennek ellenére, Magyarország – több más országgal együtt – már 1994-ben kérte felvételét és aláírta az első csatlakozási dokumentumot az Európai Unióval, míg Románia csak 1995-ben. Ez az idő eltolódás később csak növekedett, így Magyarország 2004-ben fog az Unióhoz csatlakozni, míg Románia várhatóan csak 2007-ben. *Románia csatlakozásának késése* elsősorban a román társadalom és gazdaság reformjának lassúságával magyarázható.

A posztkommunista társadalmi és gazdasági változások megindítása óta elég hosszú idő telt el ahhoz, hogy az összegyűlt tapasztalatok révén néhány alapvető következtetést levonhassuk. Ezek alapján látszik, hogy a makrogazdasági stabilitás radikális kezelése (sokk-terápia) több előnnyel járt a gazdaságra építő modellekkel szemben.

A radikális beavatkozást választó országok tapasztalatai (Magyarország ezek közé tartozik) azt a tézist támasztják alá, hogy a központi tervgazdaság által eredményezett tehetetlenséget és torzulásokat egy ilyen fordulat képes megtörni. A makrogazdasági stabilizáció sokkal gyorsabban bekövetkezett ezekben az országokban, a magas inflációt és a pénzügyi deficitet sokkal rövidebb idő alatt tudták mérsékelni.

Az uniós csatlakozás kritériumai

1989 után a közép- és kelet-európai országok versenyezni kényszerültek egymással, de az Európai Unió országaival is. Ismert tény az is, hogy úgy Románia, mint Magyarország részéről nagy érdeklődés nyilvánult meg a csatlakozás feltételeinek teljesítése iránt.

Azért, hogy az 1993-ban Koppenhágában az Európai Bizottság által lefektetett csatlakozási feltételek mérhetők legyenek, hármas kritériumrendszert vezettek be:

- Politikai kritériumok: intézményi stabilitás, amely a demokráciát, a törvény elsőbbrendűségét, az emberi jogok betartását valamint a kisebbségek elismerését és védelmét garantálja.
- Gazdasági kritériumok: működő piacgazdaság, hogy az ország megállja a helyét az Europai Unión belüli versenyben.
- Uniós intézmények: annak feltételei, hogy az ország a tagként vállalt kötelezettségeit teljesítse, beleértve a gazdasági és monetáris unió elveinek elfogadását.

[1] Adrian Niţu, Universitatea de Vest „Vasile Goldiş", Arad, (Aradi „Vasile Goldis" Nyugati Egyetem)
[2] Klein Ladislau Universitatea de Vest „Vasile Goldiş", Arad, (Aradi „Vasile Goldis" Nyugati Egyetem)

Románia és Magyarország összehasonlítása a csatlakozás gazdasági kritériumai alapján

Magyarország eleget tett a fenti kritériumoknak, az Unióval a csatlakozási tárgyalásokat lezárta és tagságának hivatalossá válására vár. Romániában még nem ismerték el teljes mértékben azt, hogy működő piacgazdasága van, az utolsó, Romániára vonatkozó, 2003. novemberben közzétett országjelentés a következőket tartalmazza a gazdasági kritériumokról:

> „Románia működő piacgazdaságnak tekinthető azzal a kitétellel, hogy az eddig elért haladást folytatja és kiteljesíti. Továbbá szükséges a strukturális reform programját határozottan és kitartóan végrehajtani, úgy hogy Románia a közeljövőben képes legyen megfelelni úgy a versenynek, mint az unión belüli piaci erőknek. A makrogazdasági stabilitás felé tovább kell lépni: az ellenőrzött árak korrekciói ellenére az inflációs ráta az előző magas szinthez képest megtartotta csökkenő tendenciáját. A külgazdasági pozíció továbbra is fenntartható, a pénzügypolitika óvatos."

Ha Magyarország, mint egy radikális stabilizációs politika képviselőjének makrogazdasági mutatóit Romániáéval – amelynek reformpolitikája graduálisnak nevezhető – összehasonlítva elemezzük (1. táblázat), megfigyelhető, hogy Magyarország GDP-je lényegesen magasabb volt, mint Romániáé és a különbség még jelentősebb, ha az *egy főre jutó GDP*-t vesszük figyelembe, amely Magyarországon a román érték háromszorosa. Ismert tény az is, hogy az a mutató, amely leginkább megkülönbözteti a román gazdaságot az európai átlagtól a munka termelékenysége, amely az uniós átlagnál tízszer alacsonyabb. Magyarország *exportja* a GDP 58%-át teszi ki, míg Romániában mindössze 28,7%-át. Ez a mutató jelzi, hogy Magyarország gazdasága sokkal jobban teljesíti a csatlakozás gazdasági követelményeit, mint Románia.

1. táblázat. Magyarország és Románia összehasonlító adatai

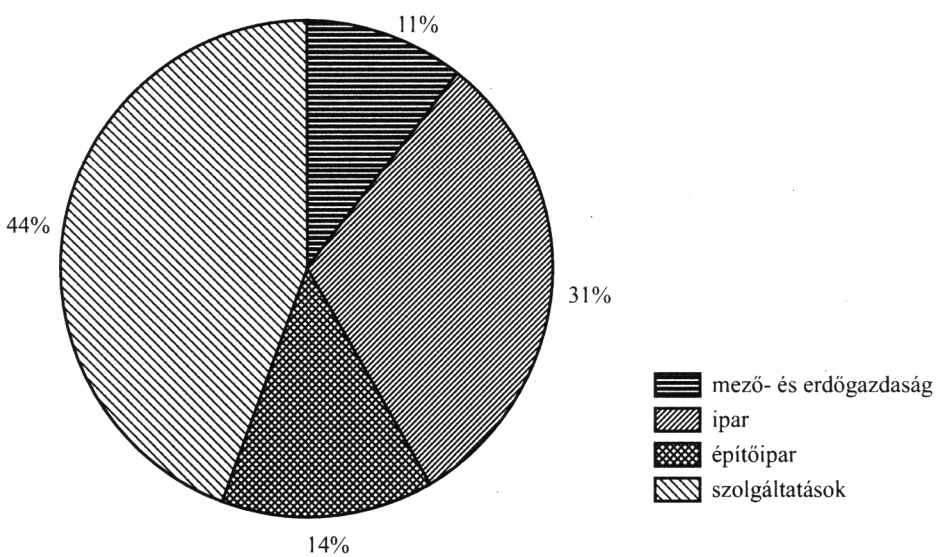
	Magyarország	Románia
Terület (km^2)	93.030,0	238.391,0
Lakosság (millió fő)	10,1	22,4
GDP (2001, Mrd EUR)	58,0	44,3
GDP/fő (2001, EUR)	5.800,0	1.980
Export (GDP %-ában)	58,0	28,7
Külföldi beruházások (2002, nettó, millió EUR)	800,0	1.200,0
Külföldi beruházások 1 lakosra (EUR)	79,2	53,7
Fogyasztói árak változása (%, 2002)	4,9	18,0
Folyó fizetési mérleg (GDP %-ában, 2002)	-4,6	-5,0
Munkanélküliségi ráta (2002)	5,7	10,0
Bruttó külső adósság (GDP %-ában)	58,5	31,9
Költségvetési egyenleg (GDP %-ában)	-4,6	-3,0

Forrás: CEE Economic data outlook for 2003, Bank Austria Creditanstalt.

Mivel úgy Romániának, mint Magyarországnak jelentős a folyó fizetésimérleghiánya jelentős (a GDP 4,6%-a Magyarországon és 5%-a Romániában), mindkét országban a külföldi beruházások volumene fontos mutató. Annak ellenére, hogy abszolút értékben ez Romániában magasabb, az egy főre jutó közvetlen beruházások Magyarországon nagyobbak.

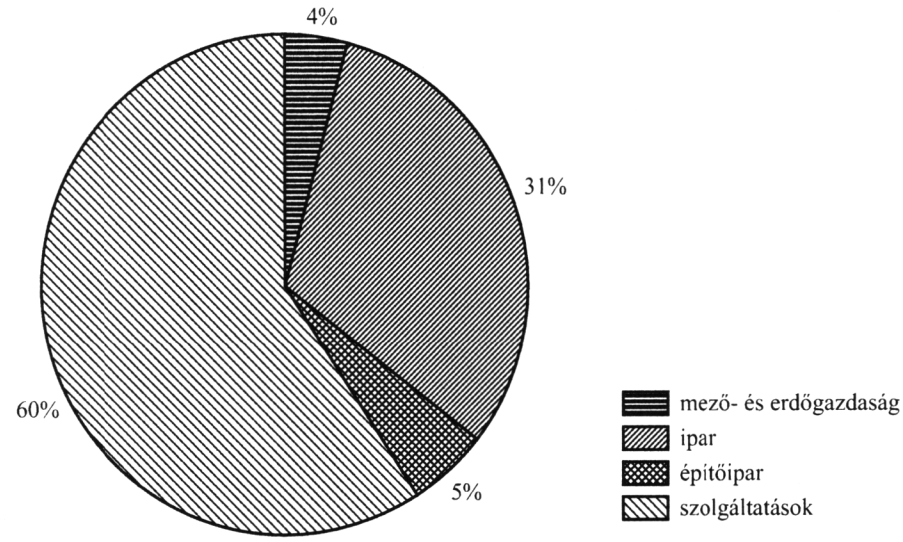
A különböző gazdasági ágazatoknak az 1a, 1b. ábrákon bemutatott GDP-beli részesedéséből kitűnik, hogy Magyarországon a szolgáltatások aránya már 60%, ami modern gazdasági struktúrára utal, eltérően Romániától, ahol a szolgáltatások a GDP-nek csak 44%-át teszik ki. Hasonlóan, a mezőgazdaság Magyarországon a GDP 4%-át termeli meg, míg Romániában 11%-át, ami Románia számára nem előny, lévén a mezőgazdaság az Európai Unió egyik erősen szabályozott ágazata.

1a. ábra. A GDP struktúrája és a hozzáadott érték szektoronként (Románia)

Forrás: CEE Economic data outlook for 2003, Bank Austria Creditanstalt.

1b. ábra. A GDP struktúrája és a hozzáadott érték szektoronként (Magyarország)

Forrás: CEE Economic data outlook for 2003, Bank Austria Creditanstalt.

Magyarország uniós csatlakozásának hatása Románia nyugati régióira

Magyarország uniós csatlakozásának elsődleges hatása, amely elsősorban Románia nyugati régióiban fog hatni, hogy ezek a régiók az *Európai Unió határára* kerülnek. Ennek a helyzetnek az előnye abból ered, hogy az európai beruházók itt találják meg a legközelebbi olyan Unión kívüli területet, amelynek a fejlettségi szintje az Unióhoz hasonló, de még nem kell megfelelni az Európai Unióban általános követelményeknek.

Ismert, hogy az északi féltekén az a *fejlődési vektor a meghatározó*, amely nyugatról kelet felé halad, de van ennek egy észak-dél irányú komponense is. Ez a vektor a gazdaságilag legfejlettebb országokból indul, kötődve a legmagasabb fejlődési szintekhez, és kelet, valamint dél felé regresszív módon hat. Ezek szerint a gazdaságilag, de életszínvonal és civilizáció tekintetében is legfejlettebb országok általában Európa nyugati és északi részén találhatók és egy országon belül, így Magyarorszá-

gon és Romániában is, nyugat felől kelet felé mutat a vektor. Ezen országok nyugati és északi régiói fejlettebbek mint a keleti és déliek. Ennek, az egyébként társadalmi-gazdasági tanulmányokkal bizonyított elvnek alapján *Románia nyugati régiói az ország társadalmilag és gazdaságilag legfejlettebb régiói.*

Ausztria konzulja, aki a nemrég Aradon járt, szintén azt emelte ki, hogy ennek a régiónak előnye az Európai Unió jövőbeni határának közelsége és annak lehetősége, hogy a beruházók az Európai Unión kívül legyenek, de európai székhelyükhöz közel.

Ismert, hogy a gazdaságnak háromféle forrással kell rendelkeznie ahhoz, hogy értéktöbbletet termeljen. A három klasszikus termelési tényező: a tőke, a munka és a természeti erőforrások. Úgy Magyarország, mint Románia tőkehiányos ország, de szabad munkaerővel és természeti erőforrásokkal rendelkeznek. Ennek ellenére *nem mondhatjuk, hogy a romániai vagy magyarországi külföldi beruházások az 1990-es években tőkeintenzívek lettek volna.* Az országainkba települt iparágak legjellemzőbb vonása, hogy munkaintenzívek. Erre utal, hogy az egy munkahelyre vetített átlagos beruházás értéke 2.000 és 50.000 dollár között van. Ez annak tulajdonítható, hogy a munkaerő Romániában olcsóbb, mint az Európai Unióban, valamint annak, hogy hajlandó erősen egészségkárosító körülmények között is dolgozni. Ezért van az, hogy Románia nyugati régióiban az autóipari beszállítók, az elektronika, a gumiipar, a konfekcióipar a legelterjedtebb. Az ilyen típusú tevékenységek exodusa az Európai Unióból kelet felé előbb Magyarország felé indult meg, majd később, amikor a magyarországi munka-, bér-, szabályozási- és termelékenységi- feltételek az európaihoz hasonlókká váltak, Románia felé. Amikor Románia meg fogja közelíteni az európai szintet, ezek az iparágak tovább fognak migrálni kelet felé – Ukrajnába, Moldvába, Grúziába stb. – a fent említett vektor mentén.

Magyarország esetében, az Európai Unióhoz történő csatlakozással, az új, zöldmezős beruházások struktúrája várhatóan megváltozik. A tőkeintenzív beruházások, melyeknél az egy munkahelyre jutó beruházás 100.000, sőt 1.000.000 dollárnál magasabb szintet ér el, ki fogják szorítani a munkaintenzív iparágakat. Magyarország volt az egyik az ipari parkok koncepcióját megvalósító országok közül. Ez a koncepció a tőkeintenzív iparágaknak előnyöket, optimális beruházási lehetőségeket biztosít és a modell ma már Románia nyugati régiói nagyvárosainak többségében is bevezetésre vár.

Az ipari parkok ilymódon a beruházásokat segítő rendszerré válnak, azonban a beruházások struktúrája, az ott megtalálható iparágak aszerint változnak, hogy országaink milyen sebességgel fogják az európai szintet elérni.

Az EU regionális politikája

Az EU regionális politikáját vezérlő általános elképzelés a következő:

„...az uniós erőfeszítések egyesítése a regionális és a lokális kezdeményezésekkel, hogy párhuzamosan induljon el egy összehangolt, hosszútávú, a kohézió megvalósulását elősegítő tevékenység."

Az Európai Unió regionális politikája három alapelven nyugszik:
- A *partnerség* – feltételezi minden érintett szereplő aktív részvételét, minden (helyi, regionális, nemzeti, európai) szinten;
- A *szubszidiaritás* – elve szerint a döntéshozatal kompetenciája arra a szintre van delegálva, ahol maximális a hatásfok és felelősség;
- Az *addicionalitás* – feltételezi, hogy az uniós pénzalapok nem helyettesítik a nemzetieket, csupán kiegészítik azokat.

Az Európai Unió regionális politikájának célkitűzései, amelyek egyúttal a regionális projektek finanszírozási kritériumai is, olyan elemeket tartalmaznak, amelyek a magyar régiókat hozzá fogják segíteni komoly közösségi fejlesztési forrásokhoz.

A regionális politika megvalósítása érdekében az Európai Unió a *Strukturális Alapok* és a *Kohéziós Alap* forrásait használja fel. A Strukturális Alapok forrásainak legnagyobb hányadát az elmaradott régiók (1. célterület), a Kohéziós Alap forrásait pedig a kevésbé fejlett nemzetgazdaságok használhatják fel.

Az EU regionális politikái *kétféle területfejlesztési programmal* számolnak:
- *Nemzeti programok* (minden uniós tagállam kijelöli a saját programjait és az Európai Bizottságtól kéri azok jóváhagyását);
- *Uniós programok* (egy, az Európai Bizottság által felállított finanszírozási mechanizmus – számukra a legfontosabb uniós program az „Interreg", a határ menti együttműködés és az energetikai rendszerek finanszírozására).

Az EU-hoz való csatlakozás perspektívájában a kelet-európai országoknak, köztük Magyarországnak fel kell készülni arra, hogy fogadhassák a Strukturális Alapokból és a Kohéziós Alapból érkező pénzügyi forrásokat, az uniós regionális politikát vezérlő elvek szerint. Az Európai Unió 2001-től a PHARE, a SAPARD és az ISPA programokkal segíti Magyarország és Románia csatlakozását. Ezeknek a programoknak a révén, a romániai megyék uniós tagállamok régióival együttműködhetnek a jövőben a nyugat-romániai megyék tehát hozzájuthatnak ilyen alapokhoz (pl. PHARE CBC) az akkor már uniós tag Magyarország térségeivel közösen.

Ami a regionális politikát illeti, Romániának még sok a teendője, ami az Európai Bizottság által összeállított országjelentésből is kitűnik:

> „A regionális politika és a strukturális eszközök összehangolására szolgáló intézményrendszer még nem pontosan meghatározott, megfelelő intézkedéseket kell hozni az adminisztráció és pénzügyi ellenőrzés érdekében. A továbbiakban komoly erőfeszítések szükségesek, hogy az adminisztrációs kapacitást a kívánt szintre lehessen hozni. A környezetvédelemben, annak ellenére, hogy Románia átvette az uniós szabályozás nagy részét, az adminisztrációs kapacitás és az ágazatnak szánt pénzügyi források nem elégségesek".

Magyarország EU-csatlakozásával kapcsolatban Románia nyugati régiói számára további előnyt jelent *a határmenti együttműködés tradíciója magyar megyékkel*. Ismert, hogy Románia nyugati megyéi a kelet-magyarországi megyék partnerei a már huzamosabb ideje működő eurórégiók keretein belül. *A DKMT* (Duna–Körös–Maros–Tisza) *Eurórégió* 1997. november 21.-én jött létre Szegeden. Romániából Arad, Temes, Krassó-Szörény és Hunyad megyét, Magyarországról Békés, Bács-Kiskun,

Csongrád valamint Jász-Nagykun-Szolnok megyét és Szerbiából a Vajdaságot foglalja magában. Ennek a határ menti együttműködésnek a régiók közötti gazdasági kapcsolatok, az infrastruktúra, a környezetvédelem, a turizmus és a tudományos, kulturális, egészségügyi, sport, valamint a civil szervezetek közötti kapcsolatok fejlesztése a célja.

Az eurorégió magyar résztvevői az Európai Unió tagjai lesznek és ugyanakkor a nyugat-romániai megyék partnerei ami megkönnyíti az utóbbiaknak az Európai Unióban működő regionális fejlesztési forrásokhoz való hozzájutást.

Bizonyos, hogy Magyarország csatlakozásának kedvezőtlen hatásai is lesznek, de véleményünk szerint egészében véve Romániának, és elsősorban a Magyarországgal határos megyéknek javára válik. Ennek alapja az eddig kiépített jószomszédi kapcsolat, amelynek a gazdasági, kulturális, tudományos kapcsolatokon, valamint a környezetvédelmi együttműködésen kívül katonai vetülete is van, a két hadsereg közötti, NATO-tagság eredményeként létrejött partner-kapcsolat révén.

Azt is ki kell emelnünk, hogy Románia nyugati megyéiben jelentős magyar lakosság él és a román lakossággal való együttélés feltételei az utóbbi években lényegesen javultak. Azok a kapcsolatok, melyeket a magyar lakosság az anyaországgal fenn fog tartani, hozzájárulhat a régiók kölcsönös megértéséhez és segítheti a gazdasági, kulturális, szociális kapcsolatok fejlődését akkor is, ha Magyarország már belépett az EU-ba.

IRODALOM

Niţu, A. 1998: Macroeconomic comparative analysis between Romanian and Hungarian economies in 1997 in the Central Europe countries context. Békéscsaba.

Niţu, A. 1999: The Quality Measurement in the Process of Transition in Central Eastern European Countries (Hungary, Romania and Slovakia cases) The IIIrd Conference of "Multidimensional Aspects of Quality". Banska Bystrica.

Niţu, A. et. al. 1999: AGROSTART – Manual româno–maghiar – Program corelat de creştere a gradului de ocupare a forţei de muncă şi de dezvoltare economică. Phare kiadvány.

Nitu, A. et.al. 1999: Urban Proiect Strategia de dezvoltare regională a regiunii frontaliere de vest, Phare-CBC.

Niţu, A. 2003: Strategii de dezvoltare locală şi marketing teritorial. Seminar „Programul de formale în domeniul politicilor de dezvoltare locală pentru funcţionarii şi reprezentanţii politici din administraţia publică locală din judeţul Arad" organizat de Consiliul Judeţean Arad Provincia Pisa Univ Vasile Goldiş Scuola Superiore Sant' Anna Pisa.

Dumitrescu, S. – Bal, A 1999: Economia Mondială, Bucureşti. Editura Economică.

Ţăran, N. 2002: Managementul strategic, Editura Economică.

Bank Austria Creditanstalt 2003: CEE Economic data outlook for 2003.

Losoncz Alpár[1]

A Vajdaság az európai egységesülés kontextusában: leszakadás vagy felzárkózás?

Szerbia a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek végéig a posztkommunista országokhoz képest divergens politikai és gazdasági pályákon mozgott. A háborúkba való belebonyolódása, a nemzetközi szankcióknak való alávetettség és a túlfeszített politikai önhittség okán mozgástere leszűkült. Lényegében regresszív folyamatok mentek végbe, a korábbi Jugoszlávia létezéséből eredő nemzetközi jellegű sajátosságokat elveszítve Szerbia a perifériára szorult, abban a kontextusban, amelyet az európai intézményesülés által kijelölt kritériumok fémjeleztek. Ugyanakkor, az évezredfordulón megváltozott politikai szituáció új horizontot nyitott, a felgyorsuló átmenet képzete a legalább részlegesen visszaszerezhető szinkronitás esélyét ígérte.

A Vajdasághoz, e több kultúrát magában foglaló tartományhoz sajátos szerepkör társul ebben a környezetben. A demokratikus átmenet megszakítása az autonómia megszüntetésével kezdődött. A szerb gazdasági és politika átrendeződés, a nemzetpolitikai jellegű központosítás a nyolcvanas évek végén átírta a hatalmi pozíciókat, egységesítette a hatalmi-nemzeti teret, ami gyökeresen módosította a Vajdaság regionális illetékességi köreit. Kvázi-állami kompetenciákkal rendelkező tartomány helyett a háborús nemzetpolitika kiszolgálójává alakult át, amely együtt sodródott a periferizálódás irányába Szerbia egészével. Az említett politikai perspektívatörés az új évezredben felerősítette a regionális értékek hordozóinak igényeit, fellépésük a hatalommegosztás megvalósítására, a decentralizáció olyan formáira irányult, amelyek a regionális autonómia kiteljesedését jelenthetnék. Miközben e szereplők politikai igényeiket fogalmazták meg, retorikájukban az európai tapasztalatokra hivatkoztak, a „régiók Európájának" gondolatát visszhangozták, az európai térbe való integrálódás jelszavát helyezték előtérbe.

A Vajdaság kapcsán úgy gondolom, hogy a területi autonómia artikulációja egyrészről Szerbia demokratizációjának felgyorsítását mozdíthatja elő, másrészt a decentralizáció az integráció megerősítését szolgálja, végül a központi és a területi szervek közötti felelősség-megosztás az intenzív gazdaságfejlődés számára teremt meg feltételeket. Ugyanakkor – röviden jellemezve a fennálló helyzetet –, Szerbiát az átfogó bizonytalanság, és az intézményes instabilitás jellemzi. Az európai intézményekbe való betagolódás időbeli horizontját, lépéseit növekvő kétely, elbizonytalanodás övezi, miközben a vajdasági regionális azonosság intenzív értelmezési konfliktusok tárgya, s a regionális autonómia politikai képviseletének egyre csekélyebb a támogatottsága. A jelenlegi decentralizációs elképzelések a hatalommegosztás legenyhébb változatát jelentik, (puha autonómia). Mindezek miatt a tartós leszakadás veszélyének negatív képzete erősödik.

Az alábbiakban rögzíteni kívánom azokat az elengedhetetlenül fontos mozzanatokat, amelyek a pozitív, és a negatív várakozások mérlegelését segítik.

---

[1] Losoncz Alpár, egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék

Történelmi háttér és következmények

A Vajdaság specifikus gazdasági szerkezetének megteremtése a Habsburg Monarchia proto-modernizációs tevékenységéhez kapcsolható (Ingrao, 1994)[2]. A szerbek 17. század végi történelmi vándorlása, a németek tervezett betelepítése, majd a csatornák kiépítése, és a hidro-melioráció, a Habsburg-politika, amely a kolonializált lakosság egzisztenciájának megerősítését célozta – nélkül aligha lehet leírni a Vajdaság kialakulásának történetét. A Habsburg-politika a Duna, Tisza, Temes és a Bega közti mocsaras területeken tette lehetővé, hogy a modernizáció gyökereket eresszen. A háttérben az a meggyőződés munkált, hogy ez a terület egybefűzhető a Monarchia közlekedési hálózatával, és éléskamrának bizonyulhat egy multinacionális impérium iparosodási politikája számára. A proto-modernizációs tendenciák mellett ott látjuk a szerbek erősbödő nemzetpolitikai igényeit, amelyek e politikai keretekből való kilépést célozták. Ezek az I. világháború utáni korszakban kifejezést nyertek a szerb nemzetállamba, majd az akkor kialakuló Jugoszláviába való belépéssel.

Mindez a szerb nemzetállami igények és a regionális identitáskeresés folytonos feszültségeire világít rá, amely új és új formákban mutatkozott meg a 20. század folyamán. A Vajdaság mindig változó jelentéskörnyezetben jutott kifejezésre, hiszen, példának okáért, a demográfiai folyamatok, az állami telepítéspolitika, az etnikai tisztogatások jelentékenyen megváltoztatták a népesség-összetételt, és többségi dominanciát eredményeztek. A tét: a Vajdaság közvetítő pozíciójának értelmezése a közép-európai és a balkáni folyamatok, a politikai, gazdasági pozíciók között. Ám a lehetőség csupán lehetőség maradt, lett légyen az a kommunista vezérlésű rendszer, amelynek hatalomelosztási technikája provincializálta a régiót, vagy a posztkommunista nemzetpolitika, amely centralizáló törekvései alá rendelte a Vajdaságot.

Két következtetés adódik a fentiekből: a) az eleddig létező felülről létrehozott autonómia-formákat a demokratikus legitimáció hiánya jellemezte, másképpen szólva a decentralizáció nem esett egybe a demokratizálással, b) a területi autonómia kapcsán szorgalmazott retorikában folytonosan keverednek a pártállami keretben működtetett hatalomelosztáson alapuló elgondolások és a polgári társadalomban érvényesíthető autonómia-gondolatok.

Regionalizáció, decentralizáció, autonómia

A decentralizáció általános jelenségnek számít a posztkommunista országokban, és az európai intézményekkel folytatott kommunikációban a szerbiai politikai elitek is kész tények elé kerültek. Ez a redisztribuciós illetékességek átalakítását igényelte. Ennek keretében 2002 kezdetén elfogadták az ún. „omnibusz-törvényt", amely visszaszármaztatott meghatározott pénzügyi és irányítási illetékességeket a vajdasági képviselőháznak és a tartományi végrehajtó tanácsnak, de az 1990-ben életbe lépő alkotmány kereteiben. Létrejöttét közigazgatási racionalitással támasztották alá, hiszen több mint 200 változást jelentett a szerbiai törvényekben. A törvény ugyan

[2] Természetesen itt nem vehetem figyelembe a korábbi korszakokat.

módosította az illetékességek rendszerét, de lényegében megmaradt a központosító nemzetpolitika keretei között. A központi hatalom manőverezési terét nem szűkítette, valójában fenntartotta a központi pozíciók birtokosainak lehetőségét, hogy redisztribúciós hatalmat gyakoroljanak.

Ma Szerbiában a politikai instabilitás közepette az új alkotmány megfogalmazása kapcsán kerülnek előtérbe a területi átrendeződésre utaló viták. Négy álláspont különíthető el:

1. Területi átszervezésre van szükség Szerbiában, amely aszimmetrikus decentralizációt foglal magában, ez elsősorban erős helyi önigazgatást jelent, a lokális egységek képeznék a decentralizáció alapját.
2. Kívánatos a regionális decentralizáció bizonyos formája, ugyanakkor az alkotmányos rend megerősítése alapján.
3. Az aszimmetrikus decentralizáció és a jelentékeny jogalkotó funkciókkal rendelkező regionális autonómia az egyedüli járható út a vajdasági regionális identitás érvényre jutattása szempontjából,
4. A regionális autonómia módozatai helyi értékkel rendelkeznek a komplex társadalmakban létrehozandó különféle autonómiák (így kisebbségi autonómia) sorában.

A harmadik álláspontot hirdető beállítottság esélyei romlottak, az előző álláspontok képviselői politikai pozíciója erősödött, miután a közvéleményt befolyásoló értelmiségiek, és egyes civil társadalmi szervezetek kritika alá vonták az aszimmetrikus decentralizáció azon formáját, amely a Vajdaságnak sajátos státust juttatna. Ezek a tendenciák az első két lehetőség érvényre jutását valószínűsítik. Szembeszökő, hogy minden álláspont képviselője Európát idézi tanúnak akkor, amikor beállítottsága legitimációjának megteremtésén fáradozik. A negyedik álláspont megvalósulásának szintúgy csekély az esélye.

A Vajdaság és a térparadigma módosulása

Az európai egységesülés megváltozott térképzetek kontextusában megy végbe. A súlypontok a földrajzi koncentrációkra tevődtek át, a gazdaság térbelisége kerül homloktérbe, amely a gazdasági földrajz égisze alatt olyan kérdéseket taglal, mint az agglomerációs gazdaság, méretgazdaságosság, vagy a növekvő skálahozadék. Ezekben a megközelítésekben a régió nyitott területiséget jelent, amely nem a hagyományos értelemben vett határvonalak szerint különül el, hanem magterülettel, és bizonytalan kiterjedésű vonzásterülettel rendelkezik.

A Vajdaság lehetséges szerepére jónéhány világtrend is érzékelhető befolyással bír:

1. A posztfordista típusú gazdaság (Porter, 1990; Leborgne–Liepitz, 1992; Krugman, 1998; Scott, 1998), a tercier és kvaterner ágazatok térnyerése (Krugman, 1991), a globalizációs dinamikával karöltve átalakítja a keretfeltételeket.
2. A Keynes-típusú, keresletvezérelt állami politika regionális stratégiája helyébe a regionális szinten szerveződő gazdaságpolitika lép.

3. A regionalizáció dinamikájának erősödése együtt jár a decentralizáció és a szubszidiaritás elveinek érvényesítésével, jelentékenyen módosítva a regionális versenyképesség összetevőit.
4. A regionális klaszterek szerepköreiben, térvonatkozásaikban erősödnek a kulturális és az intézményes feltételek.
5. A makropolitikai célok által előlegezett racionális erőforrás-felhasználáshoz a társadalmi tőke (a bizalom, a megbízhatóság, az együttmûködési készség stb.) beruházása szükségeltetik, márpedig a társadalmi tőke használata is regionális szinten optimalizálható.

A térparadigma változása messzemenően érinti Szerbia fő térszerkezeti vonásait. Így a globalizációra utaló állásfoglalásokban ismételten megjelenik, hogy a változás sikertényezője a regionális és lokális beágyazottságú gazdasági, politikai alanyok válaszadási készsége, alkalmazkodási vitalitása. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy Szerbiában a regionalizációval összefüggő viták inkább alkotmányjogi terepen, nemzetpolitikai vonatkozásrendszerben, legfeljebb a fiskális föderalizmus által szorgalmazott kereteken belül maradnak[3]. Mindenesetre, a regionalizációra vonatkozó alkalomszerű retorika ellenére még nem nyert létjogosultságot a „posztmodern" térparadigma, roppant erősek az „egynemű" nemzeti tér föderalizációjával szembeni ellenérzések, a hagyományosan értelmezett térfelfogás szerinti gondolkodás.

A regionális hovatartozás, és erőtér kialakítása azonban a globalizáció fényében felszínre kerülő tendenciák kapcsán a kollektív szinten megjelenő problémamegoldási készenlétet példázza. Ennél fogva tévedés lenne a Vajdaság jövőjét kizárólag a politikai-intézményi tényezők befolyási tárgyává tenni. A hagyományos nemzetállam elveszítette a kollektív problémamegoldás monopóliumát. Ezért a Vajdaság lehetséges szerepét a globalizációs/európai dinamika távlatába kell állítanunk, amelyben a politikai-intézményi tényezők mellett szerepet játszanak a „külső jellegű alkalmazkodási kényszerek" a „belső jellegű alkalmazkodási igények", és a stratégiai döntések is.

Adaptációs stratégiák, kitörési kísérletek

Amennyiben a gazdaságpolitikai prioritásokat soroljuk, nem lesz nehéz dolgunk:

- A mezőgazdaság (Suvakov, 2001) – amely ma inkább a szociálpolitika és a gazdasági kritériumok konfúz egyvelegének bizonyul – és az élelmiszeripar fejlesztése[4].
- A közlekedési infrastruktúra olyan kiszélesítése, amely az európai útvonalakhoz kapcsolódik[5].

[3] A vajdasági szereplők főképp a pénzügyi aránytalanságokra hívják fel a figyelmet, pontosabban azt helyezik előtérbe, hogy az adórendszer érvényesítése már a múlt század húszas éveitől fogva hátrányos helyzetbe juttatta a Vajdaságot, mert aránytalanságot hozott létre a szerb költségvetésbe befizetett adók és a visszatérített eszközök között. Ez a hosszútávú tendencia, legalábbis ezen értelmezések szerint, kerékkötője a Vajdaság intenzívebb gazdasági fejlődésének.

[4] Az ipari növények feldolgozásának módosítása; a földreform biztosítása, amely a földterületek koncentrációjával, és a szövetkezeti rendszer megújításával az eurokonform fejlődési irányt célozna meg, stb.

- A több mint 15 éve elhanyagolt Duna/Tisza/Duna csatorna fejlesztése, ami kapcsolatban áll az öntözési rendszer felújításával és a specializált folyami flotta hasznosításával, amely a folyékony terheket szállítaná.
- Említhető a csővezeték-rendszer kialakítása, amely az Újvidék és Kelebia közötti területet kötné össze, valamint a tranzit gázvezeték építése.

Gazdasági jellegű tanulmányok bizonyítják (Storper, 1995), hogy a regionális fejlődés fontos feltétele a földrajzi közelség erőforrásként való felhasználása. Aligha kell példának okáért bizonyítani, hogy az öntözési rendszer újszerű átalakítása interregionális következményekkel bír. Más szóval: a régió gazdasági fejlődése nem csupán saját, endogénnek tekinthető jellegzetességeitől függ, hanem a szomszédos régiók teljesítményeitől is. Ez a tény felveti a regionális konvergencia kérdéseit Európában, és a regionális szomszédság kapcsán felmerülő túlcsorduló hatás problémáját (Carrington, 2003). Ezenkívül az erőforrások koncentrált felhasználásának erősítése jelenti a követendő pályát.

Mindezeknek, valamint az európai egységesülés által kijelölt normák távlatába kell állítanunk a vajdasági politikai és gazdasági törekvéseket, amelyek az interregionális kapcsolatok erősítésére és állandósítására irányulnak. Itt legfeljebb csak felidézhetem, hogy 1997-ben létrejött a romániai, magyarországi és szerbiai területeket egybefogó „hármas-régió", amely többirányú egyeztetési gyakorlatot vitt a döntéshozatal folyamatába. Ugyanakkor kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy az akkori szerbiai rezsim hatalmi érdekei nem teszik lehetővé a régióközi viszonylatok elmélyítését. Ha az elért eredmények rövid jellemzésére kívánunk vállalkozni, úgy kitűnik, hogy aránytalanság áll fenn az elvárások és az elért eredmények között: az egyes régiók szerep-keresése „modell-függőnek" bizonyult, alárendelve a nemzeti politika elvárásainak. Figyelembe kell venni, hogy az euroregionális folyamatok megerősítése akár szubrégiók létrehozását is előmozdíthatja a Vajdaságban, s ez olyan határterületek kialakítását jelentheti, amelyek szisztematikus kooperációt létesítenek a magyar és román határtérségekkel. Ez a már létező vajdasági szubrégiók megerősítését, a területiség szubregionális csomópontok szerinti differenciálódását jelentené.

Az Európa által kínált esélyek megragadására irányuló törekvéseket jelzi, hogy a Vajdaság az európai régiók képviselőházának tagjává vált. Tegyük hozzá, hogy miután Szerbia is az Európa Tanács tagja lett, az európai jelenlét gazdagabb lehetőségtára nyílt meg számára. Ugyanakkor Szerbiában a központi állam, és a Vajdaság közötti hatalommegosztás jövője bizonytalan, és tekintetbe véve a politikai preferenciák alakulását, az Európai Unióhoz való csatlakozás története nem lesz zökkenőmentes.

IRODALOM

Ch. Ingrao 1994: *The Habsburg Monarchy 1618–1815,* Cambridge University Press.

[5] Ha figyelembe vesszük, hogy a kilencvenes években a dunai árucsere-forgalom 2/3-al volt kisebb mint húsz évvel korábban, úgy a multimodális dunai közlekedésbe való bekapcsolódás kérdése megkerülhetetlen

Carington, A. 2003: „A Divided Europe, Regional Europe and Neighbourhood Convergence Effects". *Kyklos* 56/3: 381–394.

Krugman, P. 1991: *Geography and Trade.* Leuven and Cambridge, Mass. Leuven University Press and the MIT Press.

Krugman, P. 1998: "What's New about the New Economic Geography?". *Oxford Review of Economic Policy* 14/2: 7–17.

Leborgne, D – Lipietz, A. 1992: "Idées fausses et questions ouvertes de l'après-fordisme". *Espaces et Sociétés.* 66–67: 39–68.

Porter, M. 1990: *The Competitive Advantage of Nations.* London. Macmillan.

Storper, M. 1995:"The resurgence of regional economies, ten years later: the region as a nexus of untraded interdependencies". *European Urban and Regional Studies* 2/3: 191–222.

Scott, A. 1998: *Regions and the World Economy.* Oxford. Oxford University Press.

Suvakov, T. 2001: "Ekonomska-regionalna podloga decentralizacije". In: *Ustavnopravni okvir decentralizacije Srbije i autonomije Vojvodine.* Novi Sad: 121–139.

1. panel

Társadalmi, szervezeti és környezeti problémák, konfliktusok az agrárszektorban az uniós csatlakozás után

Simon Sándor[1]

Panelvita-összefoglaló

A III. Alföld-kongresszus egyik legsokoldalúbb panelvitája a mezőgazdasággal, illetve a teljes élelmiszergazdaság gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai vetületeivel foglalkozó agrárszekcióban zajlott. Nem véletlenül, hiszen konferenciánk olyan térségre koncentrál, amelyet a magyar társadalom nagy része ezzel a szektorral társít.

A szakmai beszélgetésnek három vitaindító előadás adta meg az alaphangulatát, melyek közül az első Kovács Kataliné, az MTA RKK főmunkatársáé volt. Az előadó a rendelkezésre álló statisztikai adatok tükrében vizsgálta az agrárgazdaságban az elmúlt évtizedben bekövetkezett üzemszerkezeti változásokat. Az elemzés központjában a kistermelők álltak. A vizsgálat kiterjedt arra, hogy az Alföld milyen sajátosságokkal rendelkezik az ország más téregységeihez képest és melyek az Alföldön belül megmutatkozó markáns különbségek. Az agrárgazdaság és agrártársadalom folyamatainak szélesebb összefüggésekbe ágyazását főként a népszámlálási adatok vonatkozó információival való egybevetés biztosította. Az elemzésből kiderült, hogy az Alföld agrárgazdasága szempontjából a kisüzemi gazdálkodás különböző típusainak átlagosnál magasabb reprezentációja érdemel különösen nagy figyelmet, amelynek fő típusai az önálló, főállású vállalkozási formák, valamint a melléktevékenységként űzött, mégis jelentős jövedelemtermelési potenciált biztosító tevékenységek.

Dr. Nagy János, a Debreceni Egyetem rektorhelyettese az agrártermelés technológiai kérdéseire koncentrált előadásában. Az előadó szerint a fenntartható fejlődés egyik alapelve a természeti erőforrások hosszú távú védelmének biztosítása. Hangsúlyozta, hogy ez nemcsak a nemzetközi egyezményekből valamint az EU szabályo-

[1] Simon Sándor, tudományos munkatárs, MTA RKK ATI, Békéscsaba

zások harmonizációs feladataiból származó kötelezettség, hanem versenyképességünk növelésének egyik fontos tényezője is. Szükséges az ország számára korszerű, agrárgazdálkodási program megvalósítása, amely lehetővé teszi egy olyan modernizációs pálya kialakítását, ami környezetkímélő, energiatakarékos és hulladékszegény technológiákat alkalmazva magas értékű innovációs fejlesztéseken alapul. A megváltozott körülményekhez igazodó mezőgazdálkodás stratégiai irányainak meghatározásakor fontos annak figyelembevétele is, hogy Magyarországon az agrárkörnyezet állapota kedvezőbb, mint az Unió 15 tagállamában. Ennek a ténynek a jelentősége megnő az EU csatlakozás után, mert az Unió legtöbb tagországában az agrárkörnyezet állapota jelentősen károsodott a különböző ipari és intenzív mezőgazdasági tevékenységek miatt.

Magyarországon a megváltozott piaci és termelési körülmények között a jelenlegi növénytermelés nem felel meg a gazdaságos termelés követelményeinek. A vetésszerkezet nem igazodik teljes mértékben a regionális éghajlati és talajadottságokhoz, a szántóterület 75%-át mindössze 5 növénykultúra foglalja el. A térségi adottságok kihasználásával, a fenntartható gazdálkodás feltételrendszere kialakítható, a növénytermesztés produktivitása, versenyképessége pótlólagos befektetések nélkül növelhető. Ezért a fejlesztési célokat az ökológiai adottságokra és lehetőségekre alapozva kell megtervezni és megvalósítani, így célszerű a jobb termesztési feltételekkel rendelkező körzetekben profitorientált, a gyengébb adottságú területeken extenzív, tájjellegű gazdálkodás kialakítása. A tájgazdálkodás előnye, hogy a legtöbb növényfaj termesztésére meghatározható a termőhelyi optimum, lehetővé teszi a termesztési technológiák agronómiai és ökonómiai hatékonyságának javítását, illetve a környezeti terhelések csökkentését. Mind az intenzív, mind az extenzív típusú technológiákkal biztosítani kell a környezet fenntarthatóságát, amely meghatározó szempont lesz a piacra jutási követelmények között.

Harmadik vitaindító előadó Ángyán József volt, a Szent István Egyetem Környezet- és Tájgazdálkodási Intézetének igazgatója. Előadásában hangsúlyozta:

> „...a mezőgazdaság mindig is több volt, mint egyszerű árutermelő ágazat. Az élelmiszerek és nyersanyagok előállításán túl egyéb feladatokat is ellátott, tájat, élővilágot, talajt, vizet, környezetet is „termelt", és munkát, megélhetést adott a vidék embere és közösségei számára. Ez ma sincs másképpen. Néhány évtizedes agráriparosítási, termés-maximalizálási kitérő után ismét rá kellett jönnünk: a mezőgazdaságnak a termelési feladatok mellett – regionálisan eltérő mértékben ugyan, de – környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára kell vállalnia. Ez utóbbiak olyan – az egész társadalom és a helyi közösségek számára egyaránt fontos – ökoszociális szolgáltatások, amelyek helyben keletkeznek, nem importálhatók, és amelyekért a mezőgazdaságot, a gazdálkodót fizetség illeti meg."

Ezek a felismerések vezettek el – sűrűn lakott vidéki térségekkel és még mindig nagy értékeket hordozó természeti és kultúrtájakkal jellemezhető – kontinensünkön a többfunkciós európai agrármodell megfogalmazásához, az e modellt megtestesítő környezet- és tájgazdálkodás elterjesztését szolgáló közös agrár- és vidékpolitika

reformjához, támogatási rendszerének kiépítéséhez és közösségi költségvetési forrásainak európai megteremtéséhez.

Mindhárom vitaindító előadás a mezőgazdaság egy-egy markáns jellemzőjét ragadta meg, így nem volt nehéz a hallgatóság érdeklődését felkelteni a téma iránt. Az agrárgazdaságtan körébe tartozó problémák ma Magyarországon átpolitizáltak, a beszélgetés azonban mindvégig megmaradt a tudományos igényű értekezés talaján. A hozzászólások érezhetően közelítettek olyan ma is jórészt kielégítően megválaszolatlan kérdések felé, mint hazánk uniós csatlakozása során lebonyolított tárgyalások sikere illetve sikertelensége, a csatlakozás után várható, de részleteiben pontosan még meg nem jósolt piaci és technológiai környezet, illetve a hazai agrárium tulajdonosi és termelési szerkezetváltásának sok vihart kavart kérdései.

A vitaülés végén általános konklúziót nem tudtunk és nem is akartunk kialakítani, abban viszont mindenki egyetértett, hogy a magyar élelmiszergazdaság uniós integrációja még nagyon sok sürgető kérdést fog felvetni.

Ángyán József[1]

Az európai agrárfinanszírozás új, ökoszociális útja és a magyar vidék számára felkínált lehetőségei

A mezőgazdaság mindig is több volt, mint egyszerű árutermelő ágazat. Az élelmiszerek és nyersanyagok előállításán túl egyéb feladatokat is ellátott, tájat, élővilágot, talajt, vizet, környezetet is „termelt", és munkát, megélhetést adott a vidék embere és közösségei számára. Ez ma sincs másképpen. Néhány évtizedes agráriparosítási, termés-maximalizálási kitérő után ismét rá kellett jönnünk: a mezőgazdaságnak a termelési feladatok mellett – regionálisan eltérő mértékben ugyan, de – környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára kell vállalnia. Ez utóbbiak olyan – az egész társadalom és a helyi közösségek számára egyaránt fontos – ökoszociális szolgáltatások, amelyek helyben keletkeznek, nem importálhatók, és amelyekért a mezőgazdaságot, a gazdálkodót fizetség illeti meg.

Ezek a felismerések vezettek el – sűrűn lakott vidéki térségekkel és még mindig nagy értékeket hordozó természeti és kultúrtájakkal jellemezhető – kontinensünkön a többfunkciós európai agrármodell megfogalmazásához, az e modellt megtestesítő környezet- és tájgazdálkodás elterjesztését szolgáló közös agrár- és vidékpolitika reformjához, támogatási rendszerének kiépítéséhez és közösségi költségvetési forrásainak megteremtéséhez.

Ennek szellemében és EU-harmonizációs feladataink megoldása sorában született meg a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAkP), majd az ennek bevezetéséről rendelkező 2253/1999 (X. 7.) számú kormányhatározat. A költségvetés az agrártámogatások között 2002-ben 2,2 Mrd Ft-ot, 2003-ban pedig 4,5 Mrd Ft-ot különített el e támogatási-kifizetési rendszer kísérleti indítására. Erre építve készül, és a brüsszeli egyeztetés fázisában van a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT) és a Nemzeti Fejlesztési Terv Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programja (AVOP) is. Ezzel az agrár-környezetvédelem és vidékfejlesztés az integrált agrár- és vidékfejlesztési politika ökoszociális pillérévé és az EU-források megszerzésének fontos tényezőjévé is vált.

Az európai agrárpolitika és -támogatási rendszer zsákutcája

Az európai agrárpolitika eszközei folyamatosan bővülve, egymásra épülve alakultak ki, és vezettek el annak 1992-ben indult reformfolyamatához.

– Az első eszköz kialakulása ahhoz az időszakhoz kötődik, amikor Európát a háborút követően az élelmiszerhiány és erős keresleti élelmiszerpiac jellemezte. Ebben a helyzetben a leggyorsabb eredményt ígérő eszköznek a megtermelt mennyiséghez kötött, minden tonna termény után közpénzekből adott támogatás tűnt. Ezt az ún. *közvetlen (direkt) kifizetést* – a piacok gyors telítődése hatására –

[1] Ángyán József, intézetigazgató, egyetemi tanár, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet

később csak bizonyos termésszintig (referenciahozamig), majd csak bizonyos referenciaterületre és összmennyiségig (kvótáig) fizette a Közösség. (Ez kvótás, mennyiséghez kötött közvetlen kifizetés, amely ma alapvetően a GOFR – gabona, olaj, fehérje és rost- – növényeket termelő gazdaságokat, Magyarország esetén 4,73 t/ha referenciahozammal és 3,7 millió ha referenciaterületen támogatja 63 euro/t normatív összeggel. 2004-ben a magyar gazdák ennek az összegnek az 55%-át kaphatják meg, melyből 25%-ot biztosítanak a közösségi források, 30%-ot pedig nemzeti forrásból finanszírozhatunk.)

- Ez az eszköz olyan hatékonyan növelte a kibocsátott termékek mennyiségét, hogy rövid idő alatt feleslegek halmozódtak fel az élelmiszerek piacán. Ezek levezetésére „találta ki" az európai agrárpolitika az ún. *intervenciós felvásárlás* eszközét, amellyel lehetőséget teremtett arra, hogy a gazdák feleslegeiket előre garantált áron értékesíthessék a Közösségnek. Miután a mennyiségi termelést ösztönző direkt támogatások mindmáig tovább élnek, az ennek révén keletkezett, piaci problémák levezetésére szolgáló intervenciós felvásárlás is máig létezik. (A 2004-re meghirdetett garantált intervenciós felvásárlási ár pl. a gabonaféléknél – az euró árfolyamától függően – mintegy 25–27.000 Ft/t.)
- Ez a közösségi forrásokból, közpénzekből biztosított felvásárlás azonban az alapproblémát, a piaci termékfelesleg jelenlétét nem oldja meg. Így csak a közraktárak telnek meg a Közösség tulajdonába került áruval, ami egyedül a nagy raktárkapacitásokkal rendelkezőknek kedvez, hiszen tárolási kapacitásaikat jó áron és 100%-osan értékesíteni tudják. Találni kellett tehát egy harmadik eszközt. Ez az – ugyancsak közpénzekből nyújtott – *exporttámogatás*, amely révén a kereskedő a külső piacokon akár az előállítás önköltsége alatti dömpingáron képes kínálni a kivitt terméket.

A „köz" gazdasága szempontjából abszurd kör ezzel bezárul. Adóból származó közpénzekből termékfelesleget állíttatunk elő a gazdákkal, majd azt fölvásároljuk tőlük, és végül ugyancsak közpénzekből a kereskedőknek nyújtott exporttámogatásokkal igyekszünk megszabadítani saját belső piacainkat ezektől a feleslegektől úgy, hogy ezzel a külső piacokon értékesítő helyi szereplőket, zömében a fejlődő országok gazdaságát is súlyosan veszélyeztetjük.

Ez a rendszer mindezen gazdasági, piaci és pénzügyi abszurditáson, a közpénzek felhasználásának irracionalitásán túl a támogatások odaítélésénél kizárólag a megtermelt mennyiséget veszi figyelembe. Teljesen érzéketlen arra, hogy hogyan, milyen módon állították elő a terményeket, ami *a vidéki természeti és társadalmi környezet súlyos eróziójához is vezet.* Ezek orvoslása további közösségi forrásokat, erőfeszítéseket igényel, terheit az egész társadalomnak kell viselnie.

Az európai agrárpolitika reformtörekvései

E támogatási rendszerrel Európa fokozatosan olyan zsákutcába került, amelyben továbbhaladni egyszerűen nem érdemes, de nem is lehet. Ma közös költségvetésének közel felét, több mint 40 milliárd eurót költ el évente a közpénzekből úgy, hogy annak gazdasági, piaci, valamint környezeti és a vidék társadalmára gyakorolt közös-

ségi hatásai katasztrofálisak. E felismerések jegyében fogalmazódik meg az európai közvélemény, majd az agrár- és vidékpolitika mértékadó szereplői részéről, hogy a mezőgazdaság csak akkor tarthat igényt közösségi forrásokra, ha a termelési feladatok mellett környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára vállal. Ez utóbbiak olyan – a termeléssel egyenrangú, az egész társadalom és a helyi közösségek számára egyaránt fontos – ökoszociális szolgáltatások, *„nem importálható közjavak"*, amelyek helyben keletkeznek, és amelyekért – de csakis ezekért – a mezőgazdaságot, a gazdálkodót közpénzekből nyújtott fizetség illeti meg.

Ez vezetett el a *többfunkciós európai agrármodell* megfogalmazásához, és a közös agrár- és vidékpolitika 1992-es reformjához. Ez egyebek mellett azt eredményezi, hogy *csökkennek a termeléshez* (kvótákhoz, mennyiségekhez) *kötődő támogatások*, és az így felszabaduló források *fokozatosan átkerülnek az agrár-környezeti és vidékfejlesztési kifizetésekre. A reform gyorsításáról hozott* legutóbbi, *2003. június 26-ai luxemburgi döntés* is része tehát annak az erősödő folyamatnak, amely a gazdálkodóknak kifizetett támogatást nem a megtermelt termék mennyiségétől, hanem inkább a gazdálkodás rendszerétől, annak minőségi, biztonsági, környezeti, valamint társadalmi teljesítményétől teszi függővé. Ennek érvényesítését szolgálja – a jó mezőgazdasági gyakorlat, mint támogatási alapkritérium megkövetelésén, a Közös Agrárpolitika általános „zöldülésén" túl – *a „moduláció" és a „degresszió"* is.

A „moduláció" a mennyiséghez kötött, 1. pilléres támogatások gyorsuló ütemű átcsoportosítását jelenti a 2., vidékfejlesztési pillér támogatásaira (1. táblázat).

Ez utóbbiak aránya az EU agrárköltségvetésében ma még csak 10,5%, e gyorsítás révén azonban 2013-ra meghaladhatja az 50%-ot. A csatlakozásra váró „tízek"-kel kötött koppenhágai megállapodásban a második pilléren számukra rendelkezésre álló pénzügyi keretek aránya már 2004-2006 között 52% (4. táblázat)

A „degresszió" révén a termésmennyiséghez kötött direkt támogatások fenti csökkentése az 5.000 euró/év támogatási összeg (átlagosan 20 ha-os birtokméret) fölött jelenik meg, vagyis a nagyobb üzemeket érinti. Az így elvont forrásokat a 2. (vidékfejlesztési) pillér mentén használhatja csak fel a tagállam gazdáinak üzemmérettől függő degresszív támogatására, előnyben részesítve tehát a kisebb üzemeket.

1. táblázat. A moduláció ütemezése (%)

Év	2003. januári javaslat	2003. június 26-ai döntés
2005	-	3
2006	1	4
2007	2	5
2008	3	5
2009	4	5
2010	5	5
2011 és azt követően	6	5

Forrás: European Comission, 2003.

2. táblázat. A gazdaságok birtokméret-kategóriák szerinti megoszlása az EU három tagállamában, a Közösség egészében és Magyarországon (%)

Birtokméret-kategóriák (ha)	Franciaország (1997)	Németország (1997)	Portugália (1997)	EU-15 (1997)	Magyarország (2000)
–10	35,3	45,6	87,6	68,6	93,8
11–50	33,4	39,8	10,0	22,3	4,9
51–	29,7	14,6	2,4	8,6	1,3

Forrás: Eurostat, 2000; ÁMÖ, 2000.

3. táblázat. A gazdaságok számának alakulása Magyarországon a birtokméret szerint (db)

Birtokméret (ha)	1895	1935	1949	1965	1975	1989	2000
–10	2.123.634	1.533.440	1.363.000	–	–	–	907.154
11–50	229.202	83.823	71.267	–	–	–	47.330
51–100	14.798	6.685	2.933	6	–	–	5.745
101–300	13.936	8.027	3.000	31	–	–	4.012
301–500	2.096	908	400	257	17	2	679
501–1.000	2.827	781	200	875	67	35	684
1.001–5.000	984	658	–	2.241	1.368	866	1.214
5.001–10.000	4	25	–	61	278	398	51
10.000–	11	59	–	11	20	74	47
Összesen	2.387.492	1.634.406	1.440.800	3.482	1.750	1.375	966.916
Átl. méret (ha)	9	6	8	1.658	3.454	4.716	5

Forrás: Általános Mezőgazdasági összeírás, 1895; 1935; 1965; 1975; 1989; 2000. Népszámlálás 1949.

Ezen intézkedés céljának és értelmének megértéséhez feltétlenül tudnunk kell, hogy *az EU-ban az átlagos birtoknagyság* 19 ha, az 50 ha-t meghaladó birtokok aránya pedig mindössze 8,6% (Portugáliában csupán 2,4%, Franciaországban viszont közel 30%) (2. táblázat).

Ez is azt valószínűsíti, hogy a kisebb méretkategóriába tartozó birtokok meghatározó aránya miatt *a vidékfejlesztési támogatások tartós és növekvő súlyú elemei lesznek a Közös Agrárpolitikának.* Ennek magyarországi jelentőségét jelenlegi birtokstruktúránk önmagában is megmagyarázza (3. táblázat).

Az átalakuló európai agrár- és vidéktámogatási rendszer

Az EU-ban *az agrártámogatásoknak* ma tehát *két, eltérő jellegű csoportja létezik*: a régi típusú, mennyiségekhez (kvótákhoz) kötött, ún. *1. pilléres támogatások,* illetve az új típusú, gazdálkodási rendszerekhez és területekhez kötött vidékfejlesztési (ökoszociális) vagy *2. pilléres kifizetések.*

Az erősödő új elemek *a gazdálkodási rendszerekhez és területekhez kötött, ún. vidékfejlesztési támogatások* nemcsak a GOFR-növények, hanem különböző ágazatok és eltérő adottságú területek támogatására is felhasználhatók. Ilyen – 80%-os mértékben EU-társfinanszírozott – kifizetési jogcímek pl. az agrár-környezetgazdálkodási rendszerek és a kedvezőtlen adottságú térségek támogatása, a speciális intézkedések félig önellátó gazdaságok („a kicsik") számára, az agrárterületek erdősítése, termelői csoportok létrehozása, állatvédelmi és növény-egészségügyi EU-előírások átvételének támogatása stb. További lehetőségeket kínálnak azok a – 15–40%-os EU-társfinanszírozás mellett – rendelkezésre álló források, amelyekből fedezhetők pl. a mezőgazdasági beruházások, a feldolgozás, a kereskedelem támogatása, fiatal gazdák segítése, az oktatás, valamint a vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése. Ezek közül *a gazdák számára a legjelentősebb jövedelemforrást az alábbi négy kifizetési forma jelenti.*

- Az *agrár-környezetgazdálkodási programokban meghirdetett gazdálkodási rendszerekhez* (ökológiai [bio-]gazdálkodás, gyepre alapozott legeltetéses állattartás, érzékeny természeti területek gazdálkodási rendszerei, vizes élőhelyek, tó, nádas, ártér külterjes mezőgazdasági hasznosítása, tájgazdálkodás, integrált növénytermesztés, stb.) *kötődő földalapú, normatív támogatások* már ma, 2003-ban is pályázhatók. Jelenlegi támogatási összegeik (10–50 eFt/ha/év) a csatlakozást követően jelentősen (25–150 eFt/ha/évre) növekednek. Ezekhez a gazdálkodási rendszerekhez kötődnek majd távlatilag is a legnagyobb hektáronkénti kifizetések. Értékük felső határa ma az EU-ban célprogramtól függően 450–900 euró/ha/év, azaz mintegy 110–220 eFt/ha/év.
- Az ún. *kedvezőtlen adottságú térségek normatív, földalapú támogatása* a gyenge termőhelyi adottságú, a hegy és dombvidéki lejtős illetve a környezet- és/vagy természetvédelmi korlátozások alá eső területek, valamint a demográfiai és/vagy foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű térségek gazdálkodóinak jövedelem-kiegészítését szolgálja. E kifizetések felső határa ma az EU-ban 200 euró/ha/év, azaz mintegy 50 eFt/ha/év.
- Az ún. *félig-önellátó gazdaságok egyszerűsített, normatív támogatásának* összege 2004-ben 1.000 euró/gazdaság lesz. Ez a 10 hektár alatti területű gazdaságok célzott támogatási formája lehet, hiszen birtoknagyságtól függetlenül és egyszerű eljárással juthatnak ennek révén mintegy 270 eFt kifizetéshez évente.
- Végül a *termelői csoportok létrehozásához nyújtott* vidékfejlesztési típusú *támogatás* a csoport termelési értékétől függően 50–100 ezer euró/csoport/év, és a megalakulását követő 5 évben folyósítható. Ez az eszköz egyúttal jelzi az európai agrárpolitika azon stratégiai elképzelését, hogy kis mozaikokból – családi gazdaságokból – építkezve, de azok piaci versenyképességét társulásukkal megteremtve kívánja az egyéni gazdálkodás és a tulajdonosi szemlélet, valamint a méretökonómia előnyeit egyesíteni. (Ez az elképzelés gyökeresen eltér attól a latifundiumokra, nagybirtokokra és bérmunkára épülő agrárstratégiától, mely saját „agrárelitünk" fejébe makacsul befészkelte magát, feltételezve persze, hogy ők lehetnek a néhány ezer megabirtok tulajdonosai. Így a vidékfejlesztés témakörével foglalkozó FVM vezetői értekezleten valószínűleg nem véletlenül hangzik el: *„A termelői csoportok létrehozása minimális szinten van, így is kell kezelni!"*)

A felsorolt támogatási formák többsége a készülő *Nemzeti Vidékfejlesztési Terv* (NVT) valamint az *Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program* (AVOP) hazai és brüsszeli jóváhagyásától függően 2004-től, EU csatlakozásunktól lesz elérhető, ha Magyarország ennek intézményi, ellenőrzési, nyilvántartási és egyéb feltételeit kialakítja. Ezek várhatóan az EU-ban is növekvő, tartós támogatási formává válnak, és ezek lesznek a legelőnyösebbek, különösen azok számára, akik nem GOFR növényeket termelnek, gazdaságuk mérete 300 ha alatti, és ráadásul nem is a legjobb termőképességű agrárterületeken gazdálkodnak.

A koppenhágai megállapodás agrárfejezete és háttere

A koppenhágai megállapodás agrárfinanszírozási fejezete a 10 csatlakozó ország (4. táblázat) illetve Magyarország (5. táblázat) számára a 2004-2006-os időszakra a következő forráskereteket tartalmazza.

4. táblázat. A csatlakozó országok 2004–2006-os közösségi agrártámogatási keretei

Ország	EU forrás (millió euró)			Mg. ter. (ezer ha)	EU forrás (euró/ha mg. ter./3 év)			Arány (%)	
	1.pillér[1]	2.pillér[2]	össz.		1.pillér[1]	2.pillér[2]	össz.	1.pillér[1]	2.pillér[2]
Lengyelország	2094	2543	4637	18443	113,5	137,9	251,4	45	55
Magyarország	949	534	1483	6193	153,2	86,2	239,5	64	36
Csehország	638	482	1120	4280	149,1	112,6	261,7	57	43
Litvánia	291	434	725	3496	83,2	124,1	207,4	40	60
Szlovákia	275	352	627	2444	112,5	144,0	256,5	44	56
Szlovénia	152	250	402	780	194,9	320,5	515,4	38	62
Lettország	110	291	401	2488	44,2	117,0	161,2	27	73
Észtország	120	134	254	1434	83,7	93,4	177,1	47	53
Ciprus	48	66	114	526	91,3	125,5	216,7	42	58
Málta	5	24	29	120	41,7	200,0	241,7	17	83
Összesen/Átlag	4682	5110	9792	40204	116,5	127,1	243,6	48	52

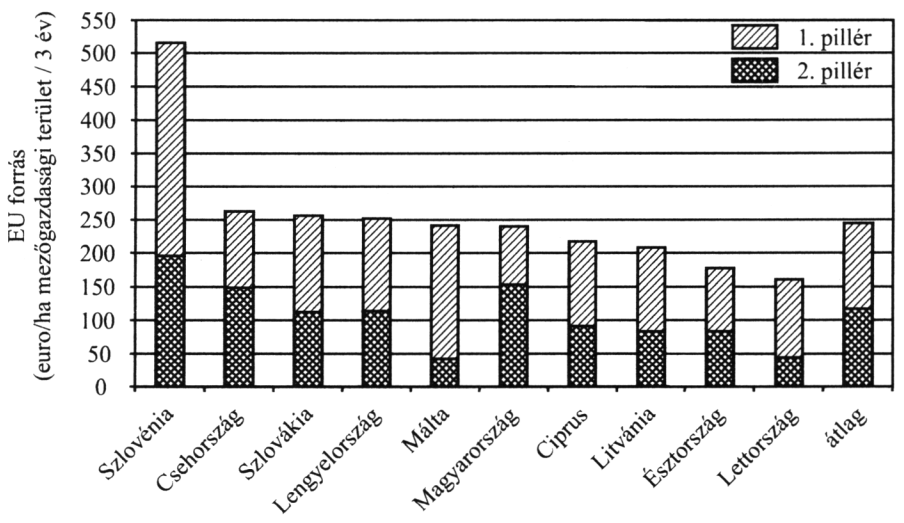
Ezek alapján az alábbi, témánk szempontjából *lényeges megállapítások* tehetők.

- Az 1 ha mezőgazdasági területre jutó közösségi források 3 éves teljes értékét mutatja be az 1. ábra. Magyarország ebben a rangsorban a 6. helyre került.
- A termeléshez, mennyiségekhez, „kvótákhoz" kötött ún. 1. pilléres, régi típusú közösségi agrártámogatási keretek tekintetében Magyarország a második legnagyobb hektáronkénti értéket érte el, amely a legjobb adottságú 3–3,5 millió ha terület, zömében gabonatermelő nagyüzemeinek versenypozícióit hivatott javítani. A Világgazdasági Kutatóintézet szerint e források:

> „...mintegy 90%-át a regisztrált termelők nem több mint 5%-a fogja élvezni. ...A nagytermelők lesznek olyan helyzetben, hogy a támogatásokhoz hozzájussanak. ...Ha a támogatások elosztásának fenti egyenlőtlensége beáll, akkor erőteljes polarizáció kezdődik majd meg az agrártermelők között, és nőni fog az agrárszektort elhagyók száma."

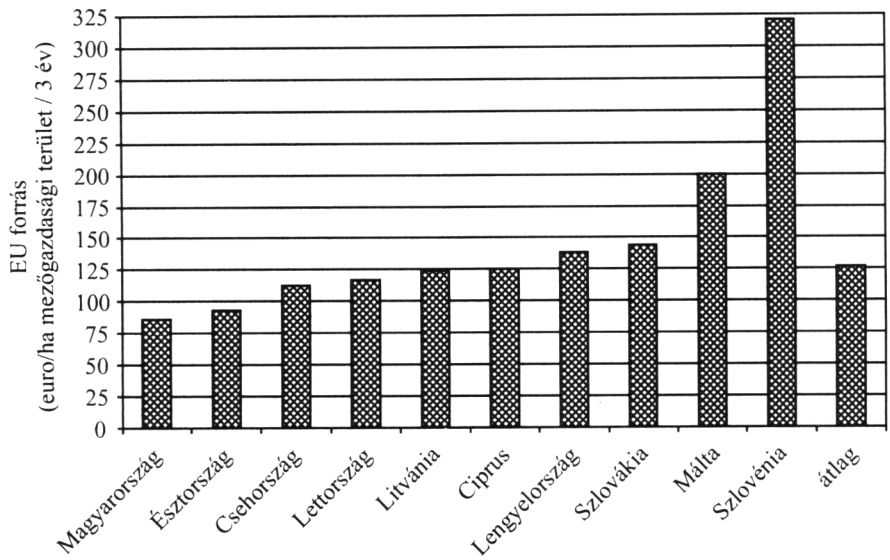
- A 2. pilléres vidékfejlesztési (ökoszociális) agrártámogatási keretek tekintetében Magyarország a 10 ország közül az utolsó helyre került, szinte esélyt sem adva a kevésbé jó adottságú és egyúttal jelentős munkanélküliséggel küzdő mintegy 3 millió ha mezőgazdasági terület 900 ezer mikro-, kis- és középbirtoka, a vidék igen jelentékeny része, az itt élő családok és a természeti környezet számára. (2. ábra)

1. ábra. A csatlakozó országok 2004–2006-os közösségi agrártámogatási kereteinek 1 ha mezőgazdasági területre vonatkoztatott értékei

1. pillér: termelési típusú támogatások
2. pillér: vidékfejlesztési (ökoszociális) típusú támogatások
Forrás: Európai Bizottság, 2003.

2. ábra. A csatlakozó országok 2004–2006-os 2. pilléres közösségi agrártámogatási kereteinek 1 ha mezőgazdasági területre vonatkoztatott értékei

Forrás: Európai Bizottság, 2003.

Ha nemcsak a termelők 5–10%-ának és a beszállító iparok szereplőinek tőkeérdekei, hanem az agrárium és a vidék egészének megmaradása, fejlődése vezérelné az agrár- és vidékpolitikát, akkor *a fejlesztést a különböző adottságú térségek és gazdálkodói csoportok igényeinek együttes figyelme bevételével*, mindkét pillér lehetőségeinek kihasználásával *kellene megvalósítanunk*. Ehhez jó lehetőségeket kínálna a többfunkciós európai agrármodell, és ennek két pilléres finanszírozási rendszere valamennyi birtokkategória számára.

A Koppenhágában elért eredmények azonban más törekvéseket tükröznek. Ezek ismeretében meg kell állapítanunk, hogy igaza van a külügyminiszternek, amikor azt nyilatkozza: „A csatlakozó országok eltérő tárgyalási stratégiát követtek." Valóban, az eredmények körvonalazzák is e stratégia törekvéseit. Ezekről sok mindent elárulhat egy európai agrárügyekkel foglalkozó, a magyar tárgyalódelegációhoz közel álló tanácsadó cég stratégiai tanulmánya, amely egyebek mellett a következőket javasolta:

„...A magyar agrárpolitika a „felső harmad" gazdálkodóira koncentráljon, és minden rendelkezésre álló eszközzel erősítse meg (ár)versenyképességi helyzetüket. A fő feladat az árutermelő üzemek jövedelemtermelő képességének erőteljes növelése. Külön stratégiát kell kidolgozni az átmeneti csoportba tartozók egy részének megerősítésére és valódi business farmmá történő „feljavítására". A CAP köréből kikerülő, „üzemek" jövőképét ki kell dolgozni... és szociális politikai eszközökkel kell biztosítani fenn-

maradásukat. ... Agrárpolitikusaink rendkívül fontos feladata tisztázni az Unió szakértőivel, hogy a ... háztartások túlnyomó többsége nem fog agrártámogatási alannyá válni a csatlakozás után. Ez máris sok félreértés okozója Brüsszelben."

Ez világos beszéd. A birtokok kétharmadával egyszerűen nem kell foglalkozni, hanem a fölső egyharmadot, a legnagyobb birtokokat kell hozzájuttatni a teljes európai agrártámogatási kerethez. Sőt rá kell döbbentenünk Európát, hogy ostobaságot művel, amikor a kisebb birtokokat támogatja, és ennek jegyében modulációról, degresszióról, a nagybirtoktámogatás csökkentéséről beszél. A Koppenhágában elért „eredmények" kétségtelenül e stratégiai elképzelés megvalósítását tükrözik.

Félreértés ne essék, a kritika nem a nagybirtoknak szól. Mindig is voltak Magyarországon nagybirtokok. A telhetetlen zsákmányszerzést, a szolidaritás teljes hiányát bírálom! Nagy baj lesz abból, ha az agrárium és a vidék szereplőinek egy szűk érdekcsoportja a többiek rovására, a többiek „testén keresztül" akar Európában előre jutni.

A magyar vidékfejlesztési tervek, programok és európai megítélésük

A 2003. október végi országértékelés négy területen súlyos hiányosságokat állapított meg Magyarország felkészülésében. Az előzmények ismeretében azt kell mondanom nem véletlen, hogy mind a négy terület az agráriumot és a vidéket érinti. Ezek közül kettő (az európai források befogadását lehetővé tévő kifizető ügynökség valamint az Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer (IIER) kiépítésének hiánya) intézményrendszerbeli, ám a másik kettő (az élelmiszeripari üzemekre vonatkozó közegészségügyi követelményeknek való meg nem felelés, de még inkább a vidékfejlesztési intézkedések kidolgozásának, akkreditálásának és végrehajtása előkészítésének súlyos hiányosságai) tartalmi problémákra utal. Igaza van persze a külügyminiszternek, amikor megállapítja, hogy az elmarasztalások *„jogkorlátozó intézkedéseket nem vonnak maguk után, csatlakozásunkat nem veszélyeztetik"*, „csupán" – tegyük hozzá mi magunk – elzárják az európai forrásokat a teljesen kivéreztetett vidék, a földön és a földből élők túlnyomó többsége elől.

A magyar „agrárstratégák" azonban minderről mélységesen hallgatnak. Miközben a kvóták és direkt kifizetések körül zajlanak a szócsaták, és a második pillérről a közbeszédben szó sem esik – bármilyen meglepő is –, készülnek azok a vidékfejlesztési tervek, amelyeket Magyarországnak az EU-hoz be kell nyújtania. Az érintettek valószínűleg nem is sejtik, hogy e tervek közül az egyik (AVOP) már a 24/d változatánál, a másik (NVT) pedig a 9/1. változatánál tart, sőt, ha nem tudták volna, megtörtént azok „társadalmi vitája" is.

Az eredményt az minősíti, hogy az október végi utolsó országértékelés e terveket egyértelműen elutasította, ami persze nem véletlen. A vidékfejlesztéssel kapcsolatban benyújtott magyar tervekre július 4-én, Brüsszelben adott előzetes *bizottsági vélemény* keménysége és a régi típusú agráripari modernizációs elképzelések egyértelmű elutasítása ezt az „eredményt" előre vetítette. Az erről készült emlékeztető – amelynek tartalma persze nem szerepelt a kormányszóvivői tájékoztató

vagy a sajtó vezető hírei között – az AVOP-pal kapcsolatban pl. egyenesen így fogalmazott:

> „A Bizottság képviselői súlyos kritikával illették az EU-nak 2003. májusában benyújtott ... AVOP-ot. A program összeállításakor Magyarország nem vette figyelembe a vonatkozó közösségi jogszabályban rögzített elveket. ... A közösségi elvárásokkal ellentétben nem foglalkozik a vidéki térségek ... fejlesztésével. A vidékfejlesztésnek, a CAP 2. pillérének célja a vidéki térségek revitalizálása. ... Elfogadhatatlan, hogy e szempontot Magyarország nem veszi figyelembe! ... Az aránytalanság oly mértékű, hogy a Bizottság ebben a formájában nem tudja támogatni a tervet. ... Elfogadhatatlan az a megközelítés is, hogy bizonyos intézkedéseket kizárólag hazai forrásokból kíván fedezni. Ez felveti annak a gyanúját, hogy a jogosultság elbírálását és a lebonyolítást nem a közösségi kritériumrendszer alapján kívánják végezni..."

(Lehet, hogy a lényegre tapintottak? Lehet, hogy még ezeket a forrásokat is másoknak és más célokra akarja a hazai agrárpolitika juttatni, mint amit a vidékfejlesztés megkívánna?) Az összeállítás végén az összegző értékelés megállapítja, hogy: „... *mind az AVOP-ot, mind az NVT-t módosítani kell*...".

Az október végi országértékelés vidékfejlesztésre vonatkozó piros lapja ennek a júliusi értékelésnek – egyáltalán nem meglepő – egyenes következménye. Ennek ellenére még mindig nincs információja minderről az ország és a vidék társadalmának. A tényleges helyzet és finanszírozási lehetőségek bemutatásával, valamint a hazai feltételek megteremtésével kapcsolatos felelősséget az állam, a szaktárca és tágabb értelemben a szakmai, szakmapolitikai agrárelit másra át nem háríthatja, a rendelkezésre álló idő pedig vészesen fogy. Csak remélni lehet a mohó zsákmányszerző csoportok megfékezését, a kijózanodást, és a vidékfejlesztési intézkedések ennek megfelelő hangsúlyú kezelését. Ellenkező esetben ennek az elitnek kell vállalnia a vidék érdekeivel ellentétes tettei teljes történelmi és politikai felelősségét!

Nagy János[1], *Dobos Attila*[2], *Szabó József*[3]

Tájgazdálkodási körzetek kialakításának lehetőségei az Észak-alföldi régióban

A fenntartható mezőgazdálkodás egyik legfontosabb *alapelve a természeti erőforrások hosszú távú védelmének biztosítása.* A magyar agrárgazdaság fejlesztésénél komparatív előnyként, illetve lehetőségként kell figyelembe venni, hogy a teljes vertikum: a termelés, a feldolgozás, az értékesítés során a piaci szereplők környezetkímélő eljárásokat alkalmazzanak, érvényesítve az agrár-környezetvédelem egyre szigorúbb nemzetközi előírásait.

Annak érdekében, hogy a magyar mezőgazdaság versenyképessége erősödjön, fontos feladat egy *reális térségi értékelés*, egy tudatos, összehangolt *felkészülési stratégia* kialakítása, az Európai Unió irányelveinek figyelembevételével. A csatlakozás akkor lesz teljes, ha sikerül kialakítani az EU irányelveivel harmonizáló földhasználati struktúrát és az erre épülő többszintű vidék- és területfejlesztési koncepciót (Nagy–Kovács, 1999; Nagy et al., 2002; Németh et al., 2000).

A fenntartható mezőgazdasági fejlődésnek nincs reális alternatívája Magyarországon. A fenntartható fejlődés hazai és európai harmonizációjának kidolgozásánál többek között olyan kérdésekre kell tudományosan megalapozott és társadalmilag elfogadható válaszokat keresni, hogy mely területeket milyen célra és hogyan lehet, illetve indokolt hasznosítani (Várallyay et al., 1997). Az EU fő célkitűzései a mezőgazdasági termelés további mérséklésére, a környezetorientált mezőgazdálkodás elősegítésére, a mezőgazdasági üzemek tevékenységi körének kiszélesítésére irányulnak.

Anyag és módszer

A mezőgazdaság az adott térségre vonatkozó szerepének meghatározása nem nélkülözheti az EU-ban már alkalmazott *térinformatikai technológiai támogatást.* A térinformatika, mint az adatok térbeli-időbeli kezelésének hatékony eszköze nélkülözhetetlen az agrár-környezetgazdálkodás különböző problémáinak megoldásához.

A korszerű tájgazdálkodás szempontjain alapuló körzetek kialakításához közigazgatási egységeket választottunk mintaterületnek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Mintaterületeink: a nyíregyházi, a nyírbátori, a nagykállói, a mátészalkai és a csengeri kistérségek.

A választott mintaterületek részletes földrajzi jellemzése után a Kreybig-féle Átnézetes Talajismereti Térképezés adatainak felhasználásával nagyléptékű, a térség növénytermesztési sajátosságainak bemutatására alkalmas *térképi adatbázist* állítot-

[1] Nagy János, egyetemi tanár, tanszékvezető, DE ATC Mezőgazdaságtudományi Kar Földműveléstani és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen
[2] Dobos Attila Csaba, tudományos munkatárs, MTA-DE Földművelési Kutatócsoport, Debrecen
[3] Szabó József, tudományos főmunkatárs, MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézet, Budapest

tunk elő. A Kreybig-féle térképezés folyamán gyűjtött információk feldolgozottsági állapota, méretaránya és "szerkesztési minősége" is különböző (Kreybig, 1934). Az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet archívuma egy adott területre egyedi kéziratos- és/vagy egyedi kézifestéses példányokat és kéziratos magyarázókat és/vagy színes nyomtatott térképeket és magyarázókat tartalmaz.

Az Átnézetes Talajismereti Térképeken a talajtani és földhasználati viszonyokat együttesen ábrázolták. A földhasználati viszonyokat egyszerűsített formában adták meg megkülönböztetve a

- művelt területeket (szántó, gyümölcsös, rét-legelő),
- időszakosan vízállásos, vízjárta területeket,
- erdőket,
- tavakat, nádasokat, folyóvizeket,
- településeket.

A *„növények gyökerei által kihasználható"* talaj kémiai tulajdonságait foltra vonatkozóan színek segítségével, míg a fizikai talajtulajdonságait felületkitöltő mintázattal ábrázolták. A nyomtatott térképszelvényeken az adott foltra vonatkozó tápanyagtőkét és a talajvízmélységet a kódszámokkal (a foltban elhelyezett keretezett törtszámmal) tüntették fel.

A Kreybig-féle térképek térbeli alapegységei:

- azonos fizika- és kémiai tulajdonsággal jellemzett talajfoltok; *poligonok;*
- adott talajfoltra vonatkozóan reprezentatív és az adott folt heterogenitását jellemző eltérő tulajdonságú talajszelvények; *pontadatok.*

A talajfoltokhoz tartozó attributív (szöveges) adatok – *a talajok termelési értékét meghatározó a növénytermesztésben érvényesülő „belső talajtulajdonságok":*

- a talaj „fekvése" (térbeli pozíció: tengerszint feletti magasság, kitettség),
- a növények gyökerei által kihasználható talajszelvény kémiai és fizikai tulajdonságai,
- humusztartalom, tápanyagtőke,
- termőréteg vastagsága,
- talajvízszint mélysége.

Térképmagyarázók:

A térképlapokhoz csatolt magyarázó füzetek a terület részletes talajtani és környezeti jellemzésére szolgáltak valamint a reprezentatív talajszelvények a felvételi és a laboratóriumi jegyzőkönyvek adatait tartalmazzák. Az adatbázis alapján térben elhatároltuk és feltártuk a mintaterületek talajtani viszonyait: a növények gyökerei által kihasználható talajszelvény kémiai és fizikai tulajdonságait, a humusztartalmat, a tápanyagtőkét, a termőréteg vastagságát és a talajvíz-viszonyokat. Elkülönítettük a mezőgazdasági tájgazdálkodási körzeteit, amelynek alapelemeit a Kreybig-féle tradicionális színkulccsal (világossárga, sötétsárga, világosbarna, sötétbarna, kék, rózsaszín, vörös, szürke, zöldesbarna, vöröslila, világoslila, sötétlila, világoszöld) ábrázoltuk.

Eredmények és következtetések

A térség jelenét értékelő *helyzetelemzés* segítségével vizsgálhatók *a mezőgazdasági termelés fejlődésének sajátosságai*, feltárhatók az egyes tájegységek adottságaiban rejlő különbségek. A térségi szintű talajtani, földhasználati, klimatikus viszonyok feltérképezése, térinformatikai rendszerbe szervezése alapján határozhatók meg az egyes térségek legeredményesebben termeszthető növényeinek típusai, az ökológiai igényekhez igazodó földhasználati struktúra kialakítása, valamint az indokolt talajvédelmi beavatkozások módozatai.

A sikeres termesztés legfőbb és alapvető követelménye az okszerűség és azoknak a kölcsönhatásoknak, valamint összefüggéseknek és törvényszerűségeknek az ismerete, melyek az éghajlat, az időjárás, a talajadottságok és tulajdonságok, valamint a talaj- és növényélet között érvényesülnek. Az okszerű gazdálkodás érdekében szükséges áttekinteni a mezőgazdasági tájak talajadottságait, tulajdonságait, valamint azokat a törvényszerűségeket, amelyek a növények fejlődésére, az eredményes termesztési tevékenységre, a termesztendő növények megválasztására, a talajművelésre és a trágyázásra vonatkoznak.

A választott mintaterületek részletes jellemzése után – amely a földrajzi és talajtani adottságok, valamint a mezőgazdasági termelés helyzetének áttekintését jelentette – a meglévő és különböző helyeken hozzáférhető, eltérő feldolgozottságú és léptékű talajtani információbázisok mindenek előtt a Kreybig-féle Átnézetes Talajismereti Térképezés adatainak felhasználásával nagyléptékű, a térség növénytermesztési sajátosságainak bemutatására alkalmas térképi adatbázisokat állítottunk elő. Az adatbázisok alapján térben elhatároltuk és feltártuk a mintaterületek talajtani viszonyait: a növények gyökerei által kihasználható talajszelvény kémiai és fizikai tulajdonságait, a humusztartalmat, a tápanyagtőkét, a termőréteg vastagságát és a talajvíz viszonyokat. Elkülönítettük a mezőgazdasági tájkörzetek agroökológiai egységeit, amelyet a Kreybig-féle tradicionális színkulccsal ábrázoltuk. Az éghajlati, a domborzati, a földtani és biológiai sajátosságok figyelembe vételével egy egyszerűsített determinisztikus modellt alkottunk, melynek segítségével a mezőgazdasági területeket *termőképességük* alapján csoportosítottuk. A modell input adatait a Kreybig-féle digitális adatbázis talajszelvényeinek kémiai és fizikai tulajdonságai alapján elhatárolt "mezőgazdasági tájkörzetek" szolgáltatják.

A modell 4 fokozatú mezőgazdasági *szántóföldi alkalmassági skálát* határoz meg, ezek a következők:

1. Gyenge termőképességű területek
2. Közepes termőképességű területek
3. Jó termőképességű területek
4. Kiváló termőképességű területek.

Elkülönítettük a nem mezőgazdasági hasznosítású területeket (mezőgazdasági termelésre alkalmatlan szikes területek, települések, vízfelületek, erdők stb.), amelyeket az *5. csoportba* soroltunk. Tájgazdálkodási körzetenként ajánlásokat tettünk az adott talajtani és meteorológiai sajátosságok mellett *legeredményesebben ter-*

meszthető növények körére, valamint a vetésváltásra. Ajánlásainkat a mintaterületekre 1:25000 méretaránynak megfelelő felbontással térképi formában is ábrázoltuk.

IRODALOM

Kreybig L. 1934: A M. Kir. Földtani Intézet talajfelvételi, vizsgálati és térképezési módszere és célja. *A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyének Havi Füzetei* 12. 31.

Nagy J. – Kovács J. 1999: Növénytermesztési sajátosságok a keleti háromhatár térségben, a növénytermesztési szerkezet módosításának lehetőségei. In: Sinóros-Szabó B. (szerk.) *Komplex környezetkímélő agrártermelés fejlesztése.* „Magyarország az ezredfordulón" sorozat. Budapest. MTA Agrártudományok Osztálya.

Nagy J. – Dobos A. – Szabó J. 2002: Tájtermesztés az Észak-Alföldi régióban. In: Láng I. – Lazányi J.– Németh T. (szerk.) *Tartamkísérletek, tájtermesztés, vidékfejlesztés.* Debreceni Agrártudományi Centrum: 36–45.

Németh T. – Szabó J. – Pásztor L. – Bakacsi Zs. 2000: Kis- és nagyméretarányú talajtani információk szerepe a Nemzeti Agrár-Környezetgazdálkodási Programban. *Talajvédelem* VIII. 3–4: 53–60.

Várallyay Gy. – Szabó J. – Pásztor L. 1997: A Magyar Digitális Talajtani és Domborzati Adatbázis. *Térinformatika* (Hungarian GIS) 4: 25–27.

Simon Sándor[1]

A mezőgazdaság periferizálódásának elméleti háttere

Magyarország agrárgazdaságának és agrártársadalmának átalakulása a rendszerváltást követő években ellentmondásosan alakult. Az átmenet időszakának regionális aspektusaival foglalkozó szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a területi megosztottságoknak mély történelmi, gazdasági és társadalmi kiváltó okai vannak (Gorzelak–Kuklinski 1992; Buday-Sántha, 1996; Süli-Zakar–Baranyi, 1996; Kárpáti, 1997).

Társadalmi és gazdasági szakadási folyamatok

Számos vizsgálat eredménye arra utal, hogy van egy központi jelentőségű tényező a társadalom legszélesebb rétegei számára: a biztonsághoz való viszony. Az erre való igény utólag még a rendszerváltás legnagyobb eredményét, a szabadság jelentőségét is sokszor elhomályosítja. A biztonság és a szabadság mindegyike fontos érték a mai ember számára, de megítélésük sokban függ az egyén körülményeitől. A közvélekedés szerint a szabadságot igazán értékelni, élvezni akkor tudjuk, ha előbb megszereztük azt a biztonságot, amellyel legalább egy minimális anyagi egzisztenciaszintet biztosítani tudunk. Az egzisztenciális biztonságot mindenkit átfogó, azaz társadalmilag integráló módon csak szolidaritásra épülő, kollektív struktúrákkal lehet megépíteni, ennek megvalósulásához pedig olyan demokratikus politikai berendezkedésre van szükség, melyben az egyén szabadságérzete biztosított.

A *működő demokráciában* a társadalom integrálódhat az egyéni szabadságérzet megléte következtében. Ez az integrálódási lehetőség a gazdasági élet szereplőire is érvényes. Amikor egy társadalomban, illetve gazdaságban a szabadságérzet csorbul és a minimális egzisztenciateremtés lehetősége is bizonytalanná válik, *szakadási folyamatok* indulnak el. A társadalom egyes rétegei között markáns különbségek jelennek meg a jövedelmük és életminőségük tekintetében. A gazdasági élet szereplői között szintén olyan csoportosulások jelennek meg, melyek megerősítik a munkamegosztásból fakadó, már létező elkülönülést. E csoportok tagjai között eleinte az egymásrautaltság megfelelő összetartó erőnek bizonyul, de később a szabadság- és a biztonságérzet hiánya következtében megjelenik az egymással szembeni bizalmatlanság.

A magyar gazdaság és társadalom rendszerváltást követő éveiben találhatunk szemléletes példát az előbb említett folyamatokra. A társadalom jelentős rétegei számára az anyagi biztonság, a folyamatos termeléshez szükséges kiszámítható makrogazdasági folyamatok elérhetetlennek tűntek. Ezek a csoportok főként vidéken találhatóak, ugyanis éppen a mezőgazdaság az, amely – sajátosságaiból adódóan – a legérzékenyebb a bizonytalan makrogazdasági folyamatokra. Az ipar területi koncentráltsága következtében kialakultak olyan összefüggő országrészek, amelyek kedvező természeti adottságok, nyersanyagforrások alapján váltak iparosodottakká,

[1] Simon Sándor, tudományos munkatárs, MTA RKK ATI, Békéscsaba

valamint a környezetből szigetszerűen kiemelkedő ipari csomópontok, ugrásszerűen növekvő városok. A mezőgazdasági termelés jellegében jelentősen különbözik a gazdaság többi szektorától. A természetnek való rendkívüli kiszolgáltatottsága okozza többek közt azt, hogy a vállalkozói tőke előnyben részesíti az ipart vagy a szolgáltatásokat a mezőgazdasággal szemben. Mivel az ipar helyileg elsősorban a városokhoz kötődik, a vidék tőkeellátásában a piaci gazdasági koordináció nem lesz elégséges. (Simon, 2001) Ugyanez jellemzi a fogyasztási cikkek piacát is a végső fogyasztók esetében vidéken.

Az említett társadalmi és gazdasági szakadási folyamatok létét mutatja az is, hogy az uralkodó közgazdaságtani eszmerendszerek egyre nagyobb ellentmondásba kerülnek az ökológiai kutatások eredményeivel. Az ökológia egységes rendszernek tekinti a talaj, a növény, az állat és az ember közösségét. A ma is divatos neoklasszikus és neoliberális közgazdaságtani iskolák az ember szerepét a bioszférában kiemeltnek tekintik. Sajnos ezek az elméletek a „rész" szerepét az „egész" fölé helyezik, ezért nem tudnak választ adni számos problémára. A klasszikus közgazdaságtani iskola meghatározó alakjai (Malthus, Ricardo) kimutatták, hogy az emberiség élelmiszerellátását idővel katasztrófa fenyegeti. Megfogalmazták a csökkenő földhozadék törvényét, mely alapján belátható, hogy a mezőgazdasági befektetések növelése folyton kisebb hasznot hajt.

A mezőgazdaság változó szerepe

A fölművelés egészen az ókorig megbecsült mesterségnek számított. A munkamegosztás terén a vegyipar és a gépipar megjelenésével gyökeres változások történtek. Megindult a tömegtermelés. A mezőgazdasági *hozamok növelése érdekében* az ipar termékei beépültek a mezőgazdasági termelésbe, azaz a technológiát *intenzifikálták* (belterjessé tették). Az extenzív (külterjes) gazdálkodás a szaknyelvben többnyire lekezelő, becsmérlő mellékízt kapott (akár a paraszt elnevezés). A belterjesítés a szerkezeti átalakulást fejezte ki: a termelés több célgép, több vegyszer és műszaki berendezés, építmény, valamint jóval kevesebb élőmunkaerő bevonásával történt. Ugyanakkor a földnek sokáig csak eszmei értéket tulajdonítottak, különleges jellegét meglehetősen alábecsülték, s kevés figyelmet szenteltek annak is, hogy kielégítsék az állatok sajátos élettani igényeit. A növénnyel együtt úgy kezelték őket, mint a tárgyi termelés puszta eszközét. Sokan úgy gondolták, hogy fölösleges kérdés az, hogy meddig bírja az élővilág az „intenzifikálást". Természetesen a hozamnövekedésekben megjelentek a technológiai forradalom eredményei, de ezekkel párhuzamosan egy sor nem várt és tragikus folyamat is elindult a bioszférában. A vegyszerek és a géntechnológia elterjedése a növény- és állatpopulációk nagyságát radikálisan befolyásolta, és a talaj valamint az élővilág önszabályozó és meg-megújuló életrendjébe olyan mértékben avatkozott be, hogy a következmények beláthatatlanok. A *bio- vagy ökogazdálkodást* a közhiedelem kezdetben külterjessé minősítette, így azt csak egy kiegészítő útnak tartotta a technológia fejlődése szempontjából. Nem csekély erőfeszítés árán nyert polgárjogot a fönntartható élettér, benne a fönntartható mezőgazdaság világszerte terjedő képzete, azé a mezőgazdaságé, amely

a természeti értékek éktelen pazarlása nélkül hajt gazdasági hasznot. Az Európai Unió agrárpolitikájában megjelenő extenzifikációs célok és ajánlások a talaj, a növény, az állat természetes termőképességének ésszerű hasznosítását jelentik, természetük megerőszakolása nélkül, valamint a termelési tényezők (munkaerő és természeti környezet) létfeltételeinek figyelembevételét, és ezért hajlandó a kiugró csúcsteljesítményekről lemondani.

Sajnos máig sem dolgozták ki részletesen azokat a vizsgálati módszereket, melyekkel a jólét egyik közgazdaságilag mérhető összetevőjévé válik a termelési tényezők létfeltételeinek maradandósága. Az ökogazdálkodás ellenzői körében a legerősebb érv az, hogy nem hoz elegendő jövedelmet. Sokan szívesen hivatkoznak arra, hogy a mezőgazdaság „iparosítása" jócskán növeli a GDP-t, ezzel az egy főre jutó jövedelmet, az országos jólétet. A bruttó hazai termék (GDP) növelésére koncentráló, rövidlátó szemlélet sok kárt okoz. A GDP-hez ugyanis számos olyan tétel csapódik hozzá, amelyeknek nincs közük a polgárok vagyoni helyzetéhez valamint az életszínvonalhoz. (Például a környezetben a szennyezéssel okozott súlyos károk utólagos elhárítására szánt hatalmas összegek is beleszámítanak a GDP-be.) Egyre valószínűbbnek látszik, hogy a GDP még akkor is képes a folyamatos növekedésre, amikor az egy főre jutó jólét már elérte csúcspontját vagy éppenséggel leszálló ágba került (Hueting, 1980; Repetto, 1985, 1990).

A harmadik pontban említett szakadási folyamatok külső vetülete abban nyilvánult meg, hogy a *mezőgazdaságról levált* a tárolás, tartósítás, feldolgozás és kialakult *az önálló élelmiszeripar*. A szakadási folyamatok belső vetülete a mezőgazdaságon belül is megjelent: a mezőgazdaság piaci szereplői nemcsak más gazdasági ágakkal szemben élik meg az elkülönülést (pl. a térbeli és jövedelmi periferizálódást), de egymással szemben is megerősödik a bizalmatlanság, és a korábban összefüggő termelési folyamatok felosztódnak különálló gazdasági szereplők között. Elkülönült az állattenyésztés és növénytermesztés, az erdészet, halászat, vadászat, kertészet, szőlészet, gyümölcstermesztés stb. Az elkülönülés elmélyültségét és tartósságát jelzi az is, hogy sok termelő idegenkedik a szövetkezéstől, illetve más jellegű integrációktól.

A növekvő mértékű ipari eredetű erőforrások felhasználásával, a technológia intenzívvé válásának hatására megerősödött a mezőgazdaság és a vidéki térségek függősége, kiszolgáltatottsága az iparral, a pénzügyi forrásokkal illetve a városi térségek társadalmi, gazdasági és politikai folyamataival, eseményeivel szemben. Sajnos az eredeti tőkefelhalmozás folyamatai is általában a mezőgazdaságot sújtották és sújtják elsődlegesen. Ennek következtében a mezőgazdaság már nem maradhatott szerves része a megújuló természeti környezetnek, illetve az újratermelődő humán és természeti erőforrásoknak. Olyan önpusztító elképzelések hatnak erőteljesen sokszor sok ország politikai döntéshozatalára is, melyek a mezőgazdaságot minden egyéb funkciójától megfosztva csak árutermelési eszközként szeretnék látni, lehetőleg néhány százalékos munkaerő lekötésével.

Az *Európai Unió agrár- és vidékfejlesztési politikája* sem ezt az utat javasolja. Az elkülönülési folyamatokat visszafordítani igyekvő törekvések markáns példáját találhatjuk az alább hivatkozott dokumentumokban. Az Európa Tanács 1995-ben elfogadta a „*Vidéki Térségek Európai Chartáját*". A charta hangsúlyozta, hogy az ipa-

rosítás eredményeként bekövetkezett gyors urbanizáció a 20. században drasztikusan csökkentette a vidéki lakosság arányát az országok többségében, és csökkent a mezőgazdaság jelentősége is a nemzetgazdaságok teljesítményében. A mezőgazdaság eredeti és hagyományos funkciója, mint élelmiszer-termelő és -ellátó veszített nemzetgazdasági jelentőségéből (a GDP-ből való csökkenő részesedés miatt). Részben a túltermelés, részben a mezőgazdasági piac liberalizálása következtében a termékek árai csökkentek az ágazatban foglalkoztatottak arányával együtt.

A nyilatkozat síkra száll amellett, hogy ha a vidéki térségeket a városi térségekkel együtt kívánjuk fejleszteni, akkor fenntartható természeti- és humánerőforrásmenedzselési politikát kell folytatni, amely szerint a mezőgazdaságra új feladatokat kell rábízni. Ilyen a természeti táj megőrzése, az ipar- és az energiaszektor számára megújítható tevékenységekben való részvétel stb. Megállapítja, hogy a mezőgazdaságnak a vidék sajátosságaira kell épülnie (pl. életképes családi gazdaságok formájában), valamint természetközelinek, fenntarthatónak és multifunkcionálisnak kell lennie. A nyilatkozat *a multifunkcionális mezőgazdaság feladatait* az alábbiakban jelöli meg:

- Az élelmiszer-biztonság garantálása;
- Megújítható nyersanyagok termelése az ipar és az energiaszektor számára;
- A táj megőrzése és gondozása;
- A vidéki értékek, életstílusok és kulturális értékek megőrzése;
- Az „életbevágó" fontosságú környezeti elemek (talaj, víz, levegő) egészséges állapotának megőrzése.

Az ágazat szempontjából kiemelkedő jelentőségű dokumentum az Európai Unió *Corki Nyilatkozata* is, amelynek egyik pontja az „Integrált megközelítés" címet viseli és a következőket tartalmazza:

> „A vidékfejlesztési politikának... integrált megközelítésre kell épülnie, amely ugyanazon jogi és politikai keretbe foglalja a mezőgazdasági átalakítást és fejlesztést, a gazdasági diverzifikációt – nevezetesen a kis és közepes méretű ipari tevékenységeket és szolgáltatásokat – a természeti erőforrásokkal való gazdálkodást, a környezeti funkciók fejlesztését, valamint a kultúra, a turizmus és az üdülés elősegítését."

Elemezve az előbbi uniós dokumentumokat beláthatjuk, hogy a kívánatosnak tekintett multifunkcionális mezőgazdaság koncepciója lényegében nem más, mint *a mezőgazdaság belső és külső reintegrációjára* való törekvés, ugyanakkor kísérlet a „centrum-periféria" problémakör kezelésére. Sajnos, a sok erőfeszítés ellenére egyelőre kevés az eredmény a regionális különbségek csökkentésében. A technikai–technológiai fejlődés során *új koncentrációs pontok* (centrumok) épülnek fel, és a korábbi központok leértékelődnek. E folyamatban olyan tényezők ösztönzik az ipari fejlesztések allokációját, mint a modern infrastruktúra, az életminőség, a politikai, gazdasági stabilitás és a kulturális nyitottság.

IRODALOM

Buday-Sántha A. 1996: A magyar mezőgazdaság környezeti és regionális problémái. *Tér és Társadalom* 4. MTA RKK Pécs: 51–60.

Gorzelak, G. – Kuklinski, A. 1992: Introduction, Regional and Local Studies. In: *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe:* 3–8.

Hueting, R. 1980: *New Scarcity and Economic Growth: More Welfare through Less Production?* North-Holland. Amsterdam.

Kárpáti Z. 1997: Bevezető megjegyzések. Rendszerváltás keresztmetszetben. In: Kárpáti Z. (szerk.) *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországán.* MTA Budapest: 7–17.

Repetto, R. 1985: *Natural resource accounting in a resource-based economy: an Indonesian case study.* 3

Harsányi Endre[1], *Sulyok Dénes*[2],
Nagy Attila János[3], *Harsányi Gergely*[4]

Magyarország földhasználatának változása 20. század második felében

A magyar mezőgazdaság, ezen belül a növénytermesztés jellemzője, hogy erősen függ a piaci kereslettől. A rendszerváltást követően komoly problémát okozott az értékesítés, amelynek fő oka a piac beszűkülése volt – nemcsak az exportot, hanem a hazai élelmiszerfogyasztást is beleértve. A mezőgazdasági termelés bővülése 1988-ban megállt, majd ezt követően drasztikusan visszaesett. A növénytermesztésben 1993, az állattenyésztésben pedig 1997 jelentette a mélypontot.

Hazánk területének kétharmada áll mezőgazdasági művelés alatt. A szántó az ország összes területének több mint a felét (50,6%) teszi ki, ami 4,7 millió hektár. Ennek közel 50%-a kimagasló agrárpotenciájú, azaz mezőgazdasági termelésre való alkalmassága átlag feletti, viszont mintegy 10%-a környezeti szempontból kifejezetten érzékeny területen helyezkedik el. A hatékony és megfelelő minőségű termeléshez az EU átlagnak megfelelő tápanyag-gazdálkodási színvonal lenne szükséges. A talajok szakszerű tápanyag visszapótlása mellett a mésztrágyázás alkalmazása is fontos lenne, amely elősegítené a talajok elsavanyodásának elkerülését.

A földhasználat értékelése

Hazánkban *a mezőgazdaságilag hasznosított földterület* az elmúlt évszázad során többirányú változáson ment keresztül (Ángyán, 1989). Általános tendenciának tekinthető, hogy infrastrukturális létesítmények telepítése során – különösen a 20. század egyes időszakaiban a mezőgazdaságilag hasznosítható területek nagysága nagymértékben csökkent (1. táblázat).

A földterület művelési ágak szerinti megoszlása változatos képet mutat. Valamennyi művelési ág esetében elmondható, hogy az 1950-es és az 1989-es év adataihoz viszonyítva jelentős változások következtek be, azonban az 1996–2000. közötti időszakban a változások kismértékűek (1. táblázat).

A *szántó* művelési ágba tartozó terület 2000-ben nem mutatott változást 1989-hez viszonyítva. Az 1950-es adattal összehasonlítva viszont jelentős mintegy 800 ezer hektáros csökkenés következett be. A szántó művelési ág stabilitása az ország kedvező növénytermesztési adottságaival magyarázható. Hazánkban az elmúlt 10–15 évben nem a művelési ág, hanem a tulajdonosok , illetve a használók személye változott.

[1] Harsányi Endre, PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum
[2] Sulyok Dénes, PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum
[3] Nagy Attila János, jogász, Debreceni Egyetem, Földműveléstani és Területfejlesztési Tanszék
[4] Harsányi Gergely, tudományos segédmunkatárs, MTA Földműveléstani és Területfejlesztési Kutatócsoport

1. táblázat. A földterület megoszlása művelési ágak szerint, 1000 ha-ban

Művelési ág	1950	1989	1996	1997	1998	1999	2000	Változás (%)	
								2000/1989	2000/1950
Szántó	5518	4712	4710	4710	4710	4710	4710	-0,042	-17,1
Kert	94,4	239,3	109	109	109	109	109	-119,54	13,39
Gyümölcsös	58,1	94,3	96	96	96	96	96	1,77	60,52
Szőlő	230,2	142,2	130	130	130	130	130	-9,38	-77,07
Gyep	1474,7	1197,3	1148	1148	1148	1148	1148	-4,29	-28,45
Erdő	1166,9	1688,2	1769	1769	1769	1769	1769	4,56	34,03
Nádas	29,4	40,6	41	41	41	41	41	0,97	28,29
Halastó	0	26,7	33	33	33	33	33	19,09	-
Művelés alól kivett ter.	728,2	1063,6	1267	1267	1267	1267	1267	16,05	42,52
Összesen	9299,9	9204,2	9303	9303	9303	9303	9303	-90,812	56,13

Forrás: KSH.

Ha a vizsgált 10 éves időszak adatait összehasonlítjuk az 1989-es adattal, megállapíthatjuk, hogy a *kert* művelési ágban a terület 54%-kal csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy az ide sorolt területek jelentős részét az elmúlt évtizedben belterületté nyilvánították, illetve jelentős „kerti" területek kerültek át a „művelés alól kivett területek" művelési ágba. Ennek oka, hogy a nagyvárosok infrastrukturális beruházásai, illetve agglomerációja ezeken területeken terjeszkedett. 1950-hez viszonyítva a kert művelési ágban jelentős mértékű, mintegy 15 ezer hektáros növekedés következett be, amely nagyobb mérvű birtokrendszer létrejöttével magyarázható (Nagy–Kovács, 1999).

A *gyümölcsösök területe* 1989-hez viszonyítva 2000-ben minimális 2%-os növekedést mutat. Ugyanakkor ebben az időszakban jelentős területeken megtörtént a hagyományos gyümölcsfafajták korszerű, az intenzív termelésre alkalmas fákra való lecserélése (Nagy–Dobos, 1999).

A *szőlő* művelési ágban a rendszerváltozás előtti állapotokhoz viszonyítva 9%-os csökkenés történt, amely elsősorban a kedvezőtlen gazdasági- és termelési körülmények között működő gazdaságokat, illetve szőlőültetvényeket érintette. Ebben a művelési ágban az 1950-es területnagysághoz viszonyítva jelentős mértékű csökkenés figyelhető meg, mintegy 100 ezer hektárral kisebb a szőlő ültetvény területe 2000-ben (Nagy–Dobos–Szabó, 2002).

A *gyep* művelési ágban a rendszerváltozást megelőző időszakhoz viszonyítva 4%-os csökkenés következett be. Ez a folyamat a kert művelési ághoz hasonlóan a művelés alól kivett területek részarányának növekedésével járt együtt. A gyep művelési ág esetében az 1950-es évhez képest is csökkenés következett be, amely az állattenyésztés szerkezetében lezajlott változásra vezethető vissza.

Az *erdő* művelési ágban a rendszerváltozást megelőző helyzethez hasonlítva a 2000. év adatát, megállapítható, hogy az erdősítési programok révén mintegy 5%-os növekedés történt. Ez a trend jövőben várhatóan tovább folytatódik, mert az Európai

Unióhoz történő csatlakozás küszöbén a mezőgazdasági művelésből a gyenge minőségű termőföldek egy részét ki kell vonni. Ezen területek ideális hasznosítási formája az erdőtelepítés.

A *halastó* művelési ágban is jelentős (23%-os) növekedés figyelhető meg. A rendszerváltozást követően jelentős halastó-létesítési program valósult meg. Ez a kedvezőtlenné váló gazdasági körülmények következtében az 1990-es évek közepére megtorpant, majd teljesen megszűnt. A statisztikákban 20. század közepén halastó művelési ág még nem szerepelt.

A *művelés alól kivett területek aránya* a rendszerváltozást megelőző időszakhoz viszonyítva 19%-kal növekedett, amely a már említett infrastrukturális beruházásokkal, belterületté nyilvánításokkal, agglomerációs bővítésekkel magyarázható.

A szántóföldi vetésszerkezet alakulása

A szántóföldi vetésszerkezet alakulását tekintve az utóbbi 10 éves időszakban jelentős változások nem történtek, azonban a rendszerváltozást megelőző adatokhoz képest a kukorica kivételével valamennyi ágazat esetében kisebb-nagyobb területcsökkenés következett be (Antal, 1978) (2. táblázat).

A *kalászos gabonák termesztése* esetében néhány százalékos változás figyelhető meg. Ez az értékesítési lehetőségek szűkülésével, az étkezési célú fogyasztás és az abrakfogyasztó állatállomány csökkenésével magyarázható (Bocz, 1992). Összességében elmondhatjuk, hogy a kalászos gabonák részaránya magas, az egyes években az első, illetve a második helyen találhatók (Pepó–Zsombik, 2002), részarányuk azonban az 1989-es adatokhoz viszonyítva 5%-os csökkenést mutat (Bedő, 2001).

A *kukorica* vetésterülete jelentős mértékű változást mutat. 1996-ban a szántóföldi növények vetésterületének 24%-án termesztettek kukoricát. Ez az arány a rendszerváltás évéhez viszonyítva 1997-re ugrásszerűen növekedett 35%-ra, majd 2000-ig 39%-ra – összességében 67%-kal. A vetésszerkezetben a kalászos gabonák mellett

2. táblázat. A szántóföldi vetésszerkezet alakulása (%-ban)

Szántóföldi növények	1950	1989	1996	1997	1998	1999	2000	Változás (%)	
								2000/1989	2000/1950
Kalászos gabona	47,8	35,1	35,2	35,2	33.2	26	33,43	-4,99	-42,9
Kukorica	20,9	23,5	23,9	34,6	31,2	26	39,17	59,99	53,35
Burgonya	5,1	1	1,3	1,1	1,2	1	0,16	-625	-3187,5
Ipari növények	3,0	8,4	2,5	1,5	1,3	8	8,21	-2,31	63,45
Takarmánynövények	9,6	17,5	9,2	8,3	8,4	9	7,49	-133,64	-28,17
Zöldségfélék	0,8	-2,3	2,4	2,8	2,5	3	0,55	-318,18	-45,45
Egyéb növények	12,8	12,2	16,5	10,8	17,3	23	6,92	-76,3	84,97
ugar, parlag, vetetlen	0	0	9	5,7	4,9	4	4,07	-	-
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	-1100,43	3102,25

Forrás: KSH.

ez a termény képviselte a legnagyobb részarányt. Az egyes években a kukorica vetésszerkezeti részaránya a második helyen volt, 2000-ben az első helyre került, vetésterülete a 20. század közepéhez viszonyítva jelentősen, közel 90%-kal növekedett.

A *burgonya* vetésszerkezeti részaránya 1996 és 1999 között stabil volt, ez azonban 2000-re jelentősen megváltozott: a burgonyatermelés területe kevesebb mint ötödére esett vissza. A rendszerváltozást megelőző időszak adataihoz való hasonlítás esetén a legnagyobb mértékű csökkenés ennél a növénynél következett be (84%). A burgonya vetésszerkezeti aránya az 1950-es évi 5,1%-ról 0,16%-ra csökkent, amely az étkezési célú felhasználás csökkenésével, valamint a jelentős mennyiségi import megjelenésével magyarázható.

Az *ipari növények* vetésterületében az 1996–1998 közötti mélypontot követően 1999-re kedvezőbb arányok alakultak ki. Ez a folyamat tovább zajlott 2000-ben, sőt, napjainkban is tart. Az ipari növények részarányának növekedését a vizsgált időszakban a termeltetői szerződések elterjedésével, a biztos, kiszámítható bevétel-, illetve jövedelemviszonyokkal lehet magyarázni. Az ipari növények vetésszerkezeti aránya 1950-hez viszonyítva jelentős mértékű növekedést mutat, amely az élelmiszeripari felhasználás nagymérvű növekedésével indokolható (Frank–Szabó, 1999).

A *takarmánynövények* részaránya folyamatos csökkenést mutatott a vizsgált időszakban. Ez a kedvezőtlen trend, az állatállomány nagymértékű visszaesésével magyarázható. Ha a vetésterületet a rendszerváltozás előtti adatokkal hasonlítjuk össze, a kép még kedvezőtlenebb, a csökkenés 57%-os. A takarmánynövények esetében az elmúlt század közepéhez viszonyítva is csökkenés figyelhető meg, amely az állatállomány átstrukturálódásával magyarázható.

A *zöldségfélék* vetésszerkezeti részaránya 1996 és 1999 között folyamatos növekedést mutatott. Ez a kedvező folyamat azonban 2000-re az ellenkezőjére változott. Okait a zöldségféléket károsító betegségekben, illetve értékesítési nehézségekben kell keresnünk. Az 1996–1999-es vetésterületi arány meghaladja a rendszerváltozást megelőző időszak adatát, azonban a 2000-es vetésszerkezetben már 76%-os csökkenés mutatkozott. Az adat 1950-hez képest növekedést mutat, amely az étkezési szokások átalakulására vezethető vissza.

Az *egyéb növények* részaránya a vizsgált időszakban nagy különbségeket mutatott. 1996 és 1999 között – az 1997-es mélypontot leszámítva – súlyuk a vetésszerkezetben növekedett, amely azonban a 2000-re jelentősen csökkent. A vetésszerkezeti részarányuk az előző évhez képest mintegy negyedére esett vissza. Ez egyértelműen a főnövények – kalászos gabonák, kukorica – vetésterületi részarányának növekedésével magyarázható. Az 1989-es adathoz viszonyítva 43%-os csökkenés következett be.

Az *ugar, parlag, vetetlen terület* részaránya folyamatos csökkenést mutatott a viszgált időszakban. A rendszerváltozást megelőzően nem voltak nem művelt területek. A terület több mint 90%-át a szövetkezetek és az állami gazdaságok hasznosították az iparszerű mezőgazdálkodás keretei között. A földtulajdon magánkézbe adását követően számos tulajdonos nem művelte meg a területét, amely kedvezőtlen volt mind termesztéstechnológiai, mind növényvédelmi aspektusból.

IRODALOM

Antal J. 1978: *Növénytermesztők zsebkönyve*. Budapest. Mezőgazdasági Kiadó.

Ángyán J. 1989: Az alkalmazkodás stratégiája a szántóföldi növénytermesztésben. *Gazdálkodás*, XXXIII. 10. Budapest: 9–15.

Bedő Z. 2001: *A jó minőségű keményszemű búza nemesítése és termesztése*. Martonvásár. MTA-MKI.

Bocz E. 1992: *Szántóföldi növénytermesztés*. Budapest. Mezőgazda Kiadó.

Frank J. – Szabó L. 1999: *A napraforgó. Magyarország kultúrflórája VI.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

Nagy J. – Dobos A. – Szabó J. 2002: Tájtermesztés az Észak-Alföldi Régióban. In: Láng I. – Lazányi J. – Németh T. (szerk.) *Tartamkísérletek, tájtermesztés, vidékfejlesztés* I. köt. Debrecen: 36–45.

Nagy J. – Kovács J. 1999: Növénytermesztési sajátosságok a keleti háromhatár térségben, a növénytermesztési szerkezet módosításának lehetőségei. In: Sinóros-Szabó B. (szerk.) *Komplex környezetkímélő agrártermelés fejlesztése Magyarország keleti háromhatár szegletében*. Budapest: 25–66.

Nagy J. – Dobos A 1999: *Land use evoluation in eastem Hungary*. Kungl. Skogsoch Lant-bruksakademiens, 138/17: 33–39.

Pepó P. – Zsombik L. 2002: Az őszi búza fajtahasználatának néhány aktuális kérdése. *Agrofórum* 13/9. 2–6.

2. panel

A vidékfejlesztés szerepe és mozgástere az EU és az újonnan belépő országok perifériikus térségeiben

Baranyi Béla[1]

Panelvita-összefoglaló

A panelvitát levezető moderátor személyes benyomásai, valamint a résztvevők egyöntetű véleménye és visszajelzései alapján meggyőződéssel állapíthatjuk meg, hogy a szekcióban szakmailag színvonalas, eredményes munka folyt. A különösen jó hangulatban és valóban alkotó légkörben folyó vita alaphangját a tartalmas vitaindító előadások adták meg. *Kovács Teréz, Gadócziné Fekete Éva és Papp Tibor* igen informatív, gondolatébresztő és vitára inspiráló referátumainak elhangzása után ugyanis széleskörű párbeszéd, esetenként élénk vita alakult ki a centrum–periféria viszonyrendszer és mindenekelőtt a perifériikus térségek felzárkóztatására irányuló vidékfejlesztés lehetséges módszereit és a követendő fő hangsúlyokat illetően. A panelvita eredményessége szempontjából külön is ki kell emelni a szervezők szándékát dicsérő körülményt, hogy az előadásokra és a vitára közvetlenül az agrárium jelenlegi problémáit tárgyaló, a „Társadalmi, szervezeti és környezeti problémák és konfliktusok az agrárszektorban az uniós csatlakozás után" c. panelt követően, ráadásul egyazon helyszínen került sor. Ez azért volt szerencsés megoldás, mert a két terület, az agrárium és a perifériikus térségekben zajló vidékfejlesztés kérdésköre számtalan szállal szövődik egymáshoz, így az érdeklődő szakemberek mindkét panel munkájában részt vehettek, mintegy folyamatosságot teremtve a két nagy témakör feldolgozásában, kettős megközelítésben is értékes gondolatokkal gazdagítva az ilyen irányú ismereteket.

Az előadások és a hozzászólások tükrében egyértelműen kiderült, hogy a perifériaterületek jelenlegi helyzete, a centrum–periféria viszony kérdése, valamint a perifériák felzárkóztatásának ügye hazai és nemzetközi viszonylatban meglehetősen összetett, bonyolult, számos tényezőcsoport, esetenként egymást erősítő hatás-

[1] Baranyi Béla, tudományos osztályvezető, MTA RKK ATI Debreceni Osztálya

mechanizmusában értelmezhető. Nyilvánvaló, hogy a periférikus térségek és települések csak önerőből, külső segítség nélkül képtelenek kitörni a hátrányos helyzetből. Széleskörű összefogásra van tehát szükség, különösen ami az uniós vidékfejlesztési célú források hatékony felhasználását illeti. A jövőre nézve biztató jel lehet, hogy a problémák és nehézségek sokasága mellett számos kitörési esélyről, lehetséges fejlődési irányról, stratégiai célokról, legalábbis új lehetőségek és szándékok meglétéről számoltak be az előadók és a hozzászólók. Ezek közül mindenekelőtt az uniós forrásokból a vidékfejlesztési célú és a mezőgazdasági jellegű fejlesztésekre fordítható pénzügyi eszközök igénybevétele és felhasználása emelhető ki. Az az újfajta szerepkör, amibe a perifériák éppen jelenlegi helyzetüknél fogva kerülhetnek a jövőben, a környezet állapotának és a fenntartható fejlődés követelményének a felértékelődése miatt, újabb lehetőségeket kínál a periférikus térségek számára, mivel ezek többségében a modernizáció még nem tette tönkre a természetes-természetközeli állapotokat, és ezért ezek a területek immáron egyedi arculattal tudnak fellépni.

Szó esett természetesen az uniós és egyéb forrásfelhasználás várható nehézségeiről is, hiszen ma még komoly gondot jelent az is, hogy a periférikus térségek az egyébként rendelkezésre álló lehetőségeket sem használják ki kellő mértékben. Erre a jövőben is csak akkor lesz reális esély, ha minden érintett fél részéről bekövetkezik egyfajta szemléletváltás, az új értékrendek megjelenésével egyidejűleg. A perifériák felzárkóztatása egyszersmind feltételezi, hogy a terület- és vidékfejlesztés térségi és lokális szereplői részéről, az egymással szembeni „öncélú versengés" helyett a térségi összefogás szerepe nő meg, párosulva a mainál erőteljesebb kezdeményező- és érdekérvényesítő képességgel. A siker további előfeltétele azonban a külső fejlesztési források eredményes felhasználása és újabb források folyamatos feltárása. Az utóbbi megjegyzések egyben azt is jelzik, hogy távolról sem mellékes körülmény, hogy a perifériák felzárkóztatásában érintett aktorok a rendelkezésre álló és a jövőben elérhetővé váló külső forrásokat milyen módon és hatékonysággal használják fel, és mely területek fejlesztését jelölik ki prioritásként (ez már ma is gondokat okoz a mezőgazdasági fejlesztési források esetében).

A tapasztalatok alapján a panelvita előadói és résztvevői részéről, a kutatási és az egyéb tapasztalatok alapján, meglehetősen egyöntetű véleményként fogalmazódott meg, hogy a leginkább támogatandó területekként a helyi vállalkozások fejlesztését (új munkahelyek létrehozását), az infrastrukturális ellátottság és a közlekedési-elérhetőségi viszonyok jelentős javítását (a lehetséges hatásokkal előre számolva, vigyázva a nyomvonalak kijelölésekor – és ugyanakkor csökkentve az ilyen jellegű beruházások jelenlegi túlsúlyát, a szétszabdalt infrastruktúra-hálózatokra „kidobott" pénzösszegek nagyságát), mindenekelőtt pedig a humán erőforrások fejlesztését (beleértve ebbe a képzettségi viszonyok javításától a vállalkozói készségek fejlesztésén át a helyi közigazgatás minőségének javításáig számos részterületet) jelölhetjük meg.

A panelvita egyik fontos tanulságát szolgáltatta az a referátum – a kapcsolódó hozzászólásokkal együtt – amely mintegy gyakorlati szemszögből, egy konkrét kistérségi optikából közelítve a kérdéskörhöz, a jelenlegi periférikus, hátrányos, sőt halmozottan hátrányos helyzetből való kilábalás és a felzárkózás lehetőségeit vil-

lantotta fel. Dévaványa polgármestere, *Papp Tibor* – úgy is, mint az Észak-Békési (Körös-Sárréti) Településszövetség korábbi vezetője –, a hátrányos helyzetű kistérség példáján keresztül olyan pozitív kezdeményezésekről tudott számot adni, amelyek a kistérség felzárkózásának és kitörésének komoly esélyeiről szólt. A panelvitában hozzászólók többek között a vásárosnaményi és a kunszentmiklósi kistérségek kapcsán mutattak fel pozitív példákat, amelyek a ma meglévő nehézségek és a perifériahelyzet megléte ellenére is a felzárkózás lehetséges irányait, útjait-módjait jelzik a más hasonló gondokkal küzdő térségeknek is. Ebben a folyamatban a kistérségekre komoly szerep hárulhat.

Összességében a panelvitában elhangzott előadások és hozzászólások alapján kirajzolódtak azok a feladatok, amelyek megvalósítása nélkül a perifériák helyzetében átütő változás nem remélhető. Ezek közül kiemelkedik a központi és helyi döntéshozók szemléletváltása, illetve értékváltása, a felzárkóztatásra szánt támogatási rendszerek alapjaiban való átalakítása és a követő infrastruktúrafejlesztés helyett a megelőző infrastruktúrafejlesztésre való áttérés fontossága. Azt lehetne mondani, hogy a panelvita tanulságainak figyelembevételével már valamelyest könnyebb bizakodó választ adni arra a kérdésre, amelyet az egyik referátum címe úgy fogalmazott meg, hogy „Új esély a perifériáknak?".

Gadócziné Fekete Éva[1]

Új esély a perifériáknak?

A perifériák kialakulásában az adott kor gazdasági fő áramába való bekapcsolódásra való képességnek, illetve az arra való képtelenségnek meghatározó szerep jut. Mai elmaradott, avagy modernizációból kimaradott, perifériára került térségeink helyzetének alakulásában a gazdasági modernizációban hajtóerőként megjelenő ásványkincsek, népességkoncentráció, jó közlekedési összeköttetések, intenzív mezőgazdálkodás termőhelyi és birtokszerkezeti adottságok hiánya játszott szerepet.

Napjaink izgalmas kérdése, hogy mi történik a posztmodern értékek uralkodóvá válásakor. Az uniós csatlakozáshoz közeledve látjuk, hogy *új, más értékek kerülnek előtérbe egy-egy térség fejlődési potenciáljának értékelésekor.* Az előzőekkel szemben a természeti környezet tisztasága, a térségek egyéni arculata, az azt jelentős mértékben formáló kulturális örökség megőrzöttsége, a helyi tudás, az extenzív mezőgazdálkodás lehetőségei, a kooperációs képesség, a növekedéssel szemben a minőség és a teljességre törekvés feltételei felértékelődnek. Ugyanakkor kialakultak a földrajzi távolságok áthidalásának korszerű, elvileg bárhol kiépíthető technikái.

Remélhetjük-e, hogy a perifériák helyzete átértékelődik eme új értékrendszer alapján? Van-e esély arra, hogy az új helyzet gazdasági fellendülést hoz és visszafordítja a már-már végletes társadalmi és gazdasági leépülést.

A kérdésekre adható válaszok megadáshoz az elmúlt évek vidékfejlesztési gyakorlatából az új értékek fejlesztési stratégiákban, a támogatáspolitikában való visszatükröződését, a már elindult innovatív kezdeményezések néhány tapasztalatát és a kommunikációs feltételek alakulását meghatározó néhány feltételt kívánom az előadás során bemutatni.

Visszanyúlva a klasszikus centrum-periféria problémához, annak három legkarakterisztikusabb elemét kiemelve a perifériákat a centrumoktól való – akár szélsőséges – lemaradás, a centrumok mint hatalmi központoknak való alávetettség és az alacsony fejlődési potenciál jellemzik. Állításom szerint ez utóbbi elemben a posztmodern társadalomban lényeges változás következhet be.

A centrum periféria viszony meghatározó elemei

Centrum	Periféria
növekedés	lemaradás
irányítási, hatalmi központ	alávetettség
fejlődési potenciál magas	fejlődési potenciál alacsony

Néhány évvel ezelőtt egy térség fejlődési potenciáljának meghatározásakor az infrastrukturális lehetőségekre, az elérhetőség alakulására, a humán erőforrások állapotára, a tőkeellátottságra és a gazdasági kooperációs lehetőségekre koncentráltunk. Ezekkel a tényezőkkel operáltak a vállalkozások is telephelyeik optimális el-

[1] Gadócziné Fekete Éva, tudományos osztályvezető, MTA RKK KÉTI Miskolci Osztály

helyezésének kiválasztásakor. Kiinduló pontunk és gyakorta végső következtetésünk is az volt, hogy a területi fejlődést a verseny mozgatja, a komparatív előnyök döntik el, hogy a ma perifériaként érzékelt térségeknek van-e esélye periféria létükből való kikerülésre, a felzárkózáshoz szükséges ütemű fejlődésre.

Ma pedig, ha ugyanezeket a kérdéseket tekintjük, *új tényezőkkel* találjuk magunkat szembe. A fejlődési potenciál tényezői között megjelenik a térségben koncentrálódott *tudásnak*, *a környezetminőségnek* a szerepe, a nagystruktúrákat feltételező tömegtermeléssel szemben előtérbe kerül a kicsinek kedvező *egyediség*, az információs társadalomban meghatározó jelentőségűvé válik *a kommunikáció*. A versenyelőnyök mellett felértékelődik a kooperációs előny, a partnerség és az ahhoz nélkülözhetetlen szolidaritás.

A fejlődési potenciál tényezői

hagyományos megközelítés	új megközelítés
Infrastruktúra, elérhetőség	Tudásközpont
Humánerőforrások	Környezetminőség
Tőke	Egyediség
Gazdasági kooperációs lehetőségek	Kommunikáció
Szubvenciók	Szolidaritás
Verseny	Partnerség
(Komparatív előnyök)	(Kooperációs előnyök)

Egyre hangosabbak és egyre nagyobb teret kapnak azok a vélemények, melyek szerint a régiók közötti viszonyban ne értékeljük túl a versenyt, mivel a versenyközpontú stratégiáktól a perifériák hathatós fejlődése nem várható. A perifériák előbbre jutásához nem megelőzni, nem legyőzni kell egy másik, nála fejlettebb régiót, hanem csatlakozni hozzá. A *kooperáció* csakis a kölcsönös érdekeltségen alapulhat. A koncepció realitását támasztja alá a centrumok fokozódó érdekeltsége a perifériák erőforrásainak fenntartható hasznosításában, a periféria létből adódó hátrányok mérséklésében.

A fejlődési potenciál új értelmezésében megjelenő tényezők bátorítanak is a perifériák erőforrásainak átértékelésére. A *tudás* magában foglalja a fenntartható fejlődés alapját jelentő helyi tudást is, ami koncentráltan, bár eleddig többnyire rejtve jelenik meg a periférián. Ezt a fonalat követve az egyik legérdekesebb kérdés az innováció értelmezésének változása. Az *innováció* körében végzett korábbi kutatások az innovációt K+F műhelyekben létrehozott új termékeknek, technológiáknak és egyéb eljárásoknak a feltalálását, bevezetését és elterjesztését tekintették. Az információs társadalomban azonban az innováció „hétköznapiasodik", az „új" iránti igény és az arra adható válasz a mindennapok gyakorlatában jelentkezik, a helyi problémákra helyben adható meg a válasz – természetesen mások innovációinak ismertében, azok adaptálhatóságát vizsgálva.

A korábbi modernizációból való kimaradás révén a perifériák *környezeti állapota* általában megkíméltebb, kevésbé voltak terepei az ipari környezetszennyezésnek.

Az egyediség előtérbe kerülése a lokális, a modernizáció megkésettsége miatt a perifériákon még kevésbé átalakított, tradicionális elemeket is inkább megőrzött *kulturális örökség* iránti érdeklődést táplálja.

Az információk és az innovációk terjedésében a perifériákon nagyobb szerepet kap az ott nagyobb mértékben fennmaradt *szomszédsági kapcsolatokhoz* kötődő kommunikáció.

Mindezen sajátosságok arra utalnak, hogy *a perifériák* korábban nem értékelt, sőt éppen a fejlődés fő áramából való kimaradásuk miatt kialakult *adottságai a posztmodern társadalomban értékké válnak*. Ezek az értékek megvillantják a fejlődés reményét.

A perifériák értékeinek megjelenése a fejlődési potenciál tényezőiben

Fejlődési potenciál tényezője	Perifériák értékké váló adottsága
Tudásközpont	Helyi tudás
Környezetminőség	Megkíméltség
Egyediség	Megőrzött kulturális örökség
Kommunikáció	Szomszédsági jellegű kapcsolatok
Partnerség (Kooperációs előnyök)	

Egy gyökeresen új helyzettel állunk tehát szemben. Mint ahogyan a perifériák lemaradásáért a kor húzóerejével való rendelkezésük hiányát okolhatjuk, most éppen ezen a területen láthatunk előbbre lépést. Felsejlenek azok az elemek, melyek alapot képezhetnek *a centrum és periféria kapcsolatának átértékeléséhez*. Jelentkeznek olyan „aduk" a periférián, melyek a centrumot érdekeltté tehetik abban, hogy a perifériát ne egyértelműen kisemmizni, legyűrni akarja, hanem induljanak el kölcsönös, mellérendeltségi alapon megfogalmazott együttműködések. A periféria ne a törvényszerű elmaradottságot, hanem a más minőséget jelenítse meg ebben a kapcsolatban. A centrum-periféria viszony – sokak számára bizonyára idealisztikusnak tűnő, de a perifériák számára egyetlen kitörési lehetőséget jelentő – átfogalmazásában tehát nem szemben állnak egymással ezek a területek, hanem kiegészítik egymást. A korábban a kereskedelmi, intézményi-szolgáltatási, igazgatási vonzáskörzet funkciókban realizálódó vertikális kapcsolatok mellett a horizontális kapcsolatok jutnak szerephez. A horizontális kapcsolatok területei elsősorban a lakás, a rekreáció, a természeti erőforrás-gazdálkodás területén jelentik a perifériák felértékelődését.

Kérdés, hogy a fentebb említett értékváltás, a periféria funkcióváltása hogyan jelennek meg a közelmúltban megfogalmazott fejlesztési stratégiákban.

A *központi stratégiákban* a perifériával leginkább a *vidékpolitika és a területfejlesztés területi különbségeket mérsékelni kívánó iránya* foglalkozik. Ezen stratégiák középpontjában a felzárkóztatás áll. Ha kicsit mögé nézünk a dolgoknak és megkeressük, hogy hova és milyen módon szándékoznak felzárkóztatni ezeket a térséget, azt találjuk, hogy a mai fejlettnek tekinthető térségek jelentik a mércét és a korábbi modernizációs technikákat gondolják célravezetőnek. Azaz, azt az utat tűzik ki a perifériák számára, amit korábban a ma fejlett térségek bejártak. Azt a modernizációs

utat kívánják végig követ(tet)ni a perifériákkal, aminek mára nyilvánvalóak a káros következményei és ráadásul még az elmaradás csökkentésére sem adnak reményt.

Az új értékek megjelenése a fejlesztési stratégiákban

Központi stratégiák	Kistérségi stratégiák
Középpontban a felzárkóztatás	Stratégia nélküli kívánsághalmazok
Egységes eszközrendszer	Fejlettek utánzása
	Idilli utópiák
	Elszigetelt forradalmak

Gyakorlatilag az itt és most fölsejlő értékeknek a pusztulását hozza magával ez a fajta megközelítés. A központi stratégiákban teljesen szembetűnő másik sajátosság: az egységes eszközrendszer, ami nem tesz különbséget centrum és periféria között. Itt most nem elsősorban a forráselosztás arányaira gondolok, hanem sokkal inkább a támogatás egységes módszertanára, az eszközök megválogatására. Ugyanúgy ipari parkokat akarunk létrehozni a periférián is, mert azt hisszük, hogy az ipari parkoktól lesz a perifériának esélye arra, hogy fejlődjön. A központi stratégiáknak van tehát egy összemosó, szerintem kétes alapállása.

A *kistérségi stratégiák* esetében a legelső kiemelendő probléma, hogy a kistérségi stratégiának nevezett dokumentumok bizony elég gyakran abszolút zavaros stratégiai érvekkel rendelkeznek. Inkább csak kívánsághalmaznak tekinthetők, mint stratégiának. A periférián persze mindennel probléma van. Gondot jelentenek a lakáskörülmények, az utak, a közművek, a foglalkoztatás és mindezek szépen, tételesen, listaszerűen célként is megjelennek ezekben a stratégiákban. Nem látszik, hogy hol van az a fix pont, ahonnan ki lehetne mozdítani a térséget. A kistérségi stratégiák egyik típusát az „utánzók" jelentik. Ekkor maguk a kistérségek is a modernizáció során fejletté váló térségeket kívánják utánozni. Abban bizakodnak, hogy ami bevált a ma fejlettnek tekinthető térségek esetében, az – egy más időben és más viszonyok között – sikerre vezeti a fejletlen térségeket is. Egy másik típust az „utópisták" alkotnak. Főként a vidékfejlesztési stratégiák egy része abban bizakodik, hogy valamilyen paraszti léti faluvilágba visszamenekülve lehet valamiféle változást hozni a kistérségekben vagy a helyi viszonyokban. Nyilván ennek sincsen sem realitása, sem tulajdonképpen esélye arra, hogy bármit változtatni tudjon. A harmadik típust a „magányos lovagok" alkotják. Ők szeretnének valami újat, korszerűt, az új értékrendnek megfelelőt alkotni, de nem tudnak hova kapcsolódni. Elszigetelt szigetként próbálkoznak, és minden hősiességük ellenére kudarcra vannak ítélve.

Mindezt végiggondolva, a kiinduló címünkben a kérdőjelek száma csak sokasodik. Ha nem téves mindaz, amiről szóltam, a változásokat elősegítő értékváltás tudatosításához, esetleg felgyorsításához lényegi szemléletváltásra lenne szükség. Ennek három lényeges elemét szeretném kihangsúlyozni:

1. A periféria nem szociálisan megsegítendő, felzárkóztatandó dolog, hanem olyan értékek birtokosa, melyekre a centrum fejlődéséhez is szükség van.

2. Ennek megfelelően stratégiai céljainkat újra kellene fogalmazni, és a centrumok és perifériák eltérő adottságait figyelembe vevő, differenciált eszközöket kellene meghatározni. Ezen belül kiemelném a követő infrastruktúrafejlesztés helyett az új értékeknek megfelelő megelőző infrastruktúrafejlesztés alkalmazását.
3. Nem utolsó szempont, hogy a szereplőket motiváljuk, majd felkészítsük arra, hogy élhetnek ezekkel az eszközökkel és hogyan tudják felelősen önmaguk generálni a változásokhoz vezető folyamatokat.

Az itt elmondottakat lényegében provokációnak szántam, és remélem, lesz alkalmunk a nézőpontokat ütköztető szakmai vitákat folytatni a perifériák előtt álló új lehetőségekről, azok mibenlétéről és kiaknázásuk esélyeiről a továbbiakban.

Kovács Teréz[1]

Az Alföld esélye: Vidékfejlesztési lehetőségek az EU-csatlakozás után[2]

Az Alföld hagyományosan agrártérség, amely egy sajátos történelmi utat járt be. Száz évvel ezelőtt a 100 holdig terjedő gazdaságok számítottak parasztgazdaságnak, az ezen felüli földterülettel bírók általában úri gazdaságok voltak. Az Alföldön viszont a 100–200 holdig terjedő gazdaságok között is szép számban akadtak paraszt-származásúak (Gunst, 1998). Ezek a gazdálkodók gyakran tanyával, olykor több tanyával is rendelkeztek, ahol cselédcsaládok laktak, és munkacsúcsok idején további kisegítőket, napszámosokat és summásokat is felvettek. A Duna–Tisza közén a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés pedig jóval kisebb területek esetében is lehetővé tette az árutermelést. A két világháború között a parasztpolgárosodás itt eresztett legmélyebb gyökeret. Az 1945-ös földosztás következtében 74 ezer új tanya keletkezett, és létrejött a kisbirtokos parasztság kispolgárosodásának feltétele, aminek a kollektivizálás vetett véget.

A szocializmus időszakában az alföldi tanyás mezővárosok, falvak lakói az országos átlagnál nagyobb arányban folytatták az egyéni gazdálkodás valamelyik formáját (szakszövetkezetek, részművelés, háztáji termelés), illetve a kertészeti kultúrák művelését. A zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztésnek szükségszerűen megteremtődött a háttérszolgáltatása és a kisipara is. A magánszféra az alföldi mezővárosok, nagyfalvak és tanyák térségében nagyságrendileg fejlettebb volt az 1970-es években, mint a tipikus magyar falvak nagy részében.

Változások a rendszerváltás után

Mint köztudott, lényegében 1992–1994 között lezajlott a mezőgazdaság privatizációjának nagy része. A földprivatizáció során a föld eredete alapján megkülönböztetünk három tulajdonoscsoportot: (1.) kárpótoltak, (2.) részarány-tulajdonosok és (3.) 20–30 aranykoronások (Ak). Ez utóbbi csoporthoz azok tartoztak, akik az első kárpótlási törvény meghozatalakor a tsz-ekben dolgoztak, de nem volt kárpótlási vagy részarány-tulajdonú földjük, illetve ha volt, akkor az tsz-tagok esetében nem érte el a 30, alkalmazottak esetében a 20 Ak-t.

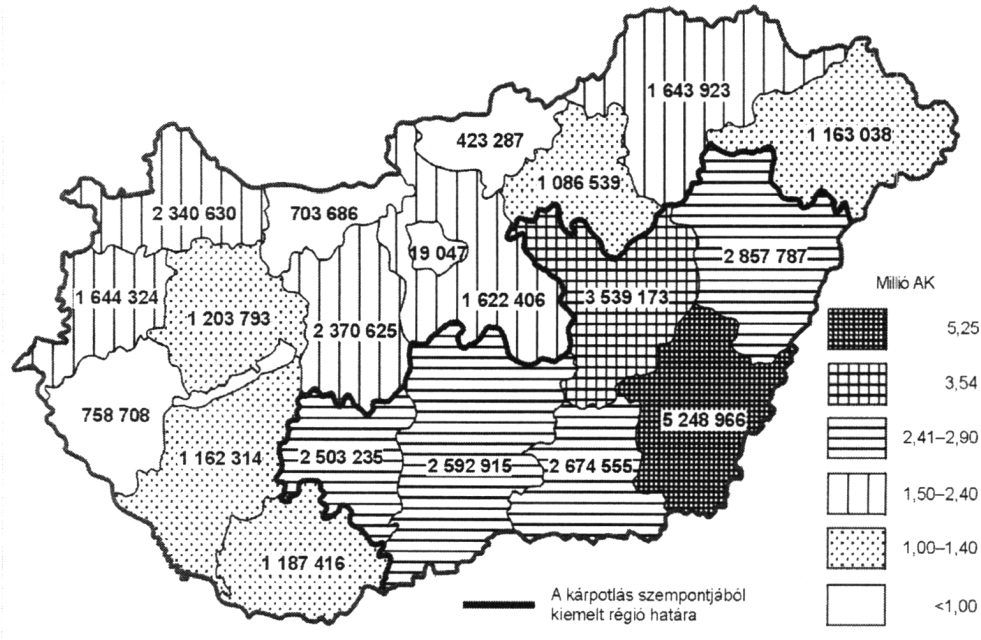
A fenti három típus közül az Alföldön a kárpótlás iránt volt a legnagyobb érdeklődés. Elmondható, hogy az elárverezett aranykorona-értékek alapján kialakult egy, a kárpótlás szempontjából kiemelt régió, amelybe Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kivételével az alföldi megyék, valamint Tolna megye tartozik (1. ábra).

---

[1] Kovács Teréz, tudományos főmunkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

[2] A tanulmány a T43280 sz. OTKA-kutatás keretén belül készült.

1. ábra. Kárpótláson elárverezett aranykorona-értékek (1994. november 7.)

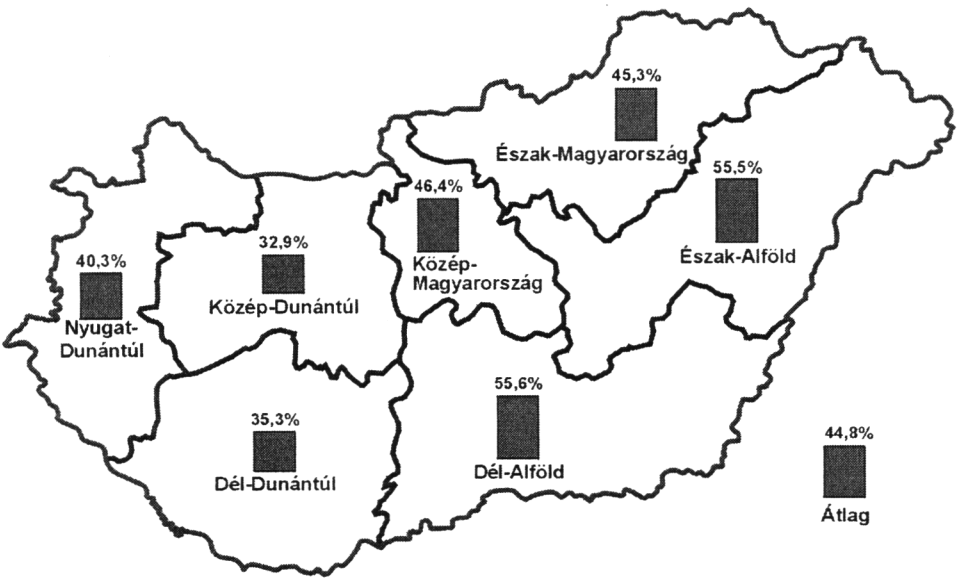
Forrás: Kovács, 1996.

A földprivatizációban mintegy 2,5 millió ember volt érintett, ezeknek az új tulajdonosoknak azonban csak egy része kezdett el egyénileg gazdálkodni. A többség eladta vagy bérbe adta földjét, ami a földhasználat gyökeres átalakulásához vezetett.

2000-ben elvégzett Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) szerint a gazdálkodóknak két típusa különíthető el: az egyéni gazdálkodóké és a gazdasági társaságoké. A két típus eloszlását vizsgálva a statisztikai régiókban (2. ábra) felfedezhetünk a földhasználatban bizonyos sajátosságokat. Így az Alföldön az egyéni gazdaságok vannak túlsúlyban. Közép-Magyarország – elsősorban Budapest és a Pest megye déli térségei révén – is valamelyest ide sorolható. Észak-Magyarország az országos átlagnak megfelelő arányt képvisel. A dunántúli régiókban egyértelműen a gazdasági szervezetek művelik a földterületek döntő többségét. A Dunántúl egész területén átlagosan a használt földterületek 64%-a van a gazdasági szervezetek és csupán 36%-a az egyéni gazdaságok művelésében. Itt az egyéni gazdaságok által használt földterület mintegy 20%-kal marad alatta az Alföldre jellemző aránynak.

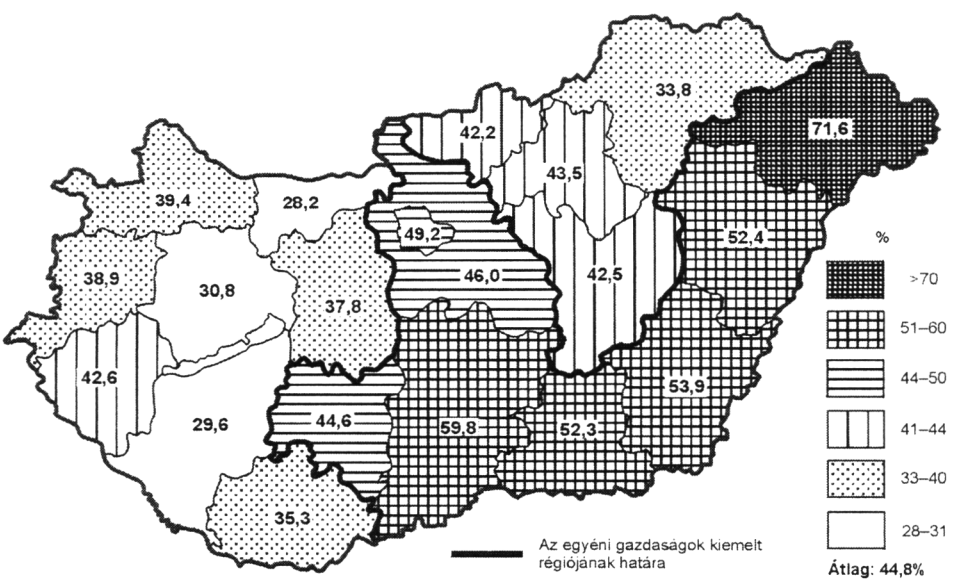
Ha ezeket az adatokat a megyék szintjén is elemezzük, akkor megállapíthatjuk, hogy van egy, az egyéni gazdaságok által használt földterületek szempontjából kiemelt térség (3. ábra), amely hasonlít a kárpótlás szempontjából kiemelt régióhoz (1. ábra). Viszont a két térség között némi eltérés is tapasztalható:

2. ábra. Az egyéni gazdaságok által használt földterületek régiónkénti aránya 2000-ben

Forrás: Kovács, 2001.

3. ábra. Az egyéni gazdaságok által használt földterületek megyénkénti aránya 2000-ben

Forrás: Kovács, 2001.

A kárpótlás szempontjából kiemelt régióból hiányzik Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, holott az egyéni gazdaságok éppen e megyében művelik az országban a földterület legnagyobb arányát (72%-át). Ez azért alakult így, mert ebben a megyében a mezőgazdaság privatizációja során nem a kárpótlás, hanem a tagi és alkalmazotti 20–30 Ak értékű földek révén jutottak a legtöbben termőterülethez, akik jobb lehetőségek híján ezután egyéni gazdálkodásba fogtak. Budapest és Pest is bekerült az egyéni gazdaságok által kiemelt területek közé annak ellenére, hogy egyik térség sem volt része a kárpótlás tekintetében kiemelt régiónak – igaz, Pest megye határos volt ez utóbbi térséggel. A kárpótlás szempontjából kiemelt régió köréből Jász-Nagykun-Szolnok megye viszont nem került be az egyéni gazdaságok által nagy súlyával jellemezhető régióba. Ez többek között azzal is összefüggésbe hozható, hogy ebben a megyében a teljes kollektivizálás alatt nagyon kemény tsz-szervezés folyt. Ennek során a tanyákat, a középparaszti birtokok utolsó mentsvárait is lebontották, nem úgy, mint a szomszédos Bács-Kiskun, Csongrád vagy Békés megyében. Harminc év után, amikor restaurálni lehetett az egykori birtokokat, a volt tulajdonosok, illetve azok leszármazottai nagy lelkesedéssel fogadták a visszatérő alkalmat. A gazdálkodást is elkezdték, de mivel már megöregedtek, sokan nem tudták azt folytatni.

Megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy az Alföld legtöbb térségében jelenleg is szerényebb az infrastruktúra színvonala, s az ipar, a szolgáltatások fejlettsége is elmarad a vidéki átlagtól, így az emberek számára a termőföld az alternatív megélhetés lehetőségét jelenti még ma is, szemben az ország fejlettebb (központi és nyugati) területével és a fejletlenebb (északkeleti és délnyugati) régiókkal is. Ez többek között a hagyományokkal hozható összefüggésbe. Nem véletlen, hogy Békés megyében és a Hajdúságban elenyésző a földkínálat, és többek között ezért drágább a termőföld és magasabbak a bérleti díjak is, mint a fejlettebb nyugati országrészben, de az Alföldön nemigen akad műveletlen, elhanyagolt terület, szemben pl. a fejletlen megyékhez tartozó Borsod-Abaúj-Zemplénnel. Ez utóbbi megyében a gyenge minőségű földek művelésével – melyeken többnyire állattartás folyt korábban – felhagytak.

Az ország központi részéhez és a dunántúli részhez képest az Alföldön a föld „egzisztenciális vésztartalék" vagy a „félegzisztencia" eszköze. Ez alátámasztható azzal is, ha összehasonlítjuk a földhasználatot az állattartás volumenével. Ha az Alföldön az állattartás is olyan súlyú volna, mint a földművelés, akkor ott egy erős, versenyképes mezőgazdaságról beszélhetnénk. Ezzel szemben az állattartásban az Alföld nem tartozik az élvonalbeliek közé. Az állatsűrűségben (100 számosállat/ha) az Alföldön csak a gazdasági társaságok haladják meg az országos átlagot, az egyéni gazdaságok átlag alatt vannak. Ez az adat az egyéb mutatókkal együtt, valamint az empirikus kutatások eredményei azt bizonyítják, hogy az Alföld kitűnik a fele-fele arányban önellátó, illetve piacra termelő kisüzemi gazdaságok nagyobb arányával, holott egy évszázaddal korábban ennek az ellenkezőjét tapasztaltuk. Akkor, amikor Magyarország még mezőgazdasági ország volt, az Alföldre a nagy parasztgazdaságok átlagon felüli aránya volt a jellemző.

4. ábra. A hazai vidékfejlesztési intézkedések uniós pénzügyi támogatásának szerkezete (2004–2006)

EMOGA Garanciarész	EMOGA Orientációs rész	Prioritások	Csak nemzeti forrásból támogatott intézkedések
Nemzeti Vidékfejlesztési Terv* A CAP kísérő intézkedései:	Nemzeti Fejlesztési Terv Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programjának intézkedései:*		
1. A mezőgazdasági tevékenységet végzők korai nyugdíjazása*	1. Mezőgazdasági beruházások támogatása	Versenyképes alapanyag-termelés megalapozása	1. Szőlő- és gyümölcsültetvény-telepítés és rekonstrukció
2. Jövedelempótló (kompenzációs) kifizetések a kedvezőtlen adottságok és a környezeti hátrányok által sújtott területeken	2. A halászat modernizálása		2. Erdőgazdálkodás korszerűsítése
3. Mezőgazdasági területek erdősítése	3. Fiatal gazdálkodók támogatása		3. Alapvető szolgáltatások a vidéki vállalkozók és lakosság számára
4. Az agrárkörnyezet védelme	4. Szakmai továbbképzés, átképzés		
5. Termelői szervezetek támogatása	5. Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése	Élelmiszer-feldolgozás modernizálása	
6. Szerkezetátalakítás alatt álló, félig piacra termelő gazdaságok támogatása	6. A mezőgazdaság fejlesztésével összefüggő infrastruktúra fejlesztése	Vidéki térségek fejlesztése	
7. Környezet- vagy állatvédelmi beruh. támogatása	7. Falufejlesztés és -megújítás		
8. Technikai segítség	8. LEADER+		
	9. Technikai segítség		

* A tervet még nem fogadták el Brüsszelben.

Forrás: AVOP és NVT alapján saját összeállítás.

Lehetőségek és veszélyek az EU-csatlakozás után

Az Európai Unióhoz való csatlakozásunkkor a közös agrárpolitika (CAP), főleg a velünk együtt csatlakozó államok viszonylatában úgy változik, hogy a támogatás szempontjából az agrár-környezetvédelemnek és a környezet- és állategészségügyi beruházásokat végrehajtóknak kedvez. Ezen túl az Alföldre is jellemző félig piacra termelő gazdáknak kívánnak többek között az EU közös költségvetéséből támogatást nyújtani (4. ábra). A támogatási feltételeket a Nemzeti Vidékfejlesztési Tervben (NVT) foglalta össze a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium. 2004-ben az NVT keretén belül a 8 intézkedéscsomagra összesen 21,4 Mrd Ft áll a gazdák rendelkezésére. Ebből az összegből a félig önellátó gazdaságok támogatására az NVT-nek mindössze 5,3%-át irányozták elő, 2004-ben kétezer termelőt, a következő évben ennek közel a háromszorosát, 2006-ban pedig közel évi tízezer termelő támogatását tűzve ki célul. Ilyen feltételek között az alföldi kisgazdaságok felemelkedése a 2006-ig tartó programozási időszakban semmiképpen sem következik be. Csak bízni lehet abban, hogy 2007 után ezen a téren is javulnak a kilátások. Sokkal nagyobb segítségre számíthatnak az alföldi falvak a falufejlesztés és -megújítás területén, amelyre ugyancsak nagy szüksége van az alföldi falvaknak – s a Magyarország más tájain lévő falvak nagy részének is.

IRODALOM

Gunst P. (szerk.) 1998: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Budapest. Napvilág Kiadó.

Kovács T. 1996: A mezőgazdaság privatizációja a dél-dunántúli régióban. *Tér és Társadalom,* VIII. 2–3: 109–128.

Kovács T. 2001: A földhasználatban megnyilvánuló főbb területi különbségek. *Területi Statisztika.* XLI. 6: 457–465.

Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP). 2003. okt. 20. Budapest.

Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. 2000. KSH, Budapest.

Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garanciarészleg Intézkedéseire. (NVT) 2003. okt. 15. Budapest.

Balcsók István[1]

A humán erőforrások fejlesztésének szerepe az Észak-alföldi régió perifériikus térségeinek felzárkóztatásában

A perifériikus területek, illetve *a periféria fogalma* nagyon tág jelentéstartalommal bír, mivel különböző szempontok alapján földrajzi-helyzeti, gazdasági-fejlettségi, vagy hatalmi-társadalmi perifériákat (ebből következően természetesen centrumokat is) egyaránt el lehet különíteni. Ráadásul egy-egy térség a fentebbi három jelentéstartalmat tekintve akár egyszerre lehet centrum és periféria is, hiszen pl. a gazdasági centrumok nem minden esetben esnek egybe a hatalmi vagy a földrajzi központokkal. (Nemes Nagy, 1996.)

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy *a centrum-periféria viszony nem tekinthető konstansnak*, a térszerkezetet alakító tényezők változásait követve időről-időre módosulhat. A rendszerváltást követően Magyarországon gyökeres gazdasági-társadalmi változások következtek be, és az ÉK-i országrész egyértelműen ezeknek a folyamatoknak a vesztesévé vált. A korábbi ipari tengely „rozsdaövezetté" változott, az Alföld határ menti térségei (tágabb értelemben véve a Tiszántúl északi fele) pedig régóta „problémás" térségnek számítanak, és az elmúlt másfél évtizedben nemhogy csökkent volna az ország fejlettebb területeihez viszonyított lemaradásuk, hanem a fokozódó területi differenciálódás szélső pólusait képviselték.

A hatályos (korábban a 219/1996. [XII.24.], jelenleg a 7/2003. [I. 14.] számú) *kormányrendeletek alapján az Észak-alföldi régió településeinek jelentős része tartósan a gazdasági-társadalmi szempontból elmaradottnak minősített kategóriába tartozott/tartozik*, és az ukrán, illetve a román határ mentén fekvő földrajzi perifériák többé-kevésbé egybefüggő területet alkotva rajzolódnak ki a térképen (1. ábra). Ez annak ellenére így van, hogy a 2001-ben bekövetkezett nagy árvíz után beindult újjáépítési munkálatok átmenetileg érzékelhető hatásainak (javuló lakáshelyzet, bővülő foglalkoztatottság stb.) eredményeként a Tisza és a Szamos mentén számos település kikerült a leghátrányosabb helyzetűek közül.

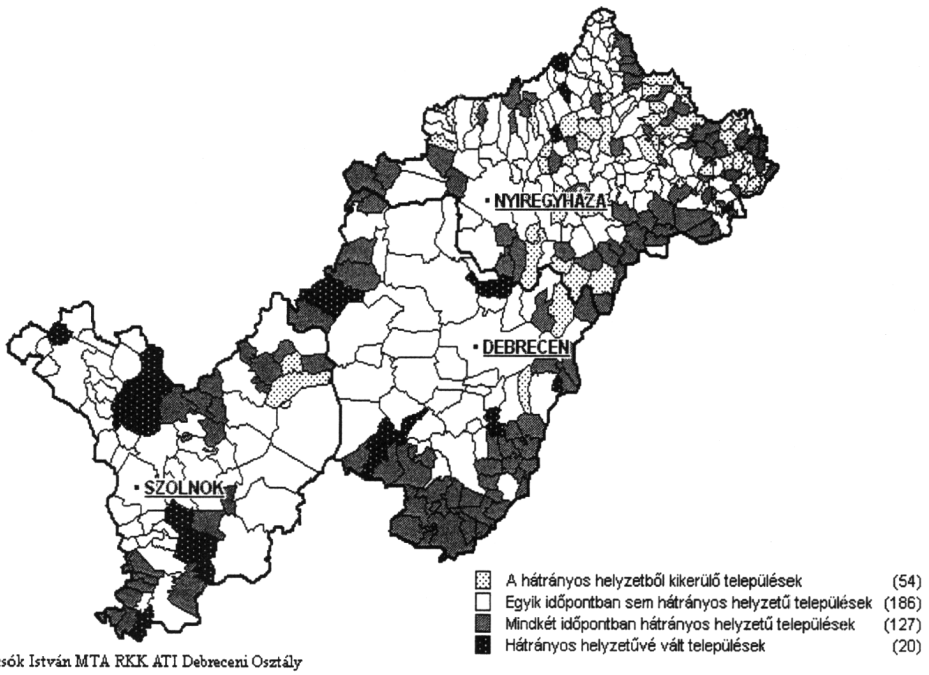
Az országhatár mentén húzódó (földrajzi értelemben) *külső, illetve a Tisza mentén kialakult belső perifériaterületek* szemmel láthatóan még saját környezetükhöz képest is súlyos gondokkal küszködnek, vagyis tulajdonképpen *„többszörös perifériákat" alkotnak.* A gondok fő forrását elsősorban a helyi gazdaság gyengesége, a permanensen jelentkező foglalkoztatási és ehhez szervesen kapcsolódó szociális problémák, az elmaradott infrastruktúra, illetve a térségben rendelkezésre álló saját fejlesztési források szűkössége jelentik.

A rendszerváltás óta a területfejlesztési politika eddig hasztalanul próbálkozott azzal, hogy megállítsa ezeknek a térségeknek a leszakadását, és az összességében milliárdokat felemésztő programok ellenére sem történt érdemi előrelépés. Az uniós csatlakozás küszöbén új lehetőségek csillantak fel, új fejlesztési források kerültek

---

[1] Balcsók István, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Debreceni Osztálya

1. ábra. A 219/1996.(XII.24.), illetve a 7/2003. (I. 14.) Kormányrendelet alapján hátrányos helyzetűvé minősített települések az Észak-alföldi régióban

Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Közlönyben megjelent lista alapján.

elérhető közelségbe, de továbbra is nyitott kérdés maradt az, hogy milyen módon csökkenthetők a meglévő területi különbségek.

Az Észak-Alföld perifériikus térségei esetében meglehetősen kevés olyan területet találhatunk, ahol belátható időn belül reálisnak minősíthető a jelenlegi lemaradás csökkentése. A népszámlálási adatok alapján 1990 és 2001 között igen *kedvezőtlenül változott a népesség gazdasági aktivitása.* A foglalkoztatottak teljes népességhez viszonyított aránya országos szinten 17 százalékponttal csökkent a vizsgált időszakban, a vásárosnaményi és a csengeri kistérségben ugyanakkor ez az érték az 1990-es 60%-át sem éri el. A legnagyobb visszaesést produkáló 25 kistérség között annak ellenére találunk tíz észak-alföldit, hogy 1990-ben 11, 2001-ben pedig 12 olyan kistérség került ki innen, amely az országos lista 25 legrosszabb mutatóval rendelkező térsége között volt. A 36,2%-os országos érték sem minősíthető kedvezőnek, de az elgondolkodtató, hogy a foglalkoztatottak teljes népességen belüli részaránya a legutóbbi népszámláláskor a vásárosnaményi, a csengeri, a baktalórántházi, a nyírbátori, a fehérgyarmati, a nagykállói, a mátészalkai és a tiszafüredi kistérségben sem érte el a 25%-ot.

A fenti adatok ismeretében nem meglepő, hogy *a munkanélküliség szintén magasan az országos átlag fölött alakul az Észak-Alföld perifériikus fekvésű térségeiben* –

sőt, néhány kistérség kivételével az egész régióban. A munkanélküliségi ráta sok esetben az 1990-es érték öt-hatszorosánál is magasabb volt 2001-ben. A polgári, a tiszafüredi, a vásárosnaményi, valamint a csengeri kistérségek országos szinten is a legmagasabb munkanélküliséggel sújtott területek közé tartoznak.

A rendelkezésre álló adatokat alapul véve *a rossz foglalkoztatási helyzet* egyik nyilvánvaló *okaként tartható számon a munkahelyek alacsony száma*, a helyi vállalkozások csekély foglalkoztatási ereje. Az ezer lakosra jutó működő vállalkozások számát tekintve 11 észak-alföldi kistérség található az országos lista utolsó 25 helyének valamelyikén. A baktalórántházi, a kunszentmártoni, a tiszavasvári, a törökszentmiklósi, valamint a csengeri értékek nem érik el az országos átlag (82,4 ezrelék) felét sem, és a fentebbi kistérségekben együtt sem működik annyi vállalkozás, mint például a gyáliban. Tovább romlik a kép, ha a 251 főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalatok számát és arányát vesszük figyelembe. Az országban 22 olyan kistérség van, ahol nem működik ilyen vállalkozás, és ebből 5 található az Észak-Alföldön.

Az elmaradottság egyik okaként jelentkező, ezzel együtt annak egyik strukturális elemévé vált kedvezőtlen foglalkoztatási állapotok legszembetűnőbb következményeként *a lakosság folyamatos elszegényedése* jelölhető meg. A jövőre nézve is súlyos társadalmi feszültségek forrásaként számon tartott folyamatot jól jelzi az egy főre jutó személyi jövedelemadó-alap összegének alakulása. A 2001. évi előzetes adatok alapján elmondható, hogy tíz észak-alföldi kistérség tartozik a 25 legrosszabb mutatóval rendelkező térség közé, és a baktalórántházi, illetve a nagykállói az országos lista utolsó két helyét foglalja el, a 418.686 forintos átlagérték kevesebb mint felével.

Az előzőekben felvázolt néhány gazdasági-társadalmi mutató, valamint az a tény, hogy a régió periférikus térségei sem számottevő turisztikai vonzerővel, sem bármilyen más, a gazdasági fellendülést érdemben elősegítő, kiaknázható természeti erőforrással (ásványkincsek stb.) nem rendelkeznek, alapvetően behatárolja a fejlesztési lehetőségeket. *A kevés, rövidebb és hosszabb távon egyaránt eredményekkel kecsegtető kitörési útvonal közül ezért talán az emberi tőke minőségi javítása tűnik a legkézenfekvőbbnek*: egyrészt az információs technológiák rohamos terjedésével, a tudásalapú gazdaság térnyerésével egyre fontosabbá, tőkevonzó tényezővé válik a munkaerő képzettségi szintje, tágabb értelemben a humán erőforrások minősége. Másrészt az infokommunikációs eszközökkel való ellátottság – ami pl. a távmunka egyik elengedhetetlen összetevőjét jelenti – terén komoly lemaradásokat is relatíve gyorsan lehet pótolni.

Pusztán a technikai háttér megteremtése ebben az esetben sem vezet eredményre, mindenképpen szükség van egy fogadóképes közegre is. *Amennyiben az Észak-alföldi régió perifériáján élő népesség iskolai végzettségét vesszük alapul, akkor ezen a téren is van tennivaló bőven*, bár itt közel sem akkora az országos átlagtól való elmaradás, mint a fentebb elemzett gazdasági mutatók esetében. Igaz ugyan, hogy az általános iskolát sem befejező, hét évesnél idősebb népesség arányát tekintve 11 észak-alföldi kistérség szerepel a 25 legrosszabb mutatóval rendelkező között (a nyírbátori, a mátészalkai és a fehérgyarmati az utolsó tízben található), de a 25. életévüket betöltöttek közül diplomával rendelkezők részarányának esetében már csak a

baktalórántházi, a balmazújvárosi, a csengeri, a nagykállói és a polgári kistérségről mondható el ugyanez.

Az első pillantásra talán ellentmondásosnak tűnő helyzet több tényező együttes eredményeként alakult ki. Az alacsony végzettségűek magas aránya egyfelől az aprófalvas térségek (Bereg, Szatmár) idős korú népességére, illetve az Észak-Alföldön (főként a nyírbátori, a vásárosnaményi, a mátészalkai és a tiszavasvári kistérségben) az országos átlagnál magasabb arányban megtalálható roma etnikumra jellemző iskolázottsági viszonyok következménye. A diplomások arányát ugyanakkor jelentősen javítja az ország legszélesebb képzési spektrumával rendelkező Debreceni Egyetemnek a Tiszántúl egészére kisugárzó hatása, de a periférikus fekvésű térségek szempontjából a nyíregyházi és a szolnoki főiskolának is nagy jelentősége van.

Az évtizedes távlatokban is tartósan magas szinten állandósuló strukturális munkanélküliség, a diplomás pályakezdő munkanélküliek fokozatosan növekvő aránya azt mutatja, hogy *jelentős eltérés alakult ki a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldala között.* Ez nem kis mértékben a gyorsan változó igényeket csak nehézkesen követő képzési struktúrának köszönhető, mert számos szakmában/szakterületen még mindig jellemző a túlképzés (pedagógusok, különböző humán szakirányok, egészségügyi pályák stb.), miközben tartós „hiányszakmák" (pl. közgazdász) ugyancsak előfordulnak. A mainál jóval versenyképesebb munkaerőbázis megteremtésének lehetőségét tekintve kedvező adottság, hogy a gazdasági-társadalmi jellemzőkhöz viszonyítva *a közoktatás valamennyi szintjén jóval fejlettebb az intézményhálózat.*

Az intézményi háttérre, valamint az Európai Szociális Alap (ESZA) által biztosított pályázati forrásokra alapozva nem csak a jelenleg is iskolapadokban ülő korosztályok oktatását lehet közelíteni a munkaerőpiaci igényekhez, hanem a régóta válságban lévő felnőttképzés szerepét is fokozni lehet. Az ESZA támogatási alapelveiben a foglalkoztathatóság, a vállalkozói készségek és az alkalmazkodóképesség növelését, valamint az esélyegyenlőség megteremtését tartják szem előtt, prioritásként pedig az aktív foglalkoztatáspolitika és az élethosszig tartó tanulás támogatása, a nők munkaerőpiaci reintegrációjának elősegítése, illetve az információs társadalom nyújtotta foglalkoztatási lehetőségek kiaknázása szerepel.

Az észak-alföldi periférikus területek felzárkózásához tehát – megfelelő pályázatok esetén – jelentős támogatás igényelhető az uniós csatlakozást követően. Egyéb adottságok hiányában, illetve a számos pozitív társadalmi/gazdasági visszahatást figyelembe véve az emberi tőke fejlesztése (természetesen több más terület, pl. az elérhetőség javítása mellett) valódi kitörési útvonalat jelenthet a hátrányos helyzetű térségek számára.

IRODALOM

Nemes Nagy J. 1996: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények* 1: 31–48.

Az Európai Unió a foglalkoztatás és a humán erőforrások szolgálatában. Útmutató az Európai Szociális Alaphoz csatlakozni kívánó országok számára. Az Európai Bizottság anyagának

magyar fordítása, 2000. Budapest. Tempus Közalapítvány Európai Szociális Alap Magyar Képzőközpont.

Humánerőforrás-fejlesztés és az Európai Szociális Alap. Regionális Konferenciák. 2000. március–április. Budapest. Tempus Közalapítvány Európai Szociális Alap Magyar Képzőközpont.

Volter Edina[1]

Külső perifériáink és belső értékeik

Magyarország fejlettségi külső perifériáinak általános ismérvei

Magyarország térszerkezetén belül az ún. fejlettségi értelemben tipizált *külső perifériák* igen kedvezőtlen, helyenként rendkívül súlyos társadalmi-gazdasági helyzetben vannak. A Cserehát, a Bodrogköz, a Bereg, az Ormánság, az Őrség és számos határ menti tájegységünk elmaradottsága történelmi gyökerű („történelmi válságterületek"), amely átöröklődött a 21. század elejére is. Jól bizonyítja ezt a *leghátrányosabb helyzetű kistérségek* körének meghatározása, amelyet a Központi Statisztikai Hivatalban végeztek el 2003-ban. A vizsgálat során 42 olyan statisztikai kistérséget határoltak le Magyarországon, amelyeknél az alkalmazott fejlettséget/elmaradottságot mérő komplex mutatószám értéke nem érte el a főváros komplex mutatójának 60%-át[2], azaz társadalmi-gazdasági szempontból a legelmaradottabb kistérségek csoportját alkotják. (Kovács, 2003) E 42 térszerkezeti egység közel fele – 20 kistérség – határ menti fekvésű (1. táblázat).

A leghátrányosabb helyzetű határ menti kistérségek együttesen hazánk területének jelentős részét, annak 12,89%-át alkotják, a lakónépességéből viszont jóval kisebb arányban, 7,24%-kal részesednek. A 20 határ menti kistérség komplex fejlettségi mutatójának átlaga mindösszesen 2,17, amely éppen csak eléri Budapest értékének 50%-át. A vizsgált kistérségek öt régióban találhatók, amelyek közül összefüggő külső perifériák a Dél-dunántúli, az Észak-alföldi és az Észak-magyarországi régióban húzódnak. A legnagyobb kiterjedésű külső perifériákus területek az Észak-Alföldön határolhatók le, míg a legnagyobb számú lakónépességet az Észak-magyarországi régió koncentrálja. Ugyanakkor e két régióban a legalacsonyabbak a komplex mutató átlagértékei, a társadalmi-gazdasági elmaradottság mérséklése tehát e területeken támasztja a legnehezebb, legösszetettebb feladatot a területfejlesztés–vidékfejlesztés szakemberei elé.

A vizsgált 20 határ menti kistérség mindegyike *társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott* térség, 18 mint a *vidékfejlesztés*, 2 pedig (ózdi, salgótarjáni) mint az *ipari szerkezetátalakítás térségei* is kedvezményezettek a hazai területfejlesztési politikában.

---

[1] Volter Edina, egyetemi tanársegéd, ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

[2] Budapest 4,28-as komplex mutatójának 60 %-a: 2,57.

1. táblázat. A leghátrányosabb helyzetű határ menti kistérségek Magyarországon

	Terület (km^2)	Lakónépesség (fő) 2002. 01.01.	Fejlettségi mutató
Őriszentpéteri	305	7.398	2,52
Nyugat-Dunántúl	*305*	*7.398*	*2,52*
Csurgói	496	18.973	2,41
Barcsi	696	26.873	2,52
Sellyei	411	13.730	1,68
Dél-Dunántúl	*1.603*	*59.576*	*2,20*
Bácsalmási	381	18.761	2,42
Mórahalomi	412	17.513	2,39
Mezőkovácsházai	934	48.172	2,01
Sarkadi	547	26.472	2,28
Dél-Alföld	*2.274*	*110.918*	*2,28*
Berettyóújfalui	1.371	66.731	2,31
Nyírbátori	696	45.776	2,03
Mátészalkai	625	68.727	2,34
Csengeri	247	14.668	2,16
Fehérgyarmati	696	40.265	2,12
Vásárosnaményi	629	38.729	1,86
Észak-Alföld	*4.264*	*274.896*	*2,14*
Sátoraljaújhelyi	712	44.490	2,00
Encsi	796	35.722	1,55
Edelényi	739	36.929	1,90
Ózdi	550	76.587	2,09
Salgótarjáni	470	69.388	2,56
Szécsényi	277	20.500	2,21
Észak-Magyarország	*3.544*	*283.616*	*2,05*
Összesen	*11.990*	*736.404*	*2,17*

Forrás: KSH 2003. alapján saját szerkesztés.

Magyarország fejlettségi külső perifériáinak hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetét az alábbi ún. *negatív adottságok* megléte is alátámasztja. A vizsgált határ menti térségekben ezen adottságok többsége, vagy mindegyike kimutatható:

- elöregedő korstruktúra,
- fiatalok elvándorlása,
- gyenge vállalkozási aktivitás,
- munkalehetőségek hiánya,
- magas munkanélküliség,
- alacsony jövedelmi színvonal,
- kedvezőtlen mezőgazdasági adottságok,
- hiányos települési infrastruktúra,
- közlekedési peremhelyzet,
- kezdetleges határon átnyúló gazdasági kooperációk.

Külső perifériális térségeink pozitív adottságai mint belső értékek

Magyarország külső perifériáin nem csupán negatív adottságok érvényesülnek. Ezen térségek, illetve összefüggő határmenti zónák már a rendszerváltozás kezdetekor el nem hanyagolható természeti és társadalmi erőforrásokkal, tárgyiasult munkamennyiséggel, kulturális értékekkel rendelkeztek (Bartke, 1988), amelyek kihasználása, illetve megőrzése nemcsak szűken vett lokális, hanem országos érdek, napjainkban is.

G. Fekete Éva *Új esély a perifériáknak?* című kongresszusi előadásában többek között hangsúlyozta, hogy új, más értékek kerülnek előtérbe egy-egy térség fejlődési potenciáljának értékelésekor. Dövényi Zoltán pedig a 20. század első felében megalkotott *tájelőny* fogalmát keltette újra életre előadásában, miszerint *„van pozitív adottsága minden tájnak..."*, tehát a külső perifériák sem kizárólag negatív ismérvekkel, riasztó társadalmi-gazdasági statisztikai mutatószámokkal jellemezhetők.

Mélyreható empirikus elemzések segítségével *pozitív adottságok* is kimutathatók a fejlettségi szempontból elmaradott külső perifériáink területén:

- sajátos természeti környezet (pl. tájvédelmi körzetek, nemzeti parkok értékei),
- népi, vallási építészet,
- kézműves hagyományok, egyedi termékek előállítása,
- települési önkormányzatok szoros együttműködése (pl. kistérségi társulás keretében),
- helyi szervezetek, egyesületek, alapítványok működése,
- lokális – települési, kistérségi – szervezésű rendezvények,
- kiaknázható humán erőforrás,
- térségi identitás megléte,
- vallási együttélés, összetartozás stb.

A fentebb ismertetett pozitív adottságokra, mint *belső értékekre* lehet támaszkodni a vizsgált határ menti térségek társadalmi-gazdasági hátrányainak mérséklésekor, a területfejlesztési, a vidékfejlesztési, vagy a településfejlesztési célú intézkedések (beavatkozások) során.

A belső értékek legfőbb jellemzői

E fejezetben – gyakorlati ismereteinkre alapozva – röviden összefoglaljuk külső perifériáink belső értékeinek legfontosabb ismérveit:

a) Empirikus úton és eszközökkel tárhatók fel, nehezen vagy egyáltalán nem mérhetők.
b) Az adott külső perifériás térség társadalmi-gazdasági fejlődését, felzárkóztatását indukálhatják közvetett módon.
c) Erősíthetik a határon átnyúló gazdasági, lakossági, kulturális stb. kapcsolatokat.
d) Külső hatás(ok)ra – ha szükséges, revitalizálhatók, és – aktivizálhatók (Rechnitzer, 1993).
e) Többségük rövid vagy középtávon „hasznosítható", míg az adott térség negatív adottságai már évtizedek óta érvényesülhetnek.

Végezetül fontosnak tartjuk kiemelni, hogy az ismertetett belső értékekkel (pozitív adottságokkal) természetesen nemcsak a fejletlen külső periférikus térségek rendelkezhetnek Magyarországon, de vannak olyan értékek (pl. a települési önkormányzatok szoros együttműködése, a térségi identitás), amelyeket számos, igen fejlett társadalmi-gazdasági helyzetben lévő kistérségünkben sem lehet kimutatni.

IRODALOM

Bartke I. 1988: A területfejlesztési politika elméleti alapjai, működési mechanizmusa és jövőbeni feladatai. OKKFT Ts–2/2 *„A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon"* c. program 5. sz. kiadványa. Budapest: Ts–2/2 Program Iroda.

Kovács T.(szerk.) 2003: *A leghátrányosabb helyzetű kistérségek.* Budapest. KSH.

Rechnitzer J. 1993: *Szétszakadás vagy felzárkózás.* A térszerkezetet alakító innovációk. Győr. MTA RKK: 159.

Dancs László[1]

Lehetőségek és veszélyek a magyar–ukrán határ menti periférián

Periférikus helyzetben az Európai Unió keleti kapujában

A magyar–ukrán határ menti térség az ország egyik leginkább hátrányos helyzetben lévő, számos társadalmi-gazdasági problémával küszködő *vidéke*. A terület gazdasági és társadalmi szempontból az ország központi részéhez viszonyítva egyaránt perifériku snak minősül, államhatár menti fekvése révén pedig földrajzi szempontból külső perifériának számít, de ugyanez mondható el akkor is, ha a megközelíthetőség, vagy a hatalmi helyzet szempontjából vizsgáljuk meg a kérdést.

Maga *a centrum–periféria viszony* nem tekinthető állandónak, a különböző társadalmi, gazdasági, hatalmi-politikai stb. tényezők függvényében *időben változhat*. A jelenlegi ukrán–magyar határtérségről – még ha a közvetlen határsáv helyett a szomszédos két megyét tekintjük is határmentének – azonban elmondható, hogy az ország történelme során mindvégig perifériku s helyzetben volt. A történelmi Magyarországon belül a mai Szabolcs-Szatmár-Bereget és a Kárpátalját alkotó megyék mindig a fejletlenebbek közé tartoztak, nem tudtak bekapcsolódni az adott kor gazdasági főáramába. A trianoni határmegvonás pedig a térszerkezet megbontásával és a korábban működő kereskedelmi, gazdasági, személyes stb. kapcsolatok, illetve városi vonzáskörzetek szétvágásával még súlyosbított is a helyzeten (Baranyi et al. 1999).

A szocializmus évtizedei alatt a térség csak *minimális fejlesztésben részesült*, az itt megtelepedő és munkalehetőséget biztosító cégek többsége valamilyen nagyváros (mindenekelőtt Budapest) leányvállalataként működött, emellett magas volt a térségből eljáró ingázók száma is. A rendszerváltás után bekövetkezett keleti piacvesztés és gazdasági recesszió nyomán először ezeket a leányvállalatokat zárták be, illetve az ingázókat bocsátották el, emellett a térségben tömegesen megtermelt mezőgazdasági termékek (elsősorban alma) piacai is beszűkültek. Mindezek következtében *jelentőssé vált a munkanélküliség*, nagymértékben nehezedtek a megélhetési feltételek (Balcsók, 2002). A külföldi tőke beáramlása pedig a térség kedvezőtlen adottságai miatt máig sem igazán jelentős. Ezzel párhuzamosan a határmente demográfiai adottságai is kedvezőtlenül alakultak, jelentős mértékű a fiatal képzett munkaerő elvándorlása, egyre magasabb az idősek és az igen alacsony képzettségű romák aránya.

További kedvezőtlen adottság, hogy *a határ ukrán oldalán is elmaradott térség található, tehát periféria érintkezik perifériával*. Kárpátalján ráadásul az 1990-es években jóval jelentősebb gazdasági visszaesés következett be, mint a magyar oldalon: igen erőteljesen csökkent az életszínvonal, romlottak a megélhetési feltételek, alacsonyak a bérek, igen jelentős a munkanélküliség, s a magyar oldalhoz hasonlóan a munkahelyeket létesítő külföldi beruházások egyelőre inkább az ország belső területeit részesítik előnyben.

---

[1] Dancs László, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Debreceni Osztály

A határon átnyúló kapcsolatok szerepe a határ menti perifériák felzárkózásában

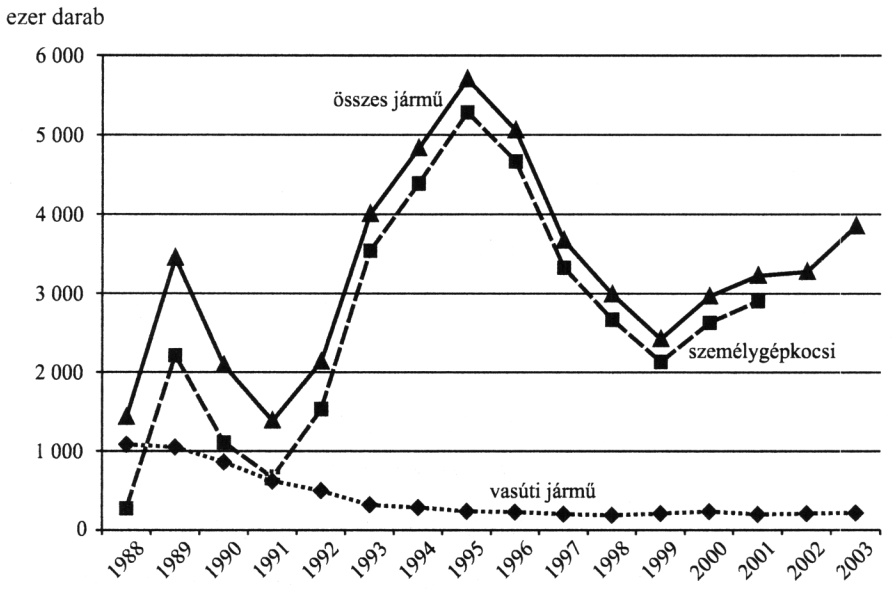
Az első világháború után a Kárpát-medence trianoni határok által kettévágott északkeleti részében Magyarország és az újonnan létrejött Csehszlovákia között kialakult ellenséges szomszédi viszony sokáig nem tette lehetővé intenzív határon átnyúló kapcsolatok ápolását. A helyzet a második világháborút követően sem javult, hiszen a szocializmus évtizedei alatt Kárpátalja a Szovjetunió része lett, így minden kapcsolat csak szigorúan ellenőrzött keretek között zajló, többnyire formális, felülről vezérelt együttműködés lehetett, beleértve a gazdasági kapcsolatokat is. Ekkor csupán Záhonynál lehetett átjutni a túloldalra, ez volt az egyetlen kapocs a két szomszédos ország között, de itt sem elsősorban a határ két oldalán élők érintkeztek egymással, hanem sokkal inkább az elsősorban vasúton lebonyolított nagy volumenű árukereskedelem volt a meghatározó.

Az 1980-as évek végén *Kelet-Közép-Európában bekövetkezett politikai enyhülés*, majd a Szovjetunió széthullása nagy hatást gyakorolt a vizsgált határmenti térségre is. *Jelentősen egyszerűsödtek a határátlépés feltételei* (mindenki kaphatott világútlevelet, sőt a kishatárforgalom is beindult), új határátkelőhelyek létesültek, sőt még a túloldalon található államalakulat is megváltozott, 1991-től a független Ukrajna lett az új szomszéd.

A határok megnyitásától a legtöbben a határon átnyúló kapcsolatok fellendülését és különösen *a gazdasági kooperációk erősödését várták*, amely a sokáig elzárt és a központi fejlesztésekből kimaradt határ közeli térségek számára kitörési alternatívát jelenthetett volna. A gyakorlatban azonban *az átütő eredmények elmaradtak*. A gazdasági együttműködések erősödése helyett a határ mindkét oldalán a gazdaságban erőteljes recesszió jelei mutatkoztak, sőt még a korábban a KGST keretei között működő kapcsolatok jó része is megszűnt. A magyar–ukrán határ közelében működő jelentősebb leányvállalatok többsége bezárt, megfelelő adottságok (kvalifikált munkaerő, fejlett infrastruktúra stb.) hiányában pedig nem realizálódtak a térségben olyan tőkeerős külföldi befektetések sem, amelyek a határon átnyúló gazdasági együttműködések új motorjai lehettek volna.

A határnyitást követően jelentősen *megnőtt a határon átnyúló mozgás*, bár a forgalom 1988 és 2003 között sokszor változott. Az egyik legszembetűnőbb fordulat a járműforgalomban volt megfigyelhető: a vasúti járművek száma az 1988-as szint ötödére esett vissza és meghatározóvá vált a személygépkocsi-forgalom. 1988-tól kezdődően (ekkor 76% volt a vasút aránya) 1995-ig a vasúti forgalom a keleti piacok beszűkülésével folyamatosan visszaesett, azóta pedig alacsony szinten stagnál, ezzel szemben a személygépkocsik száma 1995-ig meredeken emelkedett, majd 1999-ig kissé visszaesett, de azóta ismét növekszik, s őrzi vezető szerepét (1. ábra).

1. ábra. A vasúti és a személygépkocsi-forgalom alakulása a magyar–ukrán határszakasz átkelőin 1988–2003 között

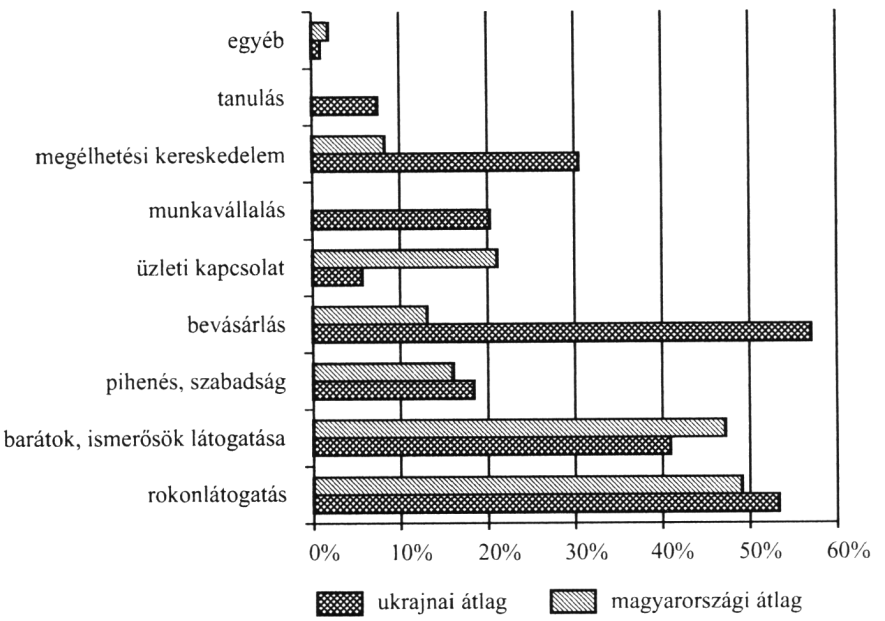

Forrás: Nyírbátori Határőr Igazgatóság adatai alapján saját szerkesztés.

A határnyitás előtt jellemző *árukereskedelem helyett* a magyar ukrán határszakaszon az 1990-es évek elejétől kezdve már *a személyes kapcsolatok dominálnak*. Ezeket a kapcsolatokat elsősorban nem a gazdasági, hanem sokkal inkább a határ kínálta megélhetési tevékenységek (üzemanyag-turizmus, dohányáru csempészése, feketemunka stb.) jellemzik. A jármű és személyforgalomban megfigyelhető ingadozások is elsősorban a megélhetéshez kötődnek. Az ukrán-magyar határforgalom 1995-ös csúcspontján több mint 15 millió határátlépést regisztráltak, ennek az extrém forgalomnak a fő gerjesztője az volt, hogy 1993-tól 1995-ig lehetőség volt a szovjet gyártmányú használt gépkocsik vámmentesen történő kivitelére. Az 1996 és 1998 között életbe lépett *ukrán vámtörvények* bevezetése óta 1999-ig csökkent a forgalom, azóta pedig lassú ütemben ismét emelkedik. Jelenleg a legjövedelmezőbb határhoz kapcsolódó tevékenység az alacsony ukrajnai árak miatt az *üzemanyag-turizmus*.

A személyes kapcsolatok jellege a határ két oldalán azonban eltérő képet mutat, amely a jelentősen különböző megélhetési feltételekből adódik. Erre engednek következtetni a 2000–2001-ben a magyar–ukrán határ mentén készült kérdőíves felmérés eredményei is. Ennek során négy határ menti településpár lakosságát kérdeztük meg a határról, a szomszédos országról, a túloldalon élőkről alkotott képéről, valamint határon átnyúló kapcsolatairól. A magyar oldalon Záhony, Barabás, Tiszabecs és Kispalád, míg a határ túloldalán Csap, Mezőkaszony, Tiszaújlak és Nagypalád szerepeltek a mintában.

2. ábra. A szomszédos országba irányuló kapcsolatok jellege (említési gyakoriság szerint)

Forrás: kérdőíves felmérés adatai.

A magyar megkérdezettek mindössze 22,8%-a rendelkezik a szomszédos országba irányuló kapcsolattal, míg ez az arány a kárpátaljai válaszadók körében meghaladja a 72%-ot. A kontaktusok jellegét tekintve mindkét oldalon legfontosabbak a személyes összeköttetések (barátok, rokonok felkeresése), a hivatalos üzleti kapcsolatok viszont csak a magyarországi válaszadóknál jelentek meg számottevő arányban (2. ábra). Tanulási céllal csak a kárpátaljaiak keresik fel a szomszédos országot, s mindkét megélhetéshez kötődő kategóriát (bevásárlás, munkavállalás) is magasan ők vezetik (Dancs, 2003).

A határon átnyúló kapcsolatok a rendszerváltás óta a magyar–ukrán határ mentén is jelentősen fejlődtek, de *önmagukban nem képesek megoldani a térség problémáit.* A határszélen jelentkező súlyos foglalkoztatási válság, a kedvezőtlen demográfiai tendenciák, a piacvesztés és a piactól való nagyobb távolság, a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége, a jelentős ipari termelőkapacitás hiánya, az infrastrukturális elmaradottság és az elzártság mind olyan problémák, amelyek meghaladják a forráshiánnyal küzdő térség erejét, s átgondolt, hatékony vidékpolitika megvalósulását sürgetik (Koncz–Szabó, 2003).

Különösen fontos kiemelni a *rossz megközelíthetőséget és az infrastrukturális elmaradottságot*, mint olyan tényezőt, amelynek fejlesztése jelentős beruházást igényel, tehát csak központi forrásból finanszírozható, ugyanakkor a gazdaság és a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének meghatározó előfeltétele. A rendszerváltás óta eltelt időszakban szinte csak a közmű és a telefonhálózatok kiépítése terén sikerült előrelépni, a közlekedés és a helyi adottságok (pl. falusi és vízi turizmus) kihasználásához szükséges infrastruktúra-fejlesztés területén még nagyon sok a tennivaló (Kovács, 2003).

A magyar–ukrán határ közeli periférikus térség és a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésére minden bizonnyal nagy hatással lesz *Magyarország uniós csatlakozása.* Az uniós tagság azonban önmagában nem fogja megoldani a problémákat, viszont jelentős *forrásokat tesz elérhetővé.* A források megszerzése és hatékony felhasználása ugyanakkor nem egyszerű feladat, elsősorban a pályázatírói és a menedzsment oldalról támaszt magas igényeket. Mindez azt támasztja alá, hogy a határ menti térségek felzárkózásának egyik kulcstényezője a humánerőforrás-fejlesztés. A magyar–ukrán határ menti perifériák helyzete az Európai Unió keleti kapujában felértékelődik és ha sikerül megragadni a kínálkozó lehetőségeket mindez kitörési alternatívát is jelenthet.

IRODALOM

Balcsók I. 2002: Gúzsba kötött óriás – avagy az Észak-alföldi régió munkaerőpiacának évtizedes gondjai. *Területi Statisztika* 1: 44–62.

Baranyi B. – Balcsók I. – Dancs L. – Mező B. 1999: Borderland Situation and Peripherality in the Nord-Estern Part of the Great Hungarian Plain. *Discussion Papers,* 31. Pécs. Centre for Regional Studies.

Dancs L. 2003: A határon átnyúló kapcsolatok főbb jellemzői a magyar-kárpátaljai határtérségben a lakosság szemszögéből. In: Kovács T. (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt.* VI. Falukonferencia. Pécs. MTA RKK–MRTT: 305–312.

Koncz G. – Szabó Gy. 2003: A vidékfejlesztés lehetőségei és Korlátai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti területein. In: Kovács T. (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt.* VI. Falukonferencia. Pécs. MTA RKK–MRTT: 429–435.

Kovács T. 2003: *Vidékfejlesztési politika.* Budapest-Pécs. Dialóg Campus Kiadó.

Vidéki Imre[1]

A kunszentmiklósi kistérség

A kutatásról

2001-ben „Kistérségi fejlesztéseket megalapozó egyensúlyi modellvizsgálat hátrányos helyzetű térségek példáján" címmel OTKA pályázatot nyertünk el (T035002). *A kutatás célja* olyan térszerkezeti egységek társadalmi, gazdasági és környezeti állapotának vizsgálata, amelyek helyzetüknél fogva igénylik a felzárkóztatást, ugyanakkor sajátos fejlődési tényezőik miatt mintaként szolgálhatnak hasonló szerkezetű és adottságú kistérségek tanulmányozásához.

A kutatás annak *az elméleti modellnek* (Bartke, 1999) *a gyakorlati alkalmazhatóságát* kívánja bizonyítani, amely az egyes térségek természeti, művi, társadalmi és gazdasági tényezői mellett az életmódot, az értékrendet, az eszméket is szerkezetalakító tényezőknek tekinti, és ezek (vertikális) egymásra hatásából kiindulva vezeti le a fejlődési potenciált és a fejlesztési szükségleteket. *A modell hét szintből áll*, ezek a természeti környezet, a művi környezet, a gazdasági környezet, a társadalmi környezet, az életmód, az értékrend és az eszmék. A *vertikális egyensúlyt* e hét tényezőcsoport lokális kölcsönhatásaként határozhatjuk meg.

A kutatás során munkatársaimmal[2] hat kistérséget vizsgáltunk meg. Információink az egyes települések polgármestereivel, önkormányzatainak munkatársaival folytatott beszélgetésből – egy előzetesen megküldött kérdőívre adott válaszokból –, illetve a helyszínen szerzett tapasztalatokból, statisztikákból és a szakirodalomból táplálkoztak. Magam *a kunszentmiklósi kistérséggel* (is) foglalkoztam. Az alábbiakban a kistérségre jellemző sajátosságok bemutatására kerül sor.

A kunszentmiklósi kistérség

A kunszentmiklósi kistérség területe 803 km^2 – az országos kistérségi átlag feletti –, míg népessége az átlag felét sem éri el (32,3 ezer fő, szemben a 68 ezres kistérségi átlaggal). Népsűrűsége ennek megfelelően a megyei érték háromötödét, az országosnak alig több mint egyharmadát éri csak el. 10 település tartozik a térséghez, amelyeknek átlagos népessége 3.226 fő, a megyei 4.600-zal (kerekített érték) szemben. Bács-Kiskun megye legkisebb lélekszámú települése a térségben fekszik. A városodottság szintje 48,8%, amely a kistérség két városa ellenére csak a megyei érték 78,5%-át éri el. A térség társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott, vidékfejlesztési egyik beavatkozási területe, a 42 leghátrányosabb helyzetbe tartozók egyike (FVM-KSH, 2001; KSH, 2003a).

---

[1] Vidéki Imre, egyetemi docens, ELTE, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

[2] Bartke István, Czira Tamás és Volter Edina

A Felső-Kiskunság és Dunamellék területének és *népességének egyensúlyi viszonya* ellentmondásos. A népesség 2001 folyamán kismértékben növekedett (ezer lakosra vetítve 0,4 fő), miközben a megye és az ország lakossága is fogyott. Ennek magyarázata a viszonylag magas élveszületési ráta, valamint (elsősorban) a pozitív vándorlási egyenleg. Hosszabb időszakot tekintve viszont más képet kapunk. 1970-től összehasonlítást végeztünk a népességváltozás összetevőinek alakulásáról. Míg 1970–1979 között természetes szaporodásról (800 fő) és vándorlási veszteségről (2200 fő), azaz összességében 1400 főnyi csökkenésről, addig 1980–1989 között már természetes fogyásról (800 fő) és erősen lassuló (1000 fő) vándorlási veszteségről, azaz összességében 1800 fős népességcsökkenésről beszélhetünk. 1990–2001 között emelkedő ütemű természetes fogyást (1260 fő), valamint jelentős (2729 fő) vándorlási nyereséget – összességében 1469 fős tényleges szaporodást – tapasztalhattak a térségben élők (KSH, 2002c).

A *foglalkozási egyensúly* mutatói a kistérség kedvezőtlen helyzetét jelzik, mind a megyéhez, mind az országos jelzőszámhoz hasonlítva. Erre a problémára mutat az a tény, hogy a helyben foglalkoztatottak az összes foglalkoztatottak négyötödét teszik ki (KSH, 2003b). Azaz kistérségi szinten még egyötödnyi munkahely „hiányzik". A munkanélküliek aránya 2003 augusztusában 8,0% volt. Az elmúlt években változó ütemben mérséklődött, de a megyében a magasabbak közé tartozik. A legnagyobb arányú Szalkszentmártonban (11%), de Kunszentmiklóson is meghaladta a 10%-ot. A jelzett időpontban Kunpeszéren volt a legalacsonyabb. Természetesen egy kisnépességű településen, ahol az aktív foglalkoztatottak száma is kevés, 2–3 fős változás jelentősen módosítja a munkanélküliségi rátát.

A kistérség településeiről *3.100 fő ingázik más településre* dolgozni. Ehhez még hozzájárul az ingázó tanulók száma, amely a helyben lakó, ám más településen tanuló 1.200 fővel egészül ki. A kistérségen belül egészében viszonylag alacsony az ingázók száma, mivel *kiemelkedő foglalkoztatási centrum nincs a térségben*. Valójában Kunszentmiklós mint kistérségi központ sem rendelkezik ilyen szempontból számottevő vonzással. Vállalkozásai kevés foglalkoztatottat alkalmaznak, ipari parkjában további gazdasági szervezetek letelepedésére lenne lehetőség és szükség. Termelő létesítményeinek a jelentősége (vonzása) ritkán nő túl a város határain. A kisszámú vállalkozás mellett a tömegközlekedési kapcsolatok hiányosságai is (pl. a kevés autóbuszjárat) szerepet játszanak e helyzet kialakulásában. A kistérség egyes falvai a központi településtől közúton 25–35 km-re fekszenek.

A gazdasági egyensúly (egyik) mutatója a vállalkozások területre és népességre vonatkozó értéke. E tekintetben számottevő a lemaradás a megyei és az országos adathoz viszonyítva (1. táblázat). A vállalkozások jelentős része (75%-a) egyéni vállalkozás, amelyek elsősorban a helyi keresletre alapozzák működésüket. Az ezer lakosra jutó ipari alkalmazottak száma a megyéhez és az országoshoz képest is alacsonyabb iparosodottsági fokot mutat.

A kunszentmiklósi kistérség *jövedelemszintje* jól érzékelteti az elmaradottságot. Míg az ezer főre jutó adózók száma alig marad el a megyei és az országos értéktől, addig az egy főre jutó személyi jövedelemadó a megyei mutatóhoz képest egynyolcaddal, az országoshoz viszonyítva egyharmaddal kisebb. Ez egyértelműen az egy főre jutó jövedelmek alacsony szintjét jelzi.

1. táblázat. A kunszentmiklósi kistérség főbb egyensúlyi mutatói, 2001

	A kistérség mutatói	A térség a megyei	A térség az országos
		átlag %-ában	
I. Kistérségi szintű mutatók			
1. Népsűrűség (fő/km²)	40	61,5	36,7
2. Településsűrűség (település/100 km²)	1,2	85,7	35,3
3. Városok népessége a lakónépességből (%)	48,8	78,5	76,1
4. Munkanélküliségi ráta (%)	7,5	129,3	141,5
5. 180 napon túli munkanélküliek aránya (%)	5,3	132,5	123,3
6. Munkanélküliek jövedelempótló támogatásában részesülők száma (fő/1000 fő)	6	150,0	120,0
7. 1 km²-re jutó vállalkozás	2	40,0	22,2
8. 1000 lakosra jutó vállalkozás	47	66,2	56,6
9. Ipari alkalmazottak száma 1000 lakosra (1997)	41	66,1	60,3
10. Ipari termelőeszközök bruttó értéke/fő (1000 Ft), 1997.	123,5	64,9	39,1
11. 1000 lakosra jutó adózók száma	405	97,6	95,5
12. SZJA alap/fő (1000 Ft)	274,4	86,7	65,9
13. SZJA/fő (1000 Ft)	48,4	76,2	49,6
14. Középiskolai tanuló 1000 lakosra	16	42,1	39,0
15. Felsőoktatási intézmény hallgatója 1000 lakosra	-	-	-
16. Működő kórházi ágy/10 000 fő	11	16,7	13,4
II. Települési szintű mutatók			
1. Népességváltozás az előző évi %-ában (2001)	0,4	-	-
2. Egyéni vállalkozások 1000 lakosra	35,2	78,5	76,4
3. 100 lakásra jutó lakos	239	100,8	95,6
4. Közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakás (%)	82,9	98,1	89,2
5. Közüzemi szennyvízhálózatba bekapcs. lakás (%)	13,5	53,4	25,2
6. Közműolló (%)	69,4	117,2	176,1
7. 100 óvodai férőhelyre beírt gyermek	93	100,0	95,8
8. 1 háziorvosra jutó lakos	1613	102,8	106,4
9. 1 osztályba járó általános iskolás tanuló	19,9	96,6	100,5
10. Kiskereskedelmi üzlet 1000 lakosra	13	76,4	81,3
11. Kereskedelmi férőhely 1000 lakosra	2	11,1	0,1
12. Személygépkocsi 1000 lakosra	227	89,4	93,0
13. Távbeszélő fővonal 1000 lakosra	269	94,4	83,3

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 1999, 2001. KSH Budapest; Bács-Kiskun megyei Statisztikai Évkönyv 2001 KSH, Budapest alapján saját számítás.

A *természeti, a művi és a társadalmi környezet* közötti egyensúly egyik mutatója a lakásellátottság. E tekintetben lényeges különbség nincs, sőt az országos átlagnál valamivel kedvezőbb is a kistérség adata. A vízellátottságra vonatkozóan a megyéhez képest nincs, az országoshoz viszonyítva 10%-os a lemaradás. Ez részben magyarázható azzal, hogy a kistérségben a külterületi lakosság aránya relatíve magas, sokan tanyán élnek. Ugyanakkor a közüzemi szennyvízcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya a megyei érték felénél alig több és a hazaiénak a negyede. Értelemszerűen a közműollóra vonatkozó adat ugyancsak kedvezőtlen a kistérség szempontjából. A szennyvízcsatorna-hálózat kiépítettsége hiányos, a 2001-es adatok szerint három településen (Kunszentmiklóson, Apostagon és Dunavecsén) kedvező a helyzet. Valójában már ekkor is négy településben – a felsoroltakon kívül még Szabadszálláson – volt kiépített hálózat és tisztítómű is. Ráadásul az egész kistérségen belül a kisvárosban épült meg legelőször – a honvédség beruházásában – az 1980-as évek elején. Létrehozásakor a laktanya és a honvédségi lakótelep lakásai kapcsolódtak erre a közműre, később a közeli lakótelepi lakások egy részének is lehetősége adódott a csatlakozásra. (A biológiai tisztítómű kapacitása 1260 m^3/nap, a kiépített szennyvízcsatorna-hálózat hossza 8,8 km.) A szabadszállási lakások kereken 13%-a van bekötve a szennyvízcsatorna-hálózatba. Így számításaink szerint a kistérség lakásainak 16,4%-a, és nem 13,5%-a részesül ebben az ellátásban. A megyei átlag 25,3%, ettől tehát még a kedvezőbb (de valós) adat figyelembevételével is egyharmadnyival marad el térség – ugyanakkor a bácsalmási, a jánoshalmi és a kiskunmajsai kistérségnél előbbre tartanak. Meg kell jegyezni, hogy 2002-ben Tasson és Szalkszentmártonban is megépült a gerincvezeték, amelyre a csatlakozás folyamatos. Apostagon, Dunavecsén és az utóbb említett két faluban a kiépítettség teljes körű, ám a csatlakozás 54, illetve 47%-os.

A lakosság anyagi és kulturális ellátottsága, mint a társadalom és a művi környezet közötti egyensúly fontos tényezője – a számok tükrében – részben egyensúlyi állapotot tükröz. Ez az óvodai, az általános iskolai férőhelyek, tantermek kihasználtságára, az egy orvosra jutó betegek számára igaz. Ha a számok „mögé tekintünk" nem ilyen jó a helyzet: pl. működik kórház, ám az egyoldalú ellátást nyújt. Más – kedvezőtlenebb – képet kapunk, ha a kiskereskedelmi üzletekre vonatkozóan végzünk összehasonlítást.

Az eszmék, értékrend, életmód viszonyát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a népesség nemzetiségek szerinti megoszlására a magyarok túlsúlya jellemző, arányuk 96,8%. A vallási hovatartozás már nem ilyen homogén, mivel a római katolikusok és a reformátusok aránya közel megegyező. Egy településen az evangélikusok aránya a legnagyobb (KSH, 2002b). Bár a kistérség vallási hovatartozása, vagy éppen nem tartozása ennél sokszínűbb, ez nem okoz semmiféle problémát. Az itt élők döntő többsége lakóhelyét állandónak tartja, nincs szándékában elköltözni. Ebben szerepet játszhat az is, hogy az idősek aránya a népességből meghaladja az egyötöd részt, amely valószínűsíti a csekély mobilitási hajlandóságot.

A kistérség polgárai általában személyi jövedelmük növelését tartják fontosabbnak, a természeti környezet védelmével szemben. Az elért, megszerzett jövedelmek felhasználásában elsőséget kap a megtakarítás, a fogyasztás növelése rovására. Az alacsony jövedelmi szintnél ez meglepő, de észrevehető ebben a gondolkodásmód-

ban a jövőre való készülés, az esetleg bekövetkező nehezebb időkre való tartalékolás, illetve a fiatalabb generáció megsegítésének szándéka is.

A kunszentmiklósi kistérség népesedési folyamatait tekintve kedvező, hogy a vándorlási mérleg pozitív. Igaz, ezt úgy is kell/lehet értékelni, hogy a beköltözők bizonyos hányada a nagyobb ipari városok munkahelyüket vesztett, elszegényedett lakói közül kerül ki. A népességnövekedés kedvezőtlen foglalkozási egyensúly, alacsony vállalkozási hajlandóság és szerény jövedelmek mellett ment végbe. A gazdaság gyengeségét a kifelé irányuló ingázás nagyobb súlya is bizonyítja A kistérségi szintű szolgáltatások ugyanakkor csupán részben állnak rendelkezésre. Erős Dunaújváros, Budapest és Kecskemét munkaerőt vonzó hatása, bár kisebb és közelebbi településeken is dolgoznak ebből a kistérségből (MTA RKK, 1998; Felső-Kiskunsági..., 2000). Ugyanakkor a fejlődés akadálya, hogy az államigazgatási, hatósági besorolásoknál a kistérség településeit nem kezelik egységesen, azaz nem egy „központhoz" tartoznak.

IRODALOM

Bartke I. 1999: A globalizáció regionális vetületei (A területi kutatások újabb szférái) *Tér és Társadalom* 4: 1–16.

A leghátrányosabb helyzetű kistérségek. 2003. KSH, Budapest.

A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek lehatárolása a 24/2001. (IV.20.) OGY-határozat alapján. FVM-KSH, Budapest.

Bács-Kiskun megye és kilenc kistérsége területfejlesztési koncepciója és fejlesztési javaslatai. 1998. MTA RKK Kecskemét–Budapest.

Bács-Kiskun megye Statisztikai Évkönyve 2001. 2002a. KSH, Kecskemét.

Felső-Kiskunsági és Dunamelléki Kistérségi Területfejlesztési Önkormányzati Társulás Agrárstruktúra- és Vidékfejlesztési Stratégiai Program. 2000. Helyzetelemzés. Kunszentmiklós.

Foglalkozási és napi ingázási adatok. Népszámlálás 2001. 7. 2003b. KSH, Budapest.

Területi adatok. Népszámlálás 2001. 6. 2002c. Bács-Kiskun megye II. kötet. KSH, Budapest.

Területi Statisztikai Évkönyv 1999. és 2001. 2000 és 2002 KSH, Budapest.

Vallás, felekezet. Népszámlálás 2001. 5. 2002b. KSH, Budapest.

Rudl József[1]*–Bank Klára*[2]

Faluközpontok a periférián

A téma aktualitása, a kutatás célja

A rendszerváltozást követő közigazgatási reform során a települések önállóságot kaptak. „Felszabadultak" a korábbi nagyobb központok irányítása alól. Megszűnt azok gazdasági fennhatósága is. Az önállóság gyakran elszigetelődéshez, majd a települések nagyfokú differenciálódásához vezetetett. A nagyvárosi vonzásperiférián létrejött települések a korábban meglévő alapfunkcióikból is veszítettek. Nemcsak az iskola, vagy az óvoda szűnt meg az aprófalvas perifériákon, hanem gyakran az egyetlen vegyesbolt, sőt a kocsma is. Szükségszerű tehát olyan új központokat megerősíteni, amelyek első fázisban hozzájuttatják kistérségük lakóit azokhoz a funkciókhoz, amelyek korábban megvoltak, vagy a nagyváros biztosított, „osztott meg" e településekkel.

Nyugat-Európában egyre több kutató tagadja a központi helyek elméletét, az ellátó funkciók koncentrációjának szükségességét. Azt hirdetik, hogy a településeket ellátó infrastrukturális, kommunális stb. rendszerek a településközi térben is elhelyezhetők. (iskolák, üzletközpontok stb.) Egy a hazainál jóval urbanizáltabb térben, adott feltételek mellett (nagyobb lakossági mobilitás, magasabb jövedelmek, jobb közlekedési feltételek stb.) már valóban nincs szükség a településfunkciók további koncentrálására. Ahol az alapellátást egy egész kisrégió, vagy településegyüttes számára kell biztosítani, ott gyorsítja a felzárkózás folyamatát az, ha a már meglévő alapellátásból, egy kisváros, egy új faluközpont meglévő funkcióinak bővítéséből indulunk ki, azaz koncentráljuk a funkciókat.

A lakossági mobilitás javulásával hazánkban is kezd általánossá válni a dezurbanizáció, a kitelepülés a rurális térbe. A Dél-Dunántúl aprófalvas térségeiben ez a folyamat egyelőre nagyon lassan megy végbe. A gazdasági recesszió, a munkanélküliség miatt a lakossági mobilitás erősen lecsökkent. Ma a lakossági térpályák közül lényegesen kevesebb lépi át a kistérség határát, mint a rendszerváltozás előtti időszakban.(Rudl, 1998a) Ez is aláhúzza a kisebb városok és a faluközpontok fejlesztésének szükségességét.

A falusi teret alkalmassá kell tenni a kiköltözők fogadására. E folyamat remélhetőleg megállítja az aprófalvas vidékek elnéptelenedését. A falu elzártságának megszüntetése, a közlekedési feltételek kedvezőbbé tétele, a megélhetést biztosító jövedelmek növekedése mobilabbá tehetik a térség lakosságát. A falusi infrastruktúra fejlesztése, és a növekvő lakossági mobilitás felértékeli még az aprófalvakat is.

A vészhelyzetbe került falvak nagy része még megmenthető. A természetes környezet segítheti lakóövezetté alakulásukat. Infrastruktúrájuk lassú korszerűsödése, a lakásállomány komfortosabbá válása, elérhetőségük alapos javulása feltétele a lakó-

[1] Rudl József, egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet
[2] Bank Klára, egyetemi docens, PTE TTK Földrajzi Intézet

hely funkció erősödésének. Alap- és néhány közép szintű funkcióval viszont a kisváros, vagy a kistérség új faluközpontja látja el őket (Rudl, 1998b). A faluközpont elsősorban nem a népességszámával emelkedik ki, hanem azzal, hogy többnyire valódi vonzáskörzettel rendelkezik, amelynek ellátását biztosítania kell. Az a falusi tér, amely megőrzi lakóhely funkcióját, a kisváros, a kistérségi faluközpont „szuburbiája" lehetne.

E rövid összefoglaló a Dél-Dunántúl falusi térségei átfogó elemzésének tapasztalatai alapján készült. Az itteni kutatásból leszűrt tapasztalatok azonban az Alföld rurális térségeiben is érvényesek. A régió aprófalvas térségeiben az új centrumok szerepét igyekszik hangsúlyozni. A statisztikai elemzések, a meglévő szövetkezetek elnökei, illetve a falugazdászok felhívják a figyelmet arra, hogy a szántóföldi termelés is visszaesett. Egyre kevesebben foglalkoznak árutermeléssel. A törpegazdaságok, de a nagyobb saját, vagy bérelt földön gazdálkodók sincsenek felkészülve az uniós kihívásokra.

Faluközpontok demográfiai viszonyai

Az új faluközpontok többsége városhiányos térben alakult. Általában jelentősebb termelőszövetkezet működött területükön, termelőszövetkezeti központok voltak, a mezőgazdasági nagyüzem fontos térszervező erőként működött. Saját postahivataluk, gyógyszertáruk, kultúrházuk, mozijuk stb. is volt. A faluközpont az aprófalvak centruma volt.

Az új központok *lakosságszáma* alacsony. Többségük hosszú ideig maga is depressziós övezethez tartozott, a demográfiai folyamatokra nem tudott hatással lenni (Rudl–Bank 1996). A rendszerváltozás után növekedett népességük, ami a településeknek köszönhető. A nagyvárosokban munkanélkülivé vált ingázók letelepültek a frekventáltabb – kedvezőbb fekvésű – központokba. A városi munkanélküliek is jelentős számban „menekültek" e településekre a magas lakásrezsi, a szolgáltatások igen magas árai elől. A munkahely és az iskolaközpont előbb a „beingázás", majd a betelepülés központjává vált. Ezeken a településeken az alapfunkciók többnyire megmaradtak, sőt néhány közülük kisebb középfokú funkciókat is szerzett (pl. szakorvosi rendelők, központi általános iskola stb.). A beköltözés illetve a „beingázás" fő okait nem az ipari munkahelyek számában, hanem a munkanélküliségben, a tercier szektor relatív fejlettségében, illetve a településfunkciók minőségében kell keresnünk.

A népesség korösszetétele a faluközpontokban a rendszerváltozás után kedvezően alakult. A kisebb falvak lakói közül többen költöztek át a szövetkezeti centrumba, de jellemző az „iskolához költözés" is, ami a gyermekek mozgását könnyítette meg. A betelepülők többsége a fiatalabb korosztályokból került ki. *Az új faluközpontok korstruktúrája tehát fiatalodást mutat*, kedvezőbb, mint a környező kisfalvaké.

A vizsgált centrumokban *több munkahely* van. Az aprófalvak határában a megművelt szántóföldek aránya csak néhány százalék (a 2000. évi mezőgazdasági összeírás szerint több településen csak 1–2 ha a művelt szántó területe). Az itt élő

idősebb emberek árutermeléssel már nem foglalkoznak. A fiatalok megművelik a földeket a központokban, vagy az itt megmaradt szövetkezetnél találnak munkát. Az új központok többségében *jelentős munkaerő-tartalék* áll rendelkezésre, amelynek szakképzettsége jó színvonalúnak mondható, egyre többen rendelkeznek középfokú képesítéssel. *Az új központok nagy részéből* azonban *hiányzik* az a lokálpatrióta, a település értékeit szem előtt tartó, a településért tenni is akaró és tudó *értelmiségi réteg*. Az öregedő, elnéptelenedő aprófalvakba – különösen az elnéptelenedő településekre, ahol sok a megürülő falusi ház – romák költöznek, s a képzettség foka igen alacsony maradt.

A falvak, de a faluközpont egyik nagy problémája is, hogy a betelepülőkkel felhígult a falu népe. Az új nemzedékek nem veszik át a régi értékrendet, a hagyományokat. A szövetkezetek felszámolása után egyre több településen szűnik meg a falu fejlődését biztosító, az embereket összetartó erő. Az egyén a falvakban is elszigetelődik, nemcsak a városban. A településre ugyanez a sors vár. A falu sodródó településsé válik.

Központi funkciók és az új központok

Korábbi vonzáskörzet-vizsgálataink tapasztalatai is megerősítik azt a véleményt, hogy az új centrumok mindegyikében hiányosak a központi funkciók. A többség saját lakossága ellátását igyekszik megoldani. A meglévő központi funkciók is gyengék, emiatt nagy nehézséggel képesek ellátni a vonzáskörzetükhöz tartozó aprófalvak lakosságát. Önerőből nem tudnak a kistérség valódi központjává válni.

Az önkormányzati rendszer bevezetése óta adminisztratív vonzásuk legfeljebb a körjegyzőségükhöz kapcsolódó településekre kiterjedően maradt meg. Az új központok többségében nem működnek bíróságok, földhivatali kirendeltségek stb. Hiányoznak kistérségi igazgatáshoz szükséges egyéb feltételek is.

A városok, a központi települések egyik legfontosabb telepítő tényezője és létrehozója volt a piac. Dél-baranyai vizsgálatunk pl. azt igazolta, hogy az új központjainkban a helyi szabadpiac alig számottevő. Nagykereskedelmi lerakat is csak néhány kisvárosba települt. Nagykereskedelem, rendszeres felvásárlás nélkül a térségben a termelés koordinálatlan, szervezetlen marad. Magánkereskedők nem tudják vállalni a termelés koordinálásának elindítását, ezt az államnak kell kezdeményezni.

A lakossági fogyasztás alacsony színvonala, az alacsony jövedelmek miatt csak néhány új kisvárosban nyíltak nagyobb áruházak. A fogyasztási cikket, termelőeszközt a közeli nagyvárosban kell megvenni. Csak kevés új központnak van kialakult kereskedelmi vonzáskörzete.

Új központjaink többnyire passzív közlekedési csomópontok. Átmenő forgalmuk jelentős, de nem „rájuk szervezték" pl. a személyforgalmat. Többnyire sugárirányban, maguk is egyoldalúan kapcsolódnak a nagyvároshoz és kiszolgáltatott a közlekedésük a nagyvárosi központnak. Térszervező erejük akkor működne igazán, ha a vonzáskörzetükben lévő településekkel transzverzális kapcsolatok is kialakulnának.

Az új központokban a tőkehiány miatt általában igen kevés ipari vállalkozás jött létre, azok is kicsik, mindössze néhány munkást foglalkoztatnak. Az aprófalvakban

még a korábbi szolgáltatások is megszűntek. A szakembereket is a faluközpontból kell „importálni". Tőkeerős beruházások nélkül az új központokban is gyengék a vállalkozások. Az új centrum így nem válhat a kistérség gazdasági irányítójává. A mezőgazdaság specializációjához kapcsolódó feldolgozó tevékenységbe érdemes lenne beruházni.

A faluközpontokban megmaradtak az óvodák. Az általános iskolái fogadják a környék apró településein élő gyerekeket. Az apró és középfalvas térségek településeinek többségén megszűntek az általános iskolák, osztatlan alsó tagozat már csak néhány faluban maradt. Kialakult a központi iskolák hálózata. Középiskola csak néhány kisvárosban van, felsőoktatási intézménnyel pedig többnyire a kisvárosok sem rendelkeznek.

Legrosszabb a falvakban a kultúra helyzete. A kultúrházak, mozi, könyvtárak egy része önfenntartó formában megmaradt. A kultúrházak egy részében ma is vannak öntevékeny csoportok, néhány faluközpontban internetes teleház. A rendszeres tevékenységet azonban itt a hétvégi disco jelenti. Az apróbb falvakban teljesen megszűntek a mozik és a könyvtárak. Ha az önkormányzat vállalkozónak adta ki a kulturális intézményeket, azok hétvégi szórakozóhellyé, presszóvá vagy kocsmává alakultak.

Az új faluközpontok egészségügyi vonzása arra épül, hogy a körzeti orvosi (háziorvosi) ellátásuk kiemelkedik környezetük települései közül. Többnyire a hétvégi ügyeletet is e települések orvosai látják el. A környező aprófalvakban körzeti orvosi rendelés ritkán van, jobb esetben kéthetente. Szakorvosi ellátás nincs. Állami szakrendelésre illetve kórházi kezelésre a legközelebbi közép- vagy nagyvárosba kell utazni. Az új központok közül csak néhányban működik idősek klubja, vagy otthona, amely ugyancsak fogad időseket a környező településekről.

Az új faluközpontok infrastruktúrájának néhány eleme fejlettebb volt, mint a nagyvárosoké. Bennük gyakran 100%-os az ivóvízzel való ellátottság, útjaik pormentesek, a csatorna, illetve a telefonhálózatba kapcsolt lakások aránya magas. A korábbi szövetkezeti központban a nagyüzem saját infrastruktúrájának „meghosszabbításával" segítette a falun a műszaki infrastruktúra fejlesztését. Az önkormányzat a rendelkezésére álló pénzekből csak apró beruházásokra képes.

Összegzés

A jövedelmi viszonyok romlása, az általános recesszió időszakában beszűkülnek a lakossági térpályák. A lakossági mozgástér szűkülésével a kistérségi centrumok jelentősége megnőtt. Korábban a városhiányos térségekben a hátrányos helyzetű települések alapfunkcióinak egy részét is egy nagyváros elégítette ki. A nagyvárostól való távolság növekedése, a nagyvárosi vonzáskör zsugorodása, a megjelenő munkanélküliség, a közlekedési feltételek romlása miatt a kistérség erősebben igényli egy valódi központ létrejöttét, a központ funkcióinak kiteljesítését.

A leendő új központok olyan nagyobb falvak közül kerülnek ki, amelyek korábban egy jól működő szövetkezet, vagy állami gazdaság központjai voltak. Általános jellemzőjük, hogy infrastruktúrájukat kiépítették. Átlagos mutatóik alig térnek el a

városi átlagtól. Ez az infrastruktúra azonban többnyire csak saját lakóinak igényeit tudja kielégíteni, a körzetbe tartozó településekét nem. A faluközpontok fiatalabb népessége ma is nagyobb szántóterületet művel meg, az aprófalvak egy részén a földművelés 1–2 ha földterületre korlátozódik.

A valódi vonzáskörzettel rendelkező kisközpontok megerősítésére szükség volna. Mozgatói, koordinátorai lehetnének a települések közti kapcsolatoknak. Segíthetnék a településcsoport valódi kistérséggé alakulását. Az új központra nem elsősorban a közigazgatási funkciók ellátása miatt van szükség, hanem gyakran az alapfunkciókat is biztosítania kell az aprófalvak számára. Az alapellátás központja lenne a faluközpont, a környező falvak pedig a központ lakóhelyövezete, „alvó" települések.

IRODALOM

Rudl J. – Bank K. 1996: Leendő új városok a Dél-Dunántúlon a határ mentén. In: Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Határon innen határon túl.* Szeged: 319–328.

Rudl J. 1998a: Az új kisváros és a városi funkciók. *Földrajzi Értesítő* XLVII. 1: 31–41.

Rudl J. 1998b: Új város és kistérség. Néhány gondolat a várossányilvánítás problémaköréhez. *Földrajzi kaleidoszkóp.* Pécs-Szeged: 274–286.

3. Panel

A környezettudatosság és -gazdálkodás kérdései az EU-csatlakozás után

Nagy Imre[1]

Panelvita-összefoglaló

A szekció munkájában összesen 4 felszólalást hozzászólást hallhattunk, amelyek az Alföld környezetvédelmi problémáit és környezetgazdálkodását különböző szempontokból közelítették meg.

Szirmai Viktória (MTA RKK NYUTI, Székesfehérvár) a környezetvédelem rendszerváltás után átalakuló társadalmi támogatottságáról szólt, amelynek kapcsán kiemelte, hogy a fenntartható fejlődés gondolatának a terjedése különösen időszerű: a főbb társadalmi csoportok környezeti érzékenysége intenzívvé vált s pozitívabb a hozzáállása a környezetvédelemhez különböző módon kapcsolódó főbb társadalmi szereplőknek is. Az előadó kiemelte továbbá, hogy a szociológiai kutatások szerint a környezetvédelem társadalmi támogatottsága ellentmondásos folyamatokban szerveződik, s az érdekérvényesítés a főbb szereplők hátrányos helyzete, a kooperáció hiánya, a „zöld értékeknek" nem kedvező gazdaságpolitikai prioritások, valamint a társadalom struktúrájában rejlő ellentmondások – a szegénység, a térben differenciált gazdasági és térségi fejlődés – miatt növekszik, erősödik lassan. Ugyanakkor pozitív eredményként emelte ki a szerző a környezeti problémákra érzékeny társadalmi csoportok számának növekedését, s a különböző szereplők között formálódó együttműködést is.

Rakonczai János (SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék) „Környezeti változások és a környezetpolitika, különös tekintettel az Alföldre" című vitaindítójában a hazai környezetvédelmi intézményrendszer és szabályozás (törvényhozás) mérföldköveit vázolta fel, s kiemelte, hogy az átfogó nemzetközi/globális kérdésekhez történő viszonyulásában, a „közös" ügyek támogatásában Magyarország teljesítményében nincsenek nagy lemaradások. Az Alföld környezetvédelmi ügyeire vonatkoztatva kiemelte a környezetgazdálkodással kapcsolatos részletes felmérések, helyzetelemzések, a regionális, megyei és városi stratégiák je-

[1] Nagy Imre, tudományos osztályvezető, MTA RKK ATI, Békéscsabai Osztály

lentőségét – ugyanakkor kritikusan szólt a tervezést követő „puha döntésekről" és azok részleges, esetenként elmaradó megvalósításáról. Zárógondolatában a szerző az EU környezetvédelmi szabályozásáról, valamint a csatlakozással megnyíló lehetőségekről szólt (infrastruktúra-fejlesztési programok, „vízgyűjtőkben történő gondolkodás"), emellett azonban hangsúlyozta, hogy kívánatos lenne sajátos érdekeink felvetését és megoldását is vállalni (pl. a hulladékgazdálkodás, az ivóvíz-problémák esetében) az Unió keretei között.

Szlávik Lajos (KVM) „Az árvízvédelmi biztonság megteremtése, terület- és vidékfejlesztési program megvalósítása a Tisza mentén (a Vásárhelyi-terv)" című előadásában az 1998–2001. évi árvizek tapasztalataira tért ki, és az ezzel kapcsolatos új fejlesztési elgondolások kidolgozásának szükségességét vetette fel. Vázolta a Kormány által 2003 februárjában elfogadott koncepciót, amely a Tisza völgy árvízi biztonságának növelésére vonatkozó fejlesztési program I. ütemének kidolgozását tartalmazza, és az árvízbiztonság megteremtésén túlmenően kiterjed az érintett térség terület- és vidékfejlesztésére, az új típusú tájgazdálkodás alkalmazására és meghonosítására az árapasztó tározók területén, valamint a Tisza-menti települések infrastruktúrájának fejlesztésére is. Hangsúlyozta, hogy a térségfejlesztési feladatoknak az árvízvédelmi fejlesztéshez való fokozatos, folyamatos és szerves kapcsolódása érdekében a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium kidolgozta a terület- és vidékfejlesztési, illetve a környezetgazdálkodási koncepció alapelveit, amelyek új típusú táj-, föld- és vízhasználat bevezetését készítenék elő.

Tirják László (Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatósága) „Természeti értékeink védelme a határ menti együttműködés keretében" bevezető előadásában nyomatékosan utalt arra, hogy az egyes – kialakulásuk és adottságaik alapján egységes – régiókon belüli, de az országhatárok által elválasztott tájak, élőhelyek és az ott megtalálható életközösségek csak nemzetközi együttműködés keretében őrizhetőek meg. Ezért a nemzeti parkok igazgatóságai is élénk nemzetközi kapcsolatokat tartanak fenn. A Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóságának munkáját példaként említve hangsúlyozta, hogy megalakulásuk óta szorosan együttműködnek a magyar-román határ menti területek kezelésével foglalkozó román szervekkel. Az együttműködés fókuszában a Maros folyó alsó szakasza áll. A magyar oldalon lévő területek arra érdemes részei már a Nemzeti Park megalakulása óta védettséget élveznek, míg a román oldalon található területek védetté nyilvánítása – az Igazgatóság kezdeményezése nyomán és hathatós közreműködésével – a közeljövőben valósul meg. Az együttműködés kiterjed a kutatás közös megszervezésére, vagy a környezeti nevelés lehetőségeinek fejlesztésére, melyekre a román fél is jelentős pályázati forrásokat szerzett meg Igazgatóságunk partnerségével.

Duray Balázs (MTA RKK ATI, Békéscsabai Osztály) hozászólásában három város környezetvédelmi programja alapján vizsgálta, hogy miképp jelennek meg ezekben a tervekben a Nemzeti Környezetvédelmi Programban megfogalmazott célok, milyen feladatkezelési és programozási gyakorlatot alkalmaznak az önkormányzatok ezeknek a céloknak az elérése érdekében, s összességében, környezeti szempontból fenntarthatóan fejlődnek-e ezek a városok. A vizsgálatba vont három város, Békés, Békéscsaba és Gyula, egy-egy újonnan létesült statisztikai kistérségi társulás köz-

pontjai. Települési funkcióik több szempontból is eltérnek egymástól, ezért a környezet védelme tekintetében is más-más prioritások jelentek meg a tervekben.

Hozzászólásában *Iványosi András* (Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatósága) az Alföld szempontjából kiemelten fontos agrár-környezetvédelmi fejlesztésekre utalt, valamint hangsúlyozta a határon átnyúló védett területek közös gondozásának szükségességét és sürgette stratégiájának mielőbbi kidolgozását is.

Az elhangzottak igazolták tehát, hogy a határon átnyúló környezet- és természetvédelmi együttműködés az Alföld további, fenntartható fejlődése szempontjából kiemelkedően fontos feladata a helyi és megyei önkormányzatoknak, a Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóságoknak, a Nemzeti Parkok Igazgatóságainak a térségben működő civil szervezeteknek egyaránt, mivel így érhető el a Kárpátok és Balkán közötti térbeli folyamatosság, a biodiverzitás fenntartásának záloga. E cél megvalósítása azonban elképzelhetetlen egyrészt a helyi és térségi szintű, szakmailag megalapozott és következetesen végrehajtott környezetvédelmi és -gazdálkodási tervek nélkül – amelyek csupán széles társadalmi támogatottsággal készülhetnek el, s valósulhatnak meg.

Rakonczai János[1]

Környezeti változások és a környezetpolitika, különös tekintettel az Alföldre

Környezetpolitikai „mérföldkövek" az EU-ban és Magyarországon

Az előadás első részében arra a kérdésre kísérlünk meg átfogó választ adni, hogy *hol a helye a magyar környezetpolitikának Európában és a világon.*

Nemzetközi összefüggésben a legfontosabb környezetpolitikai események az alábbiakban foglalhatók össze:

- 1972: ENSZ konferencia *„Az emberi környezetről"* (Stockholm);
- 1972: a Római Klub által közzétett globális világmodell, *„A növekedés határai"* megjelenése;
- 1973: az Európai Közösség első környezetvédelmi akcióprogramja az 1974-76 közötti időszakra;
- 1994: az Európa Tanács szakértői csoportjának javaslata a környezetvédelmi modelltörvény elveire az átalakuló gazdaságú országok számára;
- 1998: *Aarhusi Egyezmény* (a környezettel kapcsolatos információk nyilvánosságáról).

További különböző eseményekkel, nemzetközi megállapodásokkal a fenti felsorolást jelentősen bővíthetnénk (ld. Rakonczai, 2003), de már ezek is alkalmasak arra, hogy mint fordulópontokhoz viszonyítani tudjuk a hazai reakciókat.

A hazai intézkedések közül az alábbiakat kell kiemelnünk:

- 1976. II. törvény: Az emberi környezet védelméről;
- 1994: Nemzeti Környezet- és Természetpolitikai Koncepció (a Kormány által elfogadott program);
- 1995. LIII. Törvény: A környezet védelmének általános szabályairól;
- 1996. LIII. Törvény: A természet védelméről;
- Magyarország pozitív viszonyulása a globális megállapodásokhoz.

Amint látható, a környezeti problematika előtérbe kerülése nyomán a nemzetközi szakpolitikában lezajlott „mozgolódásra" viszonylag gyorsan reagált a hazai közélet is, bár ez nem mindig mondható kedvezőnek. Jó példa erre, hogy a stockholmi konferencián Magyarország hivatalosan nem vett részt (a többi szocialista országhoz hasonlóan) politikai okok miatt, a magánemberként megjelenőket pedig „megfigyelték". *„A Növekedés határai"* című könyv is csak a „politikailag megbízhatók" számára vált elérhetővé (sorszámozott, bizalmas minősítéssel lefordított könyv formájában). Miközben ez a „szemérmes" környezetpolitikai gyakorlat zajlott, Magyarország is részt vett a KGST-országok sokoldalú környezetvédelmi együttműködésében már 1974 óta (Fodor, 1990). Ezeken az évente más-más országban megtartott tematikus tanácskozásokon a résztvevők szakmai mélységű értékeléseket kaptak és terepi

[1] Rakonczai János, egyetemi docens, SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék

élményeket szerezhettek a mindennapi, komoly környezeti problémákról (ezek a szerző számára is máig szóló tapasztalatok maradtak).

Összességében tehát a bemutatott tények tehát azt támasztják alá, hogy az átfogó ügyekben nem voltunk, illetve vagyunk jelentősen lemaradva a fejlettebb országok környezetpolitikai gondolkodásától, jogalkotásától, sőt egyes területeken (ilyen a természetvédelem) a hazai szabályozás még szigorúbb is lehet, mint a nyugat-európai.

Mi van a részletekben?

Az átfogó kérdésekben alapvetően kedvező kép azonban sokkal árnyaltabb akkor, ha megkísérlünk a részletekbe is betekinteni.

- Kedvezőtlen példaként említhetjük a „rendszerváltozás által elsodort", Békés megyében készült, modellértékű Környezetvédelmi Programot, amely szakmai viták során egyezetett, a cselekvési program szintjéig kidolgozott, s kormányzati szinten is támogatott anyag volt a térség környezetvédelmi gondjainak megoldására (Rakonczai, 1992). Az abban kidolgozott információs rendszer szintjét napjainkig sem sikerült megvalósítani!
- Ugyancsak kedvezőtlen példaként hozható az eredetileg környezeti problémákra kihegyezett Alföld program (melynek érdekében Országgyűlési Határozat született már 1991. áprilisában). Az OH alapjául szolgáló előzetes anyag (Rakonczai, 1991), majd az azt követő kutatások (Csatári, 1995) feltárták a legfontosabb gondokat, teendőket, s ezek megoldása érdekében kormányhatározat is született, de végrehajtásuk enyhén szólva is felemásra sikeredett. Nem véletlenül fogalmazott Csatári Bálint így a könyv utószavában:

  „...a kutatások eredményeként megszületett akadémiai és kormányzati állásfoglalások, határozatok áttanulmányozása után úgy érezheti az olvasó, mintha múlt időben íródott volna régiónk jövője".

- Az utóbbi évtizedben megyei és regionális területfejlesztési programok, majd megyei és települési környezetvédelmi programok sokasága készült el. Az előbbiek eltérő mélységben, az utóbbiak pedig többé-kevésbé részletesen feltárják már a helyi léptékű környezetvédelmi problémákat. A térségek hozzáállása azonban sokban eltérhet egymástól. Több különböző szintű környezetvédelmi programot elkészítve és sok anyagot átnézve nyugodtan kijelenthetjük, hogy a környezeti programoknak csak egy része az, ami meg is akarja oldani a problémákat, míg másik csoportjuk csak a törvény által előírt kötelező feladat „kipipálását" akarta elérni. Jellemző gondok:
  - igen „vegyes" a tényfeltárás (a helyi problémákról),
  - a regionális szinten jelentkező problémák sok esetben elsikkadnak,
  - a tágabb összefüggések elemzése háttérbe szorul,
  - erőtlen vagy látszatprogramok készültek, gyakran elsikkadó problémákkal,

- az adatszolgáltatók változóan viszonyultak a programozáshoz (a törvényi támogatás ellenére).

– A környezeti tudatosság és gyakorlati környezeti politika kapcsolatáról megállapíthatjuk:
  - a „környezettudatos döntéseket" gyakran a pályázati rendszer motiválja (és nem a környezetvédelmi törvény előírásai),
  - a környezettudatosság inkább függ a humán tényezőktől, mint a környezeti adottságoktól („pipáljuk ki" programoktól a precízen végrehajtottakig),
  - a környezettudatosság mértéke sokban függ a tervező szakmai irányultságától (lehet-e szárnyalni, vagy maradjunk az érvényes jogi szabályozásnál),
  - nem egyszer előfordul „az adatok és a tények ne zavarjanak" szemlélet. Példaként említhető a Nemzeti Környezetvédelmi Program felülvizsgálata során a Duna–Tisza közi talajvízszint-süllyedés kapcsán megfogalmazott értékelés:

    „A vízhiányból adódó kritikus helyzetek előfordulása az NKP-I időszakában csökkent. E cél elérését szolgáló intézkedések elsősorban a Duna-Tisza-közi homokhátság vízvisszatartását célzó program keretében valósultak meg. E program közvetlen eredményeként a vízhiány csökkenését, a természeti folyamatokban bekövetkező kedvező irányú változásokat, valamint a mezőgazdasági többleteredmény elérését lehet megemlíteni. A talajvízsüllyedés megállítása, a korábbi állapot visszaállítása, a védett természeti területek rehabilitációja kedvező változásokat jelentenek a környezet állapotában."

    (Azaz elrejtve van utalás arra, hogy egy csapadékosabb időszak is „segített" a kedvezőtlen hatások mérséklésében a vidék egy részén, arról pedig hallgat, hogy a táj más részein a talajvízszint csökkenése folytatódik!)
  - Helyi szinten gyakran fel sem fogják, hogy a környezeti változások „természetes tájváltozásokat" is elindítanak, így ezekkel kapcsolatban véleményt sem tudnak formálni. (Az igazsághoz tartozik, hogy ebben nagy szerepe van annak, hogy a programkészítők többnyire elég szűk szakmai spektrumot képviselnek).

Egészében véve leginkább az jellemző, hogy *az Alföld szintjén a* többé-kevésbé jól *feltárt tényeket, elfogadott érveket „puha döntések", halogatott vagy „elbliccelt" megvalósítás követi.* Kivételt talán az új Vásárhelyi Terv jelenthet.(A konferencia előadás elhangzása utáni események már ezt az optimista véleményt is elbizonytalanítják.)

Mennyire előnyös az EU környezetvédelmi stratégiája számunkra?

Az uniós csatlakozásunk kapcsán joggal tehető fel a kérdés: *jó-e nekünk, ha „kényszerből" az EU környezetvédelmi szabályozásához kell igazodnunk?* A kérdésre adható válasz inkább igenlő, de néhány sajátos gond is felvethető. Legfontosabb kedvező hatások az alábbiakban foglalhatók össze:

– A környezettudatosságnak már kézzelfogható eredményei vannak;

- A számunkra is előírt hulladékgazdálkodási, szennyvízkezelési és egyéb infrastruktúrafejlesztési programok olyan kényszert jelentenek, amelyek nélkül „soha" nem lett volna elég pénz ezekre a területekre. Így viszont a belső és külső források együttes felhasználásával már napjainkban is érezhető változások indultak el. (Ez a kedvező folyamat azonban eltakar olyan visszásságokat, mint az elnyert ISPA támogatások több éves csúszása, vagy azt a tényt, hogy az infrastruktúra fejlesztése jelentős összegeket von el a nyugati-európai országoknál egyébként is lényegesen gyengébb gazdaságból);
- Az EU Vízügyi Keretirányelve (2000) olyan lehetőséget kínál, amelyek nélkül vélhetően sokáig csak beszélhettünk volna a vízgyűjtőkben való gondolkodásról.

A fő irány tehát számunkra jó, sőt kívánatos. Vannak azonban olyan területek, ahol gondolkodásban vagy érdekérvényesítésben jogos kételyek is megfogalmazhatók. Így például:

- Nehezen tudjuk átlépni saját árnyékainkat, korábbi beidegződéseinket (pl. a Vásárhelyi terv is inkább országhatárokon belül gondolkodik);
- Lehetnének sajátos érdekeink, lehetőségeink, amelyeket vállalni kellene. Sok helyen emlegetett példa az ivóvízminőség új szabványai körüli disszonancia: nehezen indokolható, miért fogadtuk el például az arzén határértékének ötödére történő szigorítást, amikor ez nekünk csak költséget jelent, de a lakosság egészségi veszélyeztetettségében változást nem eredményez (tengeri halat fogyasztó külföldiek pedig aligha fogják ezen vizeinket tartósan inni).
- Nem merünk bátran lépni az új dolgok felé. Tipikus példa, hogy kormányzati szinten érdemben fel sem vetődött a hulladékgazdálkodás esetlegesen más szempontú megoldásának lehetősége, mint a lerakás, miközben már köznevetség tárgyává vált a Budapesti agglomeráció regionális lerakója körüli vita.

IRODALOM

Csatári B. 1995: Az Alföld helyzete és perspektívái. Alföld kutatási program 1991–1994. In: Rakonczai J. (szerk.) *A Nagyalföld Alapítvány kötetei 4.* Békéscsaba.

Fodor I. 1990: A szocialista országok nemzetközi együttműködése a környezet- és természetvédelmi kutatásokban. *Környezetgazdálkodási Évkönyv.* Békés megyei Tanács Településfejlesztési, Környezet és Természetvédelmi Bizottsága. Békéscsaba: 59–66.

Rakonczai J. (szerk.) 1991: Az Alföld jelene és jövője. *Tisza-klub füzetei 1.* Békés Megyei Önkormányzat, Szolnok Tisza-klub. Békéscsaba.

Rakonczai J. 1992: A környezet- és természetvédelem helyzete és perspektívája Békés megyében In: *Békés megye jövője az Európai régiók együttműködése tükrében.* 40–42.

Rakonczai J. 2003: *Globális környezeti kérdések.* Szeged. Lazi Kiadó.

Szlávik Lajos[1]

Az árvízvédelmi biztonság megteremtése, terület- és vidékfejlesztési program megvalósítása a Tisza mentén (a Vásárhelyi-terv)

A közel évtizedes száraz, aszályos időszakot követően 1998–2001 között négy rendkívül veszélyes árvíz vonult le a Tiszán. E négy év alatt a mintegy 120 Mrd Ft-os védekezési, kárelhárítási és újjáépítési költséget okozó árvizeknek igen kedvezőtlen volt a társadalmi, politikai hatása.

A szélsőséges árvízi helyzetekre készített szimulációs modellek eredményei szerint *a Tiszán és mellékfolyóin számolni kell az árvízszintek emelkedésével*, az árhullámok levonulását jellemző hidrológiai paraméterek változásával. A Tisza árvízi problémáinak oka alapvetően kettős. Egyrészt a nagyvízi meder vízvezető képessége az elmúlt évtizedekben leromlott, elsősorban az érdesség megnövekedése, a víz lefolyását gátló akadályok miatt. Másrészt *emelkednek az árvízszintek* – részben az újabb és újabb hidrometeorológiai szélsőségek előfordulása, részben pedig a hegyvidéki vízgyűjtő területeken végzett emberi beavatkozások hatásának eredőjeként.

A Tiszán az év bármely szakában kialakulhatnak rendkívüli árvizek, a szélsőségesen változékony vízjárású Tisza vízgyűjtő területén nemcsak a téli hó elolvadása, hanem a tavaszi–nyári, sőt, az őszi nagy esőzések is veszélyes árvizet okozhatnak. Ezeket az árhullámokat nagy biztonsággal csak az előidéző időjárási helyzet kialakulásakor lehet előre jelezni.

Növeli az *árvízvédelmi fejlesztés* időszerűségét a Tisza menti térség *halaszthatatlan tájgazdálkodási és természetvédelmi feladataival való kapcsolata is*. Olyan árvízvédelmi rendszer kialakítását kell előirányozni, amely magában hordja a Tisza közvetlen környékének gazdaságfejlesztési lehetőségét is – ugyanakkor az árvízvédelem halaszthatatlan fejlesztése ki is kényszeríti azt.

A korábban váltakozva nedves és aszályos területen a vízjárás szabályozottságához (árvíz- és belvíz-mentesítés, duzzasztóművek, öntöző-vízpótló csatornahálózatok) igazodó gazdálkodás és településhálózat alakult ki. Egyidejűleg azonban szegényedett, egyszínűvé vált a táj természeti képe. Figyelmet érdemel az is, hogy a vízpótláshoz és a vizek szabályozásához nem társult a nedves élőhelyek rehabilitációja.

Az árvízvédelmi művek erősítése, de különösen a sikeres védekezések az indokoltnál erőteljesebben növelték a biztonságérzetet. A változás sajátos és mára fontos figyelmeztető vonása, hogy a területfejlesztési döntések mérlegeléséből kimaradt az árvízi kockázat számbavétele, és ezzel összefüggésben aránytalanul növekedett az ártéren felhalmozott vagyon.

A Tisza-völgyben az árvizek károkozás nélküli levezetésére mára összesen 2850 km hosszúságú védtöltés épült ki. Ezeket a földanyagú – 4–6 m magas – műveket úgy méretezik, hogy a korábbi árvízi események alapján számított 1%-os előfordu-

---

[1] Szlávik Lajos, főosztályvezető, Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium

lási valószínűségű árvíz szétterülését akadályozzák meg. Az „1%-os" kifejezés ahhoz a félreértéshez vezetett, hogy veszélyes árvíz csak 100 évenként egyszer fordulhat elő. Ezzel szemben ilyen mértékű árvíz bármikor előfordulhat, és amint ezt a koncepció bemutatja, katasztrófát okozó árvíz előfordulásának valószínűsége egy bő emberöltő alatt átlagosan 40% is lehet. Növeli ezt az értéket az is, hogy a valószínűség becslése a vízjárás múltbeli adataiból történhet, és nem számszerűsítheti az árvízszintek tendenciózus növekedésének hatását.

A *„Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése"* című munka keretében – a korábbi vizsgálatok eredményeit is figyelembe véve – elemeztük az árvízvédelem valamennyi módszerét és számításba vettük a vízgyűjtő külföldi területein alkalmazható megoldásokat is.

Hazánkban az árvizek lefolyását általában árvédelmi töltésekkel szabályozzuk, de egyes mellékfolyókon már rendelkezésre állnak az árhullám-csúcsok apasztására alkalmas szükségtározók is.

A tiszai árvízvédelem fejlesztésének alapjai

A tiszai árvízvédelem további fejlesztési lehetőségeinek mérlegelésénél két kiindulási feltételt fogalmaztunk meg. Megállapítottuk egyrészről, hogy a folyamatban lévő *töltéserősítéseket be kell fejezni*, s ennek eredményeként az árvízvédelmi rendszer védképessége ki fogja elégíteni a hatályos követelményeket (tehát a jelenlegi – 1%-os – mértékadó szintekkel lefolyó árvizektől védeni fogja az árteret). A vizsgálatok arra is rámutattak, hogy az árvízszintek tapasztalható emelkedésének egyik oka az árvízi meder elfajulása (a meder változása, a hullámtér feliszapolódása, a nyári gátak és a bozótossá vált növényzet), ami a meder vízvezető képességének csökkenését okozza. A mederelfajulás folyamatát feltétlenül korlátozni kell, mert hatása egyes szakaszokon (így pl. Szolnok térségében) kiszámíthatatlan, veszélyes vízszintemelkedéseket okoz. Ezért javasoljuk a tervezett *nagyvízi mederrendezések* végrehajtását, amelyek lényegében az árvízi meder jelenlegi előírások szerinti vízvezető-képességének a helyreállítását szolgálják. A kiindulási feltételek mérlegelésénél másrészről arra a következtetésekre jutottunk, hogy a tiszai árvédelmi töltések további – a jelenlegi hatályos előírásokon felüli – erősítése, emelése valamennyi releváns szempontból előnytelen. Az elemzéseket elvégezve úgy találtuk, hogy olyan megoldásokat kell keresni, amelyek alkalmasak a mértékadónak elfogadott szintet meghaladó árhullámok szabályozott levezetésére, illetve elhelyezésére.

A szabályozott levezetés követelménye kizárja a lehetőségek közül az ártér természetes elárasztásával és a helyi védművek (körgátak) alkalmazásával kapcsolatos javaslatokat. Az ártér – vizsgálataink és a nyílt tervezési eljárásban az érdekeltekkel folytatott egyeztetés során szerzett tapasztalataink szerint – teljes mértékben nem, csak részlegesen adható vissza az árvizeknek. A szabályozatlan kivezetés esetén az árvizek levonulásának útvonala és mértéke esetlegessé válik, és a 150 éve szabályozott vízállapotokhoz alkalmazkodott területhasználatokat, közlekedési hálózatokat, valamint településeket jelentős kár éri. Nem teremthetők meg a lakosság életfel-

tételeinek, a gazdálkodásnak és a közlekedésnek megfelelő, megszokott biztonsági feltételek.

A „Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése" című tervező munka arra az eredményre vezetett, hogy a jelenlegi és a belátható jövőben várható feltételeket figyelembe véve a Tisza rendkívüli árvizeinek károkozás nélküli levezetésére a legalkalmasabb megoldás a hazai ártéren megvalósítható *tározásos árapasztó-rendszer*. Ez a megfelelő helyeken a töltésbe építendő nagyméretű zsilipekkel csapolja meg az árhullámok csúcsait, és az árvizeket síkvidéki tározókban tartja vissza az árhullám levonulásáig.

Az árapasztás műveit, a folyó megcsapolását azonban úgy terveztük, hogy a tározókba minden olyan árhullámból vezethető gravitációsan víz, amelynek szintje a partokat meghaladja. A Tisza vízjárása szerint erre a lehetőségre 10 évből átlagosan 6–7 évben lehet számítani, amely korlátozott mértékben a vizek hasznosítására, valamint a mögöttes területek vízpótlására is lehetőséget ad.

A vizsgált változatok méretezéséhez a jelenlegi mértékadó árvízszintet 1,0 m-rel meghaladó árhullám károkozás nélküli levezetését, illetve apasztását tekintettük követelménynek (ez a jelenlegi statisztikai értékelés szerint nagyjából megegyezik az egy ezrelékes valószínűségű árvízzel). Hangsúlyozni kell, hogy bár ez az esemény statisztikailag igen ritka (50 év alatt csak 5%-os valószínűséggel várható), kedvezőtlen időjárás esetén szükségszerűen bekövetkezhet.

Új típusú tájgazdálkodás a Tisza mentén

A Tisza-völgy árvízi biztonságának növelésére vonatkozó új koncepció a Vásárhelyi Pál által tervezett, a XIX. században megvalósult rendszerre épül, azt fejleszti tovább azzal, hogy a különösen veszélyes árvizek által szállított fölös vizeket az ártér egy részén helyezik el és ennek a víznek a felhasználásával a Tisza mentén új fejlődési perspektíva, új típusú tájgazdálkodás válik lehetővé. A koncepció ezért kapta a Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése (a továbbiakban: VTT) elnevezést. A koncepció teljes megvalósítása mintegy tíz évet vesz majd igénybe. Most e program I. ütemének megvalósítása kezdődik meg.

Elsődleges feltétel, hogy a beavatkozások ne okozzanak környezeti károkat, és ne csak illeszkedjenek a területfejlesztési elképzelésekhez, hanem segítsék is elő *a térség adottságaihoz igazodó tájhasználat-váltást*. A Tisza árterén a környezeti állapot romlásának része van a térség leszakadásában. Az árvízi, belvízi, aszályosodási folyamatok szélsőségei növekednek, a természeti értékek fogyatkoznak és fokozódik a környezet elszennyeződése. E tények arra késztetnek, hogy a területrendezés eszközeivel segítsük a megoldás kimunkálását.

A Tisza árvizeinek apasztása gazdaságilag és ökológiailag is előnyösen szolgálja a térség fejlődését. A program feladata, hogy elősegítse a folyó és ártere közötti kapcsolat szabályozott, a társadalom által ellenőrzött helyreállítását. Egyidejűleg javaslatot tesz a kapcsolódó kistérségekben az életfeltételeket javító földhasználatokra és infrastrukturális fejlesztésekre. Az alapvető cél olyan fenntartható tájgazdálkodási rendszer létrehozása, amelynek – az árvízvédelmi biztonság megteremtésén túl – egyértelmű a társadalmi hatékonysága.

Tájhasználat-váltás szükséges, amely egyrészt a hullámtéren – amellett, hogy biztosítja az árvízlevezetés feltételeit, a támogatási rendszeren keresztül érdekeltté teszi, és egyidejűleg kötelezi a tulajdonosokat annak hosszú távú fenntartásában –, másrészt a tározókban folyamatos és célzott emberi beavatkozást eredményez, amelynek célja az időszakos elöntésekhez való alkalmazkodás, és lényege az ártér természetes rendszereinek a helyreállítása, a térség természeti értékeinek, ökológiai és gazdasági potenciáljának a növelése.

A tervezés során megvizsgáltuk a nagyvízi mederben a vízszállító-képesség növelését elősegítő művelésiág-váltást, a műszaki beavatkozási lehetőségeket és közel 30 tározásra alkalmas helyet. A legszükségesebb hullámtéri beavatkozásokkal és a tározási lehetőségekből kiválasztott 10–14 tározóval, 1,5 Mrd m^3 árvíztömeg visszatartásával, a Tisza hazai hossza mentén mintegy 1 m-es vízszintcsökkentés érhető el azon árvíz esetében, amely a jelenlegi statisztikai értékelés szerint egy ezrelékes valószínűségű.

Az első ütemben azoknak a hullámtéri beavatkozásoknak és árapasztó tározóknak a megvalósítására kerül sor, amelyek hatékonyak árvízvédelmi szempontból és a társadalmi megegyezés is elérhetőnek tűnik. Az ilyen szempontok alapján megválasztott hullámtéri beavatkozások és tározók megvalósításával, a teljes költségigény mintegy 35%-ának a felhasználásával a Tisza legkritikusabb szakaszain 60%-os árvízcsúcs-csökkentési hatékonyság érhető el.

A tiszai nagyvízi meder vízszállító képességének javítását célzó műszaki beavatkozások – azok elkészültével – rendszeres karbantartást, fenntartást igényelnek, mert egyébként a lefolyási akadályok (a növényzet elburjánzása, az övzátonyok) ismét kialakulnak.

Környezet- és természetbarát terület- és földhasználat kialakítása

A lefolyási viszonyokra a legnagyobb hatást az erdő gyakorolja, ezért rendkívül fontosak a tervezett *erdészeti beavatkozások*. A hullámtéren a szórványgyümölcsösöknek, így a „biotermesztésnek" évszázados hagyományai vannak. Ezeket kell a mai kornak megfelelően adaptálni. Ugyancsak növelhető a gyepterület is, a kialakításra kerülő ligeterdők, továbbá földgátak gyepesítésével. A gyepgazdálkodás ugyanis az egyik legjobb módja a hullámtéri területek mezőgazdasági célú hasznosításának. A hullámtéri területek a Tisza élővilága rehabilitálásának – elsősorban a halbőség visszaállításának – komoly tartalékai, e vonatkozásban elsősorban az anyagnyerő helyek és holtmedrek vehetők számításba. Jelentős természeti erőforrás a vadállomány, amely évről-évre megújítja önmagát. A Tisza menti térségek vadászati, vadgazdálkodási, ökoturisztikai lehetőségeinek fejlesztése az aktív természetvédelemmel és vadvédelemmel kapcsolódik össze.

A hullámtér ökológiai értékeinek védelme érdekében különböző *megszorításokat kell alkalmazni*. Szigorúan korlátozni kell a hullámterek beépítését, s ahol a hullámtér közösségi célokat is szolgál (szabad strandok) a kapcsolódó kiszolgáló létesítményeket a mentett oldalra kell telepíteni. Az erdészeti, természetvédelmi hasznosítást az árvédelmi prioritások figyelembevételével tájléptékű rehabilitációs programba

kell foglalni. A környezetminőség javítása, a folyó vízminőségének védelme szükségessé teszi a hullámtéri szántók (vegyszerigényes kultúrák) gyors felszámolását, vagy extenzív hasznosítását. Helyüket – az érdesség növelésének elkerülése miatt – csak nyílt természetes élőhelyek vehetik át. Az ökológiai értékek védelme érdekében előtérbe kerül a fokgazdálkodás visszaállítása, az őshonos természeti rendszerek megóvása műszaki beavatkozások során, és a természeti rendszerek kapcsolatainak élővé tétele, a zöldfolyosó-jelleg megőrzése az intenzív mezőgazdasági hasznosítású táj biológiai átjárhatóságának biztosítása érdekében.

A tározott víz egy része – szükség esetén – visszatartható. Egy kisebb méretű és alacsonyabb szinten elhelyezett zsilip azt is biztosítja majd, hogy kisebb árhullámoknál is lehessen vizet kivezetni, ha ezt gazdálkodási célból, a vizes élőhelyek vízpótlására az érintettek igénylik. A tározók így – árvízbiztonsági funkciójuk mellett – a tájgazdálkodás kulcsát is adják. Az árvizektől mentesített árterület egy része – szabályozott módon – visszakapja az éltető vizet. Az elemzések alapján megállapítható, hogy a tározók területének tájgazdálkodási célú rendszeres elárasztása a folyón levonuló valamennyi árhullámból megvalósítható, a természetvédelmi igényekkel követelményekkel nem összeférhetetlen, és ez szolgálja legjobban a térség és az érintettek érdekét.

A rendszeres elárasztás a gyakorlatban az ártér egy meghatározott szakaszának az egykori természetes árvizeket idéző (térszintektől függően eltérő, de általában rövid ideig tartó, a folyó természetes légzéséhez igazodó, viszonylag sekély) elborítását jelenti. Fontos eleme a vízkivezetés szabályozása, amely a tározón belül, egyfelől a kivezetett víz által uralt tér behatárolását, másfelől pedig a vízborítás mértékének és időtartamának meghatározását jelenti a vízkivezetés szabályozásával, valamint a belső vízkormányzás kialakításával és fenntartásával. A tározón kívül a vízborítás vízkormányzással történő befolyásolását, a helyi adottságoktól függően az egykori medrekre, tavakra és csatornákra történő korlátozását jelenti.

A VTT koncepciója alapelvként rögzíti az árvízi biztonság és az ökológiai állapot egyidejű javításának szükségszerűségét. A VTT által érintett Tisza-völgyben a korábbi folyószabályozási és ármentesítési beavatkozások és a kialakult nem racionális tájhasználat ellenére jelentős léptékben találhatók valóban unikális jellegű, nemzetközi viszonylatban is mérvadó természeti értékek.

A Vásárhelyi-terv első ütemére készített program lényeges részét képezi *a térség lakosságának életfeltételeit javító, környezet- és természetbarát*, az EU követelményrendszerével összhangban levő *terület- és földhasználat kialakítása.* Kidolgoztuk a terület- és vidékfejlesztési, környezetgazdálkodási koncepció alapelveit, amelyek új típusú táj-, föld- és vízhasználat-váltást készítenek elő. Erre annak érdekében van szükség, hogy a súlyos társadalmi, gazdasági és környezeti helyzetben lévő, leszakadó vidéki térség lakossága esélyt kapjon árvízvédelmi biztonsága mellett életlehetőségeinek továbbfejlesztésére.

A szabályozott vízkivezetés és a víz megfelelő továbbvezetésére alkalmas vízrendszer-rehabilitáció mind nagyobb területen való megvalósítása által megnyílik a lehetőség a jelenlegi használat mellett gyenge adottságú területek sajátosságainak megfelelő és ezért hatékony jövedelemtermelő képességű hasznosítására.

A program két egymástól elválaszthatatlan és egyaránt hangsúlyos feladatcsoportra, *a tájgazdálkodási és az infrastrukturális feladatokra koncentrál*, amelyek megvalósítása feltétele az árvízvédelmi beruházások megvalósításának abban az értelemben, hogy egyrészt az árapasztó tározók által érintett lakosság által közérdekből vállalt terhek ellentételezése arányos, korrekt legyen, másrészt maga a tájgazdálkodás nemcsak a lakossági megélhetéshez szükséges gazdasági struktúraváltásnak feltétele, hanem az árapasztó tározók és a hullámtér folyamatos, szakszerű gondozásának is.

A program költségei

Az első négy év költségei összesen 130 Mrd Ft-ot tesznek ki, amely összegnek mintegy felét az árvízvédelmi beruházások, másik felét pedig vidékfejlesztés, tájgazdálkodás, infrastruktúra fejlesztése teszik ki. 2004-ben ebből 8 Mrd forintot fordítunk az árvízvédelmi beruházásokra. A teljes megvalósítás költségének mintegy negyedét EU-forrásokból tervezzük.

A Vásárhelyi-terv I. üteme az elmúlt évtizedek legnagyobb kelet-magyarországi, infrastrukturális fejlesztése, vidékfejlesztési programja. Az árvízvédelmet szolgáló, környezet- és természetvédelmi, illetve vidékfejlesztési szempontokat figyelembe vevő Vásárhelyi-terv I. ütemének megvalósítása a Felső- és a Közép-Tisza vidékén élő másfélmillió ember számára teremt biztonságot és nyújt fejlődési, fejlesztési lehetőséget.

Kovács András Donát[1]

A környezettudatosság szerepe a Tisza-vidék fenntarthatóságában

Fenntarthatóság és felelősség

A Tisza-vidék fenntarthatóságának problémája rendkívül összetett, ennek megfelelően több irányból lehet megközelíteni a kérdést, a megoldásoknak pedig szinergikusan, egyidejűleg kell megszületniük. *A folyóvölgy tágabban értelmezett környezeti rendszerének védelemében egyszerre kell figyelembe vennünk az ökológiai-természetvédelmi, a vízügyi-mérnöki és a gazdasági-társadalmi kérdéseket.* Ezek önmagukban is szerteágazó probléma-komplexumok, melyek más-más oldalról emelik ki a térség elodázhatatlan környezeti konfliktusait, az ökológiai folyosó, az árvizek, belvizek, a védművek gondjait és a folyó menti települések természeti és társadalmi problémáit. A katasztrófákat okozó kiszámíthatatlan áradások mellett a térséget elsősorban a pénzügyi és kulturális csőd szélén álló önkormányzatok tehetetlensége, a lakosság szociális helyzete sújtja. A demográfiai erózióval terhelt övezet sok települése képtelen érdemben enyhíteni az egyre rosszabbodó viszonyokon, *a térség az utóbbi években egyre inkább periférikus helyzetbe került.*

A *Vásárhelyi-terv* I. ütemének programját 2003 október 15-én a kormány elfogadta. E komplex program az árvízbiztonság megteremtésén túlmenően kiterjed az érintett térség terület- és vidékfejlesztésére, az új típusú tájgazdálkodás alkalmazására és a települések infrastruktúrájának fejlesztésére is. Miközben sokirányú fejlesztésről beszélünk – és a különböző tudományágak saját aspektusaikból vizsgálják az elmúlt időszak eseményeit és javaslatokat dolgoznak ki, melyek segítségével a folyó és melléke "magára találhat" – sokszor elfeledkezünk arról a másfél millió emberről, akik számára a folyó és melléke mindenekfelett otthon, az élet színtere. Ők lennének igazán érdekeltek a Tisza mente fenntarthatóságában, és egyúttal beavatott, aktív résztvevői a térség környezetvédelmének. Az ő felelősségvállalásuk, mindennapi, környezetükért hozott áldozatuk és tudatos vállalásaik nélkül a külső segítség és az előre mozdító erők fáradtsága nem érhet célt. *A szociális és gazdasági problémák települési és kistérségi partnerségre támaszkodó, humánus kezelése, a helyi viszonyokra épülő oktatás, ismeretközvetítés és a lokális identitástudat megerősítése nélkül nem lehetséges a Tisza melléki településkörnyezeti rendszerek fenntarthatóságát biztosítani.*

A part menti városok és falvak társadalma, a lokális közösségek tehát a legérintettebbek a Tisza környezeti viszonyainak rendezését illetően. A helyi vezetők, szakemberek és a lakosság környezeti tudatossága pedig a legfontosabb szempont a folyó menti térségek jövőjében.

A Tisza-vidék problémáinak megoldása a helybeli közösségek kezében van, melyeknek sajátos érdekei jelenthetik a fejlesztési stratégiák alapját. Rendkívül nagy felelőssége van az önkormányzatoknak, a helyi értelmiségnek és a civil közösségek-

[1] Kovács András Donát, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI, Kecskemét

nek, hiszen a lakossággal együtt képessé kell válniuk a fenntartható fejlődés megalapozására, s tudatában kell lenniük, hogy csak az alulról induló kezdeményezések, vállalások által védhetik és őrizhetik meg értékeiket.

A környezeti tudat szerepe

A környezetünket alkotó rendszerek többszörösen összetettek, részrendszereik és azok elemei bonyolult funkcionális és szerkezeti kapcsolatban állnak egymással (Kerényi, 2000). A környezet fő alrendszerei a természetes, az átalakított környezet, az épített, a gazdasági és a kulturális-mentális környezet. *A kulturális-mentális környezet kifejezi a társadalom környezettel kapcsolatos értékrendjét is. A környezeti tudat ezzel az értékrenddel kapcsolatos társadalmi eszmék és magatartásformák megnyilvánulása.* A környezettudat meghatározza az egyének környezettel kapcsolatos szubjektív, nem pontos méréseken alapuló döntéseit, amelynek „...sokféle következménye van; a gazdaság és a politika szereplőinek is el kell fogadni őket" (Enyedi, 2000). Ebben a „dimenzióban" születnek és formálódnak a településkörnyezeti rendszer működésében meghatározó szerepet játszó döntések is, amelyek eredménye idővel a gazdasági és épített környezetben válik láthatóvá, hatásuk pedig a természeti és a társadalmi környezetben jelenik meg

A környezettudatot a kulturális környezet, a társadalmi csoportok értékrendje és az emberek személyiségi összetevői határozzák meg. Az emberek társadalmi helyzetük, gazdasági, politikai, egzisztenciális és egyéb érdekeik szerint „látják és értékelik" a környezeti problémákat (Szirmai, 1999). Ebből kiindulva feltételezhető, hogy *a településkörnyezeti alrendszerek harmonikus működésében, a társadalmi tevékenységek környezeti hatásaiban, a környezetszennyezésben és magában a környezetvédelemben is a települések lakosainak gondolkodása meghatározó lehet.*

A környezeti rendszerek harmóniája, az ökoszisztémák önregeneráló képessége csak és kizárólag abban az esetben marad fenn, ha az adott térségben valamennyi emberi tevékenység környezettudatos (Kerényi et al., 2001). Tehát *a környezettudatos gondolkodás eredménye az optimális „környezethasználat", mellyel az ott élők saját biztonságunkat, életminőségünket határozzák meg.* A környezet védelme minden ember számára aktív, mindennapos figyelmet kíván meg. Rendkívül fontos tehát, hogy milyen viszonyban áll az adott személy az őt körülvevő világgal, hogyan dönt azon cselekvéseit illetően, amelyek hatással vannak vagy lehetnek az élő és élettelen környezetre.

A közgondolkodásban a környezeti problémák nem tükröződnek megfelelően, a konfliktusok összetettségét pedig gyakran egy kiemelt válságtényező mögé rejtik. Az emberek nem szeretnek szembe nézni a problémák veszélyeivel, de ami még ennél is rosszabb: a környezetvédelemben részt vállalók érdekei sem egyértelműek. Az ökológiai megfontolások célja pedig gyakran nem az egészséges környezet megteremtése, hanem pénzszerzés, vagy éppen politikai, hatalmi tőke kovácsolása (Szirmai, 1999). A környezeti konfliktusok szereplői lehetnek az állam, az önkormányzatok, a regionális szervezetek, a gazdaság szereplői, illetve a civil társadalom. A szereplők vitáiból születő rossz döntések, a lakosság tájékozatlansága – a tájé-

koztatás elmaradása –, a környezeti kérdésekben való tartózkodás, a passzivitás, ma még általános mind települési, mind regionális szinten.

A Tisza-völgy esetében sem „fedhető le" a környezeti problematika a cián-szennyezés, vagy az árvizek által okozott károkkal, bár az évről-évre emelkedő áradások kétségtelenül az elsőszámú környezeti gondot jelentik a folyó mentén. Összetettebb regionális környezeti rendszerproblémáról van szó, amelyben *a természeti elemek sérülése összefüggésben van a különböző konfliktusteny ezőkkel, a térség agrárválságával, az ipari és mezőgazdasági, kommunális hulladékok, a szennyező-anyagok kibocsátásával és elhelyezésével, a társadalom életkörülményeinek romlásával.*

Az aktuális környezetpolitika, az országos stratégiák ma már sok esetben felhívják a figyelmet a települések környezettudatos tevékenységének fontosságára. Támogatási alapok születnek a helyi környezeti projektek finanszírozására, államilag preferált programok segítik a vidéki élet fejlődését. Ezek a források azonban a lakosság partnerségének megnyerése nélkül célt tévesztenek. *A települések fejlesztésében prioritást kapó környezetvédelem, csak akkor ad tényleges hosszú távú fejlődési esélyt, ha a területi „autonomitás" lehetőségét kihasználók gazdasági törekvései, egybeesnek a fenntarthatóságba vetett hittel és a lakosság tudatos, környezetkímélő életvitelének terjedésével.* Következésképp a továbbiakban ki kell alakítani azokat a helyi és regionális stratégiákat, melyek a közgondolkodást jó irányba formálva és építve, az emberek környezet iránt érzett felelősségtudatát, erős környezeti lokálpatriotizmusát formálhatják.

A Tisza menti környezetitudat-vizsgálatok néhány fontosabb eredménye

A Tisza menti térségek számára az elmúlt évek áradásai drasztikus következményekkel jártak. E következmények alatt nem csupán az ökológiai folyosó sérüléseit, a természetes állapotok degradációját kell értenünk, hanem a társadalmi feszültséget, a marginalizálódást előidéző, fokozó gazdasági problémákat is. *A gondok az árvizek levonulásával nem múltak el,* a környezetszennyezések terhe és a gátak közé szorított folyó kiszámíthatatlansága továbbra is fenyegeti a folyó menti ökoszisztémát és a települések környezetének fenntarthatóságát.

A hatalmas árvizek, valamint a mezőgazdasági területekre nagy veszélyt jelentő belvizek, ugyanakkor az aszályhajlam egyidejű megerősödése, a környezeti infrastruktúra hiánya, a Tisza menti vidéki térségek társadalmát kiszolgáltatott helyzetbe sodorta. A társadalmi problémákat a környezeti tudattal kapcsolatba hozó korábbi területi kutatások alapján megállapítható, hogy a folyó menti települések környezeti infrastruktúrájának korszerűtlenségén túl jelentősen rontja a helyzetet a prominens személyek ismeretének hiányosságai és a lakosság környezeti érzékenységének esetlegessége (Diebel–Szabó, 2000; Vári et al., 2000). A települési környezetpolitika elmaradottsága valóban a környezetvédelem alacsony hatékonyságának egyik fő okozója. Ezt tükrözi az a tény, hogy a Tisza menti települések 90%-án nem készült elfogadott helyi környezetvédelmi program. Súlyos probléma a csatornázottság és a szennyvíztisztítás elmaradottsága, a kommunális hulladékok környezetkí-

mélő lerakásának megoldatlansága, a tulajdonviszonyok rendezetlensége, a mezőgazdasági szektor válsága. A környezeti infrastruktúra fejlesztése, a lakosság közügyekbe való bevonása azonban sokszor nem az anyagi erőforrások, egyre inkább a lokális környezeti tudatosság és tervezés hiányában marad el.

A vezetők egy része és a lakosság többsége „külső erőtől" várja a megoldást, ráadásul a gondok felszámolását csak azokban a problémakörökben látja, amelyeket személyes tapasztalatai alapján érzékel (Vári et al., 2000). Márpedig *a fenntarthatósághoz, a modern környezetvédelem kialakulásához csak a környezeti érdekek alapján formálódó társadalmi igény vezetheti el a helyi közösségeket.* Az, hogy a településkörnyezeti rendszerekben a környezet-szempontúság dominanciája, vagy a gazdasági aspektusok túlzott előtérbe helyezésével a környezet pusztulása érvényesül, nem csupán a politikai érdekek, de a lakosság felelősségérzetének, anyagiakban és szellemiekben megmutatkozó tenni akarásának függvénye is.

A tiszai élőhelyek, települések fenntarthatóságában, a lakosság „öntudatra ébredése", modern szemléletű tudásának gyarapodása a jövőben meghatározó lesz, a társadalom települési és tájértékekről alkotott tudati „vetületeinek" bemutatása ezért is fontos feladat. A környezeti tudatosság javítása és megerősítése elsősorban a nemzetközi tapasztalatokon alapuló, hatékony szervezés, együttműködés, tájékoztatás és oktatás révén képzelhető el. A kockázatok csökkentése érdekében a társadalmi aktivitásnak formát kell öltenie. Fel kell éleszteni, cselekvőképessé kell tenni az önkormányzatokat és azok szakembereit, valamint a velük minden téren együttműködő lakossági civil szervezeteket. Ez nem csupán az árvizek kezelésében, de hosszú távon az egész Tisza vidék fenntartható fejlődésében fontos tényező lehet. A „csak magunkra számíthatunk" felfogást ki kell egészítenie a kríziskommunikáción jóval túlmenő egyéni és közösségi tenni akarásnak. Az emberek „világképének" nem csak az áradások idejére kell megváltoznia, hanem a katasztrófák utáni időszakokban is érvényesülnie kell a közös munkának és a kölcsönös segítségnyújtásnak.

IRODALOM

Diebel A. – Szabó Gy. 2000: A környezet- és természetvédelem terén tevékenykedő társadalmi szervezetek kérdőívének értékelése Debrecen. *Tisza program 7.* Részjelentés. Kézirat.

Enyedi Gy. (szerk.) 2000: Magyarország településkörnyezete. *Magyarország az ezredfordulón 4.* Budapest. MTA.

Kerényi A. 2000: *A környezetvédelem stratégiája a Tisza mentén.* Debrecen. DTE.

Kerényi A. – Fazekas I. – Szabó Gy. 2001: A környezetvédelem társadalmi megítélése a Tisza mentén – egy kérdőíves felmérés európai összehasonlításokkal. In: Timár J. – Rakonczai J. (szerk.) *Alföldi Tanulmányok 2000-2001*: 141–163.

Szirmai V. 1999: *A környezeti érdekek Magyarországon.* Budapest. Pallas Stúdió.

Vári A. – Rozgonyi T. – Tamás P. – Tamási P. (szerk.) 2000: *A tiszai árvíz.* Budapest. MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Dávid Lóránt[1]

A Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése idegenforgalmi vonatkozásai

2003-ban a Magyar Köztársaság Kormánya határozatot hozott a *Vásárhelyi-terv Továbbfejlesztéséről* (VTT), a Tisza-völgy árvízi biztonságának növelésére vonatkozó koncepcióról. Ennek keretében pályázatot hirdetett a „Tisza folyó hullámtere és a kapcsolódó települések (Kisköre-D-i országhatár) turisztikai koncepciója, stratégiai programja és operatív programja" elkészítésére, amelyet a Károly Róbert Főiskola (volt SZIE GMFK) Északi Régió Kutató Fejlesztő Központ koordinált. (Dávid et al., 2003[2])

Magyarország idegenforgalmára már hosszú ideje a külföldi turisták magas száma és az ehhez képest alacsony turisztikai bevételek a jellemzőek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a világ összes turisztikai céllal érkező látogatójából 3–4%-kal, ugyanakkor a nemzetközi turisztikai bevételekből alig 0,5%-kal (a nem regisztrált bevételekkel együtt is csak 1%-kal) részesülünk.

A Tisza folyó mentén egymással párhuzamosan léteznek vonzó természeti, kulturális, termál- és gyógyturizmus számára kedvező feltételek (Süli-Zakar, 2001; Michalkó, 2003). A természeti viszonyokon kívül a Tisza mente kulturális és művi adottságai, bemutatói, rendezvényei vonzó hatást gyakorolnak a hazai és a határon túli magyarokra, valamint a külföldi turistákra is. A Tisza egyes részein a turizmusnak már ma is nagy jelentősége van és csak növekedni fog a későbbiekben (Csordás, 2000).

A kereslet helyzete

A Tisza mentén fekvő településeken az utóbbi évtizedben a turizmus földrajzi diffúziója figyelhető meg, egyre több település kapcsolódik be az idegenforgalomba. Megfigyelhető az is, hogy az 1990-es évek elejéhez képest elsősorban a kisebb falvakban bekövetkezett változás hozzájárult a turizmus fejlesztéséhez, amit tükröz az is, hogy az elmúlt évtized végén az ezer vendégéjszaka alatti, valamint az 1–5 ezer vendégéjszakával jellemezhetők kategóriájába esett a települések kétharmada, míg korábban ez az arány nem érte el az 50%-ot.

A Tisza menti települések együttesen ma a vendégforgalomból kisebb arányban részesednek, mint a kilencvenes években. A nagyvárosokban is jelentősen visszaesett a vendégforgalom: az ezredfordulón mind a vendégek, mind az eltöltött vendégéjszakák száma csökkent.

---

[1] Dávid Lóránt, tanszékvezető főiskolai docens, Károly Róbert Főiskola, Turizmus Tanszék

[2] A szerzői kollektíva – Dávid Lóránt alkotó-szerkesztő, Wachtler István, Martínez José Luis, Michalkó Gábor, Győrffy Anna, Németh Andrea, Bujdosó Zoltán, Patkós Csaba, Radics Zsolt, Tomor Tamás, Sereg Istvánné – által elkészített tervezési anyag főbb megállapításait foglalja össze a tanulmány.

A kínálat helyzete a fejlesztésre javasolt turisztikai ágak szempontjából

A hullámterek turisztikai, rekreációs használata gyorsan fejlődik. Egyre több strand, kemping, csónak- és kishajó-kikötő kiszolgáló létesítményei jelennek meg a hullámtereken. Az ökológiai, természetvédelmi kutatásoknak fontos területe lehet ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata. Az *ökoturizmus* számára a területen található Nemzeti Parkok, természetvédelmi területek kiváló alapot jelentenek.

A térség sokrétű „vízi" vonzerővel bír, melynek bázisa legfőképpen a Tisza. A vizek yacht-, nagyhajó- és vitorlásforgalomra – az ingadozó és gyakran nagyon alacsony vízszint miatt – közepesen, középméretű lakóhajó és motorcsónak forgalomra és emberi erővel hajtott vízijármű-forgalomra kiválóan alkalmasak. A térségen belül a folyó Kiskörétől Szolnokig jelenleg is jelentős vízitúra-folyosó (illetve Szegedig, mely egyúttal a Nemzetközi Tisza Túra színhelye), amely több napos, vagy akár - hetes tartózkodásra is lehetőséget biztosíthat, tekintettel a Tisza felsőbb szakaszára is.

Az Alföld az ország vizekben leggazdagabb területe. A folyóvizek, a természetes és mesterséges tavak *bőséges halállománya vonzza a horgászat kedvelőit*. A kanyargó folyók, a Tisza, a Szamos, a Kraszna, a Csaronda, a Szenke, a Túr, a Sajó, a Zagyva, a Berettyó, a Körös, a Tápió; valamint a Hortobágy, a holtágak és öntözőcsatornák, az ártéri erdők, a csöndes, meghitt folyóparti zugok kellemes horgászhelyeket kínálnak. Nagyszerű horgásztavak is fogadják a szenvedélyes horgászokat. A vizek halállományáról a horgászegyesületek gondoskodnak. A Tisza mente Kiskörétől délre eső horgászvizei különösen gazdagok az alábbi halfajokban: ponty, csuka, amur, harcsa, angolna, süllő, keszeg, de fogható itt kecsege, márna, balin, paduc és domolykó is. A horgászat szempontjából hasznosítható vízterületek természetesen a Tisza, a különböző Holt-Tisza ágak, kiemelten az alcsi-szigeti Holt-Tisza, valamint a Zagyva-torkolat és a Körös-torok. A Tisza legendás halbőségéről egy régi írás is tanúskodik: „...elég volt egy kosarat a vízbe meríteni és szemben biztosan számíthatott fogásra...". Ebben a csodálatos vízi világban a horgászok bármelyik évszakban hódolhatnak szenvedélyüknek. A Tiszában mintegy 54 halfaj él, ezek közül a legjelentősebbek: a harcsa, a süllő, a csuka, a ponty, a balin és a kecsege. Azok a turisták is, akik nem kívánnak horgászni gyorsan elfelejthetik a hétköznapok gondjait a szelíden hömpölygő Tisza mentén.

A *vadászat* a magyar ember ősi foglalkozása, amelyből az idők során hobbi, szenvedély vált. E sport hódolói remek lehetőséget találnak az Alföldön, amely hazánk egyik leggazdagabb vadászterülete. Az erdők mélyén az apróvadak mellett őzek, vaddisznók is élnek, az ártéri erdőkben, mezőkön gyakran látni felröppenő fácánokat, menekülő mezei nyulat. Erdeinkben-mezeinken megtalálható a dámvad, a szarvas, a vadkacsa, a szalonka. Jellemző a fácán- és nyúlhajtás, a keresővadászat, az apróvad-lesvadászat, a gépkocsival és fogattal történő vadászat, igény szerint az íj- és a sólyomvadászat.

Az árterek erdői lehetőséget kínálnak látcsöves, fényképezőgépes cserkészésre is. Nemcsak a természetfotósoknak, az állat- és madárvilág tanulmányozóinak tartogatnak élményeket erdeink, hanem azoknak is, akik trófeákra vadásznak. Az egyes vadfajok vadászata változó időpontokban engedélyezett. Abban, hogy e hobbi valóban

remek időtöltés legyen, hogy az erdők mélyéről elégedetten térjen vissza a vendég, segítenek a vadászatszervező irodák és a vadásztársaságok.

A magyarok történelmétől elválaszthatatlan a ló, a lovaglás. *Lovas-hagyományaink* ma is élnek, és mi magunk is lóhátra ülhetünk, hogy akár őseink, bebarangoljuk a vidéket. Lóháton vagy kocsival romantikus, vadregényes tájakat járhatunk be, dús lombú, árnyas erdőket, szelíd folyópartokat vagy a végtelen magyar pusztát. Felkereshetünk főúri kastélyokat és parasztttanyákat, ahol évszázadok hagyományai köszönnek ránk. A lovassport szerelmesei számára legvonzóbb a tereplovaglás, s a világon ma már kevés hely létezik, ahol olyan szabadon hódolhatunk neki, mint a magyar tájakon és az Alföldön. A sport híveinek az is kedvez, hogy a magyar lótenyésztés újra virágkorát éli.

Magyarországon főként a Hortobágy és a Kiskunság (Bugac) rendelkezik nagy hagyományokkal a *lovasturizmusban*, de a Tisza mellett is egyre inkább fejlődésnek indul ez az ágazat. A lovastanyákon a gazdák látványos lovasbemutatókkal, őshonos állatokkal fogathajtó bemutatókkal, bográcsban, tűzön főtt, kemencében sült étkekkel, alföldi borokkal és pálinkával várják a vendégeket. A népi építészet legszebb hagyományait híven őrző keretben érthetővé válik az ember és a ló több ezer éves kapcsolatának rejtélye. Kikapcsolódást jelent a lovaglás fortélyainak elsajátítása is, a tanulni vágyókat a lovastáborok és az oktatókurzusok várják.

A *kerékpározás* ma reneszánszát éli. A Tisza folyó ártere különösen alkalmas kerékpározásra. Amellett, hogy sok helyen már kiépültek a kerékpárutak, a folyók töltései természetes terepet kínálnak. Ezenkívül a környék közútjai viszonylag kis forgalmúak és minőségük is kielégítő. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy kerékpározni nemcsak szép élmény, hanem egészséges is. A legnagyobb probléma a kerékpáros turizmus szempontjából, hogy kevés a kiépített kerékpárút a környéken (és országosan is). El kell érni, hogy a kerékpáros turizmus résztvevői határtól-határig tudjanak közlekedni. Ennek megoldására több fejlesztési terv is született, melyek közül kiemelkedik az EuroVelo 11. számú Tisza menti kerékpárútja és az Országos Kerékpárút-fejlesztési Stratégia Hálózat Fejlesztési Iránytervei, melyek tartalmaznak a területre vonatkozó intézkedéseket.

A Tisza völgye különösen gazdag *történelmi emlékekben*, hagyományokban, melyek rendkívül fontos turisztikai vonzerőt jelentenek. A térség fontos *ipartörténeti emlékei* sokszor a folyószabályozáshoz kötődnek, hiszen ez volt a legnagyobb beavatkozás a természetes tájképbe. A Tisza vidéke különösen *egyházi műemlékekben* bővelkedik, néhány templom középkori alapokkal rendelkezik, erre a későbbi korok során más stílusban ráépítkeztek. Szerte a Tisza völgyében található megtekintésre érdemes köztéri szobor, emléktábla. Természetesen a nagyobb városok minden időben többet tudtak áldozni ilyen műalkotások elkészíttetésére.

Kiemelendő és országosan is jelentős történelmi település *Ópusztaszer*, amely a honfoglalás egyik legfontosabb hazai emlékhelye. A jelenlegi *emlékpark* gondolata 1970-ben született Erdei Ferenc hathatós közreműködésével. Ettől kezdve folyamatosak a feltárások a monostor romjainál, 1974-ben döntöttek Feszty Árpád panorámaképének, a Magyarok bejövetelének restaurálásáról és itteni felállításáról, 1978-ban pedig megkezdődött a szabadtéri néprajzi múzeum kialakítása. Az 1982 óta Nemzeti Történeti Emlékpark néven működő múzeum és kirándulóhely ma – Ma-

gyarország leglátogatottabb kiállítóhelyeinek egyikeként – mintegy félszáz látnivalóval várja a látogatókat.

Egyes települések a szerkezetükkel is különleges élményt nyújtanak, utcáikban megőrződött a korabeli falu-, vagy városkép, struktúra. A térségben lévő múzeumok közül a kisebb településeken leginkább helytörténeti gyűjteményeket találunk, míg a nagyobb városokban komplex, nagyobb spektrumot bemutató kiállítóhelyek vannak.

A Tisza völgye Magyarország egyik fontos mezőgazdasági körzete, s mint ilyen, rendelkezik *egyedi* élelmiszernövényekkel, *élelmiszerekkel* és italokkal is. Az ételek egy része a széles közvélemény számára is ismert, azonban számos speciális variációjuk él a térségben is, melyek *különlegessé teszik az itteni konyhát.*

A nagyvárosi emberek igénye *a falusi életforma megismerésére*, gyökereik felkutatására napjaink kézzel fogható és jól körvonalazható turisztikai termékét, a falusi turizmust hívja életre, illetve működteti, mint a vidékfejlesztés fontos elemét. Az igény a falvak lakossága részéről is kitapintható, amely a helyben maradásra, a faluban végezhető munkára (megélhetésre), az egyéni gyarapodásra, az egészséges lokálpatriotizmusra, a helyi hagyományok ápolására, a falu szépítésére és megtartó erejének erősítésére irányul. A turisztikai kereslet és a turisztikai kínálat részéről egyaránt meglévő igény erősen hat a Tisza mente falusi turizmusának átfogó fejlesztésére.

Az *„egészségturizmus"* fogalma hazánkban még kevésbé elterjedt, ugyanakkor világviszonylatban az ágazat egyik legjelentősebb területe. Az iránta megnyilvánuló érdeklődés a turizmus nemzetközi piacán nem újkeletű, hiszen egyfelől a természetgyógyászat eredményeinek újraélesztésével különleges terápiák állnak rendelkezésre, másfelől a wellness-mozgalom – mint egészséget megőrző, a teljes életstílust átfogó terápia – iránt nagy az érdeklődés. Az egészségturizmus szerepe a jövőben várhatóan nem csökken, erre utal, hogy a wellness-utak értékesítése a turizmus egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatává vált. Az új értékrend éllovasai a fiatal középosztálybeliek, akik a turizmus ezen ága vendégkörének zömét alkotják. Céljuk a megelőzés, az egészséges életmód iránti igény, míg a fiatal, kisgyermekes családok többnyire az élményfürdőket keresik.

A rendezvény- és konferenciaturizmus tőkeigényes ágazat. A nemzetközi konferenciák kétötöde a speciálisan erre a célra kiépített kongresszusi központok szolgáltatásait keresi. A nemzetközi tapasztalatok szerint a rendezvény- és konferenciaturizmusba egy-egy ország csak hosszabb felkészülési periódus és viszonylag jelentős beruházások után képes sikeresen bekapcsolódni. A rendezvény- és konferenciaturizmus – a turizmus hagyományos ágaival szemben – ugyanakkor számos előnyt kínál, ezek közül kiemelendő, hogy a rendezvények többsége időben a turisztikai szezonon kívül esik, tehát biztosítja a szálláshelyek folyamatos lekötését, a kapcsolódó turisztikai programok eladhatóságát, illetve a rendezvényen résztvevők – a hazai, valamint a nemzetközi tapasztalatok szerint – az „átlagos" turistánál legalább háromszor többet költenek.

A turizmust befolyásoló egyéb tényezők a Tisza mentén

Az elérhetőség szempontjából a Szolnoktól délre eső területek a Tisza mindkét partján kedvező helyzetűek. Kivételt kunszentmártoni, tiszazugi terület jelent, amelynek gyenge mutatóit az elérhetőségében rejlő nehézségek egyik következményeként értelmezhetjük. A Tisza mente megközelíthetőségét az M5 autópálya biztosítja, ezenkívül több nagyforgalmú, országos jelentőségű főút is szerepet játszik elérhetőségében – ki kell emelnünk a 4-es, 44-es, 47-es és a 442-es, valamint az 5-ös főutakat. A települések egymás közötti kapcsolatteremtését alacsonyabb rendű közutak biztosítják. A térség vasúthálózata közepes ellátottságú, Szolnok és Szeged központból indulnak ki a fővonalak – hangsúlyoznunk kell a Szolnok–Kiskunfélegyháza, a Szolnok–Szentes–Makó, a Szeged–Hódmezővásárhely, a Kunszentmárton–Lakitelek, és a Kiskunfélegyháza–Szentes vonalak fontosságát. A térségben Szolnokon, Hódmezővásárhelyen és Szegeden működnek repülőterek, melyek polgári és sportrepülésre alkalmasak.

Az elmúlt 4–5 évben a térségben *a gasztronómiához kapcsolódó szolgáltatások* színvonalának fejlődése jelentős volt, ez kedvezően hatott a vendéglátás színvonalára is. Ugyanakkor hiányosságok tapasztalhatók a promóció, a külföldiekre koncentráló vendéglátás (többnyelvű étlapok között a meglévő angol és német nyelvűek mellett a lengyel, szerb és román nyelvűek hiánya), az éttermek kínálata (pl. tájjellegű ételek), a tájjellegű, magyar borkultúra terjesztése, valamint a vendéglátóegységek berendezése területén is.

Az *üzletek, kereskedelmi egységek* száma alapján kedvezőnek tekinthetjük a térség helyzetét. Az üzemanyagtöltő állomások térbeli elhelyezkedése és színvonala szintén kedvező és szinte minden, nagyobb idegenforgalmat bonyolító településen található folyamatosan nyitvatartó élelmiszerbolt, illetve nyújtott nyitvatartással üzemelő szolgáltató egység is.

A szolgáltatások színvonala azonban nem írható le csupán a turistákat kiszolgáló műszaki létesítményekkel, annak *a lakosság nyelvismerete* is része. Az országos mutató szerint a lakosság 12%-a beszél valamilyen idegen nyelvet. Ez a térségben mindössze 10%, amely a turizmusfejlesztésnek jelentős akadálya lehet – holott térség lakosságának döntő többsége fontos kiegészítő tevékenységnek tartja a vendégek fogadását, tehát sokan felismerik a turizmusnak a gazdaságélénkítésben betöltött jelenlegi vagy potenciális szerepét. A *pozitív attitűdöt* támasztja alá az is, hogy a válaszadók a turizmusnak jóval több előnyét, mint hátrányát látják, illetve a turistákkal kapcsolatba kerülő helybeliek – elhanyagolható számú kivételtől eltekintve – kapcsolatukat jónak értékeli a vendégekkel. A turizmus fejlesztése érdekében legtöbben saját maguk is vállalnának feladatot, a megkérdezettek csaknem fele akár többfélét is. Szükséges, hogy már az általános iskolában helyismereti képzést kapjanak a tanulók, amely kialakítja a meglévő helyi vonzerők tudatosulását és a fogékonyságot a turizmus és a vendégfogadás iránt.

A térség *turisztikai intézményrendszere* sokszínű, önkormányzati szövetségeket, különböző kistérségi, illetve megyei szerveződéseket és régiószintű turisztikai feladatok betöltésével megbízott szereplőket egyaránt magában foglal. Az állami turisztikai intézményrendszeren túl az elmúlt években szép számban alakultak külön-

böző kistérségi, illetve más tematikus egyesületek is. Előbbiek egy-egy kisebb terület, néhány önkormányzat összefogása útján jöttek létre az adott térség komplex területfejlesztése érdekében. Utóbbiak célja egy-egy turisztikai termék harmonikus fejlesztése, kialakítása, piacra jutásának segítése, értékesítési rendszerének kialakítása (például falusi turizmus egyesületek, Tiszáért Alapítvány).

Ugyanakkor fontos lenne a polgármestereket tömörítő *turisztikai tanács* működtetése, amely fórumot teremtene a turisztikai fejlesztések és az ahhoz kapcsolódó – elsősorban az országhatáron túlra irányuló – marketing tevékenység összehangolásának. A turisztikai tanács mellett szükséges egy turisztikai tanácsadó testület, amelyben helyet kap minden érdekelt település turisztikai szakmai képviselője, a kamarák, valamint a turisztikai egyesületek delegáltjai.

Az információ, mint kínálati elem egyik igen fontos vetülete a potenciális látogatók utazás előtti informálása. A térség megcélzott turisztikai piacait ismerő, és széles kapcsolatrendszerrel rendelkező szakember(ek) megbízásával vagy alkalmazásával lehet ezt a feladatot hatékonyan ellátni. Az informálás legfontosabb formája a vásárokon, kiállításokon való részvétel.

A térségbe érkező turisták információval való kiszolgálása érdekében jelenleg a Tourinform irodák és több non-profit jellegű idegenforgalmi szervezet működik. Ugyanakkor a térség információs helyzetét elemezve kiemelendő, hogy a térség turisztikai kitáblázottsága, a vendégtájékoztató, -irányító rendszerek színvonala jelenleg nem megfelelő, viszont az utóbbi időben egyre több térséget, települést bemutató kiadvány született. Ezek nagy része ma már 2–3 három nyelven is elkészül. Szerepük mind a vendégérkezés előtti, mind az azutáni időszakban jelentős.

A kínálat helyzetét elemezve *összefoglalóan megállapíthatjuk*, hogy a térség színes vonzerő-palettával rendelkezik, azonban ennek jelentős része csak helyi vagy legfeljebb regionális szintű vonzással bír. Azok az elemek, amelyek nagyobb hatókörrel rendelkeznek (pl. a gyógyhatású vizek) nincsenek megfelelően kiépítve, így hatósugaruk nem növekedhet.

A fejlesztés során a térség – vonzerőinek jellegéből adódóan – a jövőben alapvetően a belföldi turizmus célpontja lehet, s a fejlesztéseknek elsősorban a meglevő vonzerőn kívüli egyéb kínálati elemek megteremtésére kell irányulniuk (például a szálláshelyek kialakítása, a településkép javítása, szabadidős programok szervezése stb.). Ugyanakkor a vonzerő-hatás növelése is szükséges. Ennek módja *az összefogás* lehet, vagyis olyan – több elemet is magában foglaló – közös termékek kialakítása, amelyekért külön-külön ugyan nem, de együttesen már érdemes egy adott területre utazni. Érdemes *a rendezvényturizmus* lehetőségeivel is foglalkozni, hiszen a konferenciáknak helyszínt adó településeken növekednek a közvetlen és közvetett adóbevételek. Minden egyes rendezvény új ismereteket és kapcsolatokat jelent a témául szolgáló tudományág, gazdasági, művészeti és kulturális terület számára, hozzájárul annak nemzetközi hírnevéhez és elismertetéséhez. A rendezvény hatása tehát mindig jelentősen túlmutat a turizmus keretein.

A Tisza mente idegenforgalmi *jövőképe* – víziója – a következőképpen foglalható össze:

A helyi erőforrásokra épülő, de azokat túlzott mértékben ki nem zsákmányoló, mind a hazai mind a külföldi turisták igényeit kielégítő, diverzifikált idegenforgalom

megteremtése, amely a kiemelten figyelembe vett természeti értékek mellett a társadalmi-gazdasági-kulturális értékekre is alapoz olyan módon, hogy az a helyi lakosság számára az életkörülményekben javulást hoz és új munkahelyeket teremt.

A stratégia fő elemei a következők:

- A helyi erőforrások felhasználása;
- A természeti és épített környezet kizsákmányolásának elkerülése;
- Mind a hazai, mind a külföldi turisták igényeinek kielégítése;
- Több lábon álló idegenforgalom kialakítása.

A fejlesztés alapcélja tehát kettős: egyrészt törekedni kell arra, hogy az idegenforgalom révén máshol megtermelt jövedelmek kerüljenek felhasználásra a Tisza mentén, mivel ez biztosítja a terület gazdagságának anyagi értelemben vett növekedését. Ugyanakkor arra is nagy figyelmet kell fordítani, hogy a megyében élők, mind lakóhelyükön, mind attól távolabb megfelelő rekreációs lehetőségeket találjanak.

IRODALOM

Csordás L. 2000: Turisztikai alprogram a Tisza mentén (összefoglaló). *Tisza-vidék kutatás-fejlesztési program. 15.* Kecskemét. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet.

Dávid L. (szerk.) 2003: Tisza folyó hullámtere és a kapcsolódó települések (Kisköre-D-i országhatár) turisztikai koncepciója, stratégiai programja és operatív programja. *Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése.* Gyöngyös.

Michalkó G. 2003: A Tisza vízgyűjtőjének idegenforgalma. In: Teplán I. (szerk.) *A Tisza és vízrendszere* I. Budapest. MTA Társadalomkutató Központ: 133–145.

Süli-Zakar I. 2001: Az élő Tisza. *História* 2: 15–22.

Duray Balázs[1], *Nagy Imre*[2]

Fenntartható környezetvédelmi tervezés Békés, Békéscsaba és Gyula városokban

Bevezetés

A tanulmány szándéka megvizsgálni, hogy három város miképpen elégíti ki a fenntartható fejlődés környezetvédelmi szempontú kritériumait. A települések elkészült környezetvédelmi dokumentumain keresztül (Békés Város Környezeti Programja, 2003; Gyula Város Környezetvédelmi Programja, 2002; Békéscsaba Megyei Jogú Város Környezetvédelmi Programja, 2002) lehetőség nyílik az adott város környezetvédelmi tevékenységének, terveinek, céljainak az összehasonlítására, a főbb prioritások megállapítására. Mivel a vizsgálatba vont települések közigazgatási határai egymással szomszédosak és fontos térszervező szerepük is van, ezért a környezetvédelem irányába tett lépéseik túlmutatnak a település határain. A környezetvédelmi aktivitásuk egymás fejlesztéseit különböző mértékben befolyásoló törekvésekké válnak.

Fenntartható fejlődés

A fenntartható fejlődés számos definíciójának értelmezésén és a meghatározással kapcsolatos szakmai viták elemzésén túl (WCED, 1987; Rioi Egyezmény, 1992; EU Fenntartható Fejlődés Stratégia, 2001; Ötödik Környezetvédelmi Cselekvési Program, 1999; Amszterdami Egyezmény, 1999), általánosságban megállapítható, hogy a fenntartható fejlődés olyan multidimenzionális folyamat, amely magában foglalja a környezeti, társadalmi, gazdasági, politikai-intézményi fenntarthatóság alapelveit.

Jelen tanulmány célja a fenntartható fejlődés környezeti-szempontú elvei gyakorlati alkalmazásának, azaz a *„fenntartható környezeti tervezésnek"* vizsgálata lokális viszonylatban, más szóval érvényesülnek-e a fenntartható fejlődés környezeti szempontú elvei és beszélhetünk-e helyi „fenntartható környezeti tervezésről".

A „fenntartható környezeti tervezés" napjaink legfontosabb feladata a gazdasági növekedés káros környezeti hatásainak csökkentése, a környezetkímélő infrastrukturális ellátottság kiterjesztése, valamint megfelelő erőforrás-gazdálkodás és hulladékkezelési stratégia kidolgozása. A feladatok elérésére irányuló alapvető környezetvédelmi prioritások egyrészt az alapszolgáltatások javítása (vízellátás, egészségügy, energiaellátás, hulladékkezelés), másrészt a hulladék káros környezeti hatásainak csökkentése. Más megközelítésből a „fenntartható környezetvédelmi tervezés" célja és előnyei a területfejlesztési tervek lehetséges környezeti hatásainak szisztematikus vizsgálata és a káros hatások csökkentése, a környezeteti hatások térbeli és időbeli

[1] Duray Balázs, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály
[2] Nagy Imre, tudományos osztályvezető, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály

megállapítása, kezelése, valamint a fenntarthatóság környezeti elveinek érvényesítése a különböző tervezési folyamatokban. A folyamatos ellenőrzés révén a káros hatások mérsékelhetők és a közösségi részvétel erősíthető (Sheperd, 1998).

Lokális-környezetvédelem

A környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény célja az ember és környezete harmonikus kapcsolatának kialakítása, a környezet elemeinek és folyamatainak védelme, a fenntartható fejlődés környezeti feltételeinek biztosítása. E cél érdekében, a törvény Nemzeti Környezetvédelmi Program (NKP)[3] és erre alapozott regionális, megyei és települési környezetvédelmi dokumentum elkészítését írja elő. Az NKP prioritásai már számos nemzetközi környezeti szempontú terv és program fenntarthatósággal kapcsolatos elveit, ajánlásait, valamint célkitűzéseit magukban hordozzák (Közép- és Kelet-Európai Környezeti Intézkedési Terv, 1993; Bulla, 1993).

A törvény és az NKP az ország egész területére érvényes, általános célkitűzéseket és feladatokat határoz meg. E céloknak történő megfelelés, valamint a szemléletmód és problémakezelés irányelveinek való megfelelés feltétele, hogy minden egyes települési önkormányzat saját környezeti filozófiával rendelkezzen.

Az NKP szempontjainak alkalmazása révén a „fenntartható környezeti tervezés" elvei, továbbá egy adott település környezeti filozófiája, a *települési környezeti programokban, akciótervekben* fejeződik ki. Mivel egy-egy környezeti probléma többnyire helyben alakul ki és ezek megoldására irányuló feladat- és eszközrendszer minden településen a helyi sajátosságokat követik ezért a helyi környezetvédelmi prioritások, vagyis a környezeti filozófia is csak lokális viszonylatban állapítható meg. A problémák, konfliktusok kezelése csak a helyi önkormányzat és partnerei (gazdálkodók, civil szervezetek, lakosság) bevonásával történhet meg. Az irányítási, támogatási és ellenőrzési rendszer, valamint a koordináló szerep pedig az igazgatás magasabb szintjén kell, hogy megvalósuljon.

Egy-egy település környezeti tervezése túlmutat a közigazgatási határokon, számos esetben bizonyos célok (úthálózat, levegő-, vízminőség stb.) csak településközi kooperációval, hatékony együttműködéssel valósíthatók meg. A települések társadalmi, gazdasági és politikai folyamatai egymásra is kihatással vannak.

Bármilyen terv, legyen az fejlesztési koncepció, stratégia vagy programozás, központi eleme egy akcióterv kidolgozása és bevezetése. Ilyen cselekvési terv a 2001-2010 időszakra vonatkozó VI. Környezetvédelmi Cselekvési Program és annak módszertani ajánlásában szereplő Local Agenda 21 (LA21) is, amely egy széles nemzetközi megegyezéssel készített, a fenntartható tervezést alapelvként kezelő dokumentum, a lokális célok megfogalmazására, valamint azok stratégiai feladatokkal és programozással történő kezelésére (Aalborg Charter, 1994)

A Local Agenda 21 az 1992-es riói konferencián megfogalmazott Agenda 21 „Feladatok a XXI. századra" című ajánlás helyi szintre vonatkozott fejlesztési do-

[3] 83/1997 (IX.26.) OGY határozat az Első Nemzeti Környezetvédelmi Program elfogadásáról (NKP-I) (1997–2002)

kumentuma. Ebben már szerepel az a kikötés, miszerint minden helyi önkormányzatnak el kell kezdeni a lakosság tájékoztatását, illetve ki kell dolgoznia egy helyi környezetvédelmi cselekvési programot. Ennek továbbfejlesztett változata a Local Action 21 cselekvési terv, amely a következő tíz évre már konkrét intézkedéseket jelent a közös javak megőrzése mellett fenntartható helyi közösségek és városok megvalósítása érdekében.

Szintén a Local Agenda 21 folyamatot hivatott támogatni az Európai Unió szakértői csoportja által 1996-ban kiadott „Európai Fenntartható Városok" c. dokumentuma (Európai Fenntartható Városok, 1996). A jelentés számos, a fenntartható városfejlesztés alapelveit alátámasztó javaslattal szolgál.

Az EU-politika város-központú szemléletmódját kívánták erősíteni azok a beszámolók, amelyek már konkrét stratégiákat is tartalmaztak (Urban Agenda, 1997; Sustainable Urban Development, 1998).

Fontos megjegyeznünk, hogy az LA21 nem egy környezetvédelmi program, hanem komplex programozás, amely a helyi akciótervek egyenletes és szisztematikus bevezetését tekinti fő feladatául. Célja, hogy megfelelő konszenzussal és az érdekeltek hatékony részvételével, a város és az ott élő népesség léte fenntarthatóbbá váljék.

Bár a vizsgált városok egyike sem tagja a „Fenntartható Városok"-nak (Békéscsaba az Egészségügyi Világszervezet által alapított projektnek, az „Egészséges Városok"-nak a tagja), elemzésünkben mégis az általuk elfogadott Local Agenda 21 dokumentumának elveit vesszük alapul.

Békés, Békéscsaba, Gyula városok környezeti programozásának sajátosságai

A vizsgálatba vont három város, Békés, Békéscsaba és Gyula, egy-egy újonnan létesült statisztikai kistérségi társulás központjai. Települési funkcióik több szempontból is eltérnek egymástól. Békéscsaba, mint megyeszékhely magas szintű városi funkciókkal is rendelkezik, sokoldalú, elsősorban gazdasági, közlekedési, irányítás-szervezési és kulturális központ, ugyanakkor néhány megyei szintű ellátó rendszer Gyula városában található meg, mely elsősorban idegenforgalmi-üdülési, egészségügyi, irányítás-szervezési és kulturális centrum. A különböző fejlesztési tervek alapján Gyula, mezővárosi funkciója mellett, elsődlegesen fürdővárosként határozza meg magát. Békés egyszerűbb funkcióösszetételű, bolygóváros-jellegű településnek tekinthető.

A törvény 47.§ (1.) és az NKP számos hasonló célkitűzést, részfeladatot fogalmaz meg, a települési környezetvédelmi program törvény által említett kötelező tartalmi részei jól beleilleszthetők az NKP hasonló fejezeteibe. Vizsgálataink során az NKP lokális szinten is megoldható fejlesztési prioritásait vettük számba.

Mindhárom környezetvédelmi dokumentum egy jól strukturált, az OECD irányelvhez (terhelés–állapot–válaszintézkedés) igazodó problémakezelési módszert alkalmaz (ok–hatótényező–környezet állapota–probléma–cél–megoldás).

A vizsgált dokumentumok, számos fejlesztési elképzelés megfogalmazásával, túllépnek a törvény általi kötelezettségek teljesítésén. Békéscsabán ilyen területek: a termálvíz felhasználása, a természeti értékek védelme, a közterület tisztántartása, a bányagödrök rekultivációja, Gyulán az árvíz-, talajvíz védelem, az optimális területhasználatra való törekvés, mindhárom város esetében a helyi értékvédelem, az allergén növények irtása, a környezeti információs rendszer és a környezeti tudatra nevelés.

Békésnek 16, Békéscsaba városának 18, míg Gyulának 24 programja gondoskodik a települések környezetének védelméről. A legtöbb program, mindhárom településen, a vizek és a települési környezet védelmére irányul. Ennek egyik oka az NKP konkrét, számszerűsíthető céljaihoz való igazodás[4], másrészről pedig nem különíthetők el egyértelműen az egyes célok teljesítésére irányuló feladatok. A települési környezet védelme egyfajta integrált operatív programozást jelent, itt kapcsolódik egymáshoz a legtöbb feladat és program. Egyszerre jelennek meg a helyi közlekedésszervezés programjai, a zöldterület- és a hulladékgazdálkodással kapcsolatos tennivalók, valamint a zaj-, rezgés- és légszennyezés elleni védelem feladatai.

Békéscsabán az ivóvízellátásra és kommunális szennyvízkezelésre vonatkozó feladatok többnyire jól struktúráltan jelennek meg a programokban, Gyula esetében ez kevésbé jellemző, ahol a szennyvíz és csapadék-elvezető rendszerek kiépítését csak közvetetten érinti a környezeti állapot felvételezését szorgalmazó program. Csak pontos adatgyűjtés, elemzés és értékelés után tehetők konkrét javaslatok ilyen infrastrukturális beruházásokra. A szennyvíziszap komposztálására vonatkozó feladatok sem jelennek meg. Lényeges pontjai ugyanakkor a gyulai programozásnak a nyárfás szennyvíztisztításra vonatkozó tervek. Ezáltal megmaradna és a tapasztalatok átadása révén, jó propagandát kapna napjaink egyik legkörnyezetkímélőbb szennyvíztisztítási alternatívája.

Békéscsabán külön fejlesztési program foglalkozik a környezetbarát infrastruktúra kiépítésével (közcsatorna-hálózat kiépítése és a rákapcsolódások számának növelése).

Fontos része az NKP-nak az emberi egészség védelmére irányuló célkitűzések valamennyi részfeladata, amelyek közül a 3. pont utal az ivóvizek arzéntartalmának, bakterológiai fertőzöttségének és a nitráttartalom csökkentésének szükségességére. Erre a feladatra szintén nem vállalkozik egyik dokumentum sem, annak ellenére, hogy 0,03-0,01 mg/l közötti koncentrációjú arzéntartalmú vízzel ellátott településekről van szó, arzénmentesítésüket pedig 2009 végére meg kell oldani[5].

A hulladékgazdálkodással kapcsolatos cselekvési tervek száma mindhárom városban lefedik a szelektív hulladékgyűjtésre, a lerakók műszaki felújítására, a hulladék kezelésére, ártalmatlanítására irányuló feladatokat, a vizsgálatok idejében azonban egyik településen sem készült még el a helyi hulladékgazdálkodási terv.

A levegőtisztaság-védelmi kérdések megoldását mind a három település, elsősorban, a közlekedési helyzet javításával kívánja elérni.

[4] A települési csatornázottság, a szennyvíziszapok ártalmatlanítása, a lefolyás-szabályozás szükségessége, valamint a kommunális hulladék mennyiségére, minőségére, kezelésére, a szelektív hulladékgyűjtésre és a levegőszennyezésre vonatkozó szabályozások

[5] 201/2001. (X.25.) Kormányrendelet az ivóvíz minőségi követelményeiről és az ellenőrzés rendjéről

Bár a NKP-ban külön nem jelenik meg, a törvény mégis előírja, hogy a helyi környezetvédelmi programok elkészítésénél külön hangsúlyt kapjon a település energia-gazdálkodására vonatkozó tervezés. Csak a békéscsabai dokumentum foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, amelyben a 15 sz. program gondoskodik a város hatékony energiapolitikájának kialakításáról és megvalósításáról, az alternatív energiaforrások hasznosításának lehetőségeiről.

Békéscsaba és Békés esetében nagyobb számban találhatók meg a természet védelmére irányuló programok, míg Gyula vonatkozásában főként csak erdőtelepítési feladatok fordulnak elő, illetve az Élővíz-csatorna és a természetes vizek környezetének rendbetétele kapcsán jelennek meg ide kapcsolható programelemek.

A gyulai tervezésből hiányoznak az élőhely-védelemre, az engedély nélküli felszín alatti vízkitermelésre vonatkozó, valamint a fürdőjárványok veszélyességének csökkentését kezelő programok. Ez utóbbi hiányosság Gyula fürdővárosi funkciójából adódóan is külön hangsúlyt érdemel.

Békés, Békéscsaba és Gyula környezetvédelmi dokumentumaiban egyaránt az Élővíz-csatorna természetes állapotának fenntartását célzó programok szerepelnek a legnagyobb nyomatékkal. A három városon áthaladó és azokat összekötő vízfolyás, természetes ökológiai folyosóként, rekreációs, táj- és városképi, valamint agrár funkciókat tölt be. A feladat fontosságát és a három település összefogásának szándékát mi sem jelzi jobban, minthogy összesen öt program, és ezek nyolc alprogramja foglalkozik a problémával. Kiemelik a vízpótlással kapcsolatos együttműködés és egyeztetések szükségességét, az illegális szennyvízbevezetések és szennyvízszikkasztók felszámolását, a vízkivételek ellenőrzését, a csatorna környezetének rendezését.

Gyula és Békéscsaba kiemelten foglalkozik az idegenforgalommal és a rekreációs lehetőségek körének kiszélesítésével. Békéscsabán fontos cél a felhagyott bányagödrök igényes szabadidő központtá alakítása, a környezeti kockázatok felszámolása és komplex idegenforgalmi, rekreációs együttműködés kezdeményezése a szomszédos településekkel. Mindez tájrehabilitációt, az idegenforgalmi infrastruktúra kiépítését és a sporthorgászat fejlesztését jelenti. Gyulán külön program foglalkozik az idegenforgalommal és a környezeti filozófia meghatározásával, ennek érdekében két alprogramja a környezeti zajterhelés és a belterületi állattartás szabályozása révén, a bűzszennyezés csökkentését fogalmazza meg.

A vizsgálatba vont városok mindegyike küszködik a belterületi állattartás problémájával, amit külön programmal szándékoznak kezelni. Gyulán az idegenforgalom és a környezetállapot kapcsolatrendszerének vonatkozásában alprogramként, Békéscsabán külön programként próbálják az állattartási tevékenységet a külterületekre költöztetni. Békésen tipikus háztáji gazdálkodási forma az állattartás. Az ebből származó bűzszennyezést csak a vonatkozó törvényi szabályozások következetes betartatásával, folyamatos ellenőrzéssel és szankcionálással tudják csökkenteni.

Mindhárom településen külön program szól az allergén gyomok irtásának szükségességéről, a pollenmentesítésről.

A gazdag békéscsabai termálvízkészlet megóvása és ésszerű, környezetkímélő hasznosítása a célja a 6.1. programnak, amellyel megvalósulhatna az évtizedek óta tartó probléma, a termálvíz energiájának hasznosítása területén.

További programok foglalkoznak még a levegő, föld, zaj- és rezgés elleni védelemmel, valamint a környezetbiztonság, a környezetvédelmi információs rendszer és a környezeti tudatosság problémaköreivel.

Több program, a tervezők szándéka szerint, egyszerre több problémát is kezel, ez a fennálló szinergikus viszony pedig a fenntartható stratégiai tervezés egyik alapelve. A települések közlekedésének optimális megszervezése egyszerre jelent megoldást a levegőtisztaság, a település környezetének és az emberi egészség védelmének szempontjából. A zöldterület-gazdálkodással kapcsolatos programok ugyanakkor orvosolják a természetvédelmi és településkörnyezeti problémákat is. A kommunális hulladékkezelés és megfelelő hulladékgazdálkodási terv egyszerre település-környezeti és földvédelmi kérdés is. A békéscsabai környezetvédelmi programozásban szereplő környezetbarát infrastruktúra kiépítése szintén településkörnyezeti feladatokat lát el, a burkolt utak számának növelésével levegőtisztaság védelméről gondoskodik, de a közcsatorna-hálózat fejlesztése révén az ivóvízellátást is és közvetve a belterületi állattartásból származó környezeti károkat is mérsékli.

A programozás struktúráját tekintve fontosnak tartjuk megjegyezni, a békési környezetvédelmi program bizonyos hiányosságait. Bár a dokumentum világosan felsorolja a programkiválasztás kritériumait és a prioritások meghatározásának módszereit, azok alkalmazása mégsem minden esetben történik meg. A cselekvési terv nehezen realizálható az egyes intézkedések, projektek lebonyolításáért felelős intézmények, illetve a lebonyolításhoz szükséges költségek és források megnevezése nélkül. A fentebb említett átfedések és kapcsolódási pontok miatt a projektek környezeti elemenkénti kidolgozása könnyen torz, esetenként a hatékonyságot gyengítő logikai, ok-okozati problémákkal járhat.

Az együttműködés szükségessége

A városlakók környezetének minősége alapvetően a településen élők és a városban letelepedő gazdasági egységek mindennapi tevékenységétől függ. A környezeti rendszer komplex hatásmechanizmusai és a három város térbeli közelsége is *a térség népességének közös környezetvédelmi aktivitására hívja fel a figyelmet.* A vizsgálatba vont három település csak közös együttműködéssel oldhat meg bizonyos környezeti problémákat, ami által a térség biológiai sokszínűségének megőrzése, a fenntartható fejlődés feltételeinek megteremtése, valamint vonzó környezet biztosítása valósítható meg az ott élők számára.

Megítélésünk szerint az Élővíz-csatorna az a tájelem, amely a Békés megye igazgatási és földrajzi súlypontjának tekinthető Gyula, Békéscsaba, Békés városegyüttest kapcsolja össze. A csatorna vízminőségének, vízmennyiségének és környezetének megőrzése, valamint ésszerű használata ezért csak a három település hatékony, koordinált részvételével valósítható meg.

E stratégiai céloknak csak jól kidolgozott, operatív, hatékony és reális programozás felel meg. Véleményünk szerint a jövőben készülő hasonló tervezési dokumentumokban nagyobb hangsúlyt kellene kapniuk a közös cselekvési terveknek, az egymást segítő, összhangban működő és ellenőrizhető projekteknek.

Elsődleges cél – a társadalmi és gazdasági összefüggések szem előtt tartásával – a természetes környezet megőrzése, méltányos és igazságos politikai megoldások a környezeti, társadalmi, gazdasági ügyekben A fenntartható városi környezetirányítás eddigi hiányosságainak leküzdésére, az LA21-et mindössze néhány tagállam intézményesítette és építette be a megfelelő törvényeibe, alkalmazása ugyanakkor kitűnő alapot adhat egy mindent átfogó, fenntartható tervezésnek, illetve bizonyítottan alkalmas a szakemberek, a döntéshozók és a civil szféra közötti érdekegyeztetésekre is.

IRODALOM

Bulla M. 1993: Feladatok a XXI. századra. *Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia dokumentumai.* Budapest. Föld Napja Alapítvány.

Sheperd, A 1998: *Sustainable Rural Development.* London. Macmillan Press, LTD.

Amszterdami Egyezmény. 1999: Entry into force of the Amsterdam Treaty on 1 May - Amendment of legal bases IP/99/269 Brussels.

Békés Város Környezeti Programja. 2003–2008. 2003, Békés.

Békéscsaba Megyei Jogú Város Környezetvédelmi Programja. 2002, Békéscsaba.

Charter of European Cities and Towns Towards Sustainability. (The Aalborg Charter), Aalborg 1994.

EU Fenntartható Fejlődés Stratégia. (A Sustainable Europe for a Better World: An European Union Strategy for Sustainable Development) 2001, Brussels Európai Bizottság 264 final.

Európai Fenntartható Városok. (European Sustainable Cities Report) 1996: Expert Group on the Urban Environment, European Commission Directorate General XI Environment, Nuclear Safety and Civil Protection Brüsszel.

Gyula Város Környezetvédelmi Programja. 2002, Szeged.

Közép- és Kelet-Európai Környezeti Intézkedési Terv. 1993, Luzern.

Ötödik Környezetvédelmi Cselekvési Program. (Towards sustainability – A European Community Programme of policy and action in relation to the environment and sustainable development) 1999 Official Journal of the European Communities No. C 138/7.

Rioi Egyezmény. (Convention on Biological Diversity) 1992, Rio de Janeiro.

Sustainable Urban Development in the European Union. 605 Európai Bizottsági Jelentés 1998.

Towards an Urban Agenda in the European Union. 197 Európai Bizottsági Jelentés 1997.

WCED 1987: *Our Common Future*: Report of the World Commission on Environment and Development (Brundtland Commission). Oxford. Oxford University Press.

Raffay Zoltán[1]

A szolgáltatások környezeti hatásai, avagy környezetbarát-e a szolgáltató társadalom?

Átmenet az ipari társadalomból a szolgáltató társadalomba

Észak-Amerikában az 1970-es évek elejére, Nyugat-Európában mintegy fél-, egy évtizeddel később a tercier szektor vált a legtöbb ember munkaadójává és a szektor részesedése a bruttó hazai termékből meghaladta az 50%-ot. Bell 1973-ban megjelent *The Coming of Post-industrial Society* című művében az észak-amerikai társadalmak átalakulását írta le, de megállapításai azóta a többi fejlett piacgazdaságra és a kelet-közép-európai átmeneti gazdaságokra is érvényesnek bizonyultak.

Elméletileg az ipari társadalomból a szolgáltató társadalomba való átmenet pozitív hatással van a Föld környezeti állapotára, mert a szolgáltatások az iparnál kevesebb erőforrást vesznek igénybe és kevésbé szennyezik a környezetet. *Mai környezeti problémáink alapvetően az iparosodással függnek össze* (Ellger–Scheiner, 1997). A preindusztriális társadalmak alacsony hatékonyságú eszközeikkel és viszonylag alacsony szintű fogyasztásukkal kevésbé terhelték környezetüket, mint a későbbi ipari társadalmak (amelyek intenzív nyersanyag-kitermelésükkel és termékelőállításukkal 1950 óta több ásványi anyagot használtak fel, mint az emberiség összesen az azt megelőző évezredekben).

Sokáig a társadalmi-gazdasági fejlődés mérésére a bruttó nemzeti termék, a mennyiségi növekedés szolgált, a siker mértékegysége a kibocsátás volt. Az ipari társadalom termelési folyamataira alapvetően az egyirányú termékáramlás, a nyitott termékpályák jellemzőek (Sántha, 1996), a nyersanyagok jelentős része hulladék formájában halmozódik fel, a Föld öntisztuló képességét meghaladó mennyiségben. A Föld jövőjét vizsgáló korábbi tanulmányok (például a Római Klub jelentései) még a rendelkezésre álló nyersanyagok szűkösségében látták az emberiség jövőjét fenyegető fő veszélyt, ma a környezet szennyezése mellett a hulladék mennyiségének növekedése is komoly globális problémának tűnik (Ellger–Scheiner, 1997).

A szolgáltató társadalom nem azonos a posztindusztriális társadalommal, mivel az anyagi javak termelése és elosztása még mindig a meghatározó tevékenységi forma és értéktermelő, és az ipar háttérbe szorulása korántsem abszolút, hanem csak relatív értelemben figyelhető meg: a termelési volumen növekedése mellett csökkent az ipar részaránya a foglalkoztatásból és a nemzeti jövedelemből. Az 1. táblázatban foglaljuk össze Illeris nyomán az ipari és a szolgáltató társadalom közti fő különbségeket, a szolgáltató társadalom ismérvein belül dőlt betűvel kiemelve azokat a hatótényezőket, amelyeknek jelentős környezetterhelő hatásuk lehet az utazási, illetve szállítási igények megnövekedését előidézésével.

---

[1] Raffay Zoltán, tudományos munkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet

1. táblázat. Az ipari és szolgáltató társadalom közötti legfontosabb különbségek

Ipari társadalom	Szolgáltató társadalom
Tömegtermelés	Differenciált termelés
Hosszú termékszériák	Rövid termékszériák
Szabványosítás	Rugalmasság és komplexitás
Méretgazdaságosság	Tevékenységikör-gazdaságosság
Legfontosabb termelési tényező a tőke	Legfontosabb termelési tényezők a tudás és kreativitás
Legfontosabb funkció az árutermelés	Legfontosabb funkciók a fejlesztés, tervezés, vezetés és marketing
Költségminimalizálás	Minőségmaximalizálás
Árverseny	Termékverseny (minőség, szolgáltatás, alkalmazkodás a vásárlói igényekhez)
Stabil és homogén piacok	*Változó és szegmentált piacok*
Nemzeti piacok	*Nemzetközi piacok*
Tömegfogyasztás	*Egyedi fogyasztás*
Monoton rutinmunka	Automatizálás
Alap-végzettség	Magas szintű és diverzifikált képzettség
Munkakörönkénti specializáció	Munkakörök gazdagodása
Szabványosított munkaerőpiac	Rugalmas foglalkoztatottság
Hierarchikus szerveződés	Gyengébb hierarchia, hálózati szerveződés
Vertikális integráció	*Alvállalkozók igénybevétele, externalizáció*
Nagyvállalatok	*Kis- és középvállalatok, leányvállalatok*
Nemzetállamok	*Nemzetközi együttműködés, helyi és regionális önkormányzat*
Munkamegosztás személyek között	*Munkamegosztás cégek között*

Forrás: Illeris, 1989.

Bár a tercier szektor szerepe a foglalkoztatásban és értéktermelésben a fejlett piacgazdaságokban évtizedek óta, *Magyarországon* pedig mintegy egy évtizede meghaladja a primer és szekunder szektorét, *a szolgáltatások környezetre gyakorolt hatása még mindig mérsékeltnek tűnik*: kisebb a helyigényük (földterület és épület iránt), kevesebb fűtést és világítást igényelnek stb. Németországban a szolgáltatások az összes energiafelhasználás mintegy tizedéért felelősek közvetlenül. A szolgáltató szektor hulladék-kibocsátása is alacsonyabb a termelő szektorokénál.

A feldolgozóipari termelés racionalizálása is a nyersanyag- és energiatakarékosság irányában hat. Az egy termékegység előállításához szükséges nyersanyag- és munkamennyiség egyre csökken, és még komoly tartalékok vannak e téren. Ugyanakkor a fogyasztói társadalmakban a termelés racionalizálása ellenére növekszik a hulladék mennyisége, a folyamatosan ösztönzött fogyasztás, a lerövidült termékéletciklusok és a termékek tervezett élettartama miatt, míg a hulladék mennyiségének csökkentésére tett intézkedések (*recycling*, újrahasznosítás) még csak kezdeti stádiumban vannak.

A szolgáltató társadalom környezeti hatásainak felmérésekor két további kérdés érdemel fokozott figyelmet: a szolgáltatások igénybevétele vagy *az önkiszolgálás problematikája*, illetve *a szolgáltatások és a közlekedés problémaköre* (Ellger–Scheiner, 1997).

A termelési tényezők közül az egyre drágább munkaerő és a relatíve olcsóbb anyagi inputok miatt a szolgáltatások igénybevétele helyett gyakran választják a fogyasztók (legalábbis a kevésbé tehetős rétegek) az önkiszolgálást (étterem helyett otthon étkezés, mosoda helyett otthon mosás stb.). Egyes kutatók (Skolka–Gershuny, idézi Illeris,1989) véleménye szerint szolgáltató társadalom helyett helyesebb „önkiszolgáló társadalomról" beszélni. A szolgáltatások „iparosítása" szükségszerűen a feldolgozóipari kibocsátás, főleg a csomagolóanyagok termelésének növekedéséhez, ezzel a hulladék mennyiségének gyarapodásához vezet. (Probléma lehet még, hogy kevesebb, koncentráltabb és ezáltal könnyebben kontrollálható szennyező forrás, például étterem vagy mosoda helyett nagyságrendileg több, ellenőrizhetetlen háztartás termel több hulladékot, gyakran szakszerűtlenül és pazarlóan bánva az erőforrásokkal.)

A szolgáltatások igazi környezetterhelő hatása azonban a közlekedés terén jelentkezik. A szolgáltatások voltaképpen a keresleti és a kínálati oldal közötti interakciók, és a szolgáltatások előretörése az interakciók számának, ezáltal a közlekedés volumenének a növekedéséhez vezet (beleértve az áru- és a személyszállítást is). Alacsony energiafogyasztásával a „telematikus társadalom" kevésbé terhelné a környezetet, de a valós közlekedést ma még a virtuális közlekedés nem váltotta fel számottevő mértékben.

A szolgáltatások közlekedés-gerjesztő hatása

A fent említett dezindusztrializációs folyamatok ellenére a modern termelési formák (outsourcing, JIT stb.) alkalmazásával az egyes országokon belüli és a nemzetközi *áruszállítás* volumene gyorsan növekszik. A termékek specializációja, differenciálódása, a személyre szabott termékek kisebb volumenben történő előállítása is a szállítás iránti igényeket növeli. A cégek igyekeznek a raktárkészletüket csökkenteni és inkább többször, kisebb volumenben rendelni a termeléshez szükséges inputokat, azaz a raktározás költségeit a beszállítók felé externalizálni. Az anyagmozgatás és -feldolgozás egyre bonyolultabb módszereinek megszervezését a telekommunikáció fejlődése teszi lehetővé.

Az anyagáramlások egyre összetettebb folyamatában főleg két szállítási mód, a tehergépjárművel történő *közúti szállítás* és a *légi szállítás* (a két legszennyezőbb módozat) *előretörése* figyelhető meg. A vasútnak nagy mennyiségű anyag szállítása esetén van csak előnye, de ez is egyre kevésbé jelentős. (Németországban az 1990-es évek végén az összes tonnakilométer kevesebb, mint 20%-a jutott a vasútra, és ez a szám csökkenő tendenciát mutatott.)

A világgazdaságban lezajló folyamatok közül az egyik legfontosabb az információ és a tudás szerepnek növekedése a termelési folyamatban és az értéklánchan. A nemzetközi szinten integrálódó termelési és elosztási rendszerek, amiben sokan a

globalizáció lényegét látják, térben egyenlőtlenül mutatkozó jelenségek. Az eltérő adottságú területek bekapcsolódása az információs gazdaságba az új információs és kommunikációs technológiákra, a modern világ jólétének és gazdasági növekedésének fő forrására épül (Breathnach, 2000). A döntéshozók között egyre növekvő számú interakciók egy része a fejlett távközlési technológiákon, rendszereken keresztül megoldható, de a kommunikációs folyamat java része, elsősorban, ahol a kommunikáció kölcsönös tanulási lehetőséget is kínál és számos esetben *a személyes találkozók továbbra is szükségesek maradnak*. Az informatika, akárcsak az ipari termelési rendszerek esetében, nem csak helyettesítheti a személyes utazásokat, hanem stimulálhatja is azokat.

A *turisztikai célú utazások* mellett (a turizmus, az „öngyilkos iparág" sok oldalról, közvetlenül és közvetve jelentkező környezetterhelés káros hatásai önmagukban is megérnének egy tanulmányt, amelyre itt terjedelmi okokból nem vállalkozhatok, de ezt már részletesen meg is tették mások – ld. Sántha, 1996), *az üzleti célú utazások növekedtek* a legdinamikusabban az elmúlt évtizedekben. Az üzleti célú utazások leggyakrabban igénybe vett közlekedési eszköze a személygépkocsi. Ugyan arányeltolódás figyelhető meg a nagysebességű tömegközlekedés (Intercity vonatok, repülőgép) javára a személygépkocsival szemben, de ez környezetileg nem feltétlenül előnyös jelenség, ugyanis a nagysebességű villanymozdonyok egy utasra jutó energiaigénye különböző műszaki okok miatt nem alacsonyabb a személygépkocsi esetében egy utasra jutó energiaigénynél.

A fogyasztói szolgáltatások környezeti hatásai

A fogyasztói szolgáltatások környezeti hatásai elsősorban szintén *a közlekedési szokások és igények megváltozásában* érhetők tetten. A háztartások és az őket kiszolgáló szolgáltatások közötti fizikai távolság növekedésével (a szuburbanizáció, illetve a vidékre költözés miatt a lakó- és munkahely szétválásával, illetve a közöttük levő távolság növekedésével, vagy a városlakók esetében a csak autóval megközelíthető városszéli bevásárlóközpontok megjelenése és igénybevétele a gyalogos távolságban lévő belvárosi kis üzletekkel szemben (Tények Könyve, 1998) bővül a személygépkocsi-forgalom, annak minden káros hatásával. Egyre több autó fut az utakon, és egyre kevesebben ülnek átlagosan egy autóban. A személygépkocsival történő utazások száma nem emelkedik nagymértékben, de a megtett utak átlagos hossza igen. Az autóval rendelkező háztartások pedig a szolgáltatások elérésére (például bevásárláshoz, kulturális események látogatásához) abban az esetben is a személygépkocsit veszik igénybe, ha tömegközlekedéssel is eljutnának céljukhoz. A közlekedés környezeti hatásait többnyire a különböző szennyező anyagok (CO, CO_2, NO_x) kibocsátásával mérik. A közlekedés káros környezeti hatásai azonban ennél szélesebb körben jelentkeznek (zajártalom, balesetek, építészeti és természeti értékek pusztulása stb.).

Összefoglalás

A tudásalapú szolgáltató társadalom elméletben óriási előnnyel bír a hagyományos ipari társadalommal szemben, ami a környezetvédelmet illeti. Ezeknek az előnyöknek a javát azonban ellensúlyozza a szolgáltatások igénybevételéhez szükséges utazások drámaian növekvő száma. Az információs technológiák helyettesítő hatása ma még csekélynek tűnik, a legtöbb szolgáltatási interakció még nem nélkülözheti a személyes találkozást. Sőt, a fejlett távközlési és informatikai megoldások olyan, korábban ki nem elégíthető igényeket is generálnak, amelyek az áru- és személyszállítás fokozódásához vezetnek.

Jelenleg még mindig alacsony hányadot képviselnek a szállítási költségek az összes termelési költségen belül. Magasabb enegiaárakkal és ökoadók bevezetésével lehetne növelni a régión belüli beszállítók versenyképességét, a régión belüli szolgáltatók igénybevételének ösztönzésével pedig csökkenteni a szolgáltatási célú utazások számát. A nagyvárosi területek terjeszkedésének korlátozása („*urban containment*", többek között a brit területfejlesztési politika hangsúlyos eleme) is esélyt jelent a környezeti terhelés csökkentésére. A legutóbbi időkig azonban a nagysebességű közlekedési rendszerek fejlesztése és az autópálya-építések élveztek prioritást a szolgáltatások nyújtásának és igénybevételének regionális szinten történő, kevesebb közlekedést igénylő szervezése helyett.

IRODALOM

Bell, D. 1973: *The Coming of the Post-Industrial Society*. New York: Basic Books; London. Heinemann.

Kereszty A. (szerk.) 1998: Bevásárlóközpontok telepítésének hatásai. *Tények Könyve – Zöld*. Budapest. Greger–Delacroix: 168–171.

Breathnach, P. 2000: Globalisaton, information technology and the emergence of niche transnational cities: the growth of the call centre sector in Dublin. *Geoforum* 31: 477–485.

Ellger, Ch. – Scheiner, J. 1997: After Industrial Society: Service Society as Clean Society? Environmental Consequences of Increasing Service Interaction. *The Service Industries Journal* 17/4: 654–579.

Illeris, S. 1989: *Services and Regions in Europe*. Brussels-Luxembourg: ESCS-EEC-EAEC.

Sántha A. 1996: *Környezetgazdálkodás*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.

4. Panel

Az átalakulás és a csatlakozás vesztesei – az esélyegyenlőség kérdőjelei az Alföldön

Szoboszlai Zsolt[1]

Panelvita-összefoglaló

„A jövő biztosabb, mint a múlt"

Ez a könyvcím (Morel, 1995) jutott eszembe akkor, amikor a legutóbbi Alföld konferenciánk ezen szekciójához érkezett hozzászólásokat, előadásokat megkaptam. A szociológus szerző elmélete szerint a helyes döntést társadalmi-gazdasági-területi és egyéb erőforrásaink[2] felhasználása határozza meg (lásd: *„puskapor-elmélet"*, Morel, 1995:104). Különösen igaz lehet ez a megállapítás akkor, ha a rendszerváltó évtized első Alföld-konferencia kötetének címére is rápillantunk: az „Alföldi út" kérdőjelei" (szerk. Timár J.). Már akkoriban is a foglalkoztatás, a munkanélküli lét, a roma társadalom, a tanyák és a belső migráció, valamint a normák és értékek változásai jelentették a vitában felmerült fókuszpontokat.

A harmadik évezred első Alföld-konferenciáján a klasszikus társadalomtudományi diskurzus témáit az *esélyegyenlőség* és az *esélyteremtés* szempontjainak figyelembevételével beszéltük át újra. Ez az uniós közpolitikai alapelv az, amely a kérdőjeleket csökkentheti, az „elmaradottság-másság" (Timár, 1994:4) tudatot és magatartást racionalizálhatja.

A szekció előadói között *Dövényi Zoltán* hozzászólásában az előbb említett leszakadt helyzetet elemezte történelmi (centrum–periféria viszonyok, illetve társadalmi túlélési stratégiák) aspektusban. *Béres Csaba* a szerves lokális és térségi fejlődésre, valamint a társadalom harmonikus fejlődésére, a kohézió igényére világított rá a „Regionális versenyképesség és a szociális kirekesztődés" című előadásában.

---

[1] Szoboszlai Zsolt, tudományos csoportvezető, MTA RKK ATI Társadalomkutató Csoport, Szolnok
Az összefoglaló megírásában segítséget nyújtott Szarvák Tibor, MTA RKK ATI, Társadalomkutató Csoport, Szolnok

A legutóbbi Alföld-konferencia kiemelten fontos témái között a *roma* résztársadalmi *csoportok problematikája* két hozzászólásban is megjelent. Mindkét tanulmányban fontos elem a felzárkózás, az adaptációs szakadékok szűkítésének lehetősége. Amíg *Jász Krisztina* a szocializációs színtereket elemezve fogalmazta meg a roma-nem roma csoportok közötti hidak jellemzőit, *Szarvák Tibor* az információs társadalom meggyökeresedésének esélyeit vizsgálta a roma csoportok körében.

A szekcióban ismételten jelentős helyet kaptak a munkanélküliség trendjeiről szóló tanulmányok, amelyekben veszélyként fogalmazódott meg a tartós leszakadás, a munkaerőpiacról való végleges kiszorulás képe. Amíg *Velkey Gábor* a tartós munkanélküliségről tartott vitaindító előadást, addig *Eké né Zamrádi Ilona* a hátrányos helyzetű kistérségek munkaerőpiacait mutatta be az Észak-Alföldön. Megállapításai közül kiemelhető az Alföld sajátos, *szekunder munkaerőpiaca*, amelyben a rosszul fizetett és kihasznált munkaerő néha irracionális ragaszkodását tárta fel a térségi munkahelyekhez. Ez a vonás gyökeresen *eltér a nyugati munkaerő-piaci modelltől*, az Alföld sajátossága tehát ismételten igazolást nyert. A munkaerőpiac mellett a téma egyik új megközelítése *Kovács Krisztina* nevéhez fűződik, aki a konferencián az alföldi munkanélküliségről szóló diskurzusba beemelte az *idegenellenesség* problémakörét is.

Az előadásokban felvetett kérdés összességében az, hogy a létező alföldi örökségünkkel miként tudunk elmozdulni a társadalmi-periféria létből. Befejezésül ennek kapcsán mindenképpen idéznünk kell egy, a társadalomtudományi közbeszédben terjedő nézetet, amely szerint a gazdasági teljesítmény (versenyképesség) háttérfeltétele a tolerancia és az izgalmas, élménygazdag, tehetségpártoló társadalmi közeg (Dessewffy Tibor: Milyen országot akarunk?, Népszabadság 2005. 01. 15.).

Mit kell hát tennünk? Mindenképpen koncentrálni kell meglévő erőforrásainkat, sőt akár újra ki kell találnunk magát, az Alföldet is.

Ekéné Zamárdi Ilona[1]

A hátrányos helyzetű kistérségek munkaerőpiacai az Észak-Alföldön

Az Észak-Alföld kistérségeiben zajló, a működő munkaerőpiacokat vizsgáló empirikus kutatásaink eredményei megerősítik a vitaindító előadások végkicsengését: az Alföld a 21. század elején leszakadó régiója az országnak. A mindenki számára nyilvánvaló markáns bizonyíték a magas munkanélküliség, amely a piacgazdaságra történő áttérés óta országosan kimagasló értékekkel jellemzi e térséget. Itt a legnagyobb a munkanélküliek között azok aránya, akik tartós munkanélkülinek minősülnek, azaz majdhogynem reménytelenül kiszorultak a munka világából. A súlyos helyzetet az idézte elő, hogy az Alföld mezőgazdasága és élelmiszeripara a KGST megszűntével elvesztette legfőbb kereskedelmi partnereit, a korábbi évtizedek ipartelepítése során szervezett vállalatok jelentős része pedig leépült, bezárt.

Az egyenetlen és nyomott gazdasági teljesítmény okán a munkaerőpiacról kiszorultak nagy tartalékserege rányomja bélyegét a működő munkaerőpiacokra is, s további veszélyeket rejtő torzulásokat okoz a települések társadalmában, különösen a munkaalkalmakban szegény peremterületeken.

A vizsgálati bizonyítékok felsorolása előtt érdemes röviden a nyugati piacgazdaságok munkaerőpiacait elemző alapvetések közül néhány főbb vonást felidézni, mert elméleti keretet képeztek kutatásainkhoz. Az USA-ban Doeringer és Piore által az 1970-es években megalkotott *a munkaerő-piaci elmélet duális modellje* a munkaerőpiacot egy primer és egy szekunder szegmensre bontja, amelyek mind az intézmények, mind a gazdaság, a technológia és a munkaerő-piaci szereplők tekintetében élesen elkülönülnek egymástól. A primer munkaerőpiac átlagon felüli, magas munkabért, jó munkakörülményeket, attraktív karrierlehetőséget, mindenekelőtt pedig stabil foglalkoztatási viszonyokat kínál. A szekunder piac mindezek ellenkezőjét nyújtja, a rosszul fizetett, bizonytalan, karrierlehetőség nélküli állásokat tömöríti. A primer és szekunder munkaerőpiac közötti különbséget – az idézett duális munkaerő-piaci elmélet szerint – markánsan jellemzi a foglalkoztatottak viszonyulása a munkahelyhez.

A primer szektorban ún. „belső kötődés" fűzi az alkalmazottakat a munkájukhoz és a munkáltatóhoz, amely mindkét fél számára kölcsönös előnyökön alapuló, tartós kapcsolatot jelent és előnyt, jó versenypozíciót biztosít a munkaerőpiacon. Ezzel szemben a szekunder szegmensben a piacgazdaság csekély tőkével és alacsony versenyképességgel, vagy csekély döntési autonómiával rendelkező vállalkozásai működnek, amelyek nem tudják és nem is akarják tartósan magukhoz kötni a munkaerőt, a piac változásaira annak erős fluktuációjával válaszolnak. A foglalkoztatottak magatartása is hasonló, mert a pillanatnyi helyzetük javítására minden lehetőséget megragadnak, s az instabil munkaerő-piaci helyzetben a fluktuáció, a munkahelyi problémák munkahely-váltással történő megoldása részükről is általános gyakorlat.

---

[1] Ekéné Zamárdi Ilona, egyetemi docens, DE, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék

Fellelhetők-e egy épülő, fiatal piacgazdaságban a nyugaton működő munkaerőpiaci mechanizmusok? Az Alföld néhány kiválasztott kistérségében 2001 és 2002 folyamán kérdőíves vizsgálattal próbáltuk ezt kideríteni. Kérdőíveinkkel a termelő szférában kerestünk fel cégeket, s ha válaszoltak a feltett kérdésekre, akkor a munkavállalóik körében is készítettünk felmérést. A munka – mely még ma is tart a DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékén – sok nehézségbe ütközött és ütközik. Ezek fő oka a munkáltatók jelentős részének elzárkózása a kérdőívek kitöltésétől, a kérdezőbiztosok fogadásától.

Azokat az információkat értékeltük ki és vontunk le általános következtetéseket belőlük, ahol a válaszadó cégek reálisan reprezentálják egy-egy kistérség gazdaságát. (Amennyiben nem sikerül a gazdaságot valósághűen megjelenítő válaszadókat összegyűjtenünk, csak esettanulmányok készülnek.)

Itt röviden csupán a vállalkozásokra általánosan érvényes megállapításokra szorítkozunk.

A munkáltatói oldal cégei az eddig vizsgált öt (hajdú-bihari és szabolcs-szatmár-beregi) kistérségben a munkaerőpiac szekunder szegmensébe sorolhatóak. Ennek bizonyítékai a következők:

- Az alkalmazotti létszám alapján túlnyomórészt kis- és közepes vállalkozások 200 fő alatti foglalkoztatottal, csupán néhány nagyvállalat van köztük. Ilyen pl. a General Electric hajdúböszörményi üzeme, amely 1600 főnek ad kenyeret.
- A vállalkozások ágazati hovatartozását illetően vezetnek a könnyű- és élelmiszeripari üzemek. A könnyűipart a periférikus vidékeken mindenütt elterjedt, főként bérmunkát végző és rendkívül rosszul fizető varrodák képviselik legnagyobb arányban.
- A cégeket – alacsony tőkéjük miatt – nagy piaci bizonytalanság jellemzi. A GE hajdúböszörményi gyára azért sorolható a szekunder szektor üzemei közé, mert a magas foglalkoztatotti létszám ellenére leányvállalat csupán, csekély döntési autonómiával rendelkezik. Ezt jól bizonyítja, hogy az alkalmazottak között mindössze 2,5%-ot tesz ki a szellemi foglalkozásúak aránya.
- A kis tőkeerő bizonyítéka, hogy kapacitásnövelő beruházás csak a cégek negyedénél történt a megelőző két évben.
- Személyzeti politikájukra nem jellemző a dolgozók üzemspecifikus képzése, továbbképzése. A vállalkozások alig ötöde jelezte, hogy a munkaerő állománynak egy részét továbbképzi, vagy a képzést támogatja. Pályakezdők felvételét a cégeknek mintegy fele vállalta.
- A mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalkozások 80%-ának a kapacitása nincs kihasználva, okául a gyenge, rossz piacot jelölték meg.
- Az adózott jövedelem éves növekedése tekintetében három csoport rajzolódik ki. Az elsőbe azok a vállalkozások tartoznak, amelyeknél kismértékben, 5% körüli a jövedelemnövekedés, ők kb. egyharmados aránnyal rendelkeznek. A következő a stagnálók csoportja, az összes vállalkozás ötödével. Végül a nagy ingadozást mutatókat lehet megemlíteni. E legnagyobb arányt képviselő csoportra az adózott bevételek erős évi váltakozása a jellemző. Olyan is van köztük, ahol az évi adózott jövedelem 1999-ről 2000-re 50%-ot esett, majd 2000-ről 2001-re 20%-kal nőtt.

A kistérségekben működő cégek zöme jelentős támogatásban részesül a települési önkormányzatoktól. Több évre szóló adókedvezményt, a kommunális szolgáltatások igénybevételének megkönnyítését nyújtják számukra azok a kisvárosok és falvak, ahol foglalkoztatóként jelen vannak. Tapintható, hogy alacsony jövedelmezőségük ellenére teljesen beágyazódtak a kis teljesítményű helyi gazdaságokba csupán azért, mert munkáltatóként vannak jelen. A társadalmi presztízsük sokkal nagyobb, mint gazdasági erejük. Ennek révén szinte uralják a munkaerőt. Következmények nélkül parkolópályára tehetik, csökkenthetik a munkaidejét és bérét, sőt ellenszolgáltatás nélkül túlóráztathatják, ha a vállalat érdeke ezt kívánja.

Meggyőzően világították meg ezt a helyzetet a munkavállalói kérdőívekre adott válaszok.

- A munkavállalók kétharmada tartja magát közepesen, ötöde pedig rosszul fizetettnek. A helyismerettel rendelkező kérdezőbiztosok szinte mindegyike megjegyezte, hogy a válaszadók sokkal nagyobb aránya gondolja, hogy rosszul fizetett azoknál, mint akik azt be is merték vallani. „Írd azt, hogy közepesen keresek, abból nem lesz semmi bajom" – mondták nagyon sokan. A kérdőívek névtelenségével érvelő felmérőnek nem hittek. A tipikus válasz: „Soha nem lehet tudni, hogy nem szerez-e valami módon tudomást a munkaadóm a válaszaimról, s retorzióval élhet velem szemben, még el is bocsáthat, hisz rögtön talál a helyemre mást, s akkor nem lesz munkám".
- A rosszul fizetettség nyílt, vagy burkolt kinyilvánítása akár szubjektív, a valós helyzetet nem mindig fedő megállapításnak is tűnhet. Valóságosságát azonban a következő kérdésre adott „igen" válaszok igazolják. Arra a kérdésre ugyanis, hogy végeznek-e plusz munkát, a munkavállalók háromnegyede igennel válaszolt. A helybeli lehetőségektől függően teszik ezt. Legtöbben a mezőgazdaságban dolgoznak saját földön, vagy napszámban, de építkezési, szállítási, szolgáltatói kisegítő tevékenységek is szóba jöttek. A fiatal munkavállaló férfiaknál 2-3 más jövedelemszerző elfoglaltság is felmerült. Ennek határt nem a vállalkozó kedv, hanem a lehetőségek hiánya szab.
- A munkahelyén előrelépési lehetősége a válaszadók háromnegyedének nincs, s ugyanekkora azok aránya is, akik munkát a saját településükön nem találnának, ha a jelen munkaviszonyuk megszűnne. Emiatt állásukhoz az alacsony jövedelem ellenére nagyon ragaszkodnak.
- Munkahelyi problémájával a válaszadók közel négyötöde csak a munkahelyi főnökéhez fordulhat, de azt nem teszi, mert könnyen az utcára kerül. A megkérdezettek bő tíz százaléka nyíltan kimondta, hogy munkahelyi problémával senkihez se fordulhat, csupán a kilépést választhatja. Dolgozói érdekvédelmi szervezetek nincsenek, vagy ha vannak is, csak formálisan működnek.
- Arra a kérdésre, hogy kell-e időnként, vagy rendszeresen ellenszolgáltatás nélkül túlórázni, megint megjelent az első kérdésre adott válasznál már jelentkező, bizonytalan félelmet hordozó válasz: „Megmondom neked, hogy igen, mert ismerlek, s itt élsz, te is tudod, de írd azt, hogy nem".
- Mi a sikeres állásszerzés legfontosabb tényezője? A környék gazdasági fejlettsége, a munkaerőpiacon eladható tudás és az ismerős, barát közbenjárása választadási lehetőségek közül a megkérdezettek 40%-a az utóbbit választotta.

E magas arány, s a korábbi válaszokban megfogalmazottak arra engednek következtetni, hogy a szűkös munkalehetőségek a helyi társadalmakban torzulást, egy refeudalizálódási folyamat megindulását idézik elő, ami a munkavállalókat teljesen kiszolgáltatottá teszi.

Mint az elméleti alapvetésben kiderült, Nyugaton a munkaerőpiac primer szektorában alakul ki szoros, és kölcsönös előnyökön nyugvó kötődés a munkáltatók és munkavállalók között. Az épülő magyar piacgazdaság munkaerőpiacán a szekunder szektorban (is) létrejött ez az erős kötődés, de egyoldalúan: a rosszul fizetett munkavállalók ragaszkodnak mindenáron a munkahelyekhez, s a munkalehetőségek hiánya szinte teljesen kiszolgáltatottá tesz őket. Ez az Alföld hátrányos helyzete fokozódásának ijesztő társadalmi problémájává válhat.

Kovács Krisztina[1]

A külföldiek szerepe az egzisztenciális fenyegetettség érzésében és a munkanélküliség növekedésében egy alföldi megyében

A III. Alföld-kongresszus 4. számú panelvitájában Dövényi Zoltán és Velkey Gábor előadásának egy-egy mondatához csatlakozva indítjuk írásunkat. Ezek szerint „Fontos arról beszélni, hogy az alföldi társadalom egyes rétegei és csoportjai hogyan élték át és meg az elmúlt évtizedeket, hol kereshetők az átalakulás fő vesztesei", illetve „...a munkaerőpiacról lassan véglegesen kiszoruló társadalmi csoportok jellemzik a hazai helyzetet". Írásunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon ebben a kialakult helyzetben (a munkaerőpiacról való kiszorulásban) milyen szerepet játszhatnak a külföldiek és milyen e csoport megítélése a helyi társadalomban.

Egy 1995 őszén végzett, az egész országra kiterjedő vizsgálat (Csepeli, 2002) tanulsága szerint az alacsony iskolai végzettségűek az átlagosnál is nehezebben birkóztak meg a rendszerváltozás nehézségeivel. Körükben nőtt legerősebben a szegénység, a munkanélküliség és az anómiás viselkedés. Több vizsgálat (Sik–Tóth, 1998) rámutatott arra, hogy a rendszerváltás veszteseiben megfogalmazódott veszélyeztetettség érzésében és abban, hogy kiszorultak a munkaerőpiacról, nagy szerepet tulajdonítanak a hazánkban élő és/vagy munkát vállaló külföldieknek. Mivel az alacsony iskolai végzettségűek körében jelentős az idősek, valamint a nők aránya, e két körben magas külföldiekkel szembeni intolerancia-értékeket mutattak ki.

Fontos lehet a téma vizsgálatakor az is, hogy vajon a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők, illetve a helyi hatalom képviselői, a polgármesterek hogyan vélekednek a külföldiekről, milyen szerepet szánnak nekik, illetve reális veszélynek tartják-e a külföldiek megjelenését a helyi munkaerő-piacokon. Az alföldi megyék közül az egyik legtöbb problémával küszködőt, a magas munkanélküliséggel sújtott Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét választottam a vizsgálat helyszínéül.

Az adatfelvétel egy önkitöltésre alkalmas kérdőív segítségével történt, melyet postai úton juttattam el a megye mind a 229 polgármesteréhez. A visszaérkezett 131 db (57%), elemzésre alkalmas mintának tekinthető.

Az Ukrajnával és Romániával határos megyében igen nagy a külföldiek száma és elterjedtsége. A szabolcsi települések zömének van közvetlen kapcsolata a külföldiekkel: a városok több mint 95%-ában, a nagyközségek 100%-ában, és a községek 87%-ában élnek külföldiek. A visszaküldött kérdőívek alapján 2003. őszén a megyében összesen 3.721 fő külföldi élt. A külföldiek majdnem fele (47,9%-a) városokban, 15,5%-a nagyközségekben, 36,5%-a pedig községekben lakott.

Összehasonlításul: 2001. január elsején Magyarországon 110.028 fő külföldi tartózkodott, akik legalább egy esztendőt hazánkban töltöttek vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kaptak. Az ukrán állampolgárok lélekszáma megközelítette a 9.000 főt, a román állampolgároké pedig 41.561 főt (Ko-

[1] Kovács Krisztina, PhD-hallgató, DE, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék

vács, 2001). A vizsgált megyében az ukrán és román állampolgárságúak adták a külföldiek közel 98%-át (2.247, illetve 1.379 fő).

A polgármesterek külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata nem előzmények nélküli, hiszen a TÁRKI 1992 és 1999 között évente végzett hasonló felmérést országos mintán, ennek a felmérésnek a kérdéseit használtam fel én is.

Az első kérdésre (Hogyan ítéli ön meg a településén élő külföldieket?) a polgármesterek nyolc válaszlehetőség közül választhatták ki azokat az állításokat (maximum hármat), amelyeket a legjellemzőbbnek véltek a településükön élő külföldiekre nézve.

A polgármesterek legnagyobb része (69%-a) (65 községi, 7 nagyközségi és 8 városi), *csak pozitív állítások*at jelölt meg. Az ilyen válaszokat adó polgármesterek településein élő külföldiek száma igen széles skálán mozog (1–257), arányuk azonban csupán 11 településen haladja meg a 2%-ot, kettő településen pedig az öt százalékot. A külföldiek felé maximális jóindulattal forduló polgármesterek legjellemzőbb állításoknak azt tartották, hogy a külföldiek erősítik bennünk a nemzeti érzést, nekik köszönhetően nem fogy olyan mértékben a népesség, valamint azt, hogy segíteni kell a nálunk nehezebb sorsúakon. Mindegyikük számít újabb külföldiek érkezésére, főként az eddigi kibocsátó területekről, s úgy véli, hogy azok minden téren be tudnak illeszkedni a helyi társadalom életébe.

A másik szélsőséget azok a polgármesterek jelentik (10 községi, 3 nagyközségi, 2 városi polgármester), akik *kizárólag negatív tulajdonság*okat kapcsolnak a külföldiekhez, azok jelenlétét nem tartják hasznosnak a település számára, sőt kifejezetten elutasítóak velük szemben. A külföldieket negatívan megítélő polgármesterek attól függetlenül tartják hátrányosnak – vagy nem hasznosnak – a külföldiek jelenlétét, hogy településükön hány külföldi él (4–277 fő).

Nemzetközi tapasztalat, hogy ahol az idegenek aránya 5% fölé emelkedik, ott természetes félelmek alakulnak ki a helyi lakosságban. A sok új arc, a más kultúra megnyilvánulása azt sugallja a helyieknek, hogy kiszámíthatatlan dolgokra kerülhet sor, hogy biztonságuk veszélyben van. A csak negatív választ adók települései közül azonban csak kettőben haladja meg a külföldiek aránya az öt százalékot. Ezek a polgármesterek a külföldiektől leginkább az állásokat féltik, úgy gondolják, hogy az idegenek konkurenciát jelentenek a helyieknek a munka terén. Valószínűleg nem gondoltak azokra a betöltetlen álláshelyekre (pl. üvegfúvó, cipőfelsőrész-készítő, varrónő, asztalos), amelyek a szakmunkásokra, egészségügyben dolgozókra várnak. Így nem meglepő, hogy a legtöbben a vendégmunkások jelenlétét kifogásolják. Több polgármester vélekedik úgy, hogy azzal, hogy áttelepülnek Magyarországra a külföldiek, cserbenhagyják az otthon maradókat. Több polgármester kiegészítette a kiküldött kérdőívet saját véleményével. Legtöbben megjegyezték, hogy rendkívül nehéz munkát, megélhetést biztosítaniuk a településükön élőknek, ezért nem engednének be egyetlen külföldit sem az országba. Mindannyian a település rossz anyagi helyzetével, szűkös pénzügyi lehetőségeivel támasztották alá véleményüket.

A külföldiek *egyszerre pozitív és negatív megítélésével* 21 polgármester válaszaiban találkozhatunk. A külföldiekről „reális" képet adó városi polgármesterek mindegyike 51 éven felüli, közép-, vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező nő. Ezek azok a települések, ahol a legtöbb külföldi él, és ahová a legtöbb országból ér-

keztek külföldiek. A kritikus 5%-ot azonban egyetlen településen sem haladja meg a külföldiek aránya. A külföldiekkel való együttélés tapasztalatai alapján a „reális" polgármesterek pozitívumként emelik ki azt, hogy fegyelmezettebbek nálunk, gyarapítják a fogyatkozó Magyarországot. Felismerik, hogy a más országokból érkező emberekkel való kapcsolatok gazdagíthatják is településüket, s úgy gondolják, segíteni kell a nálunk nehezebb sorsúakon. Negatívumként a külföldiekkel kapcsolatban a hazai munkaerőpiacra gyakorolt hatásukat említik.

Arra a kérdésre, hogy kiket, mely országból származó külföldieket fogadna be a településére, azok a polgármesterek is tudtak válaszolni, akiknek településén nem élnek külföldiek, így 131 polgármester válaszait elemezzük a továbbiakban. Az első csoportot azok a polgármesterek adják, akik válogatás nélkül minden külföldit beengednének, a másodikat azok, akik megválogatnák, hogy kit engednének be, míg a harmadik csoportot azok, akik senkit, egyetlen külföldit sem engednének be. Az első csoportot a szakirodalom „*szuperliberális*"-nak, a másodikat mérlegelő „*reálpolitikus*"-nak, a harmadikat pedig „*nyíltan idegenellenes*"-nek nevezi. A három kategóriába sorolt polgármestereket iskolai végzettség, nem és település-típus szerint foglaltam táblázatba. (1. táblázat)

A polgármesterek 14%-a (18 fő) válogatás nélkül minden külföldit beengedne, befogadna településére. A „szuperliberális" polgármesterek csoportját a községi, felsőfokú végzettséggel rendelkező, 41 év feletti polgármesternők alkotják. A polgármesterek zöme (98 fő) úgy véli, mindenképpen mérlegelné, hogy ki az a külföldi, akit beengedne és ki az, akit nem. A „reálpolitikus" polgármesterek zöme közép- és felsőfokú végzettségű, községek élén álló férfi. A polgármesterek elenyésző hányadát (10%) adják azok, akik egyáltalán nem engednék be a külföldieket. Ők negatív előítélettel viseltetnek a külföldiek iránt. Ezek zöme főiskolát és/vagy egyetemet végzett 31 év feletti férfi. Közülük hárman olyan településen élnek, ahol nem is élnek külföldiek, így az ő véleményük mögött nem állhat a településükhöz kötődő negatív tapasztalat. A „szuperliberálisok", „reálpolitikusok" és a „nyíltan idegenellenesek" aránya Szabolcs-Szatmár-Bereg megye polgármestereit tekintve megegyeznek a TÁRKI-felmérés országos adataival.

1. táblázat. A polgármesterek befogadási hajlandósága a külföldiek tekintetében

Legmagasabb iskolai végzettség	Mindenkit befogadna						Válogatna közülük						Senkit sem fogadna be					
	Község		Nagyk.		Város		Község		Nagyk.		Város		Község		Nagyk.		Város	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
Szakmunkás	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szakközépisk.	2	-	-	-	-	-	12	7	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Gimnázium	1	3	-	-	-	-	20	4	-	-	-	1	-	2	1	-	-	-
Főiskola	2	4	1	-	1	2	22	7	3	2	6	-	1	-	2	1	2	-
Egyetem	-	1	-	-	-	-	5	1	2	-	2	-	2	1	-	-	-	-
Összesen:	6◦	8	1	0	1	2	60	21	6	3	8	1	3	4	3	1	2	0

Megjegyzés: 1-1 férfi és női polgármester nem közölte legmagasabb iskolai végzettségét, ezért őket csak az „összesen" -sorban tudtam feltüntetni. Nagyk. = Nagyközség polgármestere, ffi = férfi polgármester.

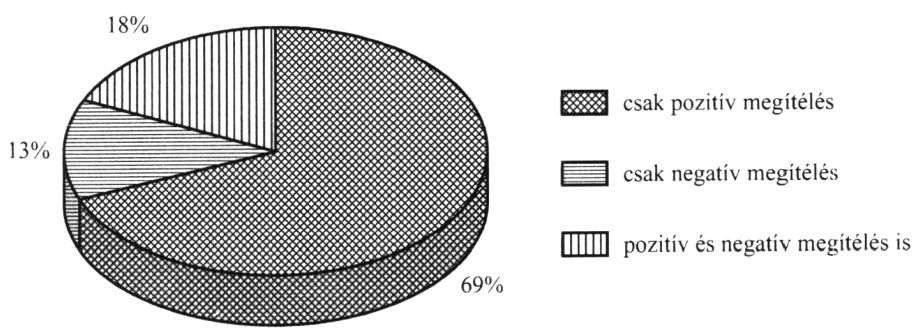
Forrás: Saját felmérés.

A válaszok eddigi ismeretéből azt gondolhatnánk, hogy azoknak a polgármestereknek a csoportja, akik a külföldieket csak pozitív tulajdonságokkal ruházták fel – az előzetes várakozásoknak megfelelően – megegyezik azokéval, akik bármely külföldit beengednének az országba, hiszen semmilyen problémát nem látnak velük kapcsolatban, és úgy vélik, hogy a külföldiek az élet bármely területén integrálódni tudnak a helyi társadalomba, és fordítva.

A külföldiek befogadási hajlandóságában sokkal visszafogottabbak a polgármesterek, mint ahogyan azt előzetes ítéleteik alapján várhatnánk. Ebben valószínűleg szerepet játszik, hogy az előző kérdésre, melyben arra kértem a polgármestert, jellemezze a településén élő külföldieket, olyan választ adott, melyet magánemberként (kor, nem, iskolai végzettség, személyiség, neveltetés, beállítottság, világnézet, tapasztalat stb.) tartott meghatározónak. A befogadási hajlandóság tekintetében azonban a polgármester nem mint magánember válaszolt, hanem mint egy település érdekeit szem előtt tartó hivatalos személy, amellyel egyfajta kvázi-hivatalos álláspontot képvisel. (1. és 2. ábra)

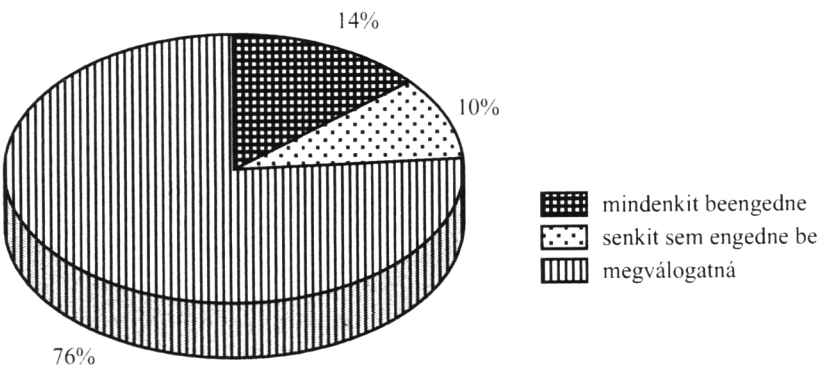
A külföldiek legnagyobb része olyan munkákat vállal el, melyekre a hazaiak nemigen kaphatóak (elsősorban az alacsony presztízsű, monoton, szakképzettséget nem igénylő munkákat). A falvak polgármesterei szerint pedig a külföldiek munkája nélkül sok esetben még a betakarításokat sem tudnák elvégezni, hiszen a falvakban nagyon kevés a munkaerő, sok az idős. Országosan évente mintegy húszezer munkavállalási engedélyt adnak ki, ez azonban becslések szerint csak töredéke – kb. hatodrésze – a ténylegesen itt dolgozó külföldieknek, akiknek többsége a szomszédos országokból érkezett és zömében magyar etnikumú.

1. ábra. A külföldiek megítélése a polgármesterek szerint 2003-ban (%)

Forrás: Saját felmérés.

2. ábra. A polgármesterek hajlandósága a külföldiek befogadására

Forrás: Saját felmérés.

IRODALOM

Csepeli Gy. 2002: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002.* Budapest. Jószöveg Műhely Kiadó.

Kovács T. 2001: Külföldiek. *Élet és Tudomány* 47.

Sik E. – Tóth J. (szerk.) 1998: Idegenek Magyarországon. *Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve.* Budapest. MTA Politikai Tudományok Intézete.

Jász Krisztina[1]

Az esélyegyenlőség társadalmi tényezői – A hídszerep kialakításának lehetőségei a roma és a nem roma csoportokban

A dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy tömören összefoglaljuk a roma családok *szocializációjának* legfontosabb ismérveit, valamint áttekintést adjunk a többségi társadalom részéről megnyilvánuló *diszkrimináció* eredetéről és a tolerancia erősítésének legfontosabb módozatairól.

A magyarországi cigányság nem homogén csoport, az egyes alcsoportok mind sajátos norma- és értékrendszerrel rendelkeznek. A különböző empirikus kutatások – amelyek eredményeit részben felhasználva készítettünk anyagot – csak a roma kultúra, a roma norma- és értékvilág egy-egy szeletéről adnak áttekintést, ezért a következőkben leírtak nem tekinthetők általánosságban véve érvényesnek a teljes magyarországi roma társadalomra.

A két kultúrán alapuló szocializáció

A roma kisebbséghez tartozók szocializációját többféle módon lehet modellezni, leírni, *Forray–Hegedűs* (1998) nyomán a két kultúrára támaszkodó szocializáció modelljét fogadjuk el érvényesnek. Az ún. *bikulturális* szocializáció azt jelenti, hogy a kisebbséghez tartozók egyrészt beleszületnek a saját kultúrájukba, amely eredményeként elsajátítják a legfontosabb normákat, értékeket és szokásokat. Ugyanakkor a közoktatás, a tömegkommunikációs eszközök, a reklámok közvetítése révén hat rájuk a többségi társadalom norma- és értékrendszere is. Ez utóbbi mértéke attól függ, hogy az a roma csoport, amelybe beleszületett a gyermek, mennyire zárt, milyen mértékben enged teret a többségi társadalom kulturális elemei beszivárgásának a saját csoport ősi kultúrán alapuló értékvilágába. Minél közelebb áll e két kulturális közeg egymáshoz, annál egyszerűbb a beilleszkedés, amennyiben azonban konfliktusok állnak fenn a többségi társadalom és a kisebbségi társadalom tagjai között, a két kultúrán alapuló szocializáció nehézkessé válik.

A szocializációt érintően a másik fő eltérés a romák és nem romák között a szülőktől való önállósodás terén jelentkezik. A többségi kultúrában ez abban nyilvánul meg a fiatalok részéről, hogy elköltöznek otthonról. A romák körében az elköltözés durva és nem elfogadott cselekedetnek minősül, hiszen náluk a felnőtté válás kifejezése úgy történik, hogy a fiatal egyre nagyobb szerepet vállal a család életében. Elvárás felé, hogy anyagilag támogassa a családot, vállaljon aktívabban részt a házi munkában és adott esetben a kisebb testvérek nevelésében.

A többségi kultúra érték- és normarendszerének elsajátítását az is befolyásolja, hogy vannak-e olyan emberek a kisebbségi csoport tagjai közelében, akik képesek arra, hogy közvetítsék a roma kisebbség tagjai felé az eltérő kulturális tartalmakat.

---

[1] Jász Krisztina, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Társadalomkutató Csoport

Egymás kultúrájának elfogadása csak akkor lehet sikeres, ha mind a két csoport esetében találunk ilyen közvetítőket.

A kisebbség esetében ide tartozhatnak olyan roma emberek, akik rendelkeznek ilyen képességekkel, és egyfajta kultúraközvetítő értelmiségi státuszt töltenek be. Nagyon fontos, hogy a közvetítőket tisztelet és elfogadás vegye körül a saját csoport tagjai részéről is. Felmerül a kérdés, hogy a többségi társadalom tagjai részéről kik tölthetik be a kultúra-átadó szerepet. Elsősorban azok a szakemberek alkalmasak erre, akik különböző humán szakmák gyakorlása kapcsán napi kapcsolatban állnak a roma kisebbség tagjaival (pedagógusok, szociális munkások, az önkormányzatok szociális szakemberei, művelődésszervezők, kutatók stb.).

A két kultúrára támaszkodó szocializáció sikerességének további feltétele, hogy a romákat pozitív visszacsatolások, megnyilvánulások érjék a többségi társadalom tagjaival folytatott kommunikációjuk során. Amennyiben a kommunikáció során a különböző sértő, esetleg agresszív megnyilvánulások gyakorivá válnak, szégyenérzet alakul ki, amely rendkívül negatívan hathat a többségi normák és értékek elsajátítására. Ez szélsőséges esetben azt is eredményezheti, hogy a kisebbségi egyén nem akar részt venni a szocializációban. A két kultúrára támaszkodó szocializáció csak akkor lehet sikeres, ha belsőleg fejlett az adott etnikai csoport, a többségi társadalom tagjai pedig befogadók és toleránsak a kisebbség tagjai iránt.

A romák iránti diszkriminációs hajlandóság megnyilvánulásai a többségi társadalom részéről

Az emberi gondolkodás egyik leggyakoribb ismérve az általánosítás (Császár, 2002). Ennek forrása, hogy nincs idő és energia az élet minden szegmensének alapos megismerésére. A világ megismerése során kategóriákat állítunk fel, olyan szférákban is, ahol ez nem lenne megengedett. Az előítéletes gondolkodásunk az általánosításra való hajlamunkból ered. Társadalmi szempontból a faji és etnikai előítélet az egyik leggyakoribb jelenség a világon. Az etnikai előítélet szinte kizárólag negatív attitűd, és gyakran nem kívánatos következményekkel jár. Mivel előítéletekkel teli társadalmi közegben szocializálódunk, ezért automatikusan elfogadjuk ezt a gondolkodásmódot. Ebből fakad az a mai jelenség is, hogy a romákkal szembeni előítéletesség normális, tipikus hozzáállásnak tekintett Magyarországon. Ennek fő forrása, hogy a magát előítéletmentesnek definiáló egyénekből is hiányoznak a kisebbségi csoportokkal kapcsolatos alapvető ismeretek (Erős, 1998). Az iskolarendszer és más fontos, a szocializációban jelentős szerepet játszó intézmények sem közvetítik elég erőteljesen a kulturális, vallási és etnikai különbségeket.

A kisebbségekhez való viszony az egyik legalapvetőbb indikátora az adott társadalom lélekállapotának. A társadalomkutatók körében él az a feltételezés, hogy a tömeges elszegényedés, a munkanélküliség, a kilátástalanság a társadalom tagjait a bűnbakkeresés felé orientálja. A legkézenfekvőbb ilyen esetekben a kisebbségek tagjait felelőssé tenni a kialakult kedvezőtlen helyzetért. A magyar társadalom kisebbségekkel kapcsolatos viszonyának legproblematikusabb területe a cigányellenesség. Erős Ferenc számos vizsgálatot végzett (Erős, 1996; 1998) a témában,

amely igazolta, hogy a romaellenesség az antiszemitizmusnál sokkal erőteljesebben van jelen a társadalmunkban. Ezekben a vizsgálatokban például a rokonszenv-ellenszenv skálán a romák rendre a legellenszenvesebb csoportok között jelentek meg. A cigányellenes attitűd sajátossága, hogy ezen nézetek egy dimenzió mentén írhatók le. A cigányokkal szembeni diszkrimináció nem ütközik kulturális tabukba, szinte bárhol bárki következmények nélkül felvállalhatja romaellenes nézeteit. A velük szembeni ellenséges nézet abból ered, hogy a kisebbség a többségi társadalom számára egy különálló csoportként jelenik meg, olyan *entitásként*, amelytől az emberek jelentős része elhatárolja magát.

Nagyon nehéz lehatárolni a társadalmon belül a diszkriminációra leginkább hajlamos csoportok, rétegek körét, sem tipikus életkori, sem foglalkozási jegyek alapján nem írhatók le. A vizsgálatok azt mutatták, hogy a legfiatalabb korosztályok a leginkább hajlamosak a cigányellenes attitűdöket magukénak valló ideológiára épülő mozgalmakhoz, csoportokhoz való csatlakozásra. Általánosságban elmondható, hogy azok fogadják el leginkább a romákkal kapcsolatos negatív sztereotípiákat, azok helyeslik a romák diszkriminációját, akik elutasítják a másságot.

Egy 2000. évi vizsgálat (Székelyi–Csepeli–Örkény, 2001) arra kereste a választ, hogy milyen kép él a romákról a magyar társadalomban. A vizsgálat néhány fontos kérdésfeltevését és megállapítását szeretnénk összefoglalni. Három kérdést tettek fel a kutatók a megkérdezetteknek. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy a magyar társadalom tagjai akarják-e, és ha igen, milyen módon szeretnék csökkenteni a romák szegregációját. A második kérdés arra vonatkozott, hogy a romákat homogén csoportként kezelik-e, vagy tagolt, társadalomba szervezett csoportként definiálják. Amennyiben pedig ez utóbbi szemléletet vallja magáénak a megkérdezett, lát-e közöttük szegényeket és jómódúakat, valamint sikereseket és sikerteleneket. Az ezekre a kérdésekre adott válaszokból a kutatók érzékelhették, hogy a többségi társadalom mely része kívánja kirekeszteni a romákat a társadalomból, kik hívei a romák asszimilációjának, és kik támogatják leginkább az integrációs stratégián alapuló elképzeléseket.

A kutatás során a diszkriminációra való hajlamot három állítás mentén tesztelték. A kérdések arra vonatkoztak, hogy kell-e az országnak áldozni annak érdekében, hogy a cigányok, ha akarnak, anyanyelvükön is tanulhassanak az iskolában; helyes-e ha vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a romákat nem engedik be és veszélyezteti-e a társadalom biztonságát a romák számának növekedése. A válaszok alapján három csoportot különítettek el: a rasszistákat, a romabarátokat és a távolságtartókat.

A *rasszisták* rendkívül ellenszenvesnek érzik a romákat, nagy társadalmi távolságot éreznek tőlük, és bármilyen diszkriminációs lehetőség jelentős támogatásra talál köreikben. Bennük a legnagyobb a félelem, hogy a romák számszerű növekedése veszélyezteti az egész magyar társadalom biztonságát. A rasszisták aránya nagyon magas, a népesség csaknem egyharmada tartozik ebbe a csoportba. Az ellenkező póluson találjuk a *romabarátokat*. Ők nem éreznek távolságot a romáktól, nem érzik veszélyben magukat a roma kisebbség arányának növekedése miatt. Ez a nézet jellemzi a népesség másik harmadát. A két pólus között találhatók a *távolságtartók*, akik ugyan elutasítják a romák diszkriminációját – bár nem olyan vehemensen, mint

a romabarátok –, de bizonyos társadalmi távolságot éreznek tőlük. Jelentős bennük a romákkal szembeni ellenszenv. A társadalmon belül e csoport aránya 28%.

A szociológiai vizsgálatok igazolják, hogy a romaellenesség tekintetében konszenzus van a magyar társadalomban. A diszkriminációra hajlók aránya minden iskolai végzettségi fokozatban 39% körül van. Az iskolai végzettség csökkenésével egyre csökken a romabarátok aránya. Riasztó tény, hogy *terjedőben van az a szemlélet, hogy a romákkal szembeni tolerancia deviáns viselkedés*. A kutatás igazolta azt a hipotézist, hogy a diszkrimináció mögött a romákkal kapcsolatos negatív előítélet húzódik meg.

A tolerancia erősítésének lehetséges módozatai a magyar társadalomban, különös tekintettel a többségi társadalom kultúraközvetítőire

A kutatók azon a véleményen vannak, hogy amennyiben növekszik a társadalom általános toleranciaszintje, az a romákkal kapcsolatos negatív attitűdök csökkenését eredményezi. Ennek korlátját azonban abban látják – amire már korábban érintőlegesen utaltunk –, hogy a társadalom azon csoportja, amely toleránsnak tekinthető, szociológiailag nehezen körülhatárolható. Így, az általános kulturális vagy iskolai végzettségi szint emelése önmagában nem záloga a társadalom toleránsabbá válásának. A negatív sztereotípiák talán mérsékelhetők lennének, ha a társadalom tagjai fejében a sikeresség és a roma származás egymást nem kizáró fogalmakként élnének. Ennek a képnek a kialakításában nagy szerep hárul a médiára.

A mi–ők szembenállás más módon is csökkenthető (Csepeli–Néményi, 2004). Az egyik alapvető feladat e téren főként a humán területen dolgozók romológiai képzésbe való aktív és rendszeres bevonása. Ezt egészíthetik ki a kulturális különbözőségek megismerését célzó tanfolyamok és gyakorlatok, amelyek célja a kulturális másság iránti érzékenység növelése, a konfliktuskezelő képesség készségének kialakítása. Szintén fontos feladat az általános és középiskolai képzés részévé tenni a társdalom sokszínűségére való nevelést, a kisebbségek iránti tolerancia fontosságát.

A humán szervezetek munkaügyi stratégiájának részévé kell tenni a kisebbséghez tartozó szakemberek arányának növelését. Törekedni kell a kisebbségi önkormányzatok és más roma szervezetek tagjainak aktív bevonására a különböző helyi programok és projektek kidolgozása során.

A tömegkommunikáció szerepének fontosságát már említettük: tudatos közszolgálati politikára van szükség egy toleránsabb társadalom megteremtése érdekében.

IRODALOM

Csepeli Gy. – Néményi M. 1999: *A toleranciára nevelés esélyei az iskolában és az iskolán kívüli képzési intézményekben*. Education 8: 259–268

Erős F. 1996: *Azonosság és különbözőség*. Scientia Humana. Budapest: 182–200.

Erős F. 1998: *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó: 237–247.

Forray R. K. – Hegedűs T. A. 1998: *Cigány gyermekek szocializációja*. Budapest. Aula Kiadó: 13–43.

Székelyi M. – Örkény A. – Csepeli Gy. 2001: Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológia Szemle*. 3: 19–46.
http://www.romacentrum.hu
http://www.romapage.hu
http://www.mave.hu
http://www.amarodrom.hu/archívum

Szarvák Tibor[1]

A roma társadalmi csoportok digitális tőkéje

A *digitális kultúra meggyökeresítése esélyeinek* vizsgálata a leszakadó társadalmi csoportok körében az első országos földprogramos társadalom- és településvizsgálat (Szoboszlai, 2003) során merült fel. A felmérés folytatását egyrészt a szociális földprogramban résztvevő roma kedvezményezettek közel 50%-os aránya, valamint a digitális egyenlőtlenségek és a területi periféria hatékonyabb feltérképezése (Csatári, 2003) és a társadalompolitikák körében az esélyegyenlőség elvének (Európában és hazánkban is) egyre növekvő hangsúlya indokolta. Mindezek mellett látható, hogy az információs társadalom teoretikusai (Castells, 1996; Kasvió, 1999; Varga, 1999; Dessewffy, 2002; Karvalics, 2002) között dominánssá vált az a nézet, hogy az életvilág különböző szintjeire beépülő műszaki-technikai háttér a technikai küszöbe az információs társadalom terjedésének. Az informatikai kultúra területi-társadalmi beágyazottságában a fizikai hozzáférés mellett fontosabb(á vált) a humán dimenzió, vagyis az, miként tudjuk megtölteni tartalommal egyéni vagy közösségi hozzáférésünket.

A kutatói mélyfúrás ötletét a társadalmi befogadásról szóló közös memorandum[2] is megerősítette. Fontos kérdés, hogy *milyen segítséget jelenthet* a társadalmi *kirekesztés elleni küzdelemben az információs társadalom*, milyen jellemzőkkel írható le a leszakadó társadalmi csoportok digitális tőkéje, milyen habitussal rendelkeznek az innováció befogadására.

A kulturális tőkének kiemelt szerepe van a társadalmi státusz reprodukciójában, a tőketípusok átváltásában. Így az információs társadalom korában Pierre Bourdieu klasszikus meghatározása[3], kiegészülve a hálózati (digitális) vagy „e-mezővel" újra komoly magyarázó szerephez juthat.

A roma társadalmi csoportok információs társadalommal kapcsolatos attitűdjeinek felmérésére a vidéki városokban és falvakban lakó, a hagyományos életformát folytató és a teljesen urbanizált életmódot élő, a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmi és kulturális szinten lévő cigányok körében – akik között szerepelt magyar, cigány és román anyanyelvű is – került sor (Kemény–Janky, 2003).

A roma támogatási programok néhány jellemzője

A roma célcsoportok körében az elmúlt évtizedben lezajlott támogatási programok inkább a tűzoltásra adtak lehetőséget[4]. Az internetes portál szerint az elmúlt év-

---

[1] Szarvák Tibor, tudományos munkatárs, MTA RKK ATI, Társadalomkutató Csoport

[2] Kézirat. Forrás: ESZCSM

[3] Az egyén iskolai végzettsége, szakképzettsége, tudása, műveltsége, azok az ismeretek, amelyekkel az egyén rendelkezik, fontos szerepet játszanak a privilegizált társadalmi helyzetek átörökítésében, mert az eltérő családi szubkultúrák eltérően készítik fel a gyermeket az iskolai pályafutásra. (Andorka, 1997)

[4] Forrás: http://www.worldbank.hu/data/romadata.xls Roma segélyprogramok Magyarországon

tizedben 1394 programot indítottak el roma lakosság körében, melyek 2 alrendszert érintettek legnagyobb számban. 1121 program a foglalkoztatást, 200 a képzést és az oktatást segítette. A segélyprogramok kisebb részben az egészségügyi rendszert és a civil szférát is erősítették.

A foglalkoztatásban támogatott operatív programok között a szociális földprogramot, a közmunkát, az állattenyésztést és a növénytermesztést, valamint a szolgáltatásokat, az ácsmesterséget, a házépítést, az erdészetet és a kereskedelem szférájában végzett tevékenységeket kell kiemelnünk Az oktatás, képzés terén speciális oktatási programokat, felzárkóztató projekteket és nyári táborozásokat, valamint a romák vállalkozóvá válását támogattak leginkább. A képzési programokra főleg alapítványok, iskolák, egyéni pályázók kaptak forrást. A foglalkoztatási programokra zömmel települési és kisebbségi önkormányzatok, helyi (roma) NGO-k pályáztak.

Az elmúlt évtized roma programjaira közel 3,5 milliárd forintot[5] biztosítottak az adatbázis szerint. A roma társadalmi csoportok támogatására a legtöbb pénzt azok a megyék nyerték, ahol a cigányság számaránya magas: Borsod-Abaúj-Zemplén (665.557.518 Ft), Szabolcs-Szatmár-Bereg (436.584.971 Ft) és Jász-Nagykun-Szolnok (195.542.000 Ft).

Az 1990 óta végrehajtott roma programok alapvető adatai jól tükrözik a csoport számára kijelölt kitörési irányokat. Ezek az irányok a hagyományos fejlődési utat biztosítják. A fő kérdés az, hogy ezek a tradicionális utat járó segélyprogramok miként (és főként mikor) artikulálják majd a roma társadalmi csoportokban az információs kor által támasztott követelmények igényét.

Mit tudnak a romák az információs társadalomról?

Mintánk közel egytizede vállalkozott arra, hogy véleményt, asszociációt mondjon az információs társadalom[6] fogalmáról. A nyitott kérdések tartalmi elemzése során három meghatározó típust tudtunk elkülöníteni[7]. Egyrészt fel tudtunk állítani egy befogadó, nyitott jellemzőket takaró, alapvetően hasznos kategóriát, egy technikai orientációt jelentő változót és egy negatív beállítódást, elutasítást tükröző dimenziót. Jelen munkában részletesebben a *befogadó és az elutasító attitűdökre* fókuszálunk.

---

[5] Csak összehasonlításul: Ez az összeg Szolnok Megyei Jogú Város 2003-ra tervezett saját bevételeivel azonos nagyságrendű.

[6] Kérjük, röviden fogalmazza meg (felsorolásszerűen), mi jut eszébe akkor, ha az információs társadalomról hall.

[7] A nyitott kérdések válaszaiból egy információs társadalomra vonatkozó befogadás-skálát konstruáltunk. A skála 100-as értéke az információs társadalommal kapcsolatos bármilyen pozitív attitűdöt, a 0 pedig a különböző negatív beállítódásokat jelenti. Másként fogalmazva: a százfokozatú skálán a 100-as érték az információs társadalom (okozta változások) befogadását, a 0 érték az elutasítását jelentette. A skála 50-es értékéhez soroltuk a semleges viszonyulást.
Elfogadva a következő definíciót – a technológia fogalma az ember és gép, gép és piac, ember és társadalom közötti komplex kapcsolatrendszert jelöli, (Svennik H.) – úgy véltük, hogy a technikai eszközök ismeretéből nem következtethetünk a válaszadó információs társadalommal kapcsolatos beállítódásaira, ezért a skála 50-es értékéhez soroltuk a semleges viszonyulást, a technikai info-kommunikációs eszközök említéseit.

„Nincs benne a romaság"

A negatív vélemények közé soroltuk a digitális egyenlőtlenségek bármely tartalmi megjelenését, így a különbséget társadalmi csoportok és területek között. A válaszok között a roma társadalmi csoportra jellemző sztereotípiákat is találunk. Néhányan úgy vélték, hogy az információs társadalom témakörébe sorolható a közösségi érdekképviselet („nemigen tudunk politizálni"), illetve a vidéki roma élet fő problémája, a segélyezés is („egyre rosszabb, nem adnak segélyt, nem törődnek velünk", illetve a „ a cigányság teljes elnyomásban él"). „Ki vagyunk belőle hagyva" – erősítik meg mások is a kirekesztettséget („Nem ez jut el, nem ez az elsődleges beszéd körünkben"), amelyet inkább egyéni indokkal magyaráznak[8].

Az információs társadalommal kapcsolatos habitust jól jellemzi a közös nyelv, kulturális tőke hiánya, amelyet nagyon plasztikusan jelenített meg az a hozzászólás is, amely szerint az információs társadalomban az érvényesül, aki „tájékozódni tud a tv-ből", illetve „ért a számítógéphez".

Az elutasító választípusok másik részéhez tartozik az információdömping feldolgozhatatlanságából adódó stressz, félelem („egyre több információ éri az embereket, már nem tudnak mit kezdeni vele").

Az idézetek (amelyek gondolatilag megegyeznek a szociális földprogram kedvezményezettjei által felvetettekkel) a mediatizált világgal, a globális változásokhoz (vizsgálatunkban az információs társadalomhoz) kapcsolható értékkel szembeni *morális pánik* kialakulását szemléltetik. A morális pánik léte veszélyezteti a társadalmi csoportok stabil jövőképének kialakulását, veszélyezteti valóságképüket (Kitzinger, 2000). Különösen igaz ez az ún. kockázati társadalomban élő, mentális, képzettségi, kapcsolati és anyagi tőkével, stratégiával nem rendelkező társadalmi csoportokra, amelyek értékvilága (előbb-utóbb) a marginalizált léthez[9] lesz hasonló. Ezzel szemben a közbeszédben már meggyökereződtek az információs társadalom előnyei és az információs kor által támasztott követelmények. Így ez az újabb leszakadás-élmény csak erősítheti ezen csoportok kirekesztettség-tudatát. Ezt a kategóriát jól reprezentálja a „nem tudom mit mond, de nem is érdekel" válasz.

„Kevesebb idő, könnyebb élet"

A befogadó, a (technikai) modernizációra, a globális hatásokra nyitott választípusok között a több ismeret, az egyszerű(bb) és szabad(abb) kommunikáció, az információ áramlás fejlesztő hatással van a társadalom minden rétegére dominált. A pozitív attitűdöket jelentő válaszok között a leggyakrabban a *jövő*, a *fiatalság* és a *munkahelyteremtés* szó fordult elő adatfelvételünkben. Mindez jelzi, hogy az informatikai kultúra helyet követel magának a roma családok szocializációjában is.

[8] A szociális földprogramos válaszadók körében erősebben érződtek a települési különbségek, az elutasítás központi fogalmi köre a „nem ismerem én a városi nyelvet" gondolat köré szerveződött.

[9] Felmérésünkben mindkét identifikációs csoportban a munkanélküliség, a pénztelenség, alacsony keresetek valamint a szegénység, létbizonytalanság volt a legnagyobb probléma.

A válaszadóknak az információs társadalom fogalmának hallatán – a települések tradicionális kommunikációs viszonyainak és az egyéni tömegkommunikációs fogyasztásnak köszönhetően – sokkal inkább a televízió, illetve a (kilencvenes évek fejlesztésének köszönhetően) (mobil)telefon „ugrott be", sőt sokan említették a Gutenberg-galaxis hagyományos nyomtatott termékeit is.

A *hálózatiság elve* (az információs társadalom működésének komplexebb megjelenése) alig köszön vissza a véleményekből. A technikai eszközök közül az Internet említése alacsony. A válaszokban nem olvashattunk semmit a használat (e-mail, online vásárlás stb.) formájáról.

Összességében a válaszadók közel fele említett valamilyen technikai eszközt, a befogadó álláspont közel negyven, az elutasítás 15 százalékukat jellemzi. Mindezt 100 fokozatú skálán ábrázolva (a 100 fokozatú skála átlaga 63 pont) azt láthatjuk, hogy a válaszadók inkább pozitívan viszonyultak az információs társadalom jelentette innovációkhoz[10].

A kategóriák közötti különbség felfedezhető regionális szintek (az észak-magyarországi válaszadóknak inkább pozitív, a nyugat dunántúliaknak inkább negatív attitűdjeik voltak az információs társadalommal kapcsolatban), valamint az identitás között is. A beások inkább elutasítóak, a magyarok inkább befogadóak voltak[11].

Az info-kommunikációs technika elterjedése, használatának jellemzői

Roma válaszadóink kilenc százaléka használta már a számítógépet, az Internethasználat azonban statisztikailag elenyésző. 2003 tavaszán a vidéki roma háztartások összesen 3 százalékában volt számítógép és egy százalékában Internet[12]. A válaszadók közül alig 8 százalék[13] költene info-kommunikációs eszközökre[14].

Úgy gondoljuk, hogy a roma társadalom szociális kirekesztettsége az informatikai kultúra terjedését is gátolja, tovább növelve ezzel a (hagyományos és digitális egyenlőtlenségekben mérhető) szakadékot a makrotársadalom és hazánk legnagyobb etnikai közössége között.

Azon roma válaszadóink, akik tudják a gépet használni, főként egyénileg könyvekből vagy különböző oktatási keretek között tanulták azt meg. Az informatikai kultúra terjedésére utal az a tény, hogy a gyermekek és rokonok említése is viszonylag jelentős. A válaszadók közül leginkább az alföldi alminta járt számítás-

[10] A kérdésre 143 megkérdezett válaszolt Az elemszám a teljes mintához (N=1069) viszonyítva eléggé alacsony (13%), ami újra felhívja a figyelmet a vizsgált társadalmi csoportok információs kori kirekesztettségére.

[11] A két nemzetiségi csoport között állnak a cigány, romani válaszadók.

[12] Legalább egy személyi számítógép található a magyarországi háztartások kevéssel több mint ötödében (22 %), s a háztartások 3 százalékában egynél több személyi számítógép is működik. In: A magyar lakosság és az Internet, 2001. WIP-projekt. http://www.ittk.hu/weblap/docs/wip_full.pdf. Egy másik összehasonlítható adat: a földprogramos roma résztvevők 3, a nem roma kedvezményezettek 9 százalékának van otthon számítógépe.

[13] Azok, akik bíznak az információs társadalomban, inkább szándékoznak költeni ilyen típusú beruházásokra.

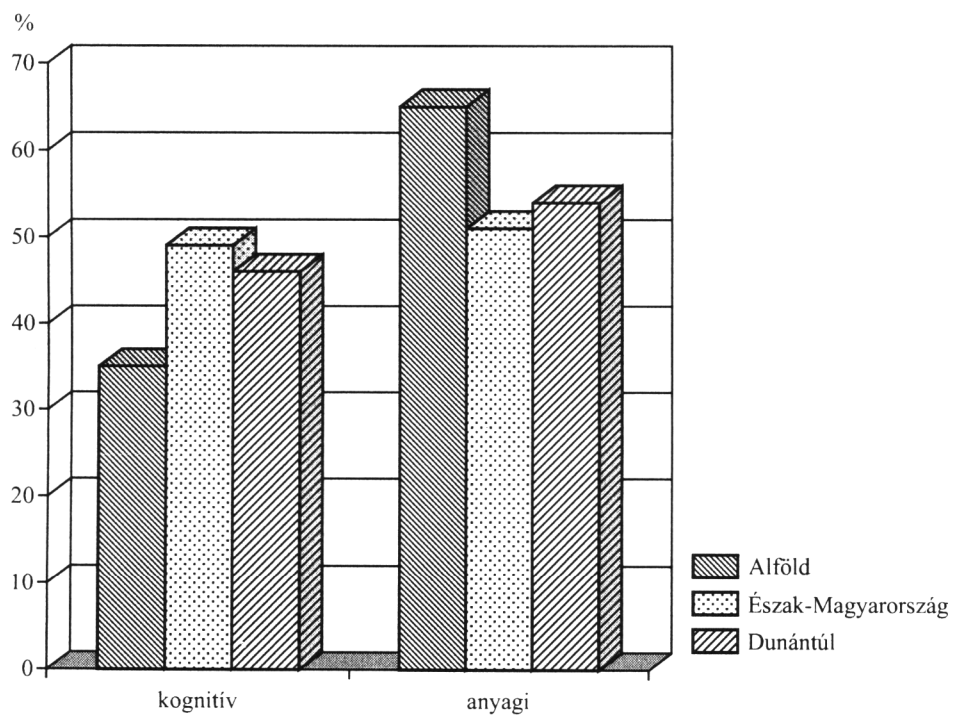
[14] Öt százalék költene számítógépre, 3 százalék Internetre egy éven belül.

technikai szakkörre általános iskolában. A megkérdezettek gyermekei (a földprogramos felméréshez hasonlóan) már nagyobb eséllyel vesznek/vehetnek részt informatikai képzésen a közoktatás első nyolc évében.

Akinek van számítógépe, leginkább azért vásárolta, mert az a gyermekeknek segítség az iskolai feladatokhoz. Akinek nincs, leginkább azért nem vett eddig gépet, mert drága. Minden negyedik válaszadót azonban nem érdekli a számítógép, minden hetedik válaszadó nem tudja használni a gépet, ezért nem költ ilyen eszközre. Hasonló okokat találtunk az Internet esetében is (1. ábra)[15].

A roma megkérdezetteink kétharmada nem tudna élni a foglalkoztatás új útjaival, mert nem tudja használni a távmunka egyik eszközét, a számítógépet. A válaszadók harmada képesnek érzi magát arra, hogy megtanulja a számítógép kezelését. Öt százalék említette, hogy közösségben számítógépes munkát végezne és hat százalék jelenleg is alkalmazza ezt az informatikai eszközt. A válaszadók közel fele (leginkább az Alföldön) véli úgy, hogy távmunka típusú foglalkoztatásra lenne igény a településen.

1. ábra. Miért nincs otthon internet? (%)

Forrás: Saját felmérés.

[15] Kognitív változó: nem érdekli, fél a technikától, nem tudja használni kategóriák összessége. Anyagi változó: túl drága, kisteljesítményű a gépe kategóriák összessége.

A megkérdezettek többsége bízik abban, hogy az információs társadalom egyaránt előnyös lesz lakóhelyének, az országnak és a válaszadónak. Az alföldi válaszadók inkább a lakóhely és az egyén, a dunántúliak főként az ország előnyszerzésében bíznak az információs társadalom meggyökeresítése során. Ellentétben a földprogramos válaszadókkal, a roma országos mintában nagyon kevesen választották a „nem lesz hatása" kategóriát.

A megkérdezettek túlnyomó többsége úgy gondolta, hogy az államnak minden segítséget meg kell adnia, hogy az emberek könnyebben tudjanak csatlakozni az információs társadalomhoz. Az egyéni felelősség, a képzettség, a tudás megszerzése a második legfontosabb az információs társadalomban. A minta mindezek mellett úgy véli, hogy az emberek zömének nehéz lesz csatlakozni az információs társadalomhoz. A legnagyobb területi szórást a „nincs sok értelme csatlakozni az információs társadalomhoz, mert munkaalkalmat nem teremt" válasz minősítése jelentette. A megkérdezettek összességében nem fogadták el ezt az állítást, egyedül Észak-Magyarországon támogatták ezt a nézetet.

Összegzés

Tapasztaltuk, hogy mintánk többségében – bár az információs társadalom befogadásértéke magas – még nincsenek meghatározóan jelen azok az értékek, normák, ismeretek, amelyek hosszabb távra is lehetővé tennék a bekapcsolódást a 21. század elején tapasztalható gazdasági-társadalmi modernizációs folyamatokba. A tartós kirekesztődés veszélye lehet, hogy „gondolkodásuk, értékviláguk hozzáidomul a társadalom peremén szokásos életmódhoz" (Csanády, 1994).

Az „elszabaduló egyenlőtlenségek" (Ferge, 2000) és a globalizáció érték- és jogrendjének terjedése idején az Internet-használatot terjesztő közpolitikák lényeges eleme a leszakadó társadalmi csoportok számára esélyteremtő Internet-politikák alkalmazása lehet. A megvalósításban normatív elképzelések is felmerültek (Szarvák–Szoboszlai, 2003), de jelenleg ténylegesen megvalósítható elképzelésnek a közösségi hozzáférési pontok számának növelése tűnik.

IRODALOM

Andorka R. 1997: *Bevezetés a szociológiába.* Budapest. Osiris Kiadó.

Castells, M. 1996: Új társadalom. http://www.inco.hu/inco7/kitekint/cikk0h.htm

Csanády A. 1994: Az átalakulás határai. In: Balogh I. (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások.* MTA Politikai Tudományok Intézete.

Csatári B. (témavezető) 2003: *Területi konfliktusok és változásaik a periférián.* Kézirat. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet.

Dessewffy T. 2002: *A kocka el van veszve.* Információs Társadalom Szakkönyvtár. Aula.

Dessewffy T. – Z. Karvalics L. 2002: Az Új törvénykönyv. Internet, technológia, társadalom, *Kritika* 1.

Ferge Zs. 2000: *Elszabaduló egyenlőtlenségek.* Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Kasvió, A. 1999: Az információs társadalom kialakulása, mint legfontosabb társadalomtudományi kutatási program. *Nemzet és Stratégia Füzetek* 4. HÉA Stratégiakutató Intézet.

Kemény I. – Janky B. 2003: A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól A 2003. évi országos cigánykutatás alapján. In: Kállai E. (szerk.) *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején.* Budapest. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Kitzinger D. 2000: A morális pánik elmélete. *Replika* 40: 23–48.

Svennik H. 1999: Média a harmadik évezred küszöbén. In: http://www.mediakutato.hu/cikk.php

Szarvák T. – Szoboszlai Zs. 2003: Humán erőforrások egy alföldi megyeszékhelyen. *eVilág.* március

Szoboszlai Zs. (szerk) 2003: *Cigányok a szociális földprogramban.* Budapest. Gondolat.

Varga Cs. 1999: *Kérdésfelvetés avagy a lokalizáció-minimum.* Kézirat. Harmadik Évezred Alapítvány. Stratégiakutató Intézet.

Z. Karvalics L. 2002: *Az információs társadalom keresése.* Információs Társadalom szakkönyvtár, Aula.

http://www.ittk.hu/weblap/docs/wip_full.pdf World Internet Projekt teljes anyag

Koncz Gábor[1]

Az alföldi városok[2] lakosságának foglalkoztatottsági viszonyaiban 1990 és 2001 között bekövetkezett változásokról

Az 1990-es években lezajló társadalmi-gazdasági változások jelentősen átalakították az alföldi városok társadalmát és területhasználatát. Új mozgásfolyamatok indultak be, amelyek megváltoztatták a városi terek funkcionálását, s a bennük élő lakosság létviszonyait is (Becsei, 1999). Ezeket a meglehetősen gyorsan bekövetkezett változásokat a foglalkoztatottak számának és szerkezetének változásával szemléltethetjük a legkönnyebben, amely hűen követi egy adott város gazdaságának fejlődési folyamatait, ezáltal tükrözve és prognosztizálva a területhasználat alakulását is.

Miközben Magyarországon 1990 és 2001 között a népességszám 1,7%-kal csökkent, addig az alföldi városok körében csak 0,7%-os fogyás volt megfigyelhető, ami a lakosság öregedése miatt a gazdaságilag aktív (15–64 éves) korosztályon belül mindkét esetben jelentősebb volt. A gazdaságilag aktív lakosság tekintetében, a 2001-es érték az 1990-es arányában 88,1%, ami gyakorlatilag megegyezik az országossal (88,2%). A foglalkoztatottak számának változása már kedvezőtlenebb a vizsgálatba vont városokban (80,6%), mint országosan (81,6%) a falvakat is figyelembe véve, ami a munkanélküliség nagyobb arányának volt köszönhető. A térség elmaradottságát fokozza, hogy azt már 1990-ben is alacsonyabb foglalkoztatási ráta jellemezte. A 2001. évi népszámlálás adatai szerinti országos munkanélküliségi ráta 10,1% volt, az alföldi városokban viszont elérte a 11,5%-ot.

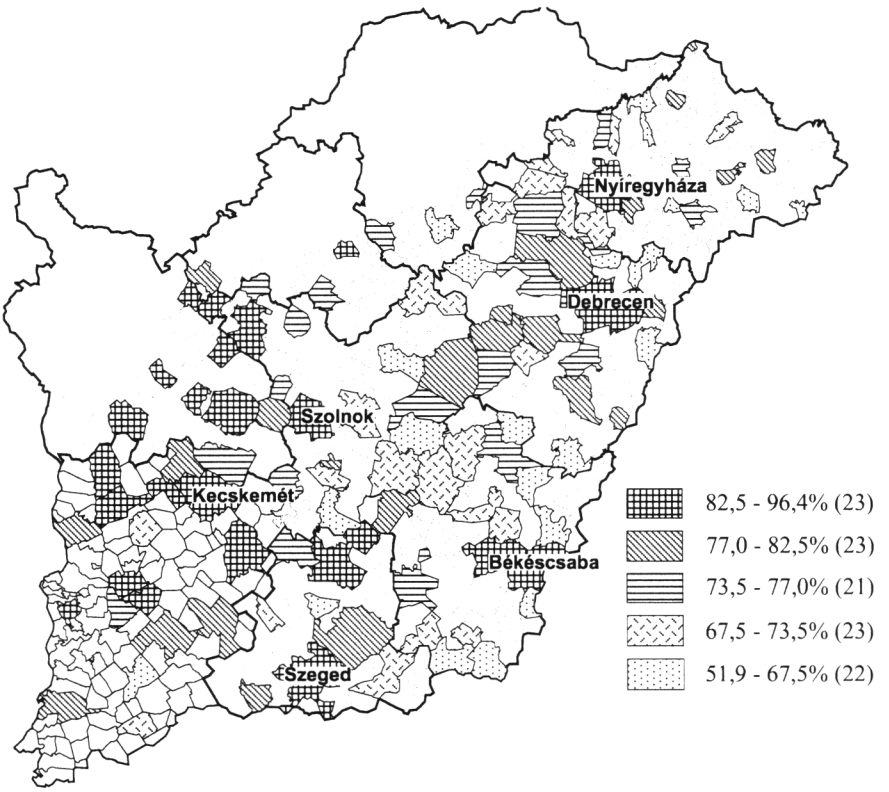
A városok mérete alapján egyértelmű a nagyvárosok (megyeszékhelyek) kedvezőbb helyzete a városfejlődés dinamikáját tekintve, ami a foglalkoztatottak száma és struktúrája kapcsán is megfigyelhető. Összehasonlítva a foglalkozásban álló lakosság számát az 1990. és 2001. évi népszámlálás adatsorai alapján, azt tapasztaljuk, hogy az 50 ezer főnél népesebb városokban, vagyis a hat megyeszékhelyen átlagosan 86,9%-ra csökkent a foglalkoztatottak száma, amit indokol ezeknek a városoknak az átlagosnál kedvezőbb migrációs helyzete is. A 20 és 50 ezer lakos közötti kategóriában ez az arány már csak 79,9%. A települések méretcsökkenésével tovább növekszik a foglalkoztatottak számában bekövetkezett negatív elmozdulás, a 10–20 ezer fős népességű városokban 76,2%-ot, míg a 10 ezer főt el nem érő városokban már csak 71,8%-ot tapasztalunk. Természetesen a városok nagysága mellett alapvetően meghatározó a városok térszerkezeti helyzete, a fővárostól (kisvárosok esetén a megyeszékhelytől) és a fő szerkezeti vonalaktól való távolsága (1. ábra).

---

[1] Koncz Gábor, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI, Debreceni Osztály

[2] A szerző a 2003. év végén városi jogállású alföldi településeket vette figyelembe tanulmányában, amelyek száma ekkor 113 volt, az adatok felvételekor azonban még közel sem rendelkezett mindegyikük városi státusszal.

1. ábra. A foglalkoztatottak számának alakulása az alföldi városokban (a foglalkoztatottak 2001. évi száma az 1990-es érték %-ában)

Forrás: KSH 1990. és 2001. évi népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés.
A vizsgáltba vont települések lehatárolása Becsei, 1999 alapján, módosítva.

Megvizsgálva az egyes gazdasági ágazatok szerepének változását azt láthatjuk, hogy abszolút számban csak szolgáltató szektor volt képes növekedésre. *A primer szektorban foglalkoztatottak száma az egy évtizeddel korábbi érték 32%-ára csökkent* a 113 vizsgált településen, aminek következtében az agráriumban dolgozók aránya 6,6%-ra zuhant, ugyanakkor még mindig meghaladja a falvakat is magában foglaló országos értéket (5,5%).

Az agrárfoglalkoztatottak aránya a lakónépességhez viszonyítva kiterjedt külterülettel bíró településeken a legmagasabb, azokon belül is kiemelkedő a speciális helyzetben lévő Nádudvar esetében, amit olyan magas külterületi népességaránnyal bíró kisvárosok követnek, mint Mezőhegyes, Kecel, Mórahalom. Két olyan város van, ahol a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya az 1%-ot sem éri el, mindkét eset-

ben egyéb ágazatok kiemelkedő súlya miatt, Tiszaújvárosban az ipar (57%), Záhony esetében a szolgáltatás (90%) dominanciája miatt.

Az agrárium helyzetének elemzésénél nem mehetünk el szó nélkül az alföldi városok sajátos szerkezeti egységeinek, a tanyáknak az agrártermelésben játszott szerepe mellett. Az 1990-es évtized folyamán a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése általában a tanyás településeken volt a legkisebb mértékű. Szentes esetében a 2001. évi érték elérte az 1990-es kétharmadát, a tanyarendszerrel rendelkező városokban pedig általában 40% felett volt, azonban például a kiterjedt tanyarendszerrel rendelkező Kecskeméten a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma egy évtized leforgása alatt 5.277-ről 1.220-ra csökkent. Sok az elhagyott, öregedő tanya, amelyeket felújítottak, s általában nyaralásra, vagy csak lakófunkcióval használják. Helyzetük a legtöbb tekintetben hátrányos és perifériku s, azonban a kereset-kiegészítő tevékenységként szinte mindenütt folytatott mezőgazdaságban ma is nagy jelentőséggel bírnak.

Az iparban és építőiparban foglalkoztatottak száma szintén a keresők számának általános csökkenését jóval meghaladó mértékben esett vissza a két népszámlálás közötti időszakban, s a tíz évvel korábbi értéknek csak 59%-át érte el, s csupán néhány, korábban alacsony iparosodottságú kisváros tudott több mint 20%-os növekedést elérni (Izsák, Soltvadkert, Záhony, Kecel). A legiparosodottabb városok köre változatlan maradt, ahol a megmaradt, privatizált nagy cégek meghatározóak a városok gazdaságára nézve (jász városok, Tiszaújváros, Martfű, Téglás), s csak néhány esetben váltak a zöldmezős beruházások meghatározó tényezővé. A *hat megyeszékhelyen erős tercierizálódás következett be*, miközben Debrecenben és Szegeden több mint tízezer fővel csökkent a szekunder szektor alkalmazottainak száma, s számuk a legkedvezőbb helyzetben lévő Kecskeméten is közel ötezer fővel esett vissza. A nyugati országrészhez képest az alföldi városokat sokkal alacsonyabb vállalkozási kedv jellemzi, ami az iparban fokozottan jelenik meg. *A térségben az elmúlt évek egyik legfontosabb feladatává vált az Alföld „dezindusztralizációjának" megakadályozása.*

A szolgáltató szektorban foglalkoztatottak arányának növekedése felgyorsult az elmúlt évtizedekben, aránya az ezredfordulón az alföldi városokban elérte a 61%-ot. A foglalkoztatottak abszolút száma eléri az egy évtizeddel korábbi 96%-át annak ellenére, hogy a költségvetés-orientált közszolgáltatásokban jelentős leépítések történtek. Ma a tercier szektor meghatározó szerepet a megyeszékhelyek gazdaságában játszik, ahol a keresőkön belüli részesedése 66–73% között mozog. Unikális szerepben van Záhony és Kisvárda a záhonyi vasúti átrakó övezet logisztikai szerepének megújulása miatt. A megyeszékhelyek közül Kecskemétnek és Nyíregyházának sikerült leginkább bővítenie szolgáltató szektorát. A kisvárosok között jelentős különbségek mutatkoznak mind pozitív, mind negatív irányban, s mindenekelőtt az elmúlt évtizedben várossá vált, központi funkciókat csak részlegesen ellátó településeken (Vésztő, Dombrád, Jászapáti, Tiszacsege, Tiszalök) következett be nagyarányú visszaesés.

A településközpontok hagyományos kereskedelmi–közösségi funkcióinak újraértékelődése mellett egyre több hasznosítatlan vagy alulhasznosított, elhanyagolt állapotú iparterület, volt katonai létesítmény stb. revitalizációja indul meg, amelyek

helyén bevásárló központok, különböző szakosodott kereskedelmi vállalkozások települnek meg. Ugyanakkor az Alföldről mind a mai napig elmondható, hogy túlságosan magas a közszolgáltatások részesedése.

A lakosság foglalkoztatottsági szerkezetét alapvetően meghatározza annak *képzettségi szintje*, amely jelentősen emelkedett azáltal, hogy az érettségit követően a fiatalok soha nem látott mértékben tanulnak tovább. Az érettségizettek aránya a 18 évesnél idősebb népesség körében megháromszorozódott, s meghaladja az egyharmados arányt. A 25 évesnél idősebb lakosság körében az egyetemet végzettek aránya 2,5-szeresére emelkedett és elérte a 12%-ot. A hat megyeszékhely kiemelkedő értékeit a régóta jelentős térségi szerepkört betöltő, jelentős iskolavárosi múlttal rendelkező középvárosok követik (Baja, Jászberény, Mátészalka), amelyek jelentős innovációs potenciállal rendelkeznek. Legkedvezőtlenebb helyzet ebben az esetben is a perifériikus helyzetű, 10 ezer főt el nem érő lakosságú kisvárosokban mutatkozik, amelyek kisugárzó hatása az őket övező településekre minimálisnak mondható.

Jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes városok lakosságának képzettségi szintjében, hasonlóan a *szellemi és fizikai dolgozók* számának arányához. A szellemi tevékenységet végzők aránya az 1990-es 33,4%-ról indulva 2001-re elérte a 40%-ot, ami elsősorban a nagy népességszámú egyetemi centrumok kedvező adatainak köszönhető (Debrecen, Szeged – 50% feletti értékei)[3].

A *munkaerővonzás* a városok vonzáskörzetének kutatásában mindig vita tárgyát képezte, nem egységes a szakemberek véleménye abban, hogy központi funkciónak tekinthető-e. A munkaerővonzás által kialakított kapcsolatok ugyanis függetlenek a településhierarchiától, sőt gyakran a települések központi belterületétől is. Ugyanakkor az ingázás szoros kapcsolatot teremthet egyes városok és községek között, s jelentős mértékben formálhatja a településhálózatot. A magyar kutatók többsége ezért fontos vonzótényezőként használta fel a városok központi szerepkörére irányuló vizsgálataiban (Beluszky, 1981).

A 113 vizsgálatba vont alföldi város közül csak 38 olyan település volt, ahol a bejáró dolgozók száma magasabb volt, mint az eljáróké, ami azt mutatja, hogy *viszonylag kevés az olyan város, amely térségének foglalkoztatásában meghatározó szerepet tud betölteni.* Ehhez képest a más településről bejáró, illetve a helyi lakosság köréből más településen tanulók számát összehasonlítva már kedvezőbben alakul a kép a kisvárosok esetében is, a többlettel rendelkező települések száma már 54, ami jobban alátámasztja azok központi szerepkörét. Az ingázás fő célpontjai a megyeszékhelyek, amelyeket a legjelentősebb ipari központok (pl. Jászberény, Tiszaújváros) és a nagy kiterjedésű vonzáskörzettel bíró térségközpontok követnek (Baja, Mátészalka). Néhány kisváros, elsősorban az Észak-Alföld aprófalvas vidékein és a kisebb ipari központok szintén képesek az adott térség munkalehetőségeinek koncentrálására, ami megmutatkozik a bejáró dolgozóknak a helyben foglalkoztatottakon belüli arányában (1. táblázat).

[3] A 113-ból csak 16 város esetében haladta meg az érték az alföldi átlagot, míg (egyedül) Szabadszálláson annak felét sem érte el.

1. táblázat. A településre bejáró foglalkoztatottak jelentősége egyes alföldi városokban

A településre bejáró és onnan eljáró foglalkoztatottak számának különbsége			A más településről bejáró dolgozók aránya a helyben foglalkoztatottakon belül (%)		
1.	Debrecen	9022	1.	Záhony	60,7
2.	Nyíregyháza	8501	2.	Kisvárda	45,8
3.	Szolnok	7265	3.	Tiszaújváros	42,5
4.	Szeged	6787	4.	Martfű	42,2
5.	Békéscsaba	5858	5.	Mátészalka	41,5
6.	Kecskemét	5732	6.	Vásárosnamény	40,8
7.	Tiszaújváros	4256	7.	Téglás	38,4
8.	Jászberény	4167	8.	Fehérgyarmat	36,7
9.	Baja	3354	9.	Jászberény	35,3
10.	Mátészalka	3156	10.	Jászfényszaru	34,5
11.	Kisvárda	2915	11.	Baktalórántháza	32,7
12.	Záhony	2148	12.	Csenger	31,1
13.	Gyula	1364	13.	Kaba	29,5
14.	Orosháza	1357	14.	Nyírbátor	29,3
15.	Kiskunhalas	1261	15.	Tiszalök	28,0

Forrás: KSH 2001. évi népszámlálás.

IRODALOM

Becsei J. 1999: Érdemes-e alföldi városnak lenni? In: Baukó T. (Szerk.) *Az Alföld a XXI. Század küszöbén.* Békéscsaba. Nagyalföld Alapítvány: 229–241.

Beluszky P. 1981: A városi vonzáskörzetek /városkörnyékiség/ vizsgálatának elvi módszertani kérdései. Budapest. Államigazgatási Szervezési Intézet.

5. panel

A történelmi múlt máig ható (élő) következményei – a hagyományok és értékek megőrzése a globalizáció és integráció korszakában

Kugler József[1]

Panelvita-összefoglaló

Az Unió bővítésének eredményeként Magyarország az európai integráció szerves részévé válik, s hosszabb-rövidebb időszakra az Alföldön húzódik majd az egységesülő kontinens határa. A globalizáció és integráció újabb kihívást jelent e tájon élők számára is. Miként zárkózhatnak fel Európa fejlettebb részeihez, milyen szerepet tölthetnek be az alföldiek a világgazdasági versenyben, és mindezt miként tudják úgy megvalósítani, hogy hagyományaik sok évszázados kulturális értékeik megmaradjanak, átörökítődjenek, a természeti környezet állapota pedig lehetőség szerint javuljon?

A Kárpátok karéja által közfogott medence központi részét kitöltő Alföld területe megközelíti a 100.000 km^2-t, amelynek mintegy fele tartozik Magyarországhoz. A felületes szemlélő számára a táj egyhangúnak tűnhet, alaposabb tájékozódás után azonban változik az Alföldről alkotott kép. Hátságok és lapályos térszínek, kisebb-nagyobb állandó és időszaki vízállásos területek váltják egymást. Az évszázadok során – főként a mezőgazdasági termelés igényeit figyelembe véve – az itt élők kultúrtájjá alakították az Alföld területének mintegy négyötödét. Napjainkban búzamezők, kukoricatáblák, szőlős- és gyümölcsöskertek uralják a vidék jelentős részét, és itt-ott műveleten, elhagyott parlagföldekre is felfigyelhetünk. Számos helyen az „őstáj" látványa is megadatik az ezredfordulón élőknek, amelyet a nemzeti parkok (Kiskunsági, Körös–Maros-vidéki, Hortobágyi) őriznek. Kedvező jelként értékelhető, hogy egyik jellegzetes alföldi „őstájunkat", a Hortobágyot nemrég a világörökség részévé nyilvánították.

---

[1] Kugelr József, tudományos főmunkatárs, MTA RKK ATI, Békéscsaba

Frisnyák Sándor vitaindítója az alföldi táj átalakulása, kultúrtájjá válása folyamatának legfontosabb lépéseit mutatja be. Az alföldi tájat a nyugat-európai országok közvéleménye napjainkban is többnyire azonosítja Magyarországgal. Ez a jelenség történelmi–kultúrtörténeti okokra vezethető vissza. A 16–17. században főként az Alföldről saját lábán érkező szürkemarhacsordák biztosították a friss húst a népesebb német városok számára. A 19. század első felében (romantika), pedig útleírások adtak hírt a végtelennek tűnő alföldi délibábos pusztáról, az ott élők mindennapjairól, és a betyárvilágról is. Ezek a híradások általában kedvező színben tüntették fel az alföldi állapotokat, az ott élő egyszerű szabadságszerető nép hétköznapjait, ezzel együtt a közlekedési utak hiányáról, az alföldi mezővárosok – nyugat-európai nézőpont szerinti – alacsony urbanizáltságáról is szót ejtettek. A negatív nyugat-európai magyarság- és egyúttal „Alföld-kép" formálásban (politikai megfontolásból) főként a bécsi udvar jeleskedett. Az abszolutista uralkodók jó hírét keltő híradások egyszerre kívánták pellengérre állítani a szélesebb európai közvélemény előtt a rendi kiváltságaihoz ragaszkodó magyar nemességet, a lázongó parasztságot, és bizonyítani az uralkodócsalád elévülhetetlen civilizációs érdemeit. Ez utóbbinak a Bánság esetében mindenképpen van reális alapja. Az Alföldnek, főként német nyelvterületen történő megismertetésében kimagasló szerepet játszott a Petőfi kortársának is tekinthető bánsági születésű német költő, Nikolaus Lenau.

Világszerte ismert nemzeti ételeink (a gulyás, a pörkölt, a kolbász) jobbára alföldi eredetűek, jóllehet a Kárpát-medence egészében és nemcsak a magyarság körében közkedveltek. A két világháború közötti évtizedekben, amikor a modern értelemben vett turizmus Magyarországot is elérte, a főváros és a Balaton mellett éppen az Alföld, a puszta, a csikósok, gulyások világa vált a legfontosabb idegenforgalmi attrakcióvá. Az alföldi népi kultúra és népi hagyományok megőrzésének, árörökítésének lehetőségeit foglalta össze Örsi Julianna, ami természetesen sokkal többet jelenthet idegenforgalmi látványosságnál, emberi tartást, identitást adhat.

Az Alföld, az alföldi fejlődési pálya sajátosságait feltáró szakirodalom igen jelentős. Az elmúlt másfél–két évszázad során néhány gondolkodó megkísérelte a nemzet- és táj-karakterológia elveit alkalmazva a Kárpát-medencei magyarságot földrajzi élettere alapján tipizálni, az egy-egy térségben (régiókban) élőket sajátos mentalitásuk alapján jellemezni. Pannónia és Hunnia vagy Transzszilvánia, mint sajátos vonásokat felmutató történeti-kultúrtörténeti tájak évszázadok óta részét képezték közgondolkodásunknak. Az utóbbi két évtizedben egyre gyakrabban idézett filozófusnak, Hamvas Bélának az "öt géniuszról", szóló gondolatai Beluszky Pálra is hatottak, amikor az alföldi táj, település és az itt élő ember kapcsolatának rövid áttekintését elkészítette.

Alföldi elődeink az elmúlt századokban is megragadták a lehetőséget, hogy egy-egy számukra szerencsésebbnek tűnő korszakban felzárkózzanak a Kárpát-medence fejlettebb régióihoz. Példaként említhető a 19. század közepétől kibontakozó vasútépítési hullám, amikor a közlekedési infrastruktúra kiépítésének köszönhetően számos alföldi város és térsége (köztük Békéscsaba is) emelkedett ki környezetéből, vált könnyen elérhetővé a külvilág számára. Ez jótékonyan hatott a település gazdasági fejlődésére, az urbanizációs szintre, a városkép átalakulására. Erdész Ádám

gondolatai is e kísérletekről a folyamatos felzárkózási igényről és alkalmazkodóképességről tesznek tanúbizonyságot.

Az Alföldet a közvélemény többnyire a magyarsággal azonosítja, s ez a megállapítás többé-kevésbé meg is felel a valóságnak. A táj központi és keleti térségei településinek lakossága döntő részben magyar, természetföldrajzi értelemben vett peremterületei (Bácska, Bánság) azonban a 18. századi újratelepítés óta többnemzetiségűek, mai szóval élve multikulturálisak. Katolikus, protestáns és ortodox, román, szerb, német, magyar és más ajkú közösségek éltek és élnek mai is egymás mellett, sokszor egy településen. Az Alföld magyarországi térségeiben a magyar nyelvterülethez kapcsolódva, részben abba ékelődve találunk más ajkú népcsoportokat: a Körösök vidékén szlovákokat, a Bácskában németeket, a mai államhatár mentén pedig szerb, horvát és román közösségeket. Hornokné Uhrin Erzsébet hozzászólása az alföldi (békéscsabai) szlovák közösség fennmaradása, kultúrája és identitása megőrzésének lehetőségeit veszi számba a 21. század elején.

A szekció munkájában több mint ötvenen vettek részt, s közel harmaduk fejtette ki véleményét a témáról, illetve az elhangzott előadások valamelyikéről. A hozzászólók közül többen kiemelték az itt élők, az innen elszármazottak közelmúltbeli innovációs eredményeit: a növénynemesítésben Baross László, Mathiász János, Stark Adolf, a repülőgép-tervezésben Kvasz András. Az alföldi települések (Mátészalka, Temesvár) a 19. század végén élen jártak az elektromos áram használatának meghonosításában, is.

Kérdésként merült fel, hogy indokolt-e egységként kezelni az Alföldet, egyrészt megfogalmazható-e sajátos földrajzi viszonyain kívül e régiónak valamiféle egyedisége, illetve a nagytájon belül léteznek-e olyan markánsan elkülönülő kistájak, amelyekre nem, vagy alig illik az alföldi jelző. A hozzászólók csaknem mindegyike egyetértett az előadók megállapításaival, az alföldi sajátosságok meglétével, az önálló tájként való elfogadásával. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy az Alföld elválaszthatatlan része a Kárpát-medencének, szorosan kapcsolódik az ottani kultúrákhoz. A nagytájon belül léteznek sajátos alföldi természetföldrajzi néprajzi vagy más szempontból elkülönülő kis- és középtájak (Hajdúság, Kiskunság stb.). Elhangzott olyan javaslat is, hogy önálló magyarországi régióként is felfogható volna az Alföld, ám kérdéses, ez esetben meddig terjednének határai, pontosabban a hat alföldi megyén túl ideszámíthatók-e a Pest, Heves és Borsod megyei alföldi részek is.

A hatvanas–hetvenes évekbeli alföldi ipartelepítések fontossága (a hiányosságok ellenére) többek szerint abban rejlik, hogy munkalehetőséget biztosított az agrárágazatból felszabadulók számára, s ezzel előmozdította az elmaradott vidékek népességmegtartását, megteremtett egy ipari szakmunkás réteget. Jelenleg már az alföldi települések második–harmadik szakmunkás-generációja igyekszik boldogulni, a számára nem mindig előnyös térségbeli munkaerőpiacon. Az Alföldön, Mátészalkán hozták létre 1968–1975 között a már említett fejlesztés eredményeként az első „ipari parkot" is. A vita résztvevői egyetértettek azzal is, hogy a gazdaságfejlesztés, a megfelelő életviszonyok kialakítása áttételesen ugyan, de elengedhetetlen feltétele egy-egy régióban, térségben a hagyományok átörökítésének. Az elöregedő, kiüresedő falvak erre a feladatra alig képesek hosszútávon, mivel nem lesz, aki átvenné az elődök kulturális örökségét.

Az időhiány miatt sok mindenről nem eshetett szó, többek között arról sem, mit vihetünk magunkkal az Unióba alföldiként. Ehhez a történelmi sajátosságok alaposabb feltárására lenne szükség. A különböző alföldi fejlesztési programokban, koncepciókban (a hozzászólók szerint) alig jelenik meg az alföldi hagyományok ápolása. A gyakorlat pedig azt mutatja, hogy sorra szűnnek meg a népművészeti termékeket előállító üzemek (Karcag, Hódmezővásárhely). A készülő Tisza-programban (VTT) remélhetőleg a népművészeti termékek előállítása is megfelelő súlyt kap. Ellentmondás tapasztalható a mezőgazdaságban a gépesítés és kemikáliák terjedő használata, illetve az utóbbi időkben szorgalmazott biotermelés között. Ez utóbbi termelési forma még alig képes biztosítani egy-egy család megélhetését. Az elődöktől tanult gazdálkodási, termelési módszerek alkalmazása azonban segítséget jelenthet a minőségi (bio)élelmiszerek előállításában. Példaként említendő a népi tapasztalatok újbóli felhasználása az állatgyógyászatban. Örvendetes, hogy a régi pásztorvilág a folyamatosan bővülő honi (alföldi) nemzeti parkjainkban újjáéledt.

Élénk érdeklődést váltott ki a hallgatóságból az Alföld etnikai és vallási viszonyainak rövid áttekintése is. Többek között szó esett arról is, hogy a zsidóság milyen szerepet töltött be az alföldi városok modernizációs törekvéseiben[2]. A vitában résztvevők hangsúlyozták, hogy a nemzetiségi kultúra szerves része az alföldi kultúrának. Az alföldi magyarok és az itt élő kisebbségiek az évszázadok során folyamatosan és kölcsönösen hatottak egymásra[3]. E kérdéskör kapcsán sajnálattal állapítottuk meg, hogy az alföldi tájak, települések etnikai és felekezeti sokszínűsége egyre inkább a múlté. A 20. századi határváltozások, kényszerű migrációs hullámok (repatriálások, németek kitelepítése és önkéntes kivándorlása, magyar–csehszlovák lakosságcsere) minden államrészben etnikai homogenizációhoz vezettek. Az államalkotó népen kívül legfeljebb asszimilálódó kisebbségi töredékeket találunk. E folyamat kiteljesedése azonban nem kívánatos, lehetőség szerint küzdenünk kell ellene.

Összegezve: az előadásokhoz kapcsolódó hozzászólások többsége az Alföld gazdasági fejlesztésének szükségességét hangsúlyozta. A népesség megtartása azért is fontos, hogy ne váljanak elhagyatottá az alföldi térségek. A pusztuló falvak, mezővárosok, tanyák és megművelten földparcellák helyett vagy mellett a modernizációs törekvések eredményei is jelenjenek meg. A település- és tájkép kialakításában azonban a világ bármely részén felbukkanó „globalizációs" műtárgyak mellett a sajátos (helyi) alföldi hagyományokhoz kapcsolódódó épületek, épületegyüttesek kapjanak kiemelt szerepet. Az alföldi jelleg, a tradíciók legalább annyira határozzák meg a táj képét, formálják az ott élők mentalitását, mint ez az Unió számos vidéki térségében (Ausztria, Dél-Németország) is a jelen valósága.

[2] Példaként említették a hazai könyvkiadásban és könyvnyomtatásban is magas szakmai színvonalat képviselő gyomai Kner és a békéscsabai Tevan családot.

[3] Így például a Nyíregyháza alapítóiként számon tartott evangélikus tirpákok művelődési hagyományainak, korábbi írásbeliségének szlovák (tót), ócseh és magyar elemei egyaránt kimutathatók. Korábbi településrendjük az ún. bokortanyák pedig igazi Kárpát-medencei „unikumnak" számítanak.

Frisnyák Sándor[1]

Történelmi örökségünk: az alföldi kultúrtáj

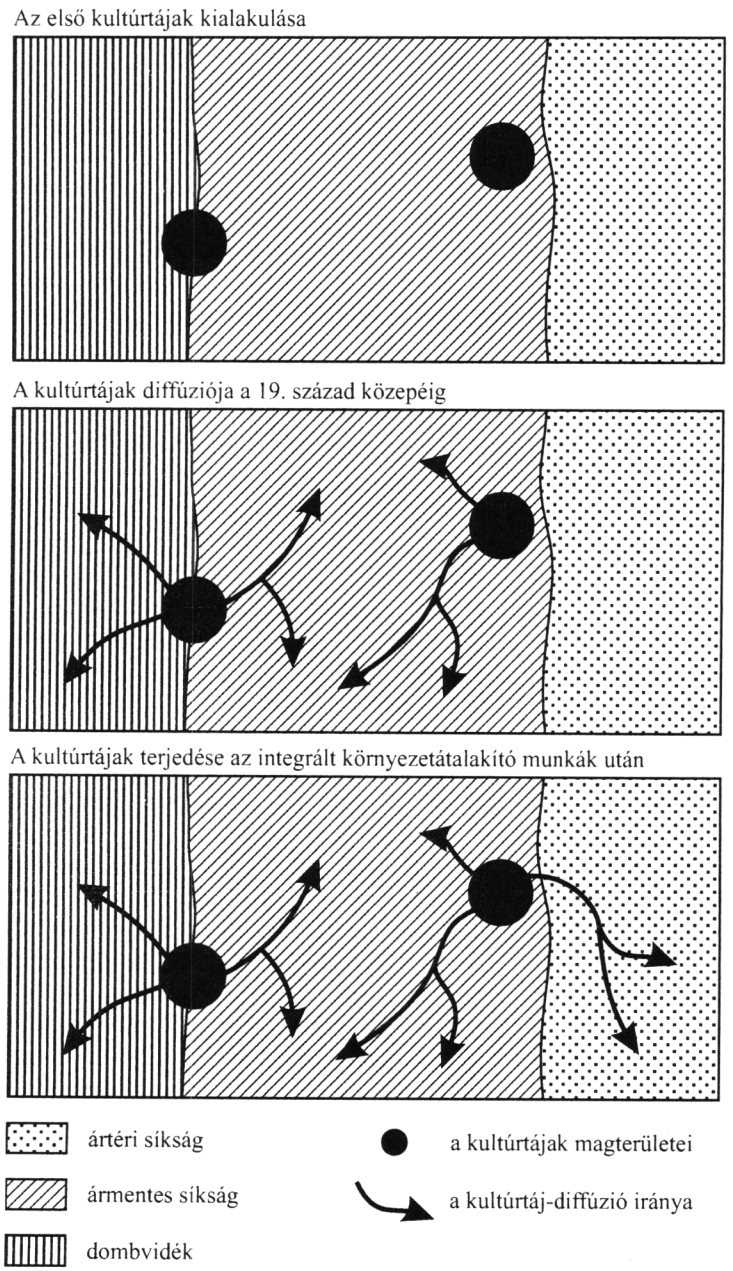
Az Alföld *humanizációja* (benépesülése és gazdasági birtokbavétele) a neolitikumban kezdődött, amikor az itt megtelepülő kisebb embercsoportok az *élelemgyűjtésről áttértek a termelő gazdálkodásra,* a földművelésre és az állattenyésztésre. Az életforma-váltással az *ember tájformáló tényezővé* vált: a természeti környezetét már nemcsak használta, át is alakította. Az ősgyep feltörésével kialakított néhány hektáros kultúrtájak nem voltak stabil képződmények, a termőföld kimerülése után más és más területeket műveltek meg. A neolitikumtól a magyar honfoglalásig (895) itt élt népek változó mértékben és módon avatkoztak be a természeti környezet fejlődésébe (Somogyi, 2000a, 2000b). A tájváltozás leginkább az *erdőterület csökkenésében* nyilvánult meg. A földművelés és ennek térbeli megjelenése, a *kultúrtáj* kis területekre korlátozódott, az állandó helyváltoztatás és az alacsony népsűrűség (a 9. században 0,7–1,4 fő/km^2) miatt a honfoglalás kori Alföldön nem volt jellemző. Őseink tehát olyan területre érkeztek, amely – többek véleménye szerint – már *nem volt teljesen nyerstáj* (őskörnyezet), de *kultúrtáj sem*, mert azt a magyarok és az együtt élő etnikumok csak igen hosszú idő alatt – nemzedékek egymásra épülő munkájával – teremtették meg (Bulla–Mendöl, 1947; Frisnyák, 1990; Lóczy, 2000).

Az Alföld mint *tagolt élettér*, megfelelt a magyarság környezetigényének, állattartó és földművelő tevékenységének. A 100.000 km^2-es nagytáj *két geomorfológiai szintre* különül: az *árterekre* és az *ármentes térszínekre*. Az amfibikus árterek és ezek ellenpólusai, az *ármentes életkamrák* különböző *kultúrszintek*. A folyóvízi ártéri síkságok alapvetően az *állattenyésztés*, a magasabb térszínek, a löszös és futóhomokos életkamrák a *földművelés* területei voltak. Az árterek és az ármentes életkamrák környezetgazdálkodása komplementer (egymást kiegészítő) jellegű volt. Az alföldi gazdálkodásnak ez a térbeli rendszere az ökológiai feltételek alapján az Árpád-korban alakult ki és a 19. század közepéig fennmaradt.

A honfoglalók az alföldi életkamrák peremén, többnyire a folyók közelében települtek le és mindkét tájtípus természeti erőforrásait hasznosították. A téli szállás környezetében az ún. szántó-legelőváltó földművelési rendszert alkalmazták, míg az árterek és az ármentes életkamrák gyepterületein rideg állattenyésztést folytattak A 12–13. század fordulójától a talajváltó földművelést fokozatosan felváltotta a nyomásos gazdálkodás, a szántóföldek helyhez kötődése. Az ártérperemi művelt földek a *kultúrtáj magterületei* voltak (1. ábra). A 12. századi európai *agrárforradalom eredményeinek átvételével* (a két- és háromnyomásos földművelési rendszer elterjedésével, a nehéz, ún. fordítós eke használatával és a munkaállatok fogatolási módjának tökéletesedésével) a termésmennyiség kb. 50%-kal növekedett. Az agrárinnovációk mellett a művelt területek is növekedtek. A kultúrtáj az ártérperemről az életkamrák belső területei felé terjeszkedett. Az ártérperem ősi telepítővonala

[1] Frisnyák Sándor, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola, Földrajz Tanszék

1. ábra. A kultúrtájak kialakulása és terjedése a Kárpát-medencében

Forrás: saját szerkesztés

mellett *a kultúrtájfejlődés másik intenzív területsávja a síkság és a hegy-(domb)vidék határain* található. Az itt kialakult földművelési centrumokból a kultúrtáj egyrészt a medenceperemi hordalékkúp-síkságon terjedt a belső-alföldi tájak felé, másrészt a folyó- és patakvölgyekben behatolt a domb- és hegyvidéki területekre. *Az Árpád-kor végén a települések, a szántók, a kertek és a szőlők – mint kultúrtájelemek – az Alföld alig 5%-át foglalták el* (Lóczy, 2000).

A 10–13. században a szántó- és legelőnyerés céljából intenzíven irtották az alföldi erdőségeket. Az ember tájformáló munkájának másik jellegzetessége az ártéri *legelők öntözését* és a *halászatot* szolgáló *fokrendszer* kiépülése. A mesterséges fokok a *differenciált ártéri gazdálkodás* alapjait képezték[2]. Az Árpád-kori vízi munkálatok közé tartoznak a halastavak és a vízimalmok mesterséges árkai és duzzasztógátjai is. Az ártéri síkságokon a *folyóhátak* (pl. a Felső-Tisza-vidéken a beregi Tiszahát, a Szamoshát, a Túrhát, a Krasznahát, a Szebecsehát stb.) és az ún. *gorondok, gerindek* vagy *laponyagok*, az egykori folyóhátak és a folyók oldalozó eróziójával szétroncsolt hordalékkúpok kisebb-nagyobb maradványai voltak az emberi megtelepülés színterei. Az ármentes folyóhátakon és a gorondokon kiépült falvak 1–1,5 km^2-es területeken alakították ki szántóföldjeiket és kertjeiket. A folyóhátak apró kultúrtájai – a folyamatos erdőirtásokkal – terjeszkedtek és a 18. században sok helyen már összefüggő sávokat alkottak (pl. Szamoshát). A Felső-Tisza-vidéken és a Duna alföldi szakaszán is az ártérövezetben kiterjedt *gyümölcsligetek* alakultak ki. Az alföldi *szőlőkultúra*, amely Árpád-kori eredetű, az ártéri gyümölcsös erdőkből terjedt át először az ármentes életkamrák kertjeibe, majd a 18. században a homokvidékekre. Az Árpád-kori kultúrtáj fejlődéséhez tartoznak még a *földvárak* (pl. Bihar, Szabolcs) és a *települések*, továbbá a Duna, Tisza és más folyók partjain – szintén erdőirtással járó – *hajóvontató utak* építése is. A kultúrtáj terjeszkedését és gazdagodását a mongol invázió (1241–1242) néhány évtizedre visszavetette, különösképpen a Muhi-puszta tágabb környezetében és a seregek felvonulási útvonalai mentén.

Az alföldi gazdaság és kultúrtáj a virágzó feudalizmus korában tovább fejlődött és a 15–16. század fordulóján megközelítette az európai szintet. A 16–17. században *a török invázió és megszállás megtörte a fejlődés vonalát,* az Alföld periférikus helyzetbe süllyedt. Az alföldi nép több évszázados gazdasági–kulturális eredményei nagyrészt megsemmisültek. Az *alföldi kultúrtájak pusztulása a déli és középső területeken volt a legnagyobb,* a peremek felé mérséklődött. A települések többsége elpusztult, a szántóföldek és kertek helyét bozótok foglalták el. A hordalékkúp-síkságokon megindult a *homokmozgás*, az ún. lepelhomok-képződés (Bugac, Deliblát). A végvár-övezetben a mesterséges elárasztások miatt *terjeszkedett a láp, a mocsár és a nád.* A lakosság más régiókba, vagy a megmaradt mezővárosokba menekült. Az oppidumok körül földből-, fából *sáncokat*, helyenként – pl. a hajdúvárosokban – *palánkvárakat* építettek. Az uralkodó tájkép a *füves puszta* és a *mocsaras ártér* volt. Az Alföld hódoltsági részein a pusztai állattartás – mint monokultúrás gazdasági tevékenység – virágkorát élte. A megszálláson kívüli peremtájakon – pl. a Nyírség

[2] A nagyobb méretű fokok, a lápokat és mocsarakat tápláló folyóágak – pl. a Szebecse, a Selypes, a Hortobágy, a Mirhó – természetes képződmények!

keleti felében, a Bodrogközben, a Szatmár-Beregi-síkságon – megmaradtak a települések és a környezetgazdálkodás korábbi struktúrái. A kultúrtáj gazdagodásáról is vannak adataink: a Bodrogközben a Karcsa egyes mederszakaszainak felhasználásával, Nagytárkánytól Tokajig *sószállító csatornát* építettek.

A török megszállás után, a 17–18. század fordulójától megindult a gazdasági élet reorganizációja. Az Alföld relatív földbősége és munkaerőhiánya, a kárpáti hegységkeret viszonylagos túlnépesedése egy spontán népességáramlást indukált, amelyet szervezett telepítési akciók követtek. Így a 18. században *az alföldi magyar településtérben nemzetiségi szigetek, délen etnikai tömbök képződtek.* Az 1720-as évektől 1787-ig az alföldi vármegyék lakossága 125 ezerről 950 ezerre, több mint hét és félszeresére növekedett.

A 18. század az alföldi kultúrtáj-rekonstrukció és -fejlesztés nagy korszaka volt. A régi kultúrtájak helyreállítása mellett – a népességnövekedéssel összhangban – egyre nagyobb területeket kellett meghódítani a szántóföldi gazdálkodásra. A földműves kultúra az ármentes életkamrák területén – különösen a löszsíkságokon – terjedt. A kultúrtájfejlődés ebben a korszakában is tovább csökkent az alföldi erdők területe. Az Alföld *fátlansága* és *puszta-jellege* a 18. század végén érte el maximumát. A nagytáj *erdősültsége* 4–5% lehetett, de a peremtájakon, ahol nem volt török uralom, még jelentős homoki és ártéri erdők voltak (a Nyírség egyharmadát, a Beregi- és a Szatmári-síkság több mint felét erdők borították). A terület- és gazdaságfejlesztés szükségessé tette a különböző vízi munkálatokat is. A *folyószabályozás* ekkor még *lokális jellegű* volt, egy-egy kistérség érdekeit szolgálta, pl. a Duna alföldi, a Felső-Tisza-vidék Dombrád környéki szakaszán, a Szamos völgyében, a Temesközben. A *láp- és mocsárlecsapolások* is megkezdődtek (Körös-vidék, Ecsedi-láp). A 18. században épült a Bega- és a Temes-csatorna, a Mirhó-gát, majd 1793-tól 1802-ig a Dunát és a Tiszát összekötő bácskai Ferenc-csatorna. A lokális tájfejlesztő–kultúrtájteremtő munkák sok helyen mikro- és mezoregionális-jellegűvé szélesedtek A futóhomok megkötése (akác- és szőlőtelepítéssel) sajátos kultúrák kialakulását tette lehetővé. A 18. század vége felé formálódik és a 19. században teljesedik ki a *homoki kultúra* Kecskemét és Nyíregyháza térségében. *Az amfibikus ártereken a félkultúr-rétek és legelők mellett – a régió egyharmadán – még lápok és mocsarak voltak.* A kialakult kultúrtájak a településközi térben – a Dunántúl és a Kisalföld területeihez képest kb. 50–60 évvel később – a 19. század második felében kapcsolódtak össze. A 19. század elején a szántó-, kert és szőlőként művelt területek és a települések belsőségei (az épített környezet) az Alföld kb. 43%-át foglalták el (Lóczy, 2000).

A gazdasági kultúra (és kultúrtáj) fejlődését az 1750–1850-es évek árvízszint emelkedése is befolyásolta. Az árvízszint növekedését a Kárpátokban és a medencéket elválasztó hegységekben folyó mértéktelen (23.000 km^2-re kiterjedő) erdőirtás okozta. A Tisza vízrendszerében közel 850 település került veszélyhelyzetbe. A 18–19. századi árvizek hatalmas kártételei és a nemzetgazdaság előtt álló modernizálási feladatok indokolták az egész Alföldre kiterjedő és összehangolt környezetátalakító munkák megindítását. Az 1846-tól 1914-ig tartó (kisebb mértékben a két világháború között is folytatódó) *vízépítő–vízszabályozó munkák alapvetően megváltoztatták az alföldi táj képét, a termelés ökológiai feltételrendszerét.* A folyószabályozás

és ármentesítés „eltüntette a két fő tájtípusnak, az ártérnek és az ármentes szintnek a különbségét, egyetlen ármentes területté alakította át az egész vidéket, s mindenütt a szántóföldet tette uralkodóvá" (Bulla–Mendöl, 1947).

Az ármentes életkamrák kultúrtájai a mentesített ártereken terjeszkedtek, figyelmen kívül hagyva az agroökológiai tényezőket. A korábbi évszázadok alföldi gazdálkodásában a *gyepterület* képezte a legfontosabb természeti erőforrást, a 19. században – a gabonakonjunktúra, majd az integrált környezetátalakító munkák hatására – a *szántóföld* vált meghatározóvá. Az integrált környezetátalakító (folyószabályozó, ármentesítő, láp- és mocsárlecsapoló, erdőtelepítő és meliorációs) munkák tették lehetővé az Alföld-régió (az európai éléskamra) gazdasági szerkezetváltását, a termelés modernizálását, infrastruktúra-rendszerének kiépítését és népességeltartó képességének növelését. *A 20. század elején a kultúrtáj – a mai országterület alföldi részén – 78%-ra, az erdő száz év alatt 4%-ról 8%-ra növekedett, míg a rét- és legelőterület 10%-ra, a láp- és mocsár-ökoszisztéma 4%-ra csökkent* (Frisnyák, 1990; Lóczy, 2000).

A kultúrtáj emberi munkával átalakított és folyamatosan használt tér. Az *alföldi kultúrtáj a tradicionális gazdálkodást folytató paraszti társadalom nagy alkotása*, amelyet a 19. századi modernizációs folyamatok (az iparosítás, a közlekedési hálózat kiépítése, a városfejlődés stb.) tovább gazdagítottak. S ez a *kulturális örökség* az alföldi társadalom *regionális identitásának* alapja és legfőbb forrása (Berényi, 2003).

IRODALOM

Berényi I. 2003: A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. *Földrajzi Tanulmányok:* 27.

Bulla B. – Mendöl T. 1947: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest. Lucidus Kiadó.

Frisnyák S. 1990: *Magyarország történeti földrajza.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Lóczy D. 2000: Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: Frisnyák S. (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza: 221–238.

Somogyi S. 2000a: A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In: Frisnyák S. (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza: 7–24.

Somogyi S. (szerk.) 2000b: *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

Beluszky Pál[1]

A táj-település-ember kapcsolata az Alföldön

Az Alföld más nagytájakhoz viszonyított, sok évszázadra visszatekintő másságát – másságát s nem elmaradottságát vagy megkésettségét! – ma már egyre inkább elfogadja a tudományos közvélekedés. Ez a másság nemcsak a táj képében mutatkozott meg, hanem az emberkéz alkotásaiban, a településrendszerben, a funkciókban is. A másutt megszokott „képlettől" való markáns eltérést jelent, hogy az Alföldön:

- *A mezőgazdaság és a város nem egymást kizáró fogalmak*; az alföldi mezővárosok legfontosabb funkciója még a 20. század elején is a mezőgazdaság volt, ezt tükrözte lakosságuk foglalkozási szerkezete is (1910: Hajdúböszörményben 78,8%, Hajdúszoboszlón 75,9%, Békésben 73,2%, Kiskunhalason 72,3%, de még Hódmezővásárhelyen is – törvényhatósági jogú város – 63,7% a mezőgazdasági keresők aránya).
- Annál inkább feltűnő a mezőgazdaság és a településhálózat sajátos kapcsolata, mert a másutt megszokott falvak, legalábbis az Alföld magjában, csak ritkán bukkantak fel egy majdnem „háborítatlan" agrártájon; város sorakozott város mellé (pl. Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét–Kiskunfélegyháza–Szeged–Szabadka vagy Szeged–Hódmezővásárhely–Orosháza–Békéscsaba–Gyula–Békés–Mezőberény).
- Ha előfordultak is hellyel-közzel falvak, ezek lakossága foglalkozásban-életmódban-lakásmódban-öltözékében nem különült el élesen a mezővárosiaktól.[2]
- A ritkásan elhelyezkedő, nagyhatárú, nagynépességű települések (mezővárosok) közeit nem falvak töltötték ki, hanem egy sajátos szórványtelepülés-fajta képviselői, a tanyák. A mezőgazdasági jellegű szórvány ugyan a világ számos táján elterjedt, megszokott településforma, azonban a „tanyaelvű" település, a „tartozék-szórvány" Európában másutt legfeljebb átmeneti képződmény volt, települési-gazdálkodási rendszerré nem szerveződött. A „tanyaelv" tartalma az évszázadok során változott ugyan, de a „valódi tanya" – a „*tartozék-település*" – mindvégig egy osztott települési rendszer egyik, nem önálló, önmagában „meg sem álló" egysége, mely a belterületi házzal együtt alkotott egy lakó- és gazdasági egységet.
- Az Alföldre jellemző *a tartalom és a forma ellentmondása*; ennek legszembetűnőbb megnyilvánulása a falusinak mondott településkép mögött meghúzódó városi funkció.
- Feltételezhető, hogy az egyének egymásközti és a helyi társadalmakhoz fűződő kapcsolataik jellegében, az értékrendben, a „kérdésekre" és „kihívásokra" adott válaszok mineműségében is létezik (létezett?) különbség az alföldi és más tájak lakói–helyi társadalmai között.[3]

---

[1] Beluszky Pál, tudományos tanácsadó, MTA RKK KÉTI

[2] Ebben a sajátos alföldi társadalomban „ ... *van átjárás egyik emeletről a másikra*" (Márkus, 1986)

[3] Erről beszélt pl. Orosz István a megelőző Alföld Konferencián, ezt vallotta Veres Péter (Veres, 1936), erről szól Irinyi Károly közelmúltban megjelent könyve (Irinyi, 2002) stb.

Kérdés ezek után, hogy van-e kapcsolat a táj mineműsége s a sajátos településrendszer között, illetve a településrendszerben is megnyilvánuló sajátosságok s az Alföld – mezővárosi – polgárainak „lelki alkata" között. E kérdések, illetve az arra adandó válaszok természetesen érintik a geográfia „ősrégi" vitatémáját, a földrajzi determinizmus, nihilizmus és posszibilizmus kérdését.[4] Kétségtelen viszont, hogy a természeti viszonyok közvetve meghatározó befolyást gyakoroltak a településrendszer, a gazdálkodás, de ezen túlmenően a helyi társadalmak sajátosságainak alakulására.

Az Alföld felszínének jó részét az ármentesítési munkálatokig vízivilág foglalta el, vagy mocsarak, lápok, morotvák, majdnem állandóan vízzel borított alacsony árterek (a Nagy- és Kissárrét, az Ecsedi-láp, a Bodrog- és a Rétköz, a Szernye-mocsár stb.), vagy a tavaszi árvizek által megjárt árterek – a Hortobágy, a Nagykunság túlnyomó része, a Duna-völgy, a Közép-Tiszavidék stb. Nem kedveztek a szántógazdálkodásnak a „homokországok" sem. Az Alföldön egészen a 18. század végéig csak kis foltokat fogtak eke alá[5]. Ennek egyik következménye volt a Dunántúlhoz, a Kisalföldhöz vagy a Délvidékhez képest alacsony népsűrűség, a középkorban vagy a hódoltság korában csak 3–4 fő/km^2. A természeti környezet alakította földhasználat alapvetően eltért az ország többi, mezőgazdaságilag hasznosított tájától; itt a gazdasági élet egyeduralkodó ágazata az állattartás, mégpedig a 19. századig a külterjes – „rideg", „szilaj" –, legeltető állattartás.

Ennek következményei is sokrétűek: a „ridegen" tartott, életük során mindvégig a legelőkön tartózkodó, nagy tömegben együtt őrzött–terelt állatok hatalmas legelőket, településhatárokat igényeltek s ezeket a legelőket, illetve az ott folyó állattartást nem lehetett a feudális birtokrendszerbe illeszteni (miután a legelőket a települések lakóinak közös nyájai járták, nem lehetett azokat jobbágytelkekre osztani, a nyájakat robot-szolgáltatás segítségével gondozni, őrizni). A közös határhasználat az alföldi települések lakóit gazdasági-gazdálkodó közönségekké szervezte s a földesúr jobbágyaival egyenként nem, hanem csak a közösséggel tudott kapcsolatba kerülni. Az Alföld alacsony népsűrűsége, a feudalizmus mikro-szerkezetének kialakulatlansága döntötte el azt is, hogy a tatárjárás után a befogadott népeket az Alföldre telepítették. A „félnomád" kunok betelepedése további évtizedekkel–évszázadokkal halasztotta el az Alföldön a feudalizmus megszilárdulását.

A legeltető állattartás előfeltétele a rendelkezésre álló legelők nagy kiterjedése. Ennek „megteremtődéséhez" egy „külső" – végső soron az „alföldiséghez" vezető lépcsőfokok közé véletlenszerűen ékelődő – tényező is hozzájárult, nevezetesen a „török". A török előrenyomulás hadszíntérré tette az Alföld majd egészét, fokozatosan felmorzsolta a faluállományt, a hadak járását túlélő lakosság a némi védettséget élvező mezővárosokba húzódott. Az elpusztult falvak határát a mezővárosok sze-

[4] S hogy e vitán a „tudományosság" meg a közgondolkodás korántsem jutott túl, bizonyítják Hamvas Béla (1988) e tárgykörben kifejtett gondolatai, aki pl. az Alföld vízhiányával hozta összefüggésbe az alföldi ember „lelki alkatát", s e lelki alkat alakította ki többek között a sajátos településrendszert, beleértve a tanyavilágot: *„... az Alföldön a függetlenség szenvedélye minden mértéket felrobbant. Saját határait is szétveti. Ez az ösztön teremti a sűrűbb települések mellett a tanyavilágot."*

[5] Lóczy Dénes szerint az Alföld területének kb. 5%-át (Lóczy, 2000)

rezték meg vagy bérelték; hatalmas városhatárok alakultak ki[6]. Ezzel gazdaságilag is megerősödtek az alföldi mezővárosok, népességük a kor viszonyai között városias méretűre duzzadt s szert is tettek városi funkciókra (vásárok, hetipiacok, iskolák, kézművesek, orvosok, patikák, kereskedők stb.).

A valódi különbség az alföldi s más országrészek mezővárosai között a gazdálkodás mássága mellett jogállásukban mutatkozott. A jogállásban mutatkozó eltérések is a gazdálkodás mikéntjéből fakadtak; az alföldi mezővárosok gazdaságának alapját, mint említettük, az árutermelő állattartás képezte. A hatalmasra duzzadt városhatárban fekvő, többnyire távoli legelőkön folyó állattartás családi üzemszervezet keretei között – s jobbágytelki keretek között – megoldhatatlan volt, a „közös" állattartás a mezővárosokban

> „... eleve közös nyájakat szervező akcióközösségekké tömörítette a parasztgazdaságokat ... az akcióközösségek szükségszerűen átalakultak érdekközösségekké. Az organizációs feladatok mellett vállalniuk kellett a 'közösség' használta legelők védelmét. Erre a célra olyan intézményrendszert hozott létre az érdekközösség, mely mind az állattartás jellege megkívánta organizációs, mind az adott körülmények között szükségszerű érdekvédelmi feladatokat képes volt ellátni. Ezt az intézményrendszert vizsgálva a mezővárosok tanácsának különleges helyzete, a feudális hatalom megkívánta funkcióknál lényegesen szélesebb körű funkciói tűnnek fel." (Szilágyi, 1995).

Sajátos vonása volt az alföldi mezővárosok jogállásának-joggyakorlatának a tulajdonlás „majdnem polgári formáinak" megtűrése, elfogadása. Ennek elemeit a puszták bérlése – a földbérlet polgári tulajdonlási forma –, a jobbágytelki állományhoz nem tartozó legelők, szőlőskertek, halászóvizek képezték, de általános alföldi gyakorlat volt a telki állomány sajátként való adásvétele is. Mindezek következményeként az alföldi mezővárosok autonómiája szélesebb körű volt s biztosabb alapokon nyugodott, mint más tájak mezővárosai esetében (ha jogi garanciái gyengék is voltak ezen állapotnak). Az autonómiát növelte, hogy a hódoltság korában a földesurak s a nemesi vármegye is elmenekült a hódolt területekről, így a „feudalizmus" eltűnt a mezővárosok mindennapjaiból.

Mindezek – tehát végső soron a „táji adottságok" és a sajátos településrendszer – következtében a mezővárosok társadalmát, különösen a 16–18. században, de egyes vonatkozásokban egészen a 20. századig az *agrárius jelleg, a társadalmi csoportok között húzódó határok átjárhatósága, elmosódottsága, a nagyfokú önigazgatás lehetősége és kényszere, a (fél?)szabadparaszti fejlődés s a nagyfokú társadalmi, vagyoni, földrajzi mobilitás jellemezte* (Beluszky, 1988).

A mezővárosi polgárok „szabadparaszti" állapotának megítélése meglehetősen ellentmondó. Véleményünk szerint *a szabadparaszti fejlődés feltételei városról–városra változtak*, csakúgy, mint korról-korra (jogi garanciái csak a szabad királyi városokban, a szabadalmas területeken, a megváltakozott mezővárosokban alakultak

[6] Debrecen kb. félszáz pusztán maradt helység határát szerezte meg, a város területe még a két világháború között is 166 ezer kh-ra rúgott, Kecskemét a 16–17. században közel félmillió holdas, részben bérelt határban gazdálkodott – határában 39 elpusztult faluról szólnak a források.

ki). Külön vizsgálatot igényelne, hogy *a feltételekkel rendelkező mezővárosok polgárai tudtak-é élni e lehetőségekkel* – feltételezhetően nem mindenütt. S a parasztpolgári fejlődés a feudalizmus rendjébe ágyazva történt (történhetett). Maga a mezővárosi polgárság is érzékelte e fejlődési út (lehetőség) korlátozott voltát s ezért kísérelte meg egyénileg biztosítani „szabadságát": nemességet szerezni. De a szabadalmas területek törekvései is a feudális renden *belül kívánták kiváltságaikat* fenntartani, kiterjeszteni, saját kiváltságos helyzetük biztosítása érdekében a feudális viszonyokat erősíteni. Mindez azt jelenti, hogy *általánosságban nem beszélhetünk „szabadparaszti fejlődésről" az Alföldön*, arra időnként és helyenként nyílt lehetőség, illetve korlátok között történhetett. De jó néhány mezőváros polgársága rálépett erre az útra, ha az út idővel ösvénnyé szűkült is, vagy nem vezetett el a „valódi" polgári állapotba.

Minek kell(ene) következnie a vázoltakból az alföldi „ember" és helyi társadalmak milyenségére vonatkozóan? Nyilvánvalóan annak, hogy az „alföldiek" magabíróak, képesek maguk s környezetük helyzetét felmérni, abban tudatosan „mozogni", kevéssé félik a hatalmat, autonóm egyéniségek és közösségek, vállalkozó szelleműek, értékrendjükben az önmegvalósításra, érdekérvényesítésre való törekvés előkelő helyet foglal el.

Mindezt számos tapasztalat, vélemény alá is támasztja. Csak ötletszerűen említve:

- „Nehéz időkben", ha forradalmias fellépést vártak a társadalomtól, az Alföld népét mozgósították a „vezetők" (Dózsa, Kossuth „ceglédi beszédei").
- Az utókor elismerését is kiváltotta a mezővárosi közösségek életképessége, túlélőképessége, diplomáciai érzéke, az önálló fellépésre való képessége a hódoltság alatt vagy a refeudalizáció idején (pl. a háromfelé szolgáló Debrecen teljesítménye).
- A „megváltakozások" során – a Hármaskerület redemptiója, a mezővárosok megváltakozása a 19. században – e közösségek szinte példátlan elszántságról, állhatatosságról, áldozatkészségről tettek bizonyságot.
- A legtöbb mezőváros polgársága szoros kapcsolatba került a 16–17. század „forradalmas" protestáns egyházaival – részben maga volt az „egyház" presbitereivel, választott lelkészeivel, egyházi elöljáróival. A protestáns egyházak demokratizmusa, a fenntartó közösségekkel együttesen képviselt autonómiája – szemben a római katolikus egyháznak a hívektől elkülönült hierarchiájától – hozzájárult az Alföld „önrendelkező" voltához.
- Az alföldi mezővárosok se nem jobbágy, se nem nemes (vagy polgár) közösségei adták az országnak a nemzeti felbuzdulás évtizedeiben Csokonai Vitézt, Fazekas Mihályt, Katona Józsefet, Petőfi Sándort, Arany Jánost.
- A mezővárosok „paraszti" produktuma volt a Duna–Tisza-közi Homokhátság szőlőskertté varázsolása, a zöldség- és gyümölcskultúra megteremtése, a makói hagyma, a szegedi és kalocsai paprika, a jászsági libamáj, a szentesi primőr-kertészet stb.
- Az alföldi mentalitásból fakadó „pozitívumok" még a 20. században is megfigyelhetők. Meglepő például, hogy a századelőn az Alföld kiemelkedően kedvező helyet foglalt el az országon belül az orvosi ellátásban. A haláluk előtt orvosi ke-

zelésben részesülők aránya 1910-ben az ország megyéi közül Békésben volt a legmagasabb (90,9%), a megyék sorrendjében a 2. és 3. helyet is alföldi megye foglalta el (Csanád 89,2%, Hajdú 88,5% „kezelt" halottal), az 5. Jász-Nagykun–Szolnok (83,2%), a 6. Csongrád (82,8%), a 7. Pest–Pilis–Solt–Kiskun megye (80,9%), miközben az országos átlag 52–53% körül alakult[7]. (Beluszky, 2001)

– A fenti – esetleges – példák sorát stílszerűen zárhatjuk le egy Veres Pétertől (1936) vett idézettel:

> „Egy szóval az alföldi parasztság, amennyiben különbözik más paraszt népektől, az azért van, mert a szó tiszta értelmében sohasem volt rabszolga, és ha jobbágy volt is egy része, de nem szolgajobbágy ... a történelem folyamán a mindig lázadó alföldi parasztság saját formákat teremthetett, amaz pedig – ti. a dunántúli – szolgaságban teljesen alkalmazkodni kényszerült."

Ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a se szeri, se száma vélekedést sem, melyek az Alföld lakóinak konzervativizmusáról, maradiságáról, pallérozatlanságáról, öncélú nyakasságáról elhangzottak. Még Petőfi is gúnyos szavakkal ostorozta a debreceniek zsírbafulladt pallérozatlanságát, a „kultúra" iránti közönyüket; Balogh István a cívisek világáról írt munkájában a konzervativizmusból vezette le a „debreceniséget", s Irinyi Károly sem szólt hízelgő szókkal a dualizmuskori Debrecen közszereplőiről. Vég nélkül idézhetnénk az egykori gazdasági szakemberek, „Alföld-szakértők" s publicisták elmarasztaló véleményét a „jó rendbe nem szedett" alföldi gazdálkodásról, a falvakat „formázó" mezővárosokról – por, sár, nádtetős, földszintes házak –, s az Alföld botránykövéről, a tanyavilágról.

E vélekedések egy része egyszerűen félreértésen alapult. A 17–18. századi – alföldi – viszonyok között az itt dívó gazdálkodás volt a leginkább okszerű, a szűkösen rendelkezésre álló munkaerőhöz képest leginkább termelékeny. (Csak nem szigorúan „rendbe szedett" telekrendszer, s nyomásos gazdálkodás keretei között folyt.) A konzervativizmus viszont tény, de vajon elmarasztalható-é az a konzervativizmus, mely egy adott rendszeren belül (feudalizmus) élvezett, viszonylag kedvező pozíciót védelmez egy, az ország egésze számára kedvezőbbnek ígérkező, de a biztosan birtokolt kiváltságaikat eltörlő jövővel szemben? (Ez állt a szabadalmas területek, az alföldi szabad királyi városok, de a legtöbb mezőváros konzervativizmusa mögött.) Az is kétségtelen, hogy a 16–17. század viharos körülményei között – paradox módon – a mezővárosok „szabadabbak" voltak, mint később; történetük a fennálló „rendbe" való betagolódás történeteként is felfogható. A Hármaskerület redemptussá váló polgára megváltakozásakor a „társadalmi haladást" szolgálta, majd viszonylag kedvező állapotának védelmében már a fennálló állapotok híve, konzervatív. Ezt a folyamatot jól tükrözi a kálvinista egyház fejlődéstörténete: a 16–17. században, a 18. század elején a fennálló viszonyok heves opponálója, az európai szellemi-filozófiai áramlatok közvetítője, a 18–19. századra viszont egyre inkább

[7] Ezen értékek kialakulásában kétségtelenül szerepet játszott a kedvező településszerkezet – a népes településekben gyakrabban fordult elő orvos, mint az aprófalvas vidékeken –, a vagyoni állapot, de az öntudat is, mely értéknek fogta fel saját magát, érdemesnek a gyógyítkozásra.

maga is a „rend" részévé vált. Nem idealizálható tehát az alföldi ember mentalitása, értékrendje, „lelki alkata", annak *mássága* viszont alig vitatható.

IRODALOM

Beluszky P. 1988: Az „Alföld-szindróma" eredete. *Tér és Társadalom* 4.
Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza.* Budapest–Pécs. Dialóg Campus.
Hamvas B. 1988: Az öt géniusz. *Életünk könyvek.* Szombathely. Életünk Szerkesztőség.
Irinyi K. 2002: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918.* Debrecen. Egyetem.
Lóczy D. 2000: Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: Frisnyák S. (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza.
Márkus I. 1986: Az „alföldi út" és elakadása. *Valóság* 4.
Szilágyi M. 1995: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség.* Debrecen. Néprajzi Tanszék.
Veres P. 1936: Az Alföld parasztsága. *Új magyar könyvtár.* Budapest. Oravetz.

Erdész Ádám[1]

Történelmi örökség – történelmi kötöttség

A hosszú évszázadok folyamán működő gazdasági szerkezetek és a sok-sok emberöltőnyi idő alatt kiformálódott társadalmi mentalitás maradandósága épp a „múltat végképp eltörölni akaró" korszakok lezárultával mutatkozik meg a legerőteljesebben. A tradíciókat figyelmen kívül hagyó, politikai indíttatású modernizációs kísérletek kifulladása után két alaptanulság válik nyilvánvalóvá: a jelentős gazdasági erőforrások felhasználásával végrehajtott fejlesztési programok közül csak azok hoznak maradandó eredményt, amelyek legalább részben illeszkedtek az adott gazdaság korábban, szerves fejlődés útján kialakult alapjaihoz. Az adottságokkal nem számoló modernizáció kétféle jóvátehetetlen következménnyel jár, a modernizációt finanszírozó források kiapadásával a nem kis erőfeszítéssel létrehozott gazdasági szerkezetek viharos gyorsasággal omlanak össze, ráadásul a veszteség oldalon nemcsak az elfecsérelt források jelennek meg, hanem ott marad egy nehezen kezelhető válságszituáció is.

A szocialista korszak modernizációjának sikerei és kudarcai még elég közel vannak, s arra intenek, hogy az újabb, a közvetlenül megelőzőtől gyökeresen eltérő integrációs keretben végrehajtandó gazdasági és társadalmi átalakítások során sokkalta jobban vegyük számításba a történelmi tradíciókat: a makroszerkezeteket éppúgy, mint a területenként sokféle különbséget mutató helyi specialitásokat.

Az Alföld történetét végigtekintve két alapvető tendenciát regisztrálhatunk: a terület története a 13–14. századtól napjainkig felzárkózási folyamatok és nagy törések sorozata. Az ígéretes felzárkózási folyamatok – amelyek során az Alföld társadalma kialakította a maga korrekciós eszköztárát – rendre olyan időszakokban következtek be, amikor a terület viszonylag szorosan a nyugat-európai centrumhoz, az „Atlanti Európához" csatlakozhatott. A másik meghatározó tényező, hogy a felzárkózás gazdasági alapját természetes körülmények között az alföldi térség mezőgazdasági terményei iránti nyugat-európai kereslet jelentette.

Az első felfutási folyamat az állami, egyházi, uradalmi igazgatási központok széles körű kiépülését követően, a 14. század végén indult el, s a 15–16. században bontakozott ki a maga teljességében. Nyugat-Európa élelmiszerigényének növekedése a korábbinál szorosabban kapcsolta az európai centrumhoz az Alföldet. A pusztásodás következtében a jó közlekedési adottságokkal bíró, igazgatási szerepkörrel is rendelkező települések alaposan megnövelhették határukat, és a széles határ legnagyobbrészt állattenyésztéssel hasznosult. A 15–16. században az ország exportjának 80 százalékát is elérte az élőállat-kivitel. A lábon nyugatra hajtott élőállatok zömét az alföldi pusztákon nevelték, exportjuknak jelentős részét a nagyhatárú mezővárosok és falvak lakói bonyolították. Az európai árforradalom nyomán a 16. századra a mezőgazdasági termények ára is megtöbbszöröződött (Blazovich, 2002).

[1] Erdész Ádám, igazgatóhelyettes, Békés Megyei Levéltár, Gyula

A mezővárosok számának gyarapodása, lakosságuk növekedése és differenciálódása, a szabadságjogok körének szélesedése, az export révén beáramló nagyobb jövedelemmel együtt lehetőséget teremtett az Alföld nyugati típusú gazdaság- és társadalomfejlődésére.

Ám mielőtt a nyugatinál eleve ritkább – Bibó István szavával élve szövedékesebb – városhálózat megerősödhetett volna, mielőtt a megszerzett, de egyelőre nem garantált szabadságjogok jogilag rögzülhettek volna, megjelent az Alföld határán az Oszmán Birodalom. A hódoltság idején a mezővárosok egy része hosszú ideig őrizte gazdasági pozícióinak és lakosságának legalább egy részét, de a fokozatosan gyorsuló pusztulás kivédhetetlen volt. A településhálózatra, a népességre a tizenöt éves háború mérte az első végzetes csapást, ezt követően a rövidebb időszakokig tartó békés periódusok során a korábbiaknál mindig szűkebb keretek között ment végbe a regenerálódás. Az 1600-as évek végén lezajlott felszabadító harcok során nem csak a településhálózat, a lakosság többsége, de a kultúrtáj jelentős része is elpusztult. A dél-alföldi régió különösen súlyos veszteségeket szenvedett. Csanád megye lakossága mindössze 2.000 fő körül mozgott, Békésé is alig haladta meg az 5.000-es lélekszámot. Békés megyében a Rákóczi-szabadságharc után közvetlenül mindössze kilenc lakott települést írtak össze, pedig a hódoltság korszakát megelőzően a gyulai uradalomhoz 73 település tartozott. Az Alföld egészének leszakadásával együtt járt a nagytájon belüli perifériák kialakulása[2]. A perifériára szorulást nemcsak a gazdasági és demográfiai paraméterek jelzik: az Alföld egyes területeiről összegyűjtött korábbi tudás egy része elveszett. A 18. század elején a nagyszombati egyetemen azt tanították, hogy Torontál megye korábban a Túr és a Sebes-Körös között feküdt; a Lipcsében 1722-ben kiadott Hübner-féle Staats-Lexikon Gyulát a Felső-magyarországi részhez sorolt Bihar megyében helyzete el.

A nagy törés után a 18. század a regenerálódás korszaka lett. A gazdaság alapját továbbra is a mezőgazdaság, azon belül pedig az állattenyésztés adta. Az újra szorosabbá váló nyugat-európai integrációnak, s még inkább a Habsburg-uralom alatti területek vámunióval is megerősített gazdasági integrációjának köszönhetően a mezőgazdaság ismét felértékelődött. A Nyugat-Európában zajló ipari forradalom folyamatosan növelte az élelmiszerek és a feldolgozott mezőgazdasági termények iránti keresletet. Az Alföld – más közép-európai mezőgazdasági területekkel együtt – jól ki tudta használni az általános konjunktúra lehetőségeit. Az 1850-es évektől a prosperitás több szálon is hatott: a modernizációs folyamat elérte az Alföld mezőgazdaságát, az infrastruktúra fejlődése révén pedig a korábban perifériának számító területek is közelebb kerültek a centrumhoz. A változások hatására a 19. században átstrukturálódott az alföldi terület mezőgazdasága: az állattenyésztés rovására nőtt a szántóföldi növénytermesztés aránya és jelentősége.

Az 1800-as évek második felében felgyorsult fejlődés eredményeként az Alföld modernizációs paraméterei alapján előkelő helyre került az országon belüli rangsorban (Beluszky, 2001). Ezt a fejlődési folyamatot – amely a 19. század végén egyébként is lassult – megtörte az első világháborút lezáró békeszerződés. Az új határ évszázadok alatt kialakult vonzáskörzeteket vágott szét. S nem csupán ez okozott sú-

[2] Tóth József kifejezésével élve: megjelent a periféria perifériája.

lyos gondot: az új ország iparfejlesztő politikájának árát elsősorban a mezőgazdaság fizette meg. Az Alföldet mindkét változás rendkívül hátrányosan érintette.

1945 után másfajta törés következett be. A vizsgált nagytáj felívelő korszakaiban mindig erőforrást jelentett az önállóságot, a kezdeményezőképességet érvényesülni engedő gazdasági és igazgatási berendezkedés. A 15. században a mezővárosok elitje minden alkalmat megragadott, hogy településük privilégiumainak határát minél jobban kitolják, s ha lehet, ezekhez garanciákat is szerezzenek. A 18. századi újratelepüléssel elinduló demográfiai és gazdasági regeneráció sikerében nagy része volt annak, hogy az elnéptelenedett területekre érkező jobbágyok új otthonukban a korábbinál lényegesen több szabadságot kaptak. Szabadmenetelűvé válhattak, adóikat – kiváltképp az első időszakban – egy összegben fizethették, s településeik is jelentős önkormányzati jogkörrel rendelkeztek. Az 1850-es években kibontakozott agrárkonjunktúrát éppen a korábban is több önállósággal rendelkező mezővárosok állattenyésztés útján tőkét gyűjtő polgárai tudták legjobban kihasználni.

A szocialista fordulat után az uralkodó politika éppen a vállalkozói szellemmel párosuló szabadparaszti mentalitást próbálta meg gyökeresen felszámolni. Ezzel párhuzamosan leértékelődött a mezőgazdaság egésze: azaz az erőszakos kollektivizálástól szenvedő mezőgazdasági vidékek taszították népességüket, míg az iparosodó területek vonzották. A korszak mérlege: jelentős demográfiai veszteség, a korábbi mezőgazdasági forgótőke, sőt az állótőke egy részének pusztulása, a vállalkozói mentalitás időleges eltüntetése. A tradíciók meghatározó szerepét jelzi az a tény, hogy a Kádár-rendszer stabilizálódása, a szocialista korszakbeli, újabb felzárkózás csak bizonyos, korábban az Alföld településein meghatározó szerepet játszó – politikailag szorosan ellenőrzött – rétegek gazdasági felértékelése után indult meg. Az utolsó, ugyancsak gazdasági visszaeséssel járó cezúra a rendszerváltozás idején következett be, mikor is a mesterséges modernizáció szerves előzményekre nem támaszkodó része bomlott le.

A felzárkózások és törések különböző ütemű, de állandó váltakozása során az Alföld történetében regisztrálhatunk néhány olyan elemet, amely különösen fontos szerepet játszott a felfutó periódusokban. Az első ilyen tényezőegyüttes a *mezőváros* címszó alá gyűjthető. A 14–15. században kiformálódott nagyhatárú alföldi mezővárosok gazdasági és társadalmi szerepe egyaránt fontos. A fallal körül nem kerített mezővárosok autonómiájának kiterjedése a város és a földesúr gazdasági erejének és érdekeinek függvényében alakult. Az állattenyésztés és állatkereskedelem révén megerősödött mezővárosok pénzzel belső ügyeik intézésében meglehetősen széles jogkört szerezhettek maguknak. Ingóságaikról szabadon dönthettek:

> „... polgárok és lakosok összes ingó javaikat, akinek csak akarják, annak hagyhatják, életükben és halálukkor a rendelkezés és örökítés lehetőségét bírják."

– olvashatjuk Gyula 1496-ban kiállított privilégiumlevelében (Erdmann–Havassy, 2001). Az ingóságok feletti rendelkezés mellett sok helyütt gyakorlattá vált a bérelt puszták, sőt a jobbágytelkek adásvétele és hagyományozása. Azaz a mezővárosok egy részének lakói az érvényben lévő jogi kereteket meghaladó szabadságot

szereztek maguknak. A mezővárosok elöljárósága a tanácsok hagyományos feladatain túlmenő gazdasági, szervező feladatokat is ellátott. Szilágyi Miklós Békés megyei mezővárosok vizsgálata során mutatott rá, hogy az állattartás megkívánta organizáció, a legelők védelme a mezővárosok lakóit sajátos érdekközösséggé alakította. A városok tanácsai eleget tettek a kívülről rájuk kényszerített kívánságoknak, de az érdekközösség tagjait meg is óvták a lényegesen nagyobb kiszolgáltatottságot jelentő egyéni függéstől. A gazdasági erő, a megszerzett széles körű autonómia a gyorsan fejlődő nagy települések számára felcsillantotta a szabad királyi várossá válás reményét. Azonban a megszerzett autonómia garanciáját jelentő státus elérése a 15. században csak Szegednek sikerült[3].

A török hódítást követően a városok egy része gazdasági erejére, „érdek- és akcióközösségi" tapasztalataira támaszkodva eredményesen védelmezte megszerzett pozícióit. A módszereket jellemzi Gyula város tanácsának földesura várnagyához írott levelének részlete:

> „Mi parasztok nem vagyunk képesek fegyverrel megvédeni magunkat. A pénz, amit az ellenségnek adunk, jobban megvéd bennünket, bár ezt a pénzt, amit az ellenségnek adunk és a napokban szándékozunk adni, szívesebben adnánk védelmezőinknek, ha ilyenek lennének."

A hosszú hódoltság alatt a mezővárosoknak csak egy része tudta megvédeni magát, viszont a 18. századi újratelepülés során a korábbi mezővárosok többsége újjáéledt. A betelepítés során az újonnan érkezők fontos kiváltságokat kaptak, s az önkormányzat ismét ellátott gazdaságszervezői feladatokat. S noha az újratelepítés lezárulása után a korábbi autonómia szűkült, a mezővárosok ezúttal meg tudtak erősödni, s többségük megtalálta az utat a tőkés gazdálkodás és a polgári társadalom felé. A legerősebbek – pl. Kecskemét, Nyíregyháza, Szentes, Békéscsaba – még 1848 előtt megváltották magukat. Az Alföld legfőképpen mezőváros-hálózatának köszönhetően tudott élni a 19. századi gabonakonjunktúra, tágabban a tőkés átalakulás kínálta lehetőségekkel. Az Alföld történeti földrajzát vizsgáló Beluszky Pál (2001) a terület magas modernizációs mutatóit a városiasodottságra vezette vissza:

> „Az Alföld területén a funkcionális értelemben vett városok lakóinak aránya meghaladta az 50%-ot, az 5 ezer főnél népesebb településekben élőké megközelítette a 70%-ot. Ez a magas városodottsági szint elősegítette a (modernizációt is gerjesztő) intézményhálózat megtelepedését..."

A mezővárosi fejlődés egyik fontos hozadéka az önkormányzatiság elvének megjelenése és gyakorlatban való megvalósulása volt. A városi közösségek önállóságának gondolata fontos ideológiai támasztékot kapott a *protestantizmus* korai elterjedésekor. A mezővárosok és a protestantizmus kapcsolatát vizsgáló Szakály

[3] Akadt olyan mezőváros – Szabadka –, amely még az oklevél hamisíttatást is megpróbálta az áhított cím elnyerése érdekében.

Ferenc (1995) szerint a mezővárosok lakosságát, és az innen nagy számban kikerülő prédikátorokat a nagyobb szabadság reménye vezette a reformáció táborába:

> „Amennyire megítélhető, vágyálmuk egy jól szervezett, a termelő munkának megbecsülést, védelmet és biztonságot, a felemelkedni képeseknek előrelépési lehetőséget biztosító berendezkedés volt"

A protestáns egyházak az iskolák működtetése, a nemzeti kultúra ápolása mellett alkalmat teremtettek arra, hogy a részben vagy egészében protestáns települések polgárai az önigazgatás egy más területén – egyház- és iskolafenntartás, lelkész-, tanítóválasztás – is tapasztalatokat szerezzenek. Másfelől a lelkészek többsége igen aktív szerepet játszott e városok lakosságának szemléletformálásban. A 18. század elején újratelepülő Békéscsaba vagy Szarvas Tessedikhez, Markovicz Mátyáshoz hasonló lelkészeinek komoly része volt abban, hogy a sokfelől, meglehetősen elvadult állapotba érkező betelepülőkből két emberöltőnyi idő alatt fejlődni képes, viszonylag homogén közösségek lettek.

Az előzőekhez hasonló fontos tényező volt a dualizmus korában az *iskolahálózat* kiépülése. Az alfabetizáció terén – éppen a protestáns iskoláztatásnak köszönhetően – korábban is jól álló alföldi területeken az 1868-as népiskolai törvény nyomán általánossá vált az írni-olvasni tudás, az 1884-es második ipartörvény életbelépése utáni évtizedben létrejött az ipariskolák hálózata. A századforduló körüli évtizedben a városok és a nagyobb községek sorra állították fel a polgári iskolákat. A polgári iskolai modell az elmúlt évtizedekben sok kritikát kapott, amiatt, hogy nem adott elégséges továbblépési lehetőséget tanulóinak. A polgáriskolából induló pályák viszont azt mutatják, hogy ez az iskolatípus az 1960-as évekig jól használható gyakorlati ismeretanyagot és műveltséget adott a községek és városok kereskedő, vállalkozó, gazdálkodó rétegének. A helyi oktatási rendszert a gimnáziumok zárták, diákjaik aránya nem volt magas, de a kibocsátott réteg nagysága arányban állt az igazgatás, a gazdaság modernizációja során keletkezett álláshelyek számával.

A negyedik meghatározó tényező a térség *országos politikai képviseletének* hatékonysága volt. 1848 előtt a hagyományos nemesi elit különböző rétegei jelenítették meg egy-egy megye érdekeit az országos politika színpadán, de ez az időszak nem a térségi érdekérvényesítés korszaka volt. Egyes megyékben, főként a korábban nagyrészt elnéptelenedett dél-alföldi vármegyékben a reformkor nagyon fontos változást hozott: férfikorba léptek a nagyobbrészt a felvidékről idetelepült apák már itt született fiai, akik a felvilágosodás és a nemzeti ébredés szellemétől áthatott iskolákban végezték tanulmányaikat. A megyei tisztviselői karban, s még inkább a nagybirtokok igazgatásában tevékenykedő apák, nagyapák fiai és unokái nagyon közel voltak a birtokszerzéshez[4]. Közvetlen gazdasági tapasztalataik miatt e réteg képviselői az átlagosnál sokkal fogékonyabbnak bizonyultak az olyan gondolatokra, amelyeket például Széchenyi a *Hitel*ben megfogalmazott. S hozzá e réteg kiemelkedő képviselői számára a szívvel és ésszel egyaránt vállalt reformeszmék szolgálata a társadalmi előrelépést, a helyi közigazgatás fontos posztjainak elfoglalását ígérte. A re-

[4] Nem egy közülük – pl. Szombathelyi Antal, Csepcsányi Tamás – maga volt a birtokszerző.

formkorban kiválasztódott megyei elitek s közvetlen utánpótlásuk nem csupán a társadalmi szabadság megteremtéséért tettek sokat, a későbbiekben döntő szerepet játszottak egy-egy megye infrastrukturális fejlesztésében is.

1848-ban a népképviseleti választási rendszer életbelépésével a mezővárosok és népes falvak vagyonos parasztpolgársága előtt is megnyílt a *politikai érdekérvényesítés lehetősége*. A kiegyezés után az alföldi választókerületekben majdnem mindenütt a helyi önkormányzatokban pozíciókkal rendelkező paraszti, parasztpolgári réteg döntötte el a mandátumok sorsát. Ám ez, a helyi gazdasági és társadalmi életben meghatározó szerepet játszó réteg egészen a századfordulóig megmaradt a közjogi törésvonal mentén szemben álló hagyományos elitek mögött. A módos parasztság a maga elégedetlenségének és a politika nyelvén meg sem fogalmazott vágyainak csupán azzal adott kifejezést, hogy szavazataival többnyire a 48-as függetlenségi jelölteket támogatta. Csak a századforduló idején bukkantak fel a hajdani mezővárosok parasztpolgárságának közvetlen politikai érdekeit az országos politika színterén megjeleníteni akaró pártok és helyi mozgalmak, amelyek körül legismertebb a békéscsabai Áchim András parasztpártja. Az alföldi parasztság valódi politikai képviseletének ügye azonban a világháborút követően hosszú időre lekerült a napirendről. Csak 1929-ben, a gazdasági válság hatására indult meg újra a szervezkedés: aligha lehet véletlen, hogy a Kisgazdapártot létrehozó helyi politikai szerveződések Baranya mellett Békésben és Biharban voltak a legsűrűbbek. Mire ez a párt – amely szerves fejlődés esetén éppen úgy átalakíthatta és demokratizálhatta volna az ország fejlődését, mint Nyugat-Európában a szociáldemokrata pártok – eljutott a politikai cselekvés lehetőségéhez, a polgári demokrácia korszaka hosszú időre le is zárult.

A kontinuitás és diszkontinuitás által formált alföldi történeti fejlődést meghatározó egyes tényezők nem öncélú tradícióőrzés miatt lehetnek ma is fontosak. Ezek a – maguk teljességében ki sem fejlődő – meghatározók, tényezők tették lehetővé, a törések utáni felzárkózásokat. Látható vagy látens jelenlétükkel még hosszú ideig számolhatunk.

IRODALOM

Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs. Dialog Campus Kiadó.

Blazovich L. 2002: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged. Csongrád Megyei Levéltár.

Erdmann Gy. – Havassy P. (szerk.) 2001: *Békés megye képes krónikája*. Békés Megye Közgyűlésének Emlékbizottsága.

Szakály F. 1995: *Mezőváros és reformáció*. Budapest. Balassi Kiadó.

Majdán János[1]

A múlt és jelen kapcsolata az Alföldön

A modernizáció eltérő időpontban és eltérő belföldi és külső hatások közepette érintette az alföldi térséget a 19. század közepén és ma. Jelen rövid írásban szeretnénk felvázolni egy hosszabb távú kutatás alapgondolatait, melynek lépéseivel, részletes elemzéseivel feltehetően hasznosítani lehetne az előző századbeli modernizációs tapasztalatokat. Az összehasonlító elemzés alapelve a közgazdák által használt, a történészek, földrajzosok, társadalomkutatók összegzéseiben gyakran előforduló azon megállapítás, hogy a későn jövők előnyökkel is rendelkezhetnek.

Vegyük sorra a modernizációhoz szükséges előfeltételeket, illetve a változások által érintett gazdasági szektorokat.

A demográfiai viszonyok

Másfélszáz éve a modernizáció fontos előfeltétele volt és maradt a nagy tömegű, fiatal munkavállaló megléte. A kiegyezés után ez az előfeltétel teljesülhetett, mivel egyrészt az élelmezési gondok eltűnése, másrészt a nagy lecsapolások, vízrendezések következtében megszűnt fertőző betegségek, illetve az egészségügyi szolgáltatások, ellenőrzések elterjedése radikálisan csökkentette a halálozási mutatókat. Ezzel párhuzamosan nagyon jól kirajzolódott a Dunántúl és a felsőmagyarországi megyék eltérő házasodási szokása a Dunától keletre lévő településekben megfigyelhető jelenségektől. Az ország keleti térségében fiatalon alapítottak családot, míg Dunántúlon és a felsőmagyarországi megyék egy részében ugyanekkorra már elterjedt a nyugat-európaihoz hasonló kései házasodási szokás. Összességében a magyarországi társadalom fiatal volt, de demográfiai robbanás csak az első világháború előtti három évtizedben zajlott. A pozitív népességszám-változás annak ellenére fennmaradt, hogy bizonyos helyeken már ekkor megindult az egykézés, illetve térségenként eltérő ütemben, de zajlott a kivándorlás.

Jelen korunkban, a térségben ugyanúgy, mint az egész országban tíz év alatt játszódott le a házasságkötések időpontjának végleges és egységes kitolódása, amely – sok más itt nem elemzett gazdasági és társadalmi körülmény mellett – tovább csökkentette a gyermekvállalási kedvet. Ugyanakkor az alföldi térség eltér az országos tendenciáktól, mivel – bár itt is csökkent a lakosság száma – Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye területén továbbra is nagy létszámú fiatal munkaerő él, amely döntően cigány származású. A folyamattal egy időben volt és van némi határokon túlról történő átköltözés, amely javított a kistérségek népességének korösszetételén. A mai régiók közül *az Alföld bizonyos térségeiben van némi esély a fiatalok jelenlétével megindítható átalakulásra.*

---

[1] Majdán János, egyetemi docens, PTE BTK Újkortörténeti Tanszék

A modernizáció tőkeigénye

A 19. század közepétől megindult magyarországi modernizáció sajátossága volt a *nehézipar* gyors és nagy tőkeigényű fejlődése, és a vele párhuzamosan, ugyanolyan gyors ütemben bővülő *élelmiszeripari* növekedés. A *nehézipari* fejlesztések ideje közismerten szerte a világban lejárt, s néhány iparágat leszámítva ma már alig vannak nagy létszámú foglalkoztatottal rendelkező gyárak. Magyarországon a rendszerváltáskor kiderült, hogy nem a termelők, hanem a kereskedők lobbija győzött, a hazai ipar nemzetközileg jegyzett néhány zászlóshajóját is feláldozva az importálók kerültek előtérbe. Lehet és kell vitatkozni a politikai döntéssorozat eredményeként kialakult térvesztésen, de az őszinte elemzés mutatja: a visszaszoruló nehézipari termelés az Alföldet lényegesen nem érintette. (A volt Hajdúsági Iparművek, a jászberényi Hűtőgépgyár megtalálta helyét a nemzetközi piacokon is.)

Annál nagyobb jelentősége volt és van a hazai alapanyagokra alapozott, viszonylag kevés szakembert kívánó, kis tőkebefektetésekkel járó *élelmiszeripari* ágazatnak. Másfélszáz évvel ezelőtt a helyi és környékbeli mezőgazdasági terményfelesleg feldolgozása hozta létre a kisüzemeket, amelyek tulajdonosai figyelték a piaci igényeket – mai szóhasználattal élve volt innovációs készségük –, s ezek ismeretében indították be egy-egy új termék készítését, időnként nagy bukásokkal tarkítva.

Jelen időszakban az Alföldön folyik olyan mezőgazdasági árutermelés, amelynek árukészlete lehetővé teszi az élelmiszerek feldolgozásában a helyi kapacitások kiépítését. Alapanyag van, de ennek különlegesnek kell lennie, amit a biotermelés fokozott kiterjesztésével lehet elérni az Alföldön (is). A viszonylag kevés tőkét igénylő termeléshez kapcsolódóan a kis- és közepes méretű feldolgozó kapacitások kiépítésére van igény. Előnyei közé tartozik ma is a felesleges munkaidő lekötésének időszakos jellege, a kevés szakembert, de annál több segédmunkát igénylő módszerek megléte, illetve a viszonylag kevés tőke befektetése. Bár a közegészségügyi előírások megváltoztak, s az uniós tagság után bizonyos esetekben tovább szigorodnak, ezek az elvárások anyagilag még teljesíthetők! Az Alföld különleges éghajlati és természeti adottságaiból eredő speciális mezőgazdasági termékek kisüzemi feldolgozása tűnik itteni gazdálkodók egyik kitörési pontjának.

A térség megközelíthetősége és infrastrukturális ellátottsága

A 19. század közepén megindult modernizáció egyik nagyon fontos előfeltétele a jó közlekedési hálózat kialakulása volt. A kezdeti első osztályú vasutak legyezőszerűen futottak szét az Alföldön. A Pestről kiinduló hálózat Szolnokon át Debrecen–Nyíregyháza–Miskolc, Békéscsaba–Arad–Déva–Maros-völgy, Cegléd–Szeged–Temesvár–Vaskapu, Püspökladány–Nagyvárad–Körös-völgy irányában vezetett. Ehhez csatlakoztak a Budapest–Hatvan–Miskolc, és a Budapest–Szabadka–Újvidék fővonalak, melyeken az 1880-as évekig elsősorban a nagy tömegű mezőgazdasági áruk fuvarozása zajlott, zömmel nyugati piacokra, illetve ezeken át bonyolódott le a hasonló irányú balkáni forgalom is. A század utolsó két évtizedében gyors ütemben megépült vicinális vasutak a helyi igényeknek megfelelő vonalvezetése már a kis-

termelők, a kis feldolgozók kérései alapján alakult, s ezzel sikerült biztosítani az egész Alföldön az áruszállításokat. A vasutak körzetszervező hatása természetesen nemcsak a térségből történő áruszállítást, hanem a polgári életmódban megindult változásokhoz kapcsolódó beszállításokat és a postai forgalmat is bonyolította.

A vasút szerepe *jelen körülmények között* leszűkült, s az elsődlegesen a fővonalakon zajló forgalom döntő hányada csak átmegy az Alföldön, nem itt adják fel. Hasonló visszaesést mutatnak az érkezett áruk is. Megváltoztak a szállítási szokások, s ezt nem tudják ellensúlyozni a személyforgalom bizonyos fővonalain és a bejárók által használt járatokon tapasztalható kihasználtsággal sem. A gazdaságtalannak látszó vonalak feladatát át kell alakítani, s a turizmus szolgálatába állítva lehet a veszteségeket csökkenteni. Ez nem a hálózat felszámolását, hanem a funkciók változását jelenti., amitől még nem lesz nyereséges a fuvarozás. Megoldás az infrastukturális hálózat uniós pénzekből történő gyors fejlesztése, amelynek megléte után kistérségenként differenciált szállítási igénybevételekre lehet számítani az Alföldön is (például az őstermelők piacra történő eljutása).

A mezőgazdasági lehetőségek

Az alföldi vízrendezések lehetővé tették a 19. században nagy területek mezőgazdasági termelésbe fogását, szántóföldi kultúrák jelentek meg addig vízjárta helyeken. Ez az *extenzív bővülés* egyidőben játszódott le a nyugat-európai élelmezési igények gyors növekedésével. A minőségileg jó, vagy kiváló fajták mellett a század második felében váltak fontossá az új termények, állatok. A gazdák a századfordulótól egyre pontosabban ismerték termékeik piaci értékeit, a szállítási lehetőségeket kihasználva kialakultak a speciális körzetek (hagyma, paprika, sárgabarack, dinnye stb.). A kistérségi különlegességek a kicsiny parcellák tulajdonosai számára is adtak egy kitörési lehetőséget. A korabeli birtokok nagysága látszólag ugyanolyan rossz volt, mint a napjaink struktúrája, de az 1870-es évektől egy határozott munkamegosztás alakult ki. A nagybirtokok, nagyüzemek elsősorban a nagy tömegű áruk termelésére álltak rá. A mezőgazdaságból élők legnagyobb tömegét adó kisparaszti gazdaságok megpróbáltak önellátásra berendezkedni, de ez hosszú távon nem volt életképes módszer. A gazdaságok két véglete között működtek a polgárosodás alapjául szolgáló volt kisnemesi és gazdagparaszti birtokok, amelyek működtetéséhez az egész család munkavégzése mellett külső munkaerőt (cselédet, kasznárt) vettek igénybe. A családi gazdaságok rendszere volt a legbiztonságosabb, ezek tulajdonosai engedhették meg gyermekeik szakmai tanfolyamokra, iskolákba történő beíratását, itt kísérleteztek legtöbbet az új fajták és módszerek bevezetésével. Körükben terjedt el a piaci igényekhez igazodó termelés, ők jelentek meg a nagy szakértelmet és nagy élő munkaerőt kívánó termékekkel.

A *mai* mezőgazdaságban hasonlóan zavaros birtoklási állapotok uralkodnak, mint a jobbágyfelszabadítás utáni időszakban. Ugyanolyan szélsőséges gazdasági struktúra van most, mint korábban. A mezőgazdaságban egyfelől a rejtett munkaerő-felesleg, másfelől az időszakos munkáshiány tapasztalható. A piac oldaláról egyre határozottabban fogalmazódnak meg az elvárások, melynek két alappillére tűnik a

meghatározónak: *vegyszerektől mentes biogazdálkodás* és a *sajátos nemzeti termékek és termények megtartása*, a „hungarikumok" *bővítése*. Sajnos erre az oktatás nem készíti fel alaposan a gazdálkodókat. Történelmi okok miatt nem fognak össze a termelők, a szövetkezeti forma minden lehetséges módozatát elvetik. Bár nagyon rossz az alföldi birtokstruktúra is, ám ezen az új bérletek, bérleti rendszerek támogatásával lehet változtatni. Jelen körülmények között célszerű támogatni azokat a módszerek melyek a gabona, kukorica, cukorrépa stb. termelésével veszteséget felhalmozó gazdák figyelmét az extenzív módszerek felé fordítják. Ezen módszerekkel köthető le a felesleges munkaerő, indítható el a fajtaváltás, tehető nyereségessé a jelenleg döntően veszteséges családi és közepes gazdaságok köre.

Az oktatási előfeltételek

A *száz évvel korábbi időszakhoz képest az oktatás* iskolai háttere lényegesen *átalakult*. Bár az írni–olvasni nem tudó parasztgazdák esetében is volt tanítás, de az szóban és gyakorlatban zajlott. A múlt század elején már egyre több gazda gyermeke tanult iskolai keretekben, vitt haza ilyen-olyan új gazdálkodási módszereket. A szövetkezetek szervezésének megindulása, a filoxéra-vész utáni képzési hálózat kiépítése már éreztette hatását, de inkább a két világháború között hozott gyökeres átalakulást a gazdálkodás modernizálódásában.

A középfokú képzés elveinek átalakítása és a funkciók megváltozása után ma csaknem mindenki bekapcsolódik az oktatás ezen szintjébe, de a rendszer résztvevői között – az oktatásirányítás zűrzavaros és változó elképzelései miatt – szerepzavar következett be. Az általános képzés mellett akkor vesztette el fontosságát a szakképzés, amikor mind hazánkban, mind egész Európában a legnagyobb szakemberhiány ezen a területen tapasztalható. Ugyanakkor a felsőfokú képzést a pénzügyi feltételek a prostitúció állapotába kergették, a minőségi követelmények betartásáról gyakorlatilag már nincs szó. Látszatra szakembereket képeznek közép- és felsőfokon is, de a valóságban csupán papírral rendelkeznek és jó esetben valamely speciális irányban továbbképzik magukat. Az alföldi intézmények (is) ontják az ilyen végzetteket, akik még így is többet tudnak, mint amennyire a multinacionális cégeknek szükségük van. Bármennyire is romlott – a demokratizálódás természetes velejárójaként – az oktatási színvonal, még jelenleg is többet érnek és tudnak a hazai képzettségű diákok, mint amekkora tudásra szükségük van. Célszerű lenne valamilyen módon nem önként lerombolni ezt a hálózatot és nem megszüntetni azt a tudást, ami egyedüli előnyünk. Különösen furcsa az oktatás szándékos rombolása akkor, amikor szóban mindenki a tudás társadalmának fontosságáról beszél.

Összegezve a modernizációs előfeltételeket elmondható, hogy a másfél száz évvel ezelőtt kezdődött átalakuláshoz akkor ugyanolyan kevés tényező állt rendelkezésre, mint napjaink változásaihoz. Bizonyos elemeket akkor könnyebben igénybe lehetett venni (tőke, nagyszámú és fiatal munkaerő), de vannak manapság jobban használható elemek (pl. az oktatás). A legfontosabb különbségnek az újdonságok befogadását és továbbfejlesztését tartjuk, amely a századfordulón – igaz 30–40 év fejlődése után – gyorsabban ment végbe. Az Alföldön ugyanez tapasztalható. Bár a kistérsé-

gek eltérő módon fejlettek, de az innovációs készséget sehol nem lehet kiemelni, holott a kitörési pontunk egyedül a helyzetfelismerésből, a tudásunk kihasználásából adódhat. Merjük kihasználni, hogy történelmi okok miatt kihagytuk az 1948 és 1990 közötti polgári fejlődés különböző problémás helyzeteit, s próbáljuk meg a tapasztalatok alapján nem alárendelt, hanem bizonyos esetekben partneri kapcsolatot kialakítani (kierőszakolni) Európa boldogabb felének népeivel, országaival. Ezért fontosnak tartunk az Alföldön egy ilyen jellegű kutatást, amelynek alapjaihoz kívántunk hozzájárulni a fenti gondolatsorral.

Örsi Julianna[1]

A népi kultúra szerepe az ezredfordulón

Bevezető

A fordulópontok rendszerint számvetésre késztetik az embert és alkalmasak arra, hogy tervezzen valami újat, valami mást. Így van ez az egyén, de a közösség életében is. Az ezredforduló első évei, évtizede és a Magyarország előtt álló uniós csatlakozás különösen inspiráló az összegzésre és a tervezésre egyaránt. A tudományágak képviselőire hárul az a nemes feladat, hogy kutatási eredményeik közzétételével segítsék az ország vezetését a helyes célkitűzések, irányok kijelölésében. Bizonyára ez a tudósi felelős magatartás késztette az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetét is a III. Alföld-kongresszus megrendezésére. A konferencia programja alapján megállapíthatjuk, hogy a különböző tudományágak képviselői széles palettán tárják elénk mindazokat a kérdéseket, amelyek napjaink társadalmi folyamatainak megismerését, megértését segítik, különös tekintettel az Alföld fejlesztésének segítésére. A történeti, szociológiai, társadalom-földrajzi, vidékfejlesztési előadások mellett mi most a néprajz oldaláról kíséreljük megközelíteni a témát. Illusztrációként egyetlen néprajzi csoport, a nagykunok életéből vetítünk képeket.

Fogalmak

A népi kultúra és a parasztság meghatározását szükséges megadnunk ahhoz, hogy a címben felvállalt szerepről beszélhessünk. Mindkét fogalom általánosan ismert és használt a magyar nyelvterületen. Az értelmezésben azonban lehetnek különbségek. A fogalmak tisztázása különösen fontos, ha interdiszciplináris diskurzusra kerül sor, mint jelen esetben.

A *paraszt* szláv eredetű szó, amelynek eredeti jelentése „egyszerű, közönséges". A középkori latinban a 'rusticus'-t használták megfelelőjeként. A kora középkorban társadalmi állapot jelzésére szolgált jobbágy, nem nemes értelemben. A fogalom másik jelentése foglalkozásra utalt, azaz földművelőt jelentett. Ebben az értelemben a nem jobbágyokat (a cselédtől a kiváltságos területek földműveséig) is értették alatta. Így a jobbágyfelszabadítás után ez a jelentése lett az általánosan elterjedt. A nemes-dzsentri középosztály ugyan használta pejoratív éllel is, de általánosságban a polgári korszakban a mezőgazdasággal foglalkozó valamennyi rétegre vonatkozó terminológiává vált.[2] A szocialista korszakban igyekeztek összemosni a munkással (mezőgazdasági dolgozó, mezőgazdasági munkás) és az eredeti terminológiát maradi jelzőként alkalmazni. Az újabb rendszerváltással hivatalosan a vállalkozó, gaz-

[1] Örsi Julianna, múzeumigazgató, Finta Múzeum, Túrkeve
[2] Magyar Történelmi Fogalomgyűjtemény II. kötet, Eger, 1980. 716–718. p.

dálkodó, őstermelő fogalmak kerültek közhasználatba. Úgy tűnik, mintha sokan tartanának a paraszt megnevezéstől, jóllehet, ha pejoratív tartalmától megszabadítjuk, maga a fogalom bővebb jelentéstartalommal használható, sőt kívánatos a használata. Ha a mai jelentését próbáljuk megadni, akkor így fogalmazhatunk: *Olyan társadalmi csoport összefoglaló megnevezése, amelynek fő megélhetési forrása a mezőgazdaságból származik, mivel abban a gazdasági ágazatban fejti ki tevékenységét. Rendszerint vidéken él, mezőgazdasági tulajdonnal, eszközökkel és szaktudással rendelkezik. Életmódjában, életvitelében, munkaerkölcsében kötődik a hagyományos paraszti életmódhoz, de befogadja az újabb elemeket is. Szemléletében és magatartásában is kifejezésre juttatja kötődését társadalmi rétegéhez.*

Népi kultúra – paraszti kultúra – közösségi kultúra – nemzeti kultúra

A néprajztudomány a népi kultúrát és a paraszti kultúrát szinonímaként használja. Történelmi fogalom olyan értelemben, hogy a paraszti közösség által létrehozott anyagi és szellemi javak összessége – amely magába ötvözi az előző nemzedékek tapasztalatait, praktikáját, a befogadott innovációt hozzátéve a saját gyakorlatát –, egyéni és közösségi keretekben, a közösség által ellenőrzött módon megvalósulva. Létrehozásában az egyes individuumnak és a külső hatásoknak (például átvétel más társadalmi réteg kultúrájából) is szerepe van, de csak akkor válik valóságos kulturális elemmé, ha azt a közösség átveszi és magáévá teszi. A népi kultúra sajátosságai közé tartozik a közösségi jelleg és a hagyományőrző jelleg. Minél általánosabb a gyakorlata, annál inkább közösségi kultúráról beszélhetünk. *A nemzeti kultúrának szerves része a népi kultúra, amelynek megőrzése tehát az egész nemzet számára fontos.*[3] Ezek azok a reliktumok, amelyek a magyar kultúra egyediségét hordozzák. *Így a népi kultúra ápolásával, értékeinek felmutatásával a magyar nemzeti kultúra megőrzését segítjük, amely hozzájárul a magyarságunk megőrzéséhez az Európai Unióban.*

A népi kultúra mint a hungarikumok tárháza

A népi kultúra a hungarikumok olyan *tárháza*, amelyből bőven válogathatunk és amellyel újabb és újabb termékekkel gazdagíthatjuk kulturális kínálatunkat az Európai Unió és a világ piacán. E kulturális elemek felhasználásával válik egy termék sajátosan magyarrá. A kulturális elemeket itt a kultúra legtágabb értelmében használjuk, azaz *mindazokat a javakat értjük alatta, amelyeket a magyar társadalom a hagyományokra építve előállít.* Az ipari és mezőgazdasági termékeknek ugyanúgy lehetnek specifikus magyar vonásai, mint a szellemi termékeknek. Tehát nemcsak a népművészeti tárgyakra kell gondolnunk, hanem azokra a nemzedékeken át kikristályosodott előállítási módokra, amelyeket a hagyományos paraszti közösségek használtak, amelyeket az öröklődött tudással megbecsültek. Ebbe ugyanúgy bele-

[3] A paraszti kultúra meghatározását Szabó László összegezte a Magyar Néprajzi Lexikon 4. kötetében. Bp. 1981. 184–185.p.

tartozott a vadon termő gyógynövények ismerete, mint a helyi vízrajzi, talajtani, meteorológiai ismeretek (hol, mikor, milyen növényt érdemes termeszteni) vagy éppen a nádfedeles vályogház előnyeinek kihasználása (a padláson nem avasodik olyan hamar a szalonna és egyéb húsipari termék), egyes tárgyak praktikuma (a gyékényből font kenyérkosárban nem szárad és nem penészedik a kenyér). Az idegenforgalmon túl tehát a termelési ágazatok, a kereskedelem (csomagolás) is fel tudja használni a népi tudást, meríthet a népi praktikákból. És akkor még nem ejtettünk szót azokról a paraszti innovációkról, amelyeknek továbbfejlesztésével ugyancsak gazdagodhat társadalmunk.

A tudósoknak és a felhasználóknak is jelentkezik a felelőssége, hogy valós értékek kerüljenek a piacra, tehát ne áltudományos praktikák és ne giccs halmozza el az országot, a piacot. Mindenképpen *szükség van azokra a szűrőkre, amelyek a valódi értéket megkülönböztetik az álértékektől. A hungarikumok kiválasztásához és megőrzéséhez olyan szervezetekre, véleményezőkre van szükség, amelyek sokoldalúan képesek a létrehozott termékek értékeinek felmérésére. A magyar áruknak itthon is becsületet kell szerezni.* Ne csak a gyártó, de a környezete (legyen az kistérség, régió vagy az egész ország) is tisztában legyen a termék nemzeti sajátosságával, értékével. A hungarikumok kiválasztásában helye kell, hogy legyen a *néprajzi ismeretnek is a gazdasági-kereskedelmi szakértelem mellett.* A Szabványügyi Hivatal, a szerzői jogvédő és a minőségellenőrző szervek mellett szükség lenne a *Népi Iparművészeti Tanács* pozíciójának megőrzésére, megerősítésére ugyanúgy, mint egy *néprajzi ismeretekkel rendelkező szaktanácsadói kör* kialakítására. A szemlélet- és ismeretátadásban fontosnak tartjuk a mezőgazdasági és más profilú főiskolák azon törekvését, hogy a *néprajz oktatását* illesszék be a tantervbe. Követendő példának tekintjük a mezőtúri főiskolán kialakult gyakorlatot, ahol az idegenforgalom-falusi turizmus szakirány mellett a tájgazdálkodók is hallgatnak néprajzi stúdiumokat és várható bevezetése az agrármenedzser-szak indítása keretében is. Ugyanakkor sajnálatosnak tartjuk, hogy a Jászberényi Tanítóképző Főiskola az utóbbi években mellőzi a tantárgy oktatását.

A népi kultúra mint az egyén kiteljesedésének segítője

A másik terület, ahol a *népi kultúra értékei hasznosíthatóak, az egyén kiteljesedésének segítése.* A néprajzi ismeretek átadására nagy szükség van azon foglalkozásúak körében, akik később emberekkel foglalkoznak. Itt gondolunk az óvónőkre, tanítókra, tanárokra, közösségfejlesztőkre, védőnőkre, egészségügyi és szociális területen dolgozókra egyaránt. Bizonyára mindenki tapasztalja, hogy a szakmájukat szakképzésben elsajátított emberek mellett nagyon sokan vannak azok, akik hobbiként, szabadidejükben végeznek *kézműves tevékenységet*, legyen az faragás, hímzés, agyagozás és így tovább. Kimutatható, hogy az 1896. évben megünnepelt Millenniumra való felkészülés hogyan mozgósította a népi kultúra iránt elkötelezett embereket, akik munkája megtermékenyítőleg hatott a falusi háziiparra és hozzájárult a még napjainkban is ismert népművészeti központok kialakulásához és felvirágoztatásához (Kalotaszeg, Sárköz, Matyóföld stb.) (Füvessy, 2003). Mondhatják, hogy már

ezek népszerűsége is leáldozóban van. Igaz, termékeik valóban veszítettek népszerűségükből, de mégis ezen településeknek egy évszázados fejlődési előnyt, ismertséget jelentettek, lakóinak pedig megélhetési forrást. A két világháború között a polgári iskolák nagy hangsúlyt fektettek az olyan jellegű ismeretszerzésre, amelyet a népi iparművészet közvetített.

A népi kultúrához, a tiszta forráshoz visszanyúlni ma sem késő. Az Alföld számos kis közössége (főleg néprajzi csoportja) megfelelő anyagfeltárással, korszerű tervezéssel és menedzseléssel újabb és újabb termékkel hívhatná fel magára a figyelmet. Az iskolai oktatás mellett szerepet vállalhatnak a felnőttképző és a civil szervezetek is. Az értékek felfedezése, a szemléletformálás, a tehetségek felkarolása, a készségek fejlesztése olyan területek, amelyeket jobban kellene segíteni. A kalocsai gyerek a homokba is a kalocsai virágmintát rajzolta libaőrzés közben, a nagykunsági gyerek kunkötéssel kötötte a lovat a jászolhoz, a cigánygyerek apjával együtt vetette a vályogot vagy tapasztotta a házat, a bojtárgyerek az öregbojtártól leste el a szarutárgy készítés fortélyait vagy a faragást. Napjainkban a hagyományos munkafogások „ellesésének", tanulásának már nem annyira a családban van a színtere – már csak azért sem, mert a „ráérő öregek" nem élnek együtt az unokákkal, – hanem egyéb közösségi fórumokon. Ezek közül legfontosabbak témánk szempontjából az iskolák és a civil szervezetek. Bizony napjainkban nem alumíniumot vágni, vagy menetet metszeni kellene megtanítani a technika órákon a lányokat, hanem gombot felvarrni, öltéstechnikákat elsajátítani, tájjellegű ételeket elkészíteni és így tovább.

Dicsérendő, hogy az iskolai oktatásban egyre nagyobb figyelmet kap a népi kulturális értékek bemutatása. Külön kiemelendő az alapfokú művészeti iskolák tevékenysége. Ilyenek működnek Túrkevén, Tiszafüreden, Szolnokon, hogy csak néhány várost említsünk. A gyerekek sikerélménye, az önmegvalósítás fontos az önbizalom- és személyiségfejlesztésben. Beteg embereknél terápiás kezelésben is szerepet kapnak a kézügyességen alapuló foglalkozások (szövés, hímzés, faragás stb.). Támogatásra méltónak találjuk a kézműves műhelyeket, civil szervezeteket, amelyek teret adnak az azonos érdeklődésű és önmaguk kiteljesedését kereső alkotni vágyó embereknek.

Nagyon fontos azonban itt is a megfelelő szakmai ismeret átadása és a minőségre való törekvés. Napjainkban már egyre több néprajzos szakembert képeznek és néprajz-tanár képzés is folyik több egyetemen, kevesellük azonban a munkáltatók által felkínált lehetőségeket. Az elmúlt negyven év ugyanis a hagyományátadás, hagyománytisztelet folytonosságában olyan károkat okozott, amelyek ma már csak külső szakember segítségével pótolhatók. *A népi kultúra szakszerű átadására helyezzük itt is a hangsúlyt.* Akkor, amikor egyesek arról beszélnek, hogy a néprajztudomány teret vesztett azzal, hogy a hagyományos paraszti közösségek megszűntek, az úgymond jó adatközlők már meghaltak, tehát *a leíró néprajz gyűjtőtevékenysége erősen visszaszorult, azt is látnunk kell, hogy nőtt az ismeretátadó szerepe. Az egyedi termékek elkészítése nemcsak az egyén számára öröm, de fontos a globalizálódó, elgépiesedő világunk elviselhetőbbé tételéhez is.* Az így létrehozott tárgyak egyedivé, meghitté varázsolják otthonunkat, színesítik viseletünket, kiskertünk kemizálatlan terméseit élvezhetjük és így tovább.

A népi kultúra közösségerősítő szerepe

A harmadik nagy terület, amiben a néprajz, a népi kultúra ismerete segíthet, az *elmagányosodás elleni küzdelem, a közösségépítés*. Részben már érintettük a kérdést, amikor az azonos érdeklődésű emberek által létrehozott kézműves körökről szóltunk. A folklór műfajok (népi színjáték, néptánc, népzene, népi játék) megőrzése és gyakorlása különösen alkalmas a település vagy kistérségi rendezvények repertoárjának gazdagítására. Ez többboldalúan hasznosul. Egyrészt a folklóregyüttesek tagjai a szabadidő hasznos eltöltése mellett *valódi közösségekké formálódnak*, másrészt a település, a közösség a bemutatókkal, szereplésekkel önmaga értékeit, kulturális jellemzőit hozza nyilvánosságra. *A helyiekben erősíti az önbecsülést, a szülőföld értékei iránti elkötelezettséget, büszkeséget, tartást ad, a kívülállók* (legyenek hazaiak vagy külföldiek) pedig *felfigyelnek a térségre, a közösségre, a magyar népi kultúrára, az országra*. A hivatásos művészek közül sokan felvállalják ugyan a képviseletet, de nem pótolhatják a helyi közösségek (amatőr, de mégis színvonalas) programjait. Jobban koncentrálódhat a figyelem, az érdeklődés egy kistérségre. (Említsük jó példának a Jászsági Népi Együttes külföldi vendégszereplését és ugyanakkor tagjainak közvetlen hatását a helyi civil szervezetek alakulására).

A települések, a kistérségek önmaguk megfogalmazását adják új ünnepeikben, amelyeknek manapság vagyunk szemtanúi. A jász- és a kunkapitány választások immár a történelmi közigazgatási egységek néprajzi csoportokká alakult térségi rendezvényei (Örsi, 2002a). Ugyan ki ne mulatna jót ma a csökmői sárkányhúzás napján, holott egy 18. századi tréfás néphagyományt elevenítettek fel ebben a bihari faluban.[4] Vagy ki ne fogadná el a Kevi Juhászfesztivált, ahol a birkanyíró verseny győztesei mindig a cigány fiatalok, akiknek családja az 1950-es évektől űzi ezt a mesterséget. A rendezvény sem a kisebbséget, sem a többséget nem sérti. Napjainkban az ilyen toleranciaerősítő példákra nagy szükség van.

Ha már az ünnepeknél tartunk, meg kell állapítanunk, hogy az ünnepek elsősorban közösségi színtereken zajlanak napjainkban. *Közösségi színtereink* azonban nem mindig alkalmasak erre. Véleményünk szerint nagyon hiányoznak azok a településrészeken elszórva épült egykori olvasókörök, kaszinók, amelyeket az államszocialista korban eredeti funkciójuktól megfosztva kocsmákká züllesztettek. Ma már látni, hogy a munkahelyek nem tölthetnek be kulturális funkciót és a városközpontba telepített, összevont intézmények sem tudják az állandó nagyméretű érdeklődést fenntartani. A településeken belül a *lokális kis közösségek* (utca, városrész) erősítésére lenne szükség ahhoz, hogy az emberek aktívabb közösségi életet éljenek. A népi kultúrában ennek megvolt a maga intézményrendszere és gyakorlata, amely ma is segíthet az együttműködés, az együttérzés, az aktivizálás fejlesztésében. Minderre nagy szükség van, ha a mai népesség-statisztikai táblákat megnézzük. Az elöregedés, az elmagányosodás veszélye egyre inkább fenyeget. Ebből az elviselhető állapotot, a közérzetjavító kisközösségi kulturális színterek biztosíthatják.

[4] A közelmúltban készült egy PhD-disszertáció a Debreceni Egyetemen a falucsúfolókról, amelyben a szerző, Vajda Mária hívta fel a figyelmet a néprajzi emlékek ilyen módú felhasználhatóságára.

A hagyományos paraszti közösségben jól működő *utcaközösségek, szomszédságok* erősítésével a közbiztonság, a lakosság biztonságérzete is javulna (Örsi, 1980). Nemrégen jutott a tudomásunkra, hogy létezik egy kis Vas megyei falu, amely ezt a programot felvállalta. A bűnözés elleni harcban több figyelmet fordíthatnánk a hagyományos közösségek fejlesztésére is. Az utcaközösségek erősítését olyan egyszerű módon is segíteni lehetne, mint a régen a kapu mellett álló kispadok, amire ki lehet ülni, szemlélődni, beszélgetni. A szomszédok mellett még a városnéző turisták is, sőt a bevásárlásból hazafelé tartók is használnák. Csak egy kis biztatás és példamutatás kellene hozzá, hogy egykori funkciója felelevenedjen, sőt gazdagodjon egyetlen tárgytípussal, ami városképi jelentőségű és közösségépítő szerepet is kaphatna.

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a társadalom legalapvetőbb közösségére, a családra nincs szükség, sőt a népi társadalom tanulmányozása azt mutatja, hogy az *ideális közösség a háromgenerációs család* (Örsi, 1976; 1985). A szülők–gyermekek–nagyszülők vérségi csoport együttélése, együttműködése biztosítja minden tag számára a legmegfelelőbb életvitelt. A törzscsalád tudja a legteljesebben ellátni a feladatait (gazdasági, biológiai, nevelő, érzelmi funkciók). A gyermeknevelés, a szülőgondozás, az átadás-átvétel a nemzedékek egymásra való támaszkodása nélkül nehézkes. Ennek az objektív feltételeit a legkönnyebben a családi gazdaságok, a családi vállalkozások teremthetik meg, bár itt is szükség van külső támogatásra (megfelelő típusú lakóházak, összeköltözések támogatása stb.). A szubjektív feltételek alakítása azonban nehezebb. A szemléletalakításra nagy szüksége van az elöregedő magyar társadalomnak. Bár azt tapasztaltuk, hogy az utóbbi évtizedben némileg növekedett az öregek presztízse, de csökkent a férfi családfőké (Örsi, 2002b; 2003). A család biológiai szerepén is javítani kellene, azaz a gyermekvállalási kedvet fokozni. A többgyermekes családok nemcsak a társadalom reprodukciójának növelését segítenék, de a testvéri kapcsolatok végső soron az emberi társas viszonyokban is javulást hoznának. Mindez az egész ország jövőbeli érdekét szolgálná.

Összegzés

A példákat és a területeket sorolhatnánk tovább, de egy előadás keretébe több nem fér bele. Összegzésként arra helyezzük a hangsúlyt, hogy *a népi kultúra* számos olyan terméket, megoldási javaslatot őriz, amely *az átalakuló világban segíthet az egyénnek, a mikro- és a makroközösségeknek* egyaránt. A népi kultúra felértékelődik az Európai Unióhoz való csatlakozásunk után, de ebben nagyobb szerepet kell kapnia és vállalnia a néprajztudomány művelőinek is. Az Alföldön a felsőfokú intézmények, tudományos intézetek és a múzeumok egyaránt rendelkeznek a kvalifikált szakemberekkel, akiket meg lehet szólítani, be lehet vonni és maguk is kezdeményezői lehetnek ilyen jellegű ismeretátadásnak, ismeretterjesztésnek.

IRODALOM

Bellon T. (szerk.) 1976: *Karcagi krónika.* Karcag.
Bellon T. (szerk.) 1985: *Egy város várossá lesz.* Karcag.
Füvessy A. 2003: Mester és specialista családok a nagykun társadalomban. In: Örsi J. (szerk.) *Család – família – nemzetség.* Túrkeve. Túrkevei Kulturális Egyesület.
Örsi J. 1976: Változó társadalom – változó tudat. In: Bellon T. (szerk.) *Karcagi krónika.* Karcag.
Örsi J. 1980: Egy utcaközösség élete. Karcag, Damjanich utca, 1970–1978. *Jászkunság* 26. 3–4.
Örsi J. 1985: Nők kettős szerepben. In: Bellon T. (szerk.) *Egy város várossá lesz.* Karcag.
Örsi J. 2002a: Múló és születő hagyományaink In: Örsi J. (szerk.) *Kulcsemberek.* Túrkeve. Túrkevei Kulturális Egyesület.
Örsi J. 2002b: Szerepcsere. In: Örsi J. (szerk.) *Kulcsemberek.* Túrkeve. Túrkevei Kulturális Egyesület.
Örsi J. 2003: Családkép, családi minta a nagykunsági fiatalok között az ezredfordulón. In: Örsi J. (szerk.) *Család – família – nemzetség.* Túrkeve. Túrkevei Kulturális Egyesület.

Szabó Gyula[1]

A lokális kötődés érzelmi és tudati aspektusai egy hortobágyi vizsgálat tükrében

A kutatásról

2003. augusztus–szeptemberében „Hortobágy 2003" címmel felmérést készítettünk a településen. A kutatás során egy 100 fős K-szempontú szisztematikus mintavétellel kiválasztott felnőtt populációval[2], illetve a helyi általános iskola összes 7. illetve 8. osztályos tanulójával töltettünk ki kérdőívet. A következőkben, tekintettel a terjedelmi korlátokra, elsősorban a kutatás struktúrájának bemutatására vállalkozhatunk, a problémák mélyebb elemzésére a későbbiekben kerül sor.

A lokális kötődés – illetve ezzel párhuzamosan Hortobágy település népességmegtartó-képessége – erősítésének célkitűzése mind a statisztikai adatok, mind a kutatási eredmények fényében kiemelt feladat Hortobágy számára. 1998 óta folyamatosan romlik az elvándorlási-odavándorlási egyenleg (míg 1998-ban 14,17 ezrelékkel még nőtt a népesség, addig 1999-ben 13,09, 2000-ben 6,31, 2001-ben pedig már 18,56 ezrelékkel csökkent). A 7–8. osztályos gyerekek, illetve a felnőttek válaszai egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy ezek a folyamatok rövidtávon várhatóan nem fordulnak meg. Annak ellenére így van ez, hogy az elmúlt években a gazdasági folyamatok hatására nemcsak a távolsági ingázók sokasága kényszerült vissza falusi lakóhelyeire, hanem nagyon sok a városokban már megtelepedett ember is, ennek eredményeképpen az Alföldön sok falu népessége nőtt ebben az időszakban (Baranyi, 1998).

A népességmegtartó erő és a lokális kötődés kapcsolata

A kutatók az egyes települések népességmegtartó-képességének vizsgálata során sokáig szinte kizárólag a kérdés közgazdasági oldalával foglalkoztak. Elismerve ugyan, hogy a gazdasági környezet, a megélhetési feltételek alakulása meghatározó szerepet játszik abban, hogy egy település, illetve nagyobb térség milyen eséllyel indul az elvándorlás elleni küzdelemben, kijelenthetjük, hogy számos más tényező figyelembe vétele nélkül legfeljebb részleges magyarázatokat kaphatunk. A makrogazdasági folyamatokon, a település gazdasági helyzetén, az ezzel sok ponton összefüggő infrastrukturális feltételeken túl kutatásunk során elsősorban a kulturális örökség, a hagyományok, a helyi intézmények, a civil szervezetek közösségformáló erejét és megtartó erejét vizsgáltuk. Ezek fontosságának felismerése nem újdonság a

---

[1] Szabó Gyula, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Osztály

[2] Véleményül – éppen a mintavételi eljárás következtében – a település felnőtt lakosságának véleményét tükrözi, természetesen a minta elemszámából következő statisztikai hibahatárok figyelembevétele mellett.

hazai tudományban (Farkas, 1993), empirikus kutatásokat azonban viszonylag kis számban végeztek eddig. A Dél-alföldi régió azon kevés terület közé tartozik, ahol már folytak ilyen jellegű kutatások (Murányi–Szoboszlai, 2001). Itt a szerzők szociológiai módszerekkel vizsgálták többek között az infrastrukturális adottságok és a családi-rokoni kötelékek hatását a szűkebb és tágabb lakókörnyezethez való viszonyra.

Más szempontokat felhasználva közelítik meg a népességmegtartó erő vizsgálatát a migráció kutatói. A belső migráció kutatása ma már kiterjedt szakirodalommal rendelkezik, az ezen a területen folyó vizsgálatokhoz hozzátartozik a statisztikai tények összegyűjtésén túl a vándorlás okainak vizsgálata is. A vándorlás és költözés ritkán vezethető vissza egyetlen okra, az objektív feltételek és a szubjektív indítékok bonyolult rendszere befolyásolja az egyének döntését (Daróczi, 2003). Ezt a bonyolultságot igyekeztünk megjeleníteni kutatásunk során is, a lokális kötődést a szakirodalomhoz hasonlóan ezért vizsgálatunk során alapvetően két dimenzióra bontottuk, megkülönböztettük a jelenség affektív (érzelmi), illetve kognitív (tudati) aspektusait. A következőkben elsősorban e két fogalom köré csoportosítva igyekszünk bemutatni kutatásunk első eredményeit.

A lokális kötődés érzelmi dimenziója

A településhez való érzelmi kötődés vizsgálatakor számos aldimenzióval dolgoztunk, ezek közül csak néhányat emelünk ki a következőkben. Mind a gyerekektől, mind a felnőttektől megkérdeztük, hogy mi jut eszükbe, ha azt a szót hallják: Hortobágy, azaz vizsgáltuk azt, hogy milyen asszociációk társulnak az otthont adó település nevéhez. Megkérdeztük azt is, hogy a településhez való kötődés a Magyarország–megye–kistérség–település–környék sorban milyen helyet foglal el. A szakirodalommal egyetértésben azt tapasztaltuk, hogy mind a hortobágyi gyerekek, mind a felnőttek esetében az országhoz való kötődés a legerősebb, melyet a gyerekek esetében megyéhez való kötődés követ, a településhez való kötődés a harmadik eme rangsorban. Ezzel szemben a felnőttek esetében a Magyarországhoz való kötődést a településhez kötődés követi. Szignifikáns különbség (0.05≥sig.) volt a két csoport között a tekintetben, hogy mennyire kötődnek Magyarországhoz, illetve a településhez: mindkét esetben a felnőttek erősebb kötődését rögzítettük.

A településhez való érzelmi kötődést tovább vizsgáltuk arról kérdezve, hogy településük mely vonásaira büszkék, és milyen mértékben. A történelem, illetve a hagyományok mellett a felnőttek a település iskolájára is büszkék, ellentétben a gyerekekkel. A kulturális élet esetében a különbség éppen ellentétes: itt a felnőttek bizonyulnak jóval elégedetlenebbnek.

A lokális kötődés egyik mérőeszköze az elköltözési hajlandóság. Ennek megfelelően a felnőtt válaszadóknál érdeklődtünk arra nézve, hogy szándékoznak-e elköltözni a településről, illetve hogy tettek-e már valamit ennek érdekében. A válaszadók 21,5%-a gondolkodott már azon, hogy elköltözzön Hortobágyról. Közülük a legtöbben (45%-uk, az összes megkérdezett 9,7%-a) a munkalehetőség hiányával,

1. táblázat. Miért nem gondolt arra, hogy elköltözzön/elköltözzenek a településről (a megkérdezettek %-ában)?

	Említette	Nem említette/ nem válaszolt	Elköltözne
Ide köti a munkahelye	20,4	57,0 + 1,1	21,5
Nem tudja máshol elképzelni, szeret itt élni	43,0	34,4 + 1,1	21,5
Lakása ide köti	26,9	49,5 + 2,2	21,5
Ide köti a családja, barátai	11,8	64,5 + 2,2	21,5

Forrás: Saját szerkesztés.

20%-uk (az összes megkérdezett 4,3%-a) a tanulási lehetőségek szűkösségével 35%-uk (az összes megkérdezett 7,5%-a) a jobb megélhetés reményével indokolta ezt. Ennek ellenére mindössze 6-an (az összes megkérdezett 6,4%-a) tettek konkrét lépéseket is az elköltözés érdekében. (1. táblázat) Megkérdeztük azokat is, akik még nem gondoltak az elköltözésre, hogy vajon mi motiválja helyben maradásukat.

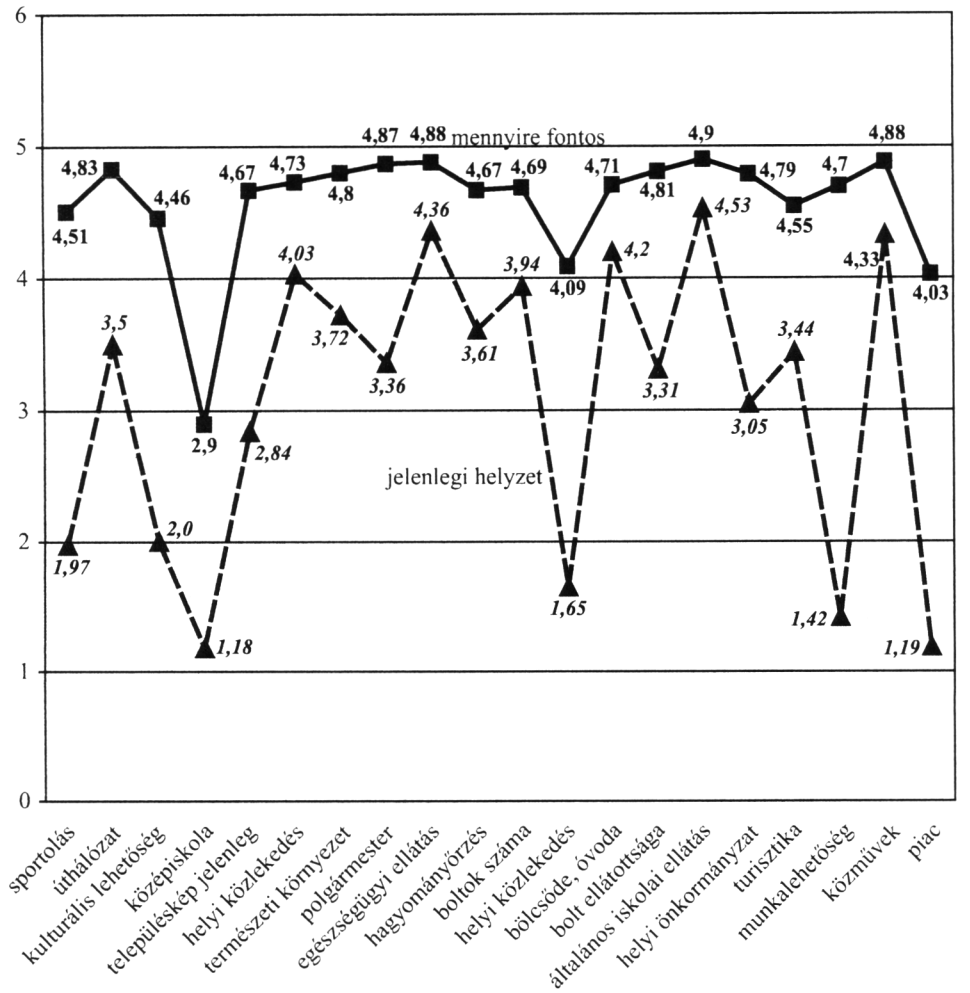
A gyerekeket ezzel párhuzamosan arról kérdeztük meg, mit gondolnak, hol fognak élni 20 év múlva. Az 50 válaszadó gyerek zöme Magyarországon szeretne élni, de mindössze 18%-uk (9 fő) tervezi azt, hogy Hortobágyon, ezzel szemben Debrecenben 36%-uk (18 fő), Budapesten 8%-uk (4 fő), míg valamely más településen (elsősorban Tiszafüreden) 24%-uk (12 fő). (A többiek nem adtak érdemi választ e kérdésre.)

A lokális kötődésnek ugyancsak fontos eleme az egyén társadalmi kapcsolatokban történő beágyazottsága, azaz, hogy tagja-e valami olyan, a legtágabb értelemben vett társadalmi szervezetnek vagy csoportnak, amely komoly visszatartó erőként működhet amennyiben az egyén más szempontok alapján az adott település elhagyására törekszik. A felnőttek esetében ebből a szempontból lényegesen rosszabb a helyzet, mint a gyermekeknél: minden tizedik általunk megkérdezett hortobágyi felnőtt rendelkezik ilyen jellegű társadalmi beágyazottsággal a településen.

A lokális kötődés kognitív elemei

Az érzelmi elemek mellett a lokális kötődés kialakulásában, erősségében rendkívül nagy szerepet játszanak kognitív tényezők. Első lépésben igyekeztünk feltérképezni, hogy a válaszadók mennyire elégedettek a településen jelenleg uralkodó viszonyokkal, körülményekkel, illetve, hogy azok mennyire játszanak fontos szerepet az életükben. E dimenzión belül kérdéseket tettünk fel a következő problémakörökkel kapcsolatban: a településen jelenleg uralkodó viszonyok, jelenségek, problémák, azok kívánt helyzete és megoldási javaslatok; társadalmi kapcsolatok és szervezeti tagság; szabadidő-eltöltési szokások és a fiatalok esetében az Internet. Az egyes dimenzióknál megvizsgált elégedettség illetve fontosság adja az ún. „Botrányindexet", mely jól jelzi, hogy mely területeket érzik leginkább problémásnak az emberek az adott településen (1. ábra).

1. ábra. A felnőtt lakosság által érzékelt problémák

Forrás: Saját szerkesztés.

A felnőtt lakosság által érzékelt problémák közül kiemelkedik a munkalehetőség hiánya[3], illetve ugyanekkora különbséget tapasztaltunk a piaccal való ellátottság terén is. Jelentős hiányosságokat jeleztek a sportolási lehetőségek, illetve a helyi közlekedés tekintetében is. A kívánt és a jelenlegi helyzet között legkisebb eltérés (vagyis viszonylagos elégedettség) a közművek, az általános iskola, és az egészségügyi ellátás esetében tapasztalható.

[3] Itt a kívánt és a jelenlegi helyzet közötti különbség közel 3,3-szoros!

2. táblázat. Ön szerint mi jelenti a három legjelentősebb problémát a településen élők számára a mindennapokban (a megkérdezettek %-ában)?

Problémák	Említette
Munkanélküliség / alacsony bérek	93,5
Szórakozási, kultúrálódási lehetőségek hiánya	36,6
Közlekedés	17,2
Különböző szolgáltatások hiánya	17,2
Nemzeti Park	5,4
Idegenforgalom csökkenése	5,4
Orvosi ellátás	4,3
Közbiztonság	2,2
Egyéb	1,1

Forrás: Saját szerkesztés.

Amikor konkrétan rákérdeztünk arra, hogy a megkérdezett szerint mely tényezők jelentik a legjelentősebb problémát a településen élők számára a mindennapokban az előbbiekkel egybevágó eredményre jutottunk (2. táblázat).

Amint arra korábban utaltunk, tanulmányunkban csak a kutatás legfontosabb dimenzióinak kiemelésére vállalkoztunk. További következtetések levonásához a kutatás során összegyűjtött adatok részletes elemzésére van szükség, elsősorban a társadalmi kapcsolatok feltérképezése és a civil szféra szerepének megismerése területén.

IRODALOM

Baranyi B. 1998: Az Alföld mai társadalma. *Comitatus* 1: 29-41.

Daróczi E. 2003: Az állandó vándorlások regionális és hierarchikus szerkezete Magyarországon és az Alföldön. In: Ekéné Zamárdi I. – Timár J. (szerk.) *Alföldi tanulmányok XIX. 2002–2003.* Békéscsaba. Nagyalföld Alapítvány: 66–83.

Farkas J. 1993: A falu népességmegtartó erejének megváltozása. In: Kovács T. (szerk.) *Kiút a válságból: II. Falukonferencia.* Pécs. MTA Regionális Kutatások Központja: 314–317.

Murányi I. – Szoboszlai Zs. 2001: Identitás jellemzők a Dél-Alföldi Régióban.. *Tér és Társadalom* 1: 27–50.

Uhrin Erzsébet[1]

A szlovák nyelv és kultúra lehetőségei a globalizáció és integráció korszakában

Egyes prognózisok szerint a világon használt nyelvek száma a következő évszázadban a felére fog csökkenni, a 2100 utáni időben pedig mindössze néhány domináns nyelv marad a világon. Ezt a folyamatot nagymértékben gyorsítják a világban erősödő integrációs és globalizációs folyamatok, és ezzel kapcsolatos az univerzális nemzetközi nyelvi kommunikáció igénye (Bańczerowski, 1999).

A fenti reflexiók tükrében látható, hogy a mai világban tapasztalható fejlődési tendenciák nem kedveznek a kis nyelveknek és ezzel együtt a kis kultúráknak sem, s ezt nagyon jól mutatja a magyar és a szlovák nyelv helyzete is.

Sok kisebb-nagyobb nyelvi közösség úgy döntött azonban, hogy a globalizáció ellenében is megtartja saját nyelvét és kultúráját. A franciák például milliárdokat költenek évente a francia nyelv védelmére. A mohamedán szervezetek az iszlámot igyekeznek terjeszteni. A német kormány 78 Goethe Intézetet tart fönn a világban, nagyon sok kis nyelv is kap állami támogatást, pl. a baszk, a katalán. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a regionális, helyi nyelvek fontossága növekedni fog a közeljövőben. Egy közösség történelmi múltja, tapasztalata nyer kifejezést a nyelvében, és a közösség eredetéhez fűződő hagyományaiban, ami nem csak ellenáll a globalizációnak, de meg is erősödnek e történelmi értékek a globalizáció veszélyét érezve. Az embereknek szüksége van közeli érzelmi kötelékekre, minél nyitottabbá válik a világ, annál jobban fognak kötődni az emberek a gyökereikhez, szülőföldjükhöz (Fishman, 1999).

A nyelv életképességét erősíti kulturális pozíciója, elsősorban az irodalomban, tudományban, s mindenekelőtt az iskolában történő használata. A nyelvnek is fejlődnie kell a társadalommal együtt, és meg kell felelnie az általános fejlődés által diktált követelményeknek. A mai integrálódó, globalizáló világban kíméletlen verseny, harc és kiszorítósdi folyik a nyelvek és kultúrák között. A tét nagy, a kérdés az, hogy vajon a kis nyelvek, és kultúrák képesek e helytállni abban a versenyben, amelynek a feltételeit az úgynevezett világnyelvek diktálják, vagy háttérbe szorulnak, degradálódnak és megszűnnek létezni.

A Magyarországi Szlovákok Kutató Intézete szociolingvisztikai kutatási programjának néhány eredményével szeretnénk illusztrálni a Békés megyei szlovákok „válaszát" a feltett kérdésre. Békés megye nemzetiségi összetételét ugyanis tartaléknak, belső erőforrásnak eleddig nem kellőképpen kiaknázott értéknek tekintjük térségünk további fejlődése szempontjából. Arról szoktunk beszélni, hogy az itt élő szlovákok, románok, németek, szerbek fontos szerepet töltenek be térségünk kulturális arculatának kialakításában, hogy ez a sokszínűség érték[2]. Számos pozitív példát tudnék felsorolni a szavak tettekben történő megjelenésére is, azonban a nemzetisé-

---

[1] Uhrin Erzsébet, intézetigazgató, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, Békéscsaba

[2] A cigányokra vonatkozóan a megállapítás nemigen hangzik el!

gek kultúra-közvetítő funkciójáról és gazdasági potenciál növelő képességéről kevés szó esik, pedig – véleményem szerint – Békés megye fejlődésének kitörési pontjai, lehetőségei közé sorolandók. Timár Judit szavaival élve *a sajátos alföldi településhálózat alkalmazkodni tudó, megújulásra képes, csomópontjai* közé sorolom. (Timár, 2003) Beluszky Pál *„Alföld MÁSSÁGÁNAK forrásai"* közé tartozik – véleményem szerint ez a sokszínű nemzetiségi összetétel. (Beluszky, 2001)

A szlovákság a legnagyobb hagyományú és a megye életében a legjelentősebb szerepet játszó nemzetiség. A Békés megyében élő szlovák nemzetiségű lakosság mérése több, önmagában pontatlan mutató létezik: a népszámlálás, becsült adatok, a kisebbségi önkormányzati választásokon leadott szavazatok száma. A becsült adatok[3] szerint a megye mai lakosságának közel 10%-a (40.335 fő) szlovák származású, legalább az egyik nagyszülője ágán.

Békés megyében napjainkban a szlovák nyelv három változata használatos. A legelterjedtebb a *helyi nyelvjárás*, elsősorban az idősebbek beszélik, ezt követi az *irodalmi nyelv* az iskolázottak és fiatalabb korosztály körében, valamint a katolikus egyházban. Az *evangélikus egyház*ban főként az archaikus, bibliai cseh nyelvet használják még napjainkban is. *„A szlovák nyelvhasználat Békés megyében" című* szociolingvisztikai kutatás eredményei alapján megállapítható, hogy a szlovák nyelv napjainkban mindinkább munkanyelvvé, az értelmiség munkanyelvévé és tanórai, iskolai nyelvvé válik. A családokban az asszimilációnak, a vegyes házasságoknak köszönhetően, és a helyi nyelvjárást jól beszélő idősebb korosztály elhalálozása miatt fokozatosan háttérbe kerül ez a nyelvi réteg.

Az adatok azt bizonyítják, hogy a szlovák nyelv nem szorult még ki teljesen a magánszférából, a családból sem, generációnként azonban egyre csökkenő szlováknyelvűség a jellemző. Beszélik még – főként az idősebbek, illetve az idősebbekkel – a családban. Házastársukkal, élettársukkal a megkérdezettek közül kevesen, illetve ritkán beszélnek szlovákul. Kismértékű pozitív elmozdulás tapasztalható a szlovák nyelv javára a gyerekekkel való kommunikációban.

Figyelemre méltó azonban az a tendencia (nosztalgia?), hogy a közép- és fiatalabb korosztály képviselői közül minél többen akarják átadni gyermekeiknek nyelvi és kulturális örökségüket. Ezt bizonyítja a folyamatosan emelkedő tanulói létszám a békéscsabai, szarvasi és tótkomlósi szlovák iskolákban, s a szlovák nyelvtanfolyam iránti igény, amelyet kezdetben a békéscsabai főiskola, 2003-tól pedig a Szlovák Kultúra Háza szervez.

A kutatási eredmények feldolgozása alapján megállapítható, hogy Békés megyében a kultúra mindhárom alaprétegében (Gyivicsán, 1993) – a magas, az egyházi és a népi kultúrában – ugyan eltérő mértékben és minőségben, de jelen van és használatos napjainkban is a szlovák nyelv az egyes nyelvhasználati szinteken.

A kutatás konkrét tényekkel bizonyította a szlovák nyelv használatát, létezését a megkérdezettek körében, az adott időben. A magyar nyelv dominanciája azonban a kommunikáció minden szintjén elvitathatatlan. A *szlovákra a másodnyelv szerep a jellemző*, az egyes nyelvhasználati szférákban eltérő mértékben és minőségben.

[3] Az adatok kisebbségi önkormányzati vezetőktől származnak, amelyeket empírikus kutatási eredményeink pl. Telekgerendás és Tótkomlós esetében visszaigazoltak.

A Békés megyei szlovák nyelv állapotára az ellentétes kétirányú mozgás – az *egyidejű fejlődés, illetve visszafejlődés* – a jellemző. Fokozatos háttérbe szorulása követhető nyomon a magánszférában, az egyházi életben. A kutatás eredményei szerint a családok döntő többsége már nem, vagy csak részben képes átörökíteni gyermekeinek a nemzetiségi kulturális örökséget, valamint a szlovák anyanyelvet.

Az egyház már nem játszik meghatározó, fontos szerepet az anyanyelv és identitás megőrzésében Békés megyében. A magas kultúrában azonban egyre szélesebb körben terjed a szlovák nyelv, s új területeken jelenik meg ismét (média, tudomány, kultúra, üzlet, politika, közigazgatás, felsőoktatás, stb.). A szlovák nyelv funkcionális rétegződése egyazon időszakban fokozatosan bővül és szűkül (Gregor, 1993; Zsilák, 1993; Hornokné, 2000).

A fent említetteket támasztják alá a következő tények is: Békés megyében 17 szlovák lakta településen működik szlovák kisebbségi önkormányzat. Három jogilag bejelentett szlovák civil szervezet van: Békéscsabán, Mezőberényben és Szarvason[4]. A többi szlovák településen a Magyarországi Szlovákok Szövetsége helyi szervezete működik. (Kiemelkedik közülük a tótkomlósi.)

22 óvodában, 12 (9 nyelvoktató és 3 kétnyelvű) általános, és egy kétnyelvű középiskolában tanulhatnak szlovákul, illetve szlovák nyelvet a gyerekek (Hornokné, 2000). Napjainkban is a nyelvoktató iskolatípus a meghatározó a megyében. A szlovák nyelv tanulását a megyei felsőfokú intézményekben is folytathatják az érdeklődők.

A megyében működnek olyan országos jelentőségű intézmények, mint a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, a Szlovák Kultúra Háza és az ország két szlovák középiskolája közül az egyik.

A megyében élő szlovákság a kezdetektől fogva fontosnak tartotta az anyanyelvi művelődési lehetőségek megteremtését (Tóth, 1999). A múltban, az 1900-as évek elejétől 1949-ig kiemelkedő a műkedvelő színjátszás a délkelet-alföldi szlovákok körében. A szlovák nyelvű sajtónak Békés megyében, főként Békéscsabán nagy hagyományai vannak (Tóth, 1999; Tuska, 2002).

A szlovák nyelvű média napjainkban is *fontos eleme az anyanyelvi művelődésnek* Békés megyében. 1991-től felújították, és újra kiadták a „Čabiansky Kalendár" évkönyvet, s azóta folyamatosan megjelenik. A békéscsabai szlovák iskola szlovák munkaközössége a magyarországi nemzetiségek történetében először 1991-ben „Slovenčinár" címmel pedagógiai módszertani folyóiratot alapított, s jelentetett meg évente kétszer 1998-ig. A folyóirat kiadását két év szünet után 2001-től az Országos Szlovák Önkormányzat karolta fel, a szakmai vezetés, szerkesztés békéscsabai megőrzésével.

1998-ban újabb szlovák nyelvű publikációval gazdagodott Békéscsaba, megjelent a „Čabän" havilap első száma. 1997-től Szarvason is jelenik meg szlovák nyelvű havilap „Novinkár nad Kerešom" címmel. Csabaszabadiban 1999-ben kétnyelvű faluújság mellett döntöttek „Zrnko–Magocska" címmel, amely általában kéthavonta jut el az olvasókhoz. Tótkomlóson a városi havilapnak jelenik meg rendszeresen

[4] Čabianska organizácia Slovákov, Organizácia Slovákov v Poľnom Berinčoku, Kultúrny spolok – Vernosť

szlovák nyelvű melléklete „Komlóšsky mesačník" címmel, hasonlóképpen Békéscsabán a Heti Mérlegnek is van szlovák melléklete „Národnostná mozaika" címmel.

Vannak/voltak próbálkozások a szlovák nyelvű rádió és tv-műsorok szerkesztésére is a megyében, ezek azonban különböző, főként anyagi okok miatt előbb-utóbb megtorpantak. Legjelentősebb a kezdeményezések közül a „Čabianska mozaika" tv-műsor volt a Csaba-tv keretében.

Békés megyében rendszeresen adnak ki szlovák, illetve kétnyelvű könyveket, a megyei szlovák értelmiség folyamatosan publikál anyanyelvén. Illusztrációként álljon itt, hogy a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete megalakulása (1990) óta 24 kiadványt jelentett meg.

Meg kell említeni még a különböző kulturális-művészeti csoportokat, amelyeknek igen komoly szerepe van a magyarországi szlovák kultúra megőrzésében, fejlesztésében (Svecz, 2000), bár ezek vázlatos áttekintésére nincs e dolgozatban lehetőség.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Békés megyében a szlovák nyelvhasználat területén elért eredmények elvitathatatlanok, napjainkban is jelentősek. A szlovákság új intézményei már a kulturális autonómia jegyében születtek, kezdték meg és folytatják működésüket.

Megfigyelhető a Békés megyei szlovák nyelv funkcionális fejlődése, a nyelv tökéletesedésének folyamata, funkcióinak, használatának bővülése a különböző szférákban. Másrészt jellemző rá egy olyan kétnyelvűség-dinamika, amelyet generációról generációra csökkenő szlovák anyanyelvi, s az ezzel fordított arányban növekvő többségi, magyar nyelvi kompetencia jellemez. Ez az érdekes, ellentmondásos nyelvi fejlődési tendencia bizonyítja azt is, hogy kedvező politikai döntésekkel, kisebbségbarát környezettel a nemzetiségek nyelvhasználatának fejlődését elő lehet segíteni. A társadalmi funkciók és feladatok fejlődésével a nyelv tovább rétegződik, s az új funkciók szerint új nyelvi rétegek jönnek létre.

IRODALOM

Banczerowski, J. 1999: Nyelvi kommunikációs problémák a világban. *Magyar Nyelvőr* 123. 4: 382–387.

Beluszky P. 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza.* Budapest–Pécs. Dialógus Campus Kiadó: 73–74.

Fishman, J. A. 1999: Az új nyelvi rend. (Kincses Á.) *Kisebbségkutatás* 8/2:266–269.

Gregor F. 1993: *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku – Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn (A magyarországi szlovák nyelvjárások atlasza).* Budapešť – Budapest 21.

Gyivicsán A. 1993: *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok.* Budapest. Teleki László Alapítvány.

Hornokné Uhrin E. 2000: A békéscsabai szlovák értelmiség anyanyelvhasználata. Kézirat. PhD értekezés.

Svecz K. 1999: Dejiny Slovenského klubu v Telekgerendáši. Kézirat. TDK és szakdolgozat.

Timár J. 2003: A városverseny, várossiker elméleti kérdései: kutatási célok, módszerek In: Timár J. –Velkey G. (szerk.) *Várossiker alföldi nézőpontból.* MTA RKK ATI Budapest–Békéscsaba 9.

Tóth I. 1999: A Békés és Csanád megyei szlovákok anyanyelvi művelődési viszonyai. Budapest.

Tuska T. 2002: A „Čabiansky kalendár" nyelvszemlélete. Kézirat. PhD disszertáció.

Zsilák M. 1993: A dél-alföldi szlovák nyelvjárások funkcionális rétegződése *Hungarológia* 3:180–187.

6. Panel

A gazdasági integráció kérdőjelei a globalizálódó (európai) gazdaságban

Nagy Gábor[1]

Panelvita-összefoglaló

Az Alföld, de tágabban az uniós csatlakozás előtt álló Kelet-Közép-európai országok keleti perifériái gazdasági szempontból egyöntetűen elmaradottnak tekinthetők. Bár országos szinten mérve az utolsó fél évtized során érzékelhető a felzárkózás az Uniós átlaghoz (Magyarország esetében az 1998-as 47,1%-ról 2002-re 54,4%-ra), valamint a hazai nagy- és középvállalatok – s nem csupán a külföldi tulajdoni érdekeltségbe tartozók – döntő része valamilyen szinten kapcsolódott nemzetközi hálózatokhoz. A kisszervezetek, különösen az egyéni válalkozások meghatározó hányada ma sincs tisztában a csatlakozás számukra várható következményeivel.

A panelvita során az Alföld gazdasági fejlődését, kilátásait érintő alapvető kérdéseket kíséreltük meg körüljárni. Az előzetes felkérés szerint a következő fontosabb csomópontokat kívántuk érinteni – de mint az alábbiakban olvashatjuk –, csupán azok egy részére érkeztek érdemi reakciók, vélhetően a rendelkezésre álló idő rövidsége következtében:

- A rendszerváltás óta az Alföldön milyen szintre jutott el az európai gazdasági térhez történő integrálódás foka? Vannak-e a folyamatnak objektív mérőszámai? Hol áll az Alföld a hazai régiók között a felkészültségben?
- A helyi gazdasági szereplők számára milyen esélyeket nyújt az Uniós csatlakozás?
- A régió milyen előnyöket tud kínálni a potenciális befektetők számára?
- Melyek azok a helyi adottságok, amelyekre támaszkodva fel lehet építeni egy versenyképes gazdasági struktúrát?
- A helyi és térségi piacokon megjelenő nemzetközi szereplők milyen kihívásokat támasztanak a helyben tevékenykedő cégek számára?
- Melyek azok a tevékenységek, ahol az Alföld mai gazdasági struktúrája versenyképes lehet egy európai, vagy éppen globális szintű versenyhelyzetben?

[1] Nagy Gábor, tudományos főmunkatárs, MTA RKK ATI, Békéscsabai Osztály

Bizonyosan nem a véletlen műve, hogy sem a vitaindító előadások, sem a hozzászólások nem érintették az első, önmagában is nagyon komplex, a megadott kereteket szétfeszítő témakört. Vélhetően e kérdésről visszatekintve tudunk csak reális képet alkotni, talán a IV. Alföld-kongresszuson 2008 vége felé, amikorra lezárul az Unió 2004–2006-os első – Magyarország számára tagként igénybe vehető – finanszírozási (csonka) ciklusa, s vélhetően akkorra a pénzügyi kifizetések meghatározó hányada is lebonyolódik (ez a jelen szabályok szerint 2008 év végéig lesz kitolható). Ekkor már érzékelhető lesz az Alföld pályázati aktivitása, sikeressége, a pénzügyi lebonyolításban való jártasság szintje, de az esetleges negatív visszhangok is. Bár erre az időszakra még bizonyosan nem várható az Alföld látványos felzárkózása az Unió, de akár az ország legfejlettebb részeihez sem, viszont joggal várjuk az átlaghoz való fokozatos közeledést.

A felvezetésként elhangzó előadások – szerencsére – három különböző elemét járták körül a felvetett problémáknak. *Barta Györgyi* a hazai gazdasági szerkezetváltásban, modernizációban és növekedésben kulcsszerepet játszó külföldi működő tőke (KMT) hazai, illetve alföldi megjelenését vette górcső alá. Számba vette az ország és *az Alföld* komparatív *előnyeit és hátrányait a külföldi tőke fogadásában*, különös figyelmet fordítva a modern feldolgozóipari ágazatokba érkező működő tőke hazai elhelyezkedésének tapasztalataira. Számba vette a helyi önkormányzatok lehetőségeit a KMT fogadási feltételeinek kialakításában, kiemelt figyelmet fordítva a helyi intézményrendszer hatékonyságában fellelhető különbségekre, mint a sikert erőteljesen befolyásoló tényezőre. Önmagában is érdekes szempontot vetett fel a helyi önkormányzatok hozzáállása kapcsán, hiszen kiderült, még az alföldi városokban sem kötődnek egyértelműen pozitív képzetek a külföldi működőtőke bevonásához, több esetben erőteljes szelekciót lehet látni a befogadásra javasolt, valamint a helyi vezetés számára érdektelen projektek között.

Lengyel Imre vitaindítója azzal a kívülállók számára sokkoló megállapítással kezdődött, hogy *az Alföld régióiban évek óta az EU-átlagnál is alacsonyabb a gazdasági növekedés*, s ennek elsődleges oka a foglalkoztatás szerény bővülése, s nem a hatékonyság növekedése volt. Az Alföld gazdasági szereplői esetében a legmagasabb a hazai piac súlya az értékesítésen belül, s a belföldi kereslet élénkülése a növekvő jövedelmek mellett is minimális, ami erőteljes korlátja a helyi gazdaság növekedésének, élénkülésének. Régióink közül az Alföld lemaradásának külső okai mellett a vitaindító a belső okok fontosságát emelte ki: gyengék és következetlenek voltak az itt működő vállalatok versenyelőnyeinek tartósságát, megerősítését célzó erőfeszítések.

Az előadó a döntéshozatali és forrás-decentralizáció sürgetése mellett meghatározta a helyi gazdaságfejlesztés releváns szintjét is az Alföldön, melyben visszaköszön a sok korábbi szerző által (a gazdaságfejlesztésen kívül már alkalmazott) *városrégió* („lokális térség") fogalma. Az Alföld nagyrégiójában alig 6-8 városrégiót lehet kimutatni, amelyek már ma is rendelkeznek olyan előnyökkel, amelyekre versenyképes helyi gazdaságot lehet építeni (ebből legfeljebb kettő esetében mutatkoznak a tudás alapú fejlődés esélyei). A vitaindító előadás valójában újra előveszi – talán jobb megoldás híján – a hatvanas években virágzó növekedési pólus elméletet, mely szerint a dinamikus városi gazdaság ún. „túlcsorduló" hatásrendszere nyomán

lehetővé válik a centrumok közötti háttérterületek dimanizálása, gazdasági fejlődésük „felfűzése" a gazdasági központéra. Ez a tartós növekedés beindításának biztosítéka, ami a későbbiek során az életminőség feltételeinek fokozatos javításán keresztül a helyi népesség növekvő jólétét kell, hogy eredményezze. Sajnálatos módon, az e modell szerint végrehajtott – döntően állami – fejlesztések, sem a hatvanas években, sem azóta, nem igazolták vissza egyértelműen a várt területi hatásrendszert, így vélhetően az elméletalkotók által várt piaci automatizmusok nem is működnek egy az egyben.

Lengyel Imre – felvezetőjével némileg ellentétesen és a hallgatóság megelégedésére – nem maradt meg csupán a diagnózis szintjén, rövid előadásában érdemi javaslatokat tett többek mellett a helyi gazdaságfejlesztés domináns szereplői közötti helyes feladatmegosztásra, a mezőgazdasági dominanciájú régiók sikeres gazdaságfejlesztési stratégiáinak eltanulására Európa boldogabbik felétől. Előadását azzal zárta, hogy figyelmeztette a helyi politikai élet szereplőit, *„lokálpatrióta összefogást nem lehet országos pártpolitikai sablonok mentén létrehozni"*.

Sztankó János előadása Békés megyéről, az itteni gazdasági átmenet sikereiről és – a sajnálatos módon gyakori – *kudarcairól szólt*. Míg a rendszerváltás körüli években a megyék rangsorában Békés a 12–14. helyt foglalta el a különböző komplex mutatók alapján, addig 2000–2002-ben már a 17–19. volt a hasonló mutatók szerinti rangsorokban, általában Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg, néhány esetben pedig Borsod-Abaúj-Zemplén társaságában. A megyében mind a mezőgazdaságban, mind az ipari termelésben olyan mértékű visszaesés játszódott le, mint egyetlen más területi egységben sem. Ezzel együtt a kormányzati figyelem sokkal erőteljesebben fordult a szabolcsi és borsodi (kisebb mértékben a nógrádi) válságterek problémáinak kezelése felé, mint az alföldi falusi terek gondjai irányába.

A szerző *a lemaradás okai* közé az ország gazdasági centrumától való nagy távolságot, a hiányos közlekedési infrastruktúrát, a gazdasági és társadalmi elmaradottságot sorolta első helyekre, de a helyi gazdaság strukturális problémáiról, az állam által finanszírozott nagyberuházások hiányáról, vagy az oktatási-képzési rendszer gondjairól sem feledkezett meg. Az előadásban visszautalt a II. Alföld-kongresszuson elhangzott időtállónak bizonyult megállapításra, melynek értelmében az infrastrukturális elmaradottsággal küzdő Alföld a fejlesztési források számottevő koncentrációja nélkül szinte automatikusan kerül kedvezőtlen versenyhelyzetbe az országon, vagy a csatlakozó országcsoport versengő régiói között.

Békés megye még az Alföldön belül is különlegesen kedvezőtlen helyzetben van, nem utolsósorban a helyi gazdaság kedvezőtlen struktúrája (mezőgazdaság és élelmiszeripar termelésben és a foglalkoztatásban betöltött nagy szerepe, túlsúlya) következtében. A megye jövője szempontjából kifejezetten aggasztó a foglalkozási struktúra, valamint a jövedelmi szerkezet erőteljes eltolódása a közszféra irányába a versenyszféra rovására. Veszélyes tendenciának tűnik az áfa-bevételek csökkenése is, hiszen ez egyértelműen utal a termelőszféra alacsony hatékonyságára, de a helyi fogyasztópiac korlátos felvevőképességére is.

A vitaindító a kitekintésben árnyalta a felvázolt negatív képet, hiszen a nagyobb összegű fejlesztési források megjelenése a megye gazdaságában, kombinálva a még fellelhető lokális értékekkel, egyedi termelési kultúrákkal több tevékenység számára

nyithat kiutat a jelen helyzetből. A szerző egyértelműen állást foglal *az endogén típusú gazdasági fejlődési modell mellett*, bár az általa felvázolt jövőkép elemei ilyen fejlődési forgatókönyv sikeres végrehajtása esetén sem hoznak minden elemben pozitív változásokat. Sztankó János mondanivalójának végső üzenete egyértelműen a helyi erőforrások mozgósítására utal, amikor kijelenti, „szakítani kell végre a *mindenki várja, hogy valaki csináljon már (fent) valamit* szemlélettel, s helyébe kell állítani az *ezt tesszük, így, ekkorra* hozzáállást".

A kialakuló vitában elhangzott tucatnyi *hozzászólás* igazi értékét nem elsősorban a puszta szám adja, hanem sokkal inkább az, hogy a politika, a települési-önkormányzati szféra, a gazdasági kamara, a gyakorló vállalkozók, az egyetemi és a kutatás-fejlesztési területről érkező szakemberek értelmesen, segítő és jobbító szándékkal, a kiutat keresve tudtak kulturált vitát folytatni, meghallgatva egymás érveit és gondolatait a kialakult helyzetről.

A vitában élesen merült fel, hogy a személyes megkeresések ellenére jórészt még 2003-ban is *hiányzott a politikai elit a Kongresszusról*, így fennáll a veszélye, hogy a részben politikai indíttatású helyi döntések megszületésekor a döntéshozók nem támaszkodhatnak reális látleletre a régió problémáit illetően. A helyi elitek amúgy is rendkívül szűkek, s gyakorlatilag teljes egészében a pártpolitikához kötődnek, így nem csoda, ha a lokális problémák megoldására is „pártos" válaszokat erőltetnek.

A kormányzati gazdaságpolitika sodródik, a kirakatnak szánt elemek mellett nincs valódi rendszerezett gazdaságpolitika. A szereplők egymással való szembeállítása, a szőrszálhasogató bürokrácia és a külföldi működőtőke javára tett egyedi intézkedések hátrányos helyzetbe hozzák a helyi, hazai tőkével működő termelőket.

Forrás- és kapacitáshiány miatt, ma nincs valódi gazdája a helyi és megyei szintű gazdaságfejlesztésnek (tegyük hozzá a kistérségi szintűnek sem). A területfejlesztés meglévő (összességében rendkívül szűkös) forrásai is csak minimális mértékben segítik a gazdasági fejlődést, annak ellenére, hogy az ide fordított egy forintnyi támogatás még alföldi viszonylatban is négy forint beruházást indít el átlagosan. Az elinduló modernizációs törekvések mögül sok esetben hiányoznak alapvető feltételek, így megvalósulásuk és hasznosulásuk is legfeljebb részleges lehet.

Miután *a gazdaságfejlesztés decentralizált forrásai beszűkültek* az utóbbi években, felerősödött *a versengés ezekért a forrásokért*, s a pályázatok értékelésekor, elbírálásakor sem kizárólag a szakmai szempontok érvényesültek. Ezzel párhuzamosan fokozatosan szűkülnek a helyi gazdaságfejlesztés lehetőségei is, különös tekintettel a saját erő előteremtésére. Sajátos magyar vonásként említhető, hogy a helyi fejlesztések előkészítésének folyamatából lényegében kiszorult a civil szféra és a gazdasági elit (akár úgy, mint a legnagyobb helyben működő cégek vezetői, akár úgy, mint a legjelentősebb adófizetők – virilisták).

Miután az Európai Unióból érkező fejlesztési források elosztása – legalábbis 2004–2006 között bizonyosan – nemzeti szinten történik, hiszen egyetlen Nemzeti Fejlesztési Terv készült, s a kormányzattól nem várható (és az uniós szabályozással is ellentétes volna), hogy az Alföldet, vagy az elmaradott régiókat „hozza helyzetbe" a többiek rovására. Valójában, amíg érdemi decentralizáció nem történik, azaz nem kerül regionális szintre a fejlesztési feladatok meghatározása és rangsorolása, illetve

a hozzájuk rendelt fejlesztési források meghatározó hányada, addig jelentős átalakulásra aligha lehet számítani.

A gazdaságpolitika állandó dilemmája is szóba került, azaz *növekedés kontra területi kiegyenlítés*. Előbbi az országos szintű mutatók alakulásán méri le az ország sikerességét, melynek alapvető indikátora ma az egy főre jutó GDP alakulása az Uniós átlaghoz viszonyítva (vásárlóerő-paritáson mérve). Utóbbi a helyi összefogáson és aktivitáson alapuló, érdemi decentralizációt megvalósító központi politika eredményeként válik kialakíthatóvá. Talán nem véletlen, hogy a fejlődésben élenjáró régiók inkább az első, a leszakadók inkább a második gazdaságpolitikai filozófia mellett sorakoznak fel.

Lehetséges kitörési pontként került szóba *a logisztika* és a hozzá kötődő tevékenységek (elsősorban gazdaságot segítő szolgáltatások) felfutása a következő évek során, hiszen Kelet-Közép-Európán belül Magyarország logisztikai helyzete kifejezetten kedvező. (Különösen, ha az Európai Unió potenciális bővülési lehetőségeit tekintjük.) E szektorban *az Alföld* – ezen belül elsősorban Szeged, Debrecen, vagy éppen Békéscsaba-Gyula – *pozíciója* országos viszonylatban is kiemelten *kedvezővé válhat* a szükséges közlekedéshálózati fejlesztések lezárulta nyomán.

A vitában sor került a nagy várakozásokkal elindult *iparipark-program* reális értékelésére is. A tömegesítésen – és minimális állami kötelezettség-vállaláson – alapuló fejlesztési modell ma már jól érzékelhetően válságba jutott. Jelenleg 15–24 között mozog azon ipari parkok száma, ahol a tárca (GKM) a cím visszavonására kényszerülhet, hiszen a fennállás során még a legalapvetőbb elvárásoknak sem sikerült megfelelni. Vélhetően a teljes rendszer átgondolásra szorul, hiszen e parkok nagy része legfeljebb helyi gazdaságfejlesztési jelentőséggel bír ma is, s szerepe a jövőben sem fog látványosan változni. Ugyanakkor, már látható az ipari parkok „élcsoportja" (10–15 park), melyek jelentősége regionális szintet ér el, vagy érhet el néhány éven belül, ahol kiemelt állami támogatás szükséges. Meg kellene honosítani a technológiai parkok kategóriáját is (ezt is kifejezetten alacsony számban), amelyek a legjelentősebb hazai tudáscentrumok mellett működve az innovációs kapacitás területi koncentrációjával létrehozható az a kritikus tömeg, amelynek révén a hazai központok nemzetközi (európai) szinten is számba veendő szereplőivé válhatnak az újdonságok létrehozásának, tesztelésének, s a tudástranszfernek.

Felmerült *a helyi lobbi-tevékenység erősítésének szükségessége* is, hiszen a korábban említett, a kormányzati támogatási politika homlokterébe került szabolcsi és borsodi érdekcsoportok részben azzal tudtak folyamatosan központi támogatási keretekhez nyúlni, hogy kifelé egységes kommunikációt folytattak, pártállástól függetlenül. Ennek fényében – joggal – tűnt úgy, hogy az adott megye rendelkezik egységes, kiérlelt, konszenzuson alapuló fejlesztési stratégiával, s ennek megvalósítása nem személy, vagy pártfüggő, hanem kormányzati ciklusokon átívelő, hosszú távra tervezhető folyamat marad. Az alföldi megyék többségének azonban még jókora lemaradása van az érdekek megjelenítése és érvényesítése terén.

Lengyel Imre[1]

A regionális gazdaságfejlesztés néhány hazai dilemmája

A magyar gazdaság egyik alapvető és napjainkban az európai csatlakozás során különleges fontossággal bíró kérdésköre *a gazdasági növekedés területisége*. Mint közismert, egy-egy országban, régióban az ott élők jövedelme hosszabb időszakot tekintve a gazdasági növekedés ütemétől függ. Sokszor felmerülő kérdés, mit takar területileg az utóbbi évek jelentős ütemű országos gazdasági növekedése? Minden régióban nagyjából hasonló ütemben nőtt-e a kibocsátás, avagy az országos növekedés csak egy-két térség dinamizmusára vezethető vissza? Mi a szerepe a városoknak egy-egy elmaradott régió fejlődésében, versenyképességének javításában?

A gazdasági növekedés és versenyképesség térbeli jellemzőinek fontosságát jelzi *az Európai Unió Strukturális Alapjaitól elnyerhető*, a régiók gazdasági-társadalmi elmaradottságának mérséklésére szolgáló *támogatások* jelentős nagysága is. A csatlakozásról szóló szakmai és politikai vitákat figyelve azonban úgy tűnik, hogy *sem az országos, sem a regionális és helyi szintű döntéshozók nem érzékelik, milyen jelentős változások következnek be 2004 után*: nemcsak a központi költségvetést kell más módon és más szabályok alapján felhasználni, hanem a helyieket is. Mindehhez alapvető szemléletváltás lenne szükséges: a régiók, városok fejlődését elősegítő decentralizált intézményrendszer, valamint a helyi döntéshozatal új kereteinek kialakítása.

A Strukturális Alapokból érkező uniós támogatáshoz – amely lényegében Magyarország tagdíjának régiókhoz történő „visszacsorgatását" (újraelosztását) jelenti – nagyjából hasonló mértékű *saját forrást* is mellé kell tenni, amely nem jöhet a központi költségvetésből: regionális, helyi forrásnak kell lennie. Természetesen az EU nem más, mint a „kompromisszumok uniója", a csatlakozási viták során kérhetők átmeneti mentességek, és módosulhatnak a kiszabott határidők is. Ismerve a centralizált magyar intézményrendszert (nem csak a minisztériumokat), ne legyenek túlzott reményeink arra, hogy jogköröket és funkciókat (pénzt és hatalmat) önként „leadnak" a helyiekhez, kockáztatva akár a támogatások elvesztését is – erre kiváló példa a SAPARD körüli huzavona, avagy a kistérségi menedzserek kinevezése –, tartósítva a vidéki térségek gazdaságának stagnálását, az itt élők alacsony életszínvonalát.

A témakörrel kapcsolatban négy alapvető kérdést tehetünk fel[2]:

- Mi jellemző a régiók gazdasági növekedésére?
- Versenyképesek-e a régiók és megyék?
- Várható-e a régiók versenyképessége közötti különbségek automatikus mérséklődése?

---

[1] Lengyel Imre, tanszékvezető egyetemi docens, SZTE GTK Regionális és Alkalmazott Gazdaságtani Tanszék

[2] Következtetéseink levonásakor támaszkodtunk az NKFP-2001 5/074/2001. „A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben" című kutatás során a Tanszéken készült háttéranyagokra.

– Mi a városok szerepe az elmaradott régiók fejlesztésében?

Mi jellemző a régiók gazdasági növekedésére?

A régiók, megyék adatait 1996-tól célszerű alapul venni (habár a KSH 1994-től számol megyei GDP-t), mivel ekkortól állnak rendelkezésünkre vásárlóerő-paritáson (PPS) kimutatott adatok, amelyek lehetővé teszik az EU tagországok régióival való összemérést. Sajnos nincsenek területi (megyei) árindexek, ezért az országos növekedési ütem és a folyóáras GDP területi különbségei alapján becsültük a területi növekedési ütemeket.

Közismert, hogy Magyarország GDP-jének növekedése (volumenindexen, alapáron) 1996-tól 2000-ig 20,3% volt, ami 4,7% éves (mértani) átlagnak felel meg. Az országos növekedés területileg igen egyenlőtlenül következett be: három régióban elkezdődött egy felzárkózási periódus, a vizsgált időszakban lendületes fejlődés zajlott le (1. táblázat). A másik négy régió gazdasági növekedése nagyjából az EU-átlag körül mozgott, illetve kissé elmaradt tőle. Azaz Magyarország 1996 utáni imponáló gazdasági növekedését három régió „pörgette", két régió kissé lassította, míg a maradék két régió (a két alföldi) már erősen „visszafogta".

A megyéket tekintve nagy a szóródás (Budapest adatait az agglomeráció miatt Pest megyével érdemes összevonni). Az éves átlagos növekedési ütem Fejér (10,2%), Győr-Moson-Sopron (9,8%), Veszprém (6,0%) és Vas (5,8%) megyében, valamint Közép-Magyarországon (5,7%) magas, öt megyében 2,5–5,0% közötti, míg a maradék kilenc megyében, az ország területének felén ennél kisebb (legalacsonyabb Békés megyében, 0,9%). Nyilvánvalóan *jelentősen nőttek a területi kü-*

1. táblázat. A gazdasági fejlettség és növekedés főbb regionális jellemzői

	Egy főre jutó GDP az EU (15) átlagának százalékában (PPS)			Növekedés összehasonlítható árakon 1996–2000* (%)	
	1996	2000	Százalékpont (2000–1996)	Egész időszakban	Éves átlagos növekedési ütem
Közép-Magyarország	68,4	78,1	+9,7	24,7	5,7
Közép-Dunántúl	42,8	51,5	+8,7	31,6	7,1
Nyugat-Dunántúl	48,9	58,4	+9,5	30,4	6,9
Dél-Dunántúl	37,3	38,4	+1,1	12,5	3,0
Észak-Magyarország	32,2	33,1	+0,9	12,4	3,0
Észak-Alföld	32,8	32,5	-0,3	8,3	2,0
Dél-Alföld	37,9	36,8	-1,1	6,5	1,6
Ország	46,6	51,3	+4,7	20,3	4,7

*Becsült értékek.

Forrás: A KSH területi GDP-adatai alapján a szerző számítása.

lönbségek, mivel a fejlett térségek gyors, az elmaradottabbak lassú ütemben fejlődtek. Közép-Magyarország átlépte a bűvös 75%-os határt: ha nem változik az EU regionális politikája, akkor 2007-től várhatóan nem kaphat támogatást a Strukturális Alapok 1. célkitűzését szolgáló keretből (hacsak a magyar kormány nem kér ez alól felmentést). Budapesten 2000-ben az egy főre jutó GDP (PPS) az EU-átlag 100,1%-át érte el.

Miért vannak ekkora területi eltérések a gazdasági növekedésben? Meddig tartható a fejlett régiók 6–7%-os éves növekedési üteme? Miért stagnál négy régióban a gazdaság a rendszerváltás után még egy évtizeddel is? A kérdések hosszan sorolhatók, a témakör nagyon összetett, a regionális fejlődés és regionális gazdaságfejlesztés szakirodalma könyvtárnyi. Abban nagyjából megegyeznek a vélemények, hogy kis, nyitott gazdaságban a regionális növekedés, így az ott élők átlagos életszínvonala is egyértelműen a versenyképesség javulásától függ.

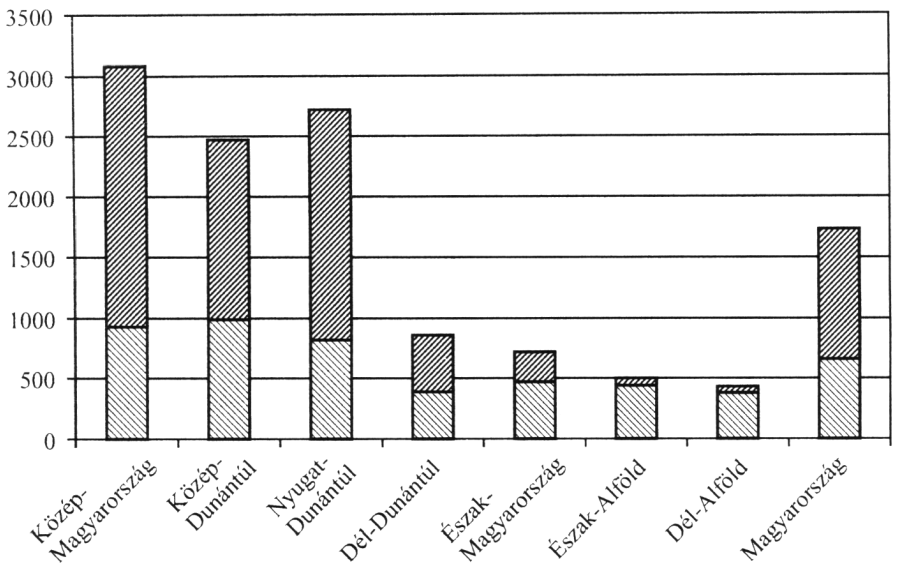
Versenyképesek-e a régiók és a megyék?

A versenyképesség napjaink vitatott közgazdasági „divatkifejezése", többféle értelemben használatos. A régiók versenyképessége eltér a vállalatok (és termékek), avagy országok versenyképességétől, a témakörrel foglalkozó közgazdászok (Samuelson, Krugman, Porter stb.) a termelékenységet emelik ki, mint a régiók versenyképességét jelző indikátort. Az *Unióban* a sztenderd/egységes *versenyképesség fogalma* terjedt el: „a régiók képessége relatíve magas (tényező)jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a globális versenynek ki vannak téve". Az EU 2001-ben kiadott második kohéziós jelentése hasonlóan fogalmaz: „magas és növekvő életszínvonal, valamint magas és fenntartható foglalkoztatottsági ráta". Az EU 2002. évi versenyképességi jelentése szerint egy régió akkor versenyképes, ha dinamikus a gazdasági növekedése, amely egyaránt származik a munkatermelékenység javulásából és a magas foglalkoztatottsági rátából.

A régiók versenyképességénél tehát alapkérdés, hogy a gazdasági növekedéshez mennyiben járult hozzá a munkatermelékenység és mennyiben a foglalkoztatottság javulása. A regionális munkatermelékenység nehezen mérhető kategória, általában az egy foglalkoztatottra jutó kibocsátással (GDP-vel) becsüljük. A foglalkoztatottsági rátát a KSH a 15–74 évesek körében végzett munkaerő-felmérés alapján közli. Megemlítjük, hogy az EU Strukturális Alapjainak 2000–2006 közötti, az 1. célkitűzésre (a magyar régiókra is) vonatkozó legfontosabb irányelve a regionális versenyképesség javítása, mégpedig az előbb vázolt értelmezésben.

Magyarország mindegyik régiójában mind a foglalkoztatottsági ráta emelkedése, mind a munkatermelékenység javulása befolyásolta a gazdasági növekedést, ha jelentősen eltérő mértékben is (1. ábra). A fejlett régiók és az ország gazdasági növekedésének 60-70%-a származott a munkatermelékenység javulásából, míg 30–40%-a a foglalkoztatottság emelkedéséből. Dél-Dunántúlon a munkatermelékenység a gazdasági növekedés 55%-át, Észak-Magyarországon 35%-át, az Észak-Alföldön

1. ábra. Az egy lakosra jutó GDP növekedése a magyar régiókban 1996 és 2000 között* (1996-os összehasonlítható értéken, PPS)

**Megjegyzés*: a növekmény alsó része a foglalkoztatottság, felső része a munkatermelékenység javulásának tudható be.

Forrás: A KSH területi GDP-adatai alapján a szerző számítása.

15%-át, míg a Dél-Alföldön 10%-át eredményezte. Így *a fejletlenebb régiókban lényegében csak azért nőtt a GDP, mert többen dolgoznak, míg a technológiai fejlődésnek, a hatékonyabb munkaszervezésnek alig vannak látható jelei.*

A fentiek alapján úgy is megfogalmazhatjuk: három régió versenyképessége erős, a további négy régióé pedig nagyon gyenge, ahol pedig az ország lakosságának kb. fele él. A gazdasági növekedést és a versenyképességet tekintve a régiók adatai (a megyéké még inkább) nagyon éles és növekvő területi egyenlőtlenséget mutatnak, ilyen mértékű különbségek nincsenek az EU tagországaiban.

Várható-e a régiók versenyképessége közötti különbségek automatikus mérséklődése?

Jóslásokba nem érdemes bocsátkozni, de az elmúlt évtized vizsgálatai alapján egyértelmű, hogy *a piaci automatizmusok nem hoznak létre területi kiegyenlítődést.* A hazai területi folyamatok elemzése, valamint a régiók versenyképességére ható tényezők részletes vizsgálata (35 mutató alapján a versenyképesség piramis-modelljét használtuk) azt vetíti előre, ha nem lesz drasztikus fordulat az ország gazdaság- és területfejlesztési politikájában, akkor várhatóan tovább nőnek a területi különbségek. Ha a megfelelő döntések megszületnek, akkor is több év kell, amíg pozitív hatásaik

érzékelhetők lesznek. A vállalati versenyben döntővé vált – a globalizációs folyamatok következtében – az érdemi döntéshozó részlegek (pénzügyek, fejlesztés, marketing stb.) elhelyezkedése, lokalizációja. Így *a vállalati verseny lényegében úgy jelenik meg, mint városok, régiók versenye*, miközben az országok kormányai egyre inkább tétlen szereplői a gazdasági folyamatoknak (főleg az EU-ban, ahol közösségi szintűvé vált már a versenypolitika, a pénzpolitika stb.).

Magyarországon a beruházási trendek (közöttük a külföldi érdekeltségű vállalatoké), az exportképes cégek elhelyezkedése (ezáltal a nemzetközileg versenyképes termékek és szolgáltatások előállítása), a gazdasági szféra humán erőforrásainak összetétele, a régiók jelenlegi gazdasági szerkezete, az üzleti életben hasznosítható innovációs háttér stb. a területi különbségek kiéleződését vetítik előre. Ez pedig már középtávon lelassítja az ország gazdasági növekedését. Megjegyezzük, hogy a gyorsan fejlődő országokban (pl. az Unióba 1986-ban belépett Spanyolországban) általában megfigyelhető a területi különbségek növekedése: először a főváros és a nagyvárosok fejlődése indul meg, ezt követően a többi régióé is, amennyiben a gazdaságpolitika ezt fontosnak tartja és sikeresek a területfejlesztési programok.

Mi a városok szerepe az elmaradott régiók fejlesztésében?

A nemzetközi és hazai vizsgálatok azt mutatták ki, hogy a tervezési-statisztikai régiók, így pl. a Dél-alföldi régió is, a gazdaságfejlesztésnek csak egy kisebb szeletében hatékonyak. A régiók főleg a nagyobb infrastrukturális (vasút-, közút- stb.) fejlesztések koordinálására alkalmasak, illetve egy középső közigazgatási szint szerepét tölthetik be. *A gazdaságfejlesztés legfontosabb területi egységei a nagyobb városok és vonzáskörzetük.* Az a város, amely méreténél fogva sikeres a gazdasági tevékenységekhez megfelelő intézményi és üzleti hátteret tud nyújtani (bankok, ügyvédi irodák, tanácsadó cégek stb.). A nagyváros a napi ingázást (iskolába, munkahelyre stb.) figyelembe véve a vonzáskörzetével együtt olyan *lokális térséget* alkot, amelyen belül bárki úgy tud munkahelyet váltani, hogy közben nem kell lakóhelyet cserélnie. A kisebb vállalkozások költségei nagyon megnőnek, ha egy ilyen napi ingázási övezeten belül nem képesek ügyeiket elintézni, üzleti partnereiket elérni. De *az innovációs tevékenységek* többségének térbelisége is lokális, ezen a területi szinten a gyakori személyes találkozások még spontán módon is kialakulnak.

A Dél-alföldi régióban 6–8 városban, illetve vonzáskörzetükben várható dinamikus gazdasági fejlődés. Ezekre a lokális térségekre kellene kidolgozni megfelelő gazdaságfejlesztési programokat. A tartósan sikeres fejlesztési programoknál döntő fontosságú négy egyenrangú partner tudatos együttműködése: a helyi kormányzatoké (főleg a város vezetése és gazdasági intézményei), a gazdasági önkormányzatoké (nálunk elsősorban a gazdasági kamarák), a tudás-transzfer intézményeié (felsőoktatás, szakképzés, átképző intézmények stb.) és a fejlesztési ügynökségeké (részben kormányzati, részben üzleti jellegű ügynökségek hálózatai). A nemzetközi tapasztalatok arra mutatnak rá, hogy ezen négy partner állandó együttműködése során formálódó, az érdekellentétekre megfelelő választ adó programok lehetnek csak tartósan sikeresek. Az önkormányzatnak háttérbe húzódva tudatosan törekedni kell a

helyi húzóágazatok, a jövendő sikeres üzletágai versenyelőnyeinek megerősítésére, időnként a helyi intézmények ellenállását is letörve.

A magyar városok között is dúl a verseny egy-egy sikeresnek tűnő beruházásért (ld. autógyárak telephelyei), autópályáért, egy-egy intézményért. Ebben a versenyben csak a négy helyi szereplő összefogásán alapuló, a szükségszerű érdekellentéteket kulturáltan feloldó, *alulról szerveződő fejlesztési stratégiák lehetnek* a siker zálogai, ezáltal létrejöhet egy szerves fejlődés. Egy-egy olyan beruházás, projekt csak átmenetileg segít, amelyet valaki „kijárt" a központi kormánynál. Az Európai Unióba belépve a verseny még láthatóbb lesz, annak a városnak nincs esélye a sikerre, azaz polgárai életszínvonalának javítására, amelyben nem próbálnak konszenzuson alapuló fejlesztési stratégiákat megvalósítani. *Enyedi György* szerint a régiók, városok esetében is „a siker fenntartásáért nap mint nap meg kell küzdeni – csak a hanyatlás megy magától".

Az összehangolt fejlesztési stratégia is csak szükséges, de nem elégséges feltétele a sikernek, *sok múlik a helyi vezető elit felkészültségén, egyéni kvalitásain, együttműködési kultúráján* is. Egy-egy régió fejlődését ezek a „kapuvárosok" tudják elősegíteni, fejlődésük pozitív hatásait egyre nagyobb térségre kisugározva. Sajnos sok kisebb település nem tartozik egyetlen nagyvárosi vonzáskörzetbe sem, így alig van esélyük a dinamikus fejlődésre. Ezek a települések, s népességük fokozottabb szociálpolitikai támogatására szorulnak. Az Európai Unióban is kiemelt programok szolgálnak a rurális térségek fejlesztésére.

Magyarországon ahhoz jelenleg még több alapfeltétel hiányzik, hogy a városi vonzáskörzetekre vonatkozó gazdaságfejlesztési stratégiák kialakuljanak, azaz egyáltalán reális esély legyen az elmaradott régiók fejlődésére. Három alapvető szempontot kel kiemelnünk:

- *A hatalom és közigazgatás decentralizálása.* A régiókat, megyéket most is „boldogítják", azaz központilag dőlnek el a fontos kérdések, a decentralizált fejlesztési eszközök elenyészőek, így nincs helyi összefogás, sőt, sokszor nem is tudnak a helyiek a térségben indított programok egy részéről. A központi gazdaságpolitikára továbbra is szükség van, de a városok erősödő versenye miatt előtérbe kell helyezni a helyi partnerek együttműködését, az érdemi, *alulról szerveződő fejlesztési stratégiák* megvalósítását. Nemcsak a közigazgatást kell decentralizálni, hanem a helyi kormányzatok és a gazdasági kormányzatok (kamarák) közötti újszerű feladatmegosztás is szükséges. Lényegében az említett négy helyi partner érdemi együttműködésének intézményi hátterét kell kialakítani, amely főleg törvények megalkotását jelenti.
- *A piacgazdasági szemlélet elterjesztése.* Hiába jön létre a helyi együttműködés feltételeit megteremtő intézményi, törvényi háttér, ha a partnerek a régi sémákban gondolkodnak. Nem lesz dinamikus fejlődés, ha a gazdasági szereplők a helyi adóknál csak „fejőstehenekként" szerepelnek, ha a helyi politikusok nem vonják be a vállalkozásokat a szakképzési, infrastruktúrafejlesztési döntésekbe. Intézmények és önkormányzatok nem tudnak munkahelyeket létrehozni, nem képesek a jövedelmeket növelni, erre csak a vállalkozások képesek. Csak ők tudják megmondani, hogy milyen fejlesztések szükségesek piaci versenyelőnyeik megerősítésére, ezáltal új munkahelyek létrehozására. Nem elég az önkormányzati

választások előtt egy-egy ipari parkot, bekötő utat építeni, azoknak a mérvadó gazdasági szereplők kihagyásával nem lesz gazdasági hozadékuk, amire sok példa utal.

– *A helyi érdekek felismerése és képviselete.* Nemcsak a „tervgazdasági" sémák és fogalmak, a gazdaság „irányíthatósága" élnek még, hanem a helyi politikusok sem veszik észre, hogy lokálpatriótaként kellene gondolkozniuk, helyi együttműködésre törekedve és elfelejtve a pártközpontok jelszavait. Amíg mesterséges feszültségek gerjesztődnek helyben is, addig nem várható el a helyi partnerek érdemi együttműködése. Azaz nem várható az elmaradott régiók gyorsabb fejlődése, nem tudjuk érdemben kihasználni meglevő lehetőségeinket sem.

A szemlélet megváltozásához, a centralizáció gyengítéséhez, a helyi „pártpolitizálás" eltűnéséhez stb. évek, évtizedek kellenek. Holott az EU-ba belépve mind a fejlett, mind az elmaradott vidéki térségek csak alulról szerveződő (bottom-up), helyi együttműködésen alapuló regionális és városi gazdaságfejlesztés esetén lehetnek sikeresek. Egy-egy komolyabb befektetőért most is „dúl a harc" a városok között, nagyon erős a területi verseny, amelyben az elmaradott régiók, megyék esélyei gyengék, amint azt az elmúlt évtized is bebizonyította. Az elmaradott régiókban, stagnáló gazdaságú városokban élők pedig csak magukra számíthatnak, „sült galambjaink" csak akkor lesznek, ha mi tenyésztjük és sütjük meg őket.

Barta Györgyi[1]

A külföldi működő tőke beáramlásának tendenciái és szerkezeti (ágazati, területi) elmozdulásának esélyei Magyarországon, különös tekintettel az Alföldre

A külföldi működő tőke beáramlásának jelenlegi tendenciái

2001-ben drasztikusan – mintegy 50%-kal - *visszaesett a külföldi működőtőke-kihelyezés* a világban, amelynek legfőbb oka a világgazdasági depresszió volt. Az optimista közgazdászok azonban nem kételkednek abban, hogy ez csak *átmeneti visszaesés*, mivel jelenleg is a külföldi működőtőke-beruházás – különösen a multinacionális termelésszervezés révén – a legjövedelmezőbb tőkebefektetési forma. Úgy gondolják, hogy valójában csak egy középtávú kiigazítás történt, s a beruházások 1997 utáni, hirtelen megugrását, majd visszaesését követően 2001-től folytatódott a '90-es évekre jellemző, folyamatosan növekvő trend (Kalotay, 2003).

Nem egyformán érintette a világ különböző térségeit a külföldi működő tőke kihelyezésének hektikus alakulása. Az igazi nyertes Kína volt, bár Közép-Kelet-Európa pozíciója is stabil maradt. Igaz, hogy a világ működőtőke-kihelyezésében Közép-és Kelet-Európa részaránya ingadozó, és az 1995 évi „csúcsot" (4,3%) nem sikerült később megközelíteni. E térség részesedése a világ működőtőke-kihelyezésében 1998-ban 2,7%, 2000-ben 1,2% és 2001-ben 2,4% volt.

Magyarország helyzete azonban folyamatosan romlik Közép- és Kelet-Európában: 2002-ben az ide települő külföldi tőke a 2001. évi értéknek mintegy harmada volt csak. Már elvesztettük vezető helyünket is a térségben, ahol kétségtelenül Csehország lett az új „éllovas" (2002-ben itt 9,3 Mrd USD-t fektettek be). Ennek több oka is van. Egyrészt Magyarországon már lezárult a – külföldi tőkeberuházás számára legvonzóbb – privatizáció 1997 táján, viszont még jelentős volt a privatizációs kínálat Csehországban és Lengyelországban. De az is nyilvánvaló, hogy a két versenytárs gazdaságpolitikája sokkal kedvezőbb klímát teremtett a külföldi befektetők számára, mint 1998 után Magyarország. Mindemellett, valószínűleg arról van szó, hogy Magyarországon már kimerültek azok a vonzó, kiaknázható lehetőségek (elsősorban az olcsó és képzett munkaerő), amelyek a befektetések első fázisára nagy hatást gyakoroltak, s ez bekövetkezik Csehországban, Lengyelországban és Szlovákiában is előbb-utóbb. A kérdés az, vajon melyik ország lesz képes átlépni egy második szakaszba, felmutatva új minőségi vonzó tényezőket – általánosan és speciálisan képzettebb munkaerőt, jobb elérhetőséget, az üzleti szolgáltatásokkal jobban ellátott városokat, az együttműködési készség és képesség számtalan elemét, valamint rafináltabban vonzó gazdaságpolitikát.

Összességében meg kell állapítanunk, hogy *Magyarország lépéshátrányba került* az elmúlt években. A konszolidáció, majd a prosperitás éveiben (1996–2001) kellett volna felkészülni arra, hogy a külföldi működőtőke-vonzás első, sikeres korszaká-

[1] Barta Györgyi, intézetigazgató, MTA RKK KÉTI

nak lezárulásával, Magyarország fel tudjon kínálni *új ösztönzőket*. Vagyis fejleszteni kellett volna az oktatás, képzés rendszerét, kezdeményezni a tudásbázis céltudatos átalakítását, a regionális fejlesztésben megjelölt helyek, települések felé kellett volna irányítani a külföldi beruházásokat, segíteni kellett volna a kis-és középvállalatok technológiai fejlődését, nagyobb támogatást nyújtani a beszállító programok bővítéséhez (Artner et al., 2003).

Nehéz pontos képet alkotni arról, hogy *milyen súlya van a külföldi tőkeforrásnak a magyar gazdaságban.* Elsősorban azért, mert a különböző statisztikák (Világbank, EBRD, Magyar Nemzeti Bank, KSH stb.) is eltérő módon tartják számon a külföldre kihelyezett tőkét, és az ország beruházási forrásainak is csak egyik vagy másik elemét regisztrálják (Antalóczy–Sass, 2002). A *Nemzeti Fejlesztési Tervben* (MEH, 2003) jelent meg az a statisztika, amely az összes beruházási forrás közel háromnegyed részét tüntette fel külföldi forrásként, és az is jól nyomon követhető, hogy ennek részaránya folyamatosan növekvő (1. táblázat).

Elképzelhető, hogy a NFT-ben megjelent statisztika eltúlozta a külföldi működő tőke súlyát, az azonban aligha kérdőjelezhető meg, hogy a külföldi beruházások rendkívül fontos szerepet játszanak a magyar gazdaság fejlődésében, s a hazai (állami és magán-)források ezt nem tudják ellensúlyozni.

A külföldi beruházások ágazati szerkezete jelentősen eltér a magyar gazdasági struktúrától. A különbség elsősorban a feldolgozóipar nagyobb részarányában jelenik meg, ezen belül is a gépipar (elektronika és járműgyártás), valamint a vegyipar kiemelkedő súlya számottevő. A transznacionális vállalatok beruházásaiban még hangsúlyosabb a feldolgozóipar részaránya, amely a magyarországi beruházások közel kétharmadát tette ki 2000-ben. Ezek az aránybeli eltérések arra hívják fel a figyelmet, hogy a feldolgozóipar jelentős, és alig csökkenő részaránya várhatóan fennmarad a magyar gazdaságban (2. táblázat) (Barta, 2002).

A feldolgozóipar – kiemelkedő részaránya mellett – a '90-es évtized második felében mind a magyar gazdaságban, mind a külföldi beruházásokban *fokozatosan visszaszorult.* Megfordulni látszik azonban a trend – még nem tudni, hogy tartósabb jelleggel, vagy csak átmenetileg – és mind a legutóbbi évek beruházásaiban, mind a közel jövő várakozásaiban *a feldolgozóipar újra növekvő tendenciát mutat Magyarországon.* Ugyanakkor a világgazdaságba kihelyezett külföldi működőtőke-állományban folytatódik a lassú tercierizálódás, egyre erősebb például a média részaránya, és olyan ágazatokban is megjelentek a multinacionális vállalatok, amelyeket eddig a nemzeti állami szféra uralt: az egészségügyben, oktatásban stb.

1.táblázat. A beruházás forrásainak megoszlása Magyarországon (%)

Források	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Hazai magán	25,0	24,0	21,4	17,5	18,3	17,7	14,9
Külföldi	60,3	64,2	64,7	66,5	68,3	66,6	72,7
Állami	14,7	11,8	13,9	16,0	13,4	15,7	12,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Nemzeti Fejlesztési Terv, MEH, 2003.

2. táblázat. A magyarországi külföldi működő tőke ágazati szerkezete (%)

Ágazatok	Magyar gazdaság (bruttó hozzáadott érték, 2001)	Külföldi érdekeltségű vállalatok Magyarországon (bruttó hozzáadott érték 2000-ben)	Transznacionális vállalatok 2000-ben*
Járműgyártás	4	9	15
Elektronika	5	11	12
Kőolaj**	2	5	12
Gépipar	13	23	30
Élelmiszeripar	6	8	8
Vegyipar	7	15	24
Feldolgozóipar	36	57	64

*transznacionális index (állóeszköz állomány, értékesítés és a foglalkoztatás relatív átlagából számítva)
**kőolajkitermelés,- feldolgozás, -elosztás
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 2002, KSH, 2003, UN UNCTAD WID Country.
Profile: Hungary, 2002, a TOP 100 (UNCTAD, ERASMUS University adatbázisa).

3. táblázat. A külföldi érdekeltségű vállalkozások területi szerkezete Magyarországon (%)

Régiók	A jegyzett tőkéből a külföldi befektetés*		A saját tőkéből a külföldi befektetés*	
	1995	2001	2001	2002
Közép-Magyarország	64,2	67,7	65,0	63,5
Közép-Dunántúl	6,9	9,4	8,3	8,4
Nyugat-Dunántúl	10,3	7,5	12,4	13,3
Dél-Dunántúl	3,8	1,8	2,0	2,0
Észak-Magyarország	5,1	6,2	5,0	4,7
Észak-Alföld	4,5	3,5	4,1	5,2
Dél-Alföld	5,2	3,9	3,2	2,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

**Megjegyzés:* A külföldi működő tőke területi kimutatására szolgáló statisztikai adatszolgáltatás 2000-ben megváltozott: a saját tőkéből való külföldi részesedés ugyan pontosabban mutatja a valóságos részarányt, azonban nem rendelkezünk visszamenőleges adatokkal, így az időbeli változást csak a jegyzett tőkéből való részesedéssel tudjuk reprezentálni.
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek, KSH, 1996, 2001, 2002, Budapest.

A külföldi működő tőke területi elhelyezkedése alig mutat változást a rendszerváltás kezdete óta: a közép-magyarországi régióban (gyakorlatilag a budapesti agglomerációban) a külföldi beruházásoknak mintegy kétharmada koncentrálódik, s további lassú növekedés mutatkozik a közép- és nyugat-dunántúli régióban. Az ország területének mintegy negyedén összpontosul a külföldi befektetések 85%-a. Kutatásaink azt bizonyítják, hogy az országnak e dinamikusan fejlődő térségei –

gazdasági munkamegosztásukban – egyre inkább összekapcsolódnak: Budapest modern üzleti szolgáltatásaira elengedhetetlenül szüksége van az észak-dunántúli nagyvárosokba települt feldolgozóipari vállalatoknak.

Az észak-dunántúli és budapesti agglomeráció térségein belül is kimutatható kismértékű területi eltolódás: Budapest részaránya – bár most is meghaladja az 50%-ot – folyamatosan csökken, s valamelyest visszaesett a közelmúlt gyárbezárásai miatt Fejér és Győr megye részaránya. Pest, Komárom-Esztergom és Vas megye viszont – új beruházásaiknak köszönhetően – tovább erősítette a fejlődő térségek dinamizmusát. Az ország többi területének megyéi közül Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megye emelkedik ki, a többi megye részesedése nem számottevő (3. táblázat).

Várható tendenciák: a helyi fogadókészség és a külföldi beruházók szempontjainak változása

Kedvező változásnak tekinthetjük, hogy *a világgazdasági depresszióból való kilábalás első jelei már mutatkoznak.* A külföldi és hazai szakemberek egybecsengő véleménye, hogy a nemzetközi külföldi működőtőke-beruházások szerény növekedésére lehet számítani a következő években. A prognózisok szerint ez a növekedés főleg az iparban fog jelentkezni, mégpedig a járműgyártásban és az ún. ICT-szektorban: az elektronikában, számítástechnikában, valamint a híradástechnikában.

Ami *Magyarország* helyzetét illeti, *az EU-csatlakozás pozitívan és negatívan is hat a külföldi befektetésekre.* Magyarország is részévé válik az EU dinamikus piacának, számára is érvényesek lesznek az e piacot szabályozó előnyök (adózási rendszer, vámok stb.). A termelési költségek jelentősen megemelkedése ellenére Magyarország helyzete e téren még mindig előnyös az Európai Unióban. Ugyanakkor szigorúan érvényesülni fog a külföldi működő tőke vonzásának EU-konform szabályozása (a vámszabadterületek pl. elvesztik jelentős előnyeiket), amely kezdetben érezhetően visszavetheti a külföldi befektetéseket. Magyarország versenyelőnye valószínűleg tovább csökken a közép- és kelet-európai térségben, ugyanakkor jelentős gyárak bezárására, elköltözésére már kevésbé kell számítani.

Ugyancsak remélhetjük, hogy a külföldi tőke beáramlását segítő gazdaságpolitika átütőbbé válik, a tervezett nagyléptékű beruházások (elsősorban az autópálya-építés) újra kedveznek a külföldi beruházásoknak.

A külföldi tőkebefektetések területi elemzésekor azonban elsősorban *a befektetők motivációit* kell megvizsgálni. Milyen várakozásaik és terveik vannak a legfontosabb, legnagyobb befektetőknek? Milyen módon választanak telephelyet e befektetők? Csak ezután érdemes megvizsgálni, hogy a magyar gazdasági szereplők, az ország gazdasága és térségei mit tudnak felkínálni a külföldi befektetők vonzására.

A külföldi beruházók először országot választanak, és csak a második kérdés az, hogy a kiválasztott országon belül hol keresnek telephelyet. A magyarországi külföldi tőkebefektetések első szakasza az ezredforduló tájékán lezárult. Azóta elindult egy új periódus, amelyben a telephelyválasztás motivációi is módosultak (4. táblázat).

4. táblázat. A külföldi vállalatok telephelyválasztásának motivációi

Motivációk	Az ország megválasztása		Országon belüli városok, régiók megválasztása	
	Induló időszak	Második időszak	Induló időszak	Második időszak
Makrogazdasági mutatók	+			
o Termelési tényezők költségei		+		
Üzleti környezet stabilitása, kiépítettsége	+		+	
o Termelési tényezők elérhetősége			+	+?
o Helyi gazdaság fejlettsége			+	
o Agglomerálódás				+
Kormányzati gazdaságpolitika	+	+		
o Területfejlesztési politika				+?
Helyi gazdaságpolitika			+	+
Geopolitika, földrajzi helyzet	+			

Forrás: a szerző saját felmérései.

A külföldi tőke piac- és termelőhely-foglalásának időszakában – Magyarországon az 1990-es években, annak is elsősorban az első felében – a makrogazdasági mutatók, az üzleti környezet stabilitása, a kormányzati gazdaságpolitika és az ország geopolitikai, földrajzi helyzete voltak azok a tényezők, amelyek Magyarországra vonzották a külföldi befektetőket. 2000 után ezek a vonzó adottságok ugyan többékevésbé továbbra is érvényesülnek a beruházók döntéseinek alakításában, azonban két területen jelentős visszaesés történt: tetemesen megemelkedtek a termelési tényezők költségei (elsősorban a munkabérek), másrészt a kormányzati gazdaságpolitika – tudatosan vagy kényszerhelyzetben – nem tudta megfelelően „kárpótolni" a külföldi befektetőket a szigorúbbá és korlátozottabbá váló támogatási politika ellensúlyozásaként.

Ami *a régiók megválasztását* illeti, arra az a jellemző, hogy a külföldi vállalatok mindenütt az országok *legfejlettebb térségeibe* települnek: elsősorban a fővárosi, nagyvárosi agglomerációkba, és az ország kedvező geopolitikai helyzetű (tehát a nyugati piacokhoz közelebb eső), illetve *modern infrastruktúrával* jobban felszerelt térségeibe. Magyarországon a termelési tényezők elérhetősége (autópályák közelsége), a helyi gazdaság fejlettsége, gazdasági kultúrája, és néhány esetben (pl. Székesfehérvárott, Győrött, vagy Nyíregyházán) a *céltudatos helyi gazdaságpolitika* volt a fő vonzó tényező.

Az 5. táblázatban foglaltuk össze *a várható gazdasági fejlődési, illetve –fejlesztési folyamatokat, irányokat*, és ezek területi hatásait (Barta, 2002; Barta et al., 2003)

5. táblázat. A KMT beruházások várható területi hatásai

Változások	Területi hatások
Jelentős ipari beruházások (az elmúlt években csökkenő, a közeljövőben növekvő arányú)	Az eddig iparosodott megyékben: Észak-Dunántúlon, Észak- Magyarországon, Pest megyében
Elmozdulás a munkaintenzív összeszerelléstől a bonyolultabb tevékenységek irányába	Előnyben a korábban iparosodott területek
Tercierizálódás (az elmúlt években növekvő, a közeljövőben stagnáló)	Előnyben a nagyvárosi központok, főleg Budapest
Az üzleti szolgáltatások skálája bővül, és minőségi követelményei növekednek	Nagyvárosi központok, főleg Budapest, előnyben
Hangsúlyeltolódás a telepítő tényezők megválasztásában:	
o agglomerálódás (ágazati-földrajzi)	Egyrészt a budapesti agglomerációban, a korábban iparosodott megyékben, főleg Észak-Dunántúlon;
o tudásbázis felértékelődése	Nagyvárosi központok (főleg Budapest), fejlett térségek
o EU-csatlakozás (elmaradott területek támogatása)	Hátrányos helyzetű területek, kevésbé fejlett térségek, támogatása, fejlesztése
o Gazdaságfejlesztési – területfejlesztési politika (területi decentralizáció, elmaradott területek támogatása, infrastrukturális beruházások)	
o Helyi gazdaságpolitika	Változó (sok helyen, éppen ott, ahol hiányzik a KMT – gyanakvó szemlélet)

Forrás: a szerző saját szerkesztése.

- A transznacionális vállalatok már nem Magyarországot preferálják az alacsonyszintű, összeszerelő tevékenységek végzésére, *az olcsó munkabérre alapozó, feldolgozóiparra koncentráló külföldi befektetések kora véget ért Magyarországon.* Mivel a befektetők elsősorban országot, és nem régiót, települést választanak, az új külföldi befektetésekre nincs sok esélyük az ország kevésbé fejlett (és alacsonyabb bérszintű) területeinek.
- A járműipar és az elektronika, valamint a tercier szektor a külföldi működő tőke által preferált szektorai már választottak telephelyeket Magyarországon. A jövőben ezeknek az ágazatoknak földrajzi agglomerálódására, klasztereik kialakulására lehet számítani, amely tovább erősíti az ország északnyugati régióit és a budapesti agglomerációt.
- A külföldi beruházás második szakaszba lépése egyáltalán nem automatikus, de ha szerencsés esetben Magyarország e téren is vonzóbbá válik, akkor ez területileg főleg a nagyvárosainkat, kiváltképpen Budapestet érinti kedvezően.

– A kormányzati politika, hasonlóan az EU gazdaságpolitikájához, folytonosan küzd azzal a dilemmával, hogy a gazdasági növekedésnek, vagy a területi különbségek kiegyenlítésének adjon prioritást. Jelenleg úgy látszik, hogy az EU politikáiban egyre inkább háttérbe szorul a regionalizmus, a gazdaságfejlesztés decentralizálása, valamint az elmaradott területek, illetve a mezőgazdaság kiemelt támogatása. A magyar kormányzati gazdaságpolitikában sem lehet tudni egyértelműen, hogy a területfejlesztés előtérbe helyezése csak a retorika szintjén jelentkezik, vagy valóban elszánta magát a kormány a területi decentralizációra és a gazdaságilag elmaradott vagy hátrányos helyzetű térségek erőteljesebb fejlesztésére.

Mindez abba az irányba hat, hogy ugyanazok a térségek maradnak a külföldi működő tőke preferált területei, mint az elmúlt 10-12 évben: Észak-Dunántúl és főképpen Budapest agglomerációja.

IRODALOM

Antalóczy K. – Sass M. 2002: Magyarország helye a közép-kelet-európai működőtőkebeáramlásban – statisztikai elemzés. *Külgazdaság* 7–8: 33–53.

Artner A. – Csáki Gy. – Inotai A. – Szalavetz A. 2003: Gazdasági versenyképesség a 21. században. *Műhelytanulmányok* 53. Budapest. MTA Világgazdasági Kutatóintézet.

Barta Gy. 2002: *A magyar ipar területi folyamatai, 1945–2000.* Budapest– Pécs. Dialóg Campus.

Barta Gy. (szerk) 2002: *Lehet-e az ipar a lassan fejlődő vagy a hátrányos helyzetű térségek fejlődésének motorja a jövőben Magyarországon?* Tanulmány a MEH számára. Budapest MTA RKK.

Barta Gy. – Bernek Á. – Nagy G. 2003: A külföldi működő tőke befektetések jelenlegi tendenciái és területi elmozdulásának esélyei Magyarországon. *Tér és Társadalom* 4: 173–190.

Kalotay K. 2003: Működőtőke – válságban? *Közgazdasági Szemle* 1: 35–55.

Nemzeti Fejlesztési Terv (2004–2006). 2003. Budapest. MEH.

Sztankó János[1]

Múlt, jelen, jövő-menő lehetőségek: Békés, a magára maradt/hagyott megye

A gazdasági átalakulás az elmúlt évtizedben térségenként rendkívül differenciáltan ment végbe. Békés megye gazdasági mutatói tekintetében az átalakulás kezdeti szakaszában – az 1990-es évek elején – nem került az ország sereghajtói közé, hanem éppen e a szint fölött, a megyék rangsorában hátulról az 5–6. helyet foglalta el. Olyan jelentős visszaesések történtek országos szinten mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelésben és foglalkoztatásban, hogy a viharsarki volumen nem volt ebben kiugró.

A fővárosi cégek leányvállalatai ugyan folyamatosan megszűntek a megyében, sőt néhány sikeres, a külföldi tőke megtelepedését eredményező privatizáció is megvalósult. Az olcsó helyi nyersanyagot feldolgozó vállalkozások óriási piacvesztés után, de az alacsony alapanyagáraknak köszönhetően mégis tovább működtek, jóllehet döntően hazai piacra tudtak szállítani. A *meghatározó jelentőségű mezőgazdaságban hatalmas visszaesés következett be*, ugyanakkor a megélhetési kényszer ösztönözte helyi, illetve fővárosi piacra történő kistermelés elegendő jövedelmet jelentett ahhoz, hogy társadalmilag kevésbé éleződjenek ki a problémák, mint a kormányzati figyelem középpontjába került borsodi és szabolcsi térségben, amelyek külön központi támogatásban részesültek. Ugyanakkor kiemelt befogadója lett a központi támogatásoknak – a kezdetekben súlyos krízishelyzetben lévő – székesfehérvári térség, illetve az északnyugat-magyarországi területek, ahová a rekordokat döntő léptékű külföldi tőkebefektetésekkel együtt folyamatosan áramlottak a kormányzati források is.

Békés megye vonatkozásában a '90-es évek végére valamennyi, a térség gazdasági teljesítményét jelző mutatóban komoly lemaradás volt tapasztalható mind a regionális átlagokhoz, mind a nemzetgazdasági szinthez viszonyítva. Békés véglegesen leszakadni látszik a megyék rangsorában, az utolsó előtti helyek valamelyikét elfoglalva abban a 3–4 megyét magában foglaló csoportban, amelynek egyre csökken az esélye az átlag „utolérésére".

A lemaradás főbb okai a következőkben foglalhatók össze:

- a hátrányos földrajzi fekvés, a dinamikus centrumoktól való nagy távolság;
- a közlekedési infrastruktúra hiányosságai;
- elmaradt állami beruházások;
- alacsony számú és összegű külföldi befektetés;
- modern iparágak csekély szerepe, súlya;
- a mezőgazdaság relatíve nagy súlya, s az ezzel összefüggő gazdasági–társadalmi elmaradottság;
- a piacorientált felsőfokú képzés hiánya.

---

[1] Sztankó János, ügyvezető igazgató, Békéscsabai Vállalkozói Centrum

A II. Alföld-kongresszus néhány előadása már 5 évvel ezelőtt megfogalmazta aggasztó lehetőségként a leszakadást. „Ha ez a térség infrastrukturális téren nem kap időben segítséget a felzárkózáshoz, akkor a szegényes, fejlődést gátló gyenge ellátottság teljesen elszigeteli a fejlett világtól, de még Magyarország fejlettebb régióitól is" (Abonyiné, 1999). A legjelentősebb problémánk *a modern közúti kapcsolat hiánya*, amely bekapcsolná megyénket a gazdaság, a tőkemozgás vérkeringésébe. A térség közúti közlekedéssel, autópályán való elérhetősége azonban évtizedes távlatban sem fog megvalósulni a jelenlegi tervek szerint.

A megye korszerűtlen gazdasági szerkezete – amire a mezőgazdaság, illetve a mezőgazdasági alapanyagot feldolgozó élelmiszeripar túlsúlya jellemező a legnagyobb vállalkozások körében – aggodalomra adhat okot. Nagyon kevés a nagyvállalat, mindössze 2 vállalkozás esetében haladja meg az alkalmazotti létszám az 1.000 főt (1. táblázat).

A megyeszékhely dominanciája egyértelmű. A jelentősebb foglalkoztató cégek 64%- a Békéscsabán működik, a megye 6 kistérségéből 3 esetében gyakorlatilag nincs jelentős számú dolgozót alkalmazó vállalkozás. *A külföldi érdekeltségű vállalatok száma ugyanakkor csökken*, a jelenlegi 227 céggel az országos sorrendben a 19. hely jut a megyének. Jelentős elmozdulás nem várható ezen a területen, a 2003 első felében tapasztalható országos trendek – működőtőke-import csökkenő volumene – legalábbis erre utalnak.

1. táblázat. 250 és több főt foglalkoztató működő társas vállalkozások száma gazdasági áganként (db)*, 2002

Mezőgazdaság	2
Élelmiszeripar	5
Textília, ruházati, bőripar	4
Fa, faipar, nyomdai tevékenység	1
Egyéb nem fém ásványi termék gyártása	2
Gépipar	3
Vízellátás	1
Kereskedelem	3
Posta, távközlés	1
Ingatlan ügyletek, gazdasági szolgáltatás	1
Egyéb közösségi szolgáltatás	1
Máshova nem sorolt feldolgozóipar	1
Összesen	25

Megjegyzés: két megyebeli vállalatnál foglalkoztatnak 1000 főnél több dolgozót, további 8-nál 500-1000 főt, és további 15-nél 50-500 főt.

Forrás: KSH Békés Megyei Igazgatósága, 2002.

Az alkalmazásban állók számának változása az elmúlt években szintén negatív tendenciájú. Kiemelt figyelmet érdemel a foglalkoztatottakon belül a közalkalmazottak kiugróan magas, 30%-os aránya. Egyértelmű, hogy ez a szféra milyen átalakulás előtt áll, csak az a kérdés, hogy ez mikor következik be. Az országnak államháztartási közigazgatási reformot kell végrehajtani. Az EU elvárásainak megfelelően a költségvetési hiánynak a GDP 3%-án belül kell lennie – ez Magyarország esetében jelenleg 10%. Valamelyest megnyugtatóan hathat az EU ezzel kapcsolatos aktuális döntése (HVG 2003. 11. 29:13.), amely szerint a pénzügyminiszterek tanácsa nem „büntette meg" Franciaországot és Németországot, mert nem teljesítette ezt a feltételt. Hiba lenne azonban ezt precedens értékűnek tekinteni a mi szempontunkból, hiszen valószínű, hogy ez csak a „Gyevi bíró" esete és a kis országokon szigorúbban kérik számon a mutatók teljesítését.

Az szja-befizetések alakulása is alátámasztja a foglalkoztatási adatokból a gazdaság torz szerkezetére vonatkozóan levont következtetésünket: míg az üzleti szféra befizetése 8%-kal csökkent, addig az egyéb szférában dolgozók befizetései 20%-kal nőttek. Az áfa-befizetések 2003-as csekély visszaesése helyi gazdaság jelentős gondjairól árulkodik (2. táblázat).

2. táblázat. Az szja-befizetések alakulása Békés megyében

	2001	2002	*2003
Üzleti szféra	12172	13535	12495
Egyéb	6335	7951	9589
Összesen	18507	21486	22084

Forrás: APEH Békés Megyei Igazgatósága.

3. táblázat. A kettős és egyszeres könyvvezetésű adóalanyok nettó árbevételének alakulása

Megnevezés	2002.évi árbevétel Mrd Ft	Ágazati megoszlás (%)	Index 2002/2001	Részesedés az országos értékből
Mezőgazdaság	83,21	15,7	98,5	7,8
Ipar összesen	203,27	38,3	99,1	1,3
Ebből: Élelmiszeripar	*84,82*	*16,0*	*96,8*	*3,5*
Építőipar	31,95	6,0	125,8	1,4
Kerek. Vendéglátás	154,98	29,2	106,9	1,2
Szállítás, távközlés, pénzügyi. tevék.	26,14	4,9	112,3	0,7
Egyéb tevékenység	30,81	5,8	118,4	0,8
Összesen	530,36	100,0	104,1	1,3

Forrás: APEH Békés Megyei Igazgatósága.

A vállalkozások nettó árbevételének elemzésekor az is szembetűnő, hogy a mezőgazdaság megyére jellemző, 15,7%-os részaránya az országos mutató közel 6 szorosa, ugyanakkor az élelmiszeripar aránya is kiemelkedő Békésben (16% a teljes árbevételből), az országos átlag 2,5-szerese. A tercier szektor súlya azonban lényegesen elmarad az országos átlagtól. (3. táblázat)

A megye 30 legnagyobb vállalkozásának árbevétele adja a megye összes (7.300) gazdasági szervezete teljes árbevételének harmadát. Az első 12 legnagyobb árbevételű vállalat között hét a mezőgazdasági, vagy helyi mezőgazdasági alapanyagot feldolgozó élelmiszeripari szervezet. Ezen cégek milliárdos belföldi piaca felkeltheti az uniós versenytársaik érdeklődését. Az EU nagy fölösleggel rendelkezik marhahúsból, tejből, gabonából, de a baromfiágazat is nagyon erős, ami a megyei cégek tőkeerejét ismerve, utóbbiak számára nehéz versenyhelyzetet produkálhat.

Mindamellett a kilátásaink, lehetőségeink egyszerre pozitívak és negatívak is. Ha a helyben előállított termékeink pozitív tartalmat hordozó különbözőséget – pl. természetes és bio-összetevőket, ízt –, ugyanakkor innovációt, nagy szellemi hozzáadott értéket, szakértelmet fognak tartalmazni, és ezt modern technológiával, költséghatékonyan állítjuk elő, ezek új, illetve további teret nyerhetnek az EU piacán. A fejlesztések finanszírozásához reményeink szerint nagyobb források fognak rendelkezésre állni. Az eddigi hátrányos földrajzi elhelyezkedés kellő figyelemmel konvertálható némi logisztikai előnnyé, de a Schengeni tortának csak egy kicsi szelete juthat nekünk előreláthatóan.

Az endogén fejlődés megvalósításának érdekében teendő, határozott, operatív kormányzati intézkedések, lépések nélkül nem valósulhat meg a negatív tendenciák jelentékeny megváltoztatása.

Szubjektív vízió: milyen lesz Békés megye a 2015. 2030. évben?

- Jelentékeny népesség csökkenés következik be;
- A 4–5 legnépesebb város átlagos életszínvonalat biztosít, gazdaságilag megerősödik, míg a többi település stagnál, esetleg gazdaságilag hanyatlik;
- Békéscsaba és Gyula együttműködő, 100 ezres népességű, megyeszékhely-funkciókat ellátó centrum, erős tercier szektorral;
- A mezőgazdaság átstrukturálódása lezajlik (erdő, legelő, ipari növényt termő területek növekedése);
- Tisztaság, a természeti környezet minősége javul, a nemzeti parkok terjeszkednek;
- A térség átlagos vidéki életteret, ugyanakkor biztonságot nyújt – „békés megye" leszünk.

IRODALOM

Abonyiné Palotás J. 1999: Gondolatok az Alföld gazdaságának felzárkóztatásáról. In: Baukó T. (szerk.) *Az Alföld a XXI. század küszöbén.* Békéscsaba. Nagyalföld Alapítvány: 83–85.

Bajmócy Zoltán[1]

Üzleti inkubátorok: az endogén helyi fejlesztés eszközei

Bevezetés

Az induló kisvállalkozások fejlesztésének gyakran alkalmazott eszköze az üzleti inkubáció. Az első ilyen jellegű intézmények Európában az 1970-es években jelentek meg, de elterjedésük az 1980 évekre tehető. Eredendően munkahely-teremtési céllal hozták őket létre, majd később a célrendszer komplexebbé vált, és kiegészült számos innováció-politikai elemmel. Az inkubátorok igen jelentős eredményeket értek el az induló vállalkozások bukási arányának csökkentésében[2] és néhány új, gyorsan növekvő iparág meghonosításában (EC, 2002). Mára az „inkubációs iparágnak" mind a fejlett, mind a fejlődő országokban számos szereplője van. Az eltérő helyi jellegzetességek és fejlesztési szükségletek, az állam, a felsőoktatás és a magánszektor eltérő mértékű elkötelezettsége számos különböző programot hívott életre.

Minden lehetséges cél és inkubátortípus számba vétele helyett most két alapvető modellt veszünk szemügyre: a *tradicionális és a technológia-orientált inkubátorokat*. A két alaptípus két eltérő fejlesztési megközelítést takar, és különböző utakat jelenthet az alföldi városok helyi gazdaságfejlesztési erőfeszítéseiben.

A globális folyamatok nem egyformán érintenek minden várost. *Enyedi György* (2003) hármas osztatú településhálózatot vázolt fel, amelynek mindhárom szintje fellelhető az Alföldön. A Budapest vonzáskörzetébe tartozó települések – a főváros révén – szervesen kapcsolódnak a globális gazdaságba. A Debrecen és Szeged körül szerveződő regionális hálózatok jelentik a második szintet, míg a többi területet (az Alföld legnagyobb részét) a hálózatokhoz csatlakozni nem tudó térségek teszik ki.

A területi politika nagy kérdése, hogy *a felsőbb szintekhez való intenzívebb kapcsolódást* milyen eszközökkel lehet a leghatékonyabban elősegíteni. Az elmaradott térségek sok esetben kívülről várják a segítséget, amely – ha érkezik – fontos versenyhátrányok leküzdésében segíthet. Bizonyítja ezt az 1950–1970-es évek nyugat-európai területi politikája is. Számos kezdeményezés azonban endogén forrásokra építkezve és alulról szerveződve is megvalósítható, sőt a tartós versenyelőnyök megalapozásában leginkább az alulról építkező stratégiák sikeresek (Lengyel, 2000). Vizsgáljuk hát meg, milyen lehetőségeket kínál az üzleti inkubátorok két alapvető típusa a helyi gazdaságfejlesztésben.

---

[1] Bajmócy Zoltán, PhD hallgató, SZTE GTK Regionális és Alkalmazott Gazdaságtani Tanszék

[2] Az Európai Unió inkubátoraiban a vállalkozások 15,8%-a szüntette be tevékenységét az első 5 évben a szokásos 50–80%-kal szemben (EC, 2002).

Az üzleti inkubátorok néhány alapvető jellegzetessége

Az inkubátorok típusait kutatva két eltérő megközelítést vázolhatunk fel. Az egyik, az inkubációt tágan értelmező felfogások jellemzője, hogy a definiáló elem a működési tér (inkubációs tér) biztosítása és nem a KKV-orientáció. A másik megközelítés az inkubációt szűkebben értelmezi és azon intézményeket vizsgálja, amelyek kifejezetten az induló kisvállalkozásoknak nyújtanak működési teret és szolgáltatásokat.

Ez a felfogás, illetve a térbeli közelségből eredő előnyök kihasználásának fontossága jelenik meg az Európai Unióban elfogadottá váló konszenzusos definícióban: *„az üzleti inkubátor egy olyan szervezet, amely rendszerbe foglalja és élénkíti a sikeres vállalkozások létesítésének folyamatát, számukra átfogó és integrált szolgáltatások körét nyújtva, amelyek közül a legfontosabbak: az inkubációs tér, a kedvezményes üzleti szolgáltatások, a klaszteresedés és a hálózatosodás lehetősége"* (Lengyel et al., 2002:50).

Történetileg először a *„tradicionálisnak"* vagy *„első generációsnak"* nevezett modell jelent meg. Létrejöttük időszakára a világ fejlett országaiban a klasszikus nagyipar válsága volt jellemző, amelyet szerkezetátalakítás-orientált fejlesztési stratégiákkal igyekeztek orvosolni. Ezen inkubátorok elsődleges céljává így az új munkahelyek létrehozása, tágabb értelemben a lokális gazdasági környezet élénkítése vált. Ez a célrendszer a mai napig fennmaradt, de komplexebbé vált, többek között számos innováció-politikai céllal is kiegészült.

A *„második generációs"*, vagy *„technológia-orientált"* inkubátorok már jellemzően valamely konkrét iparágra, vagy a technológiai-orientált kisvállalkozásokra fókuszálnak. A fejlődő országok nagy részében az ilyen típusú inkubátorok még nem, vagy nem megfelelően működnek. Azonban az eredeti, tradicionálisnak nevezett modell, a kialakulás feltételeinek köszönhetően, tökéletesen alkalmas volt arra, hogy fejlődő országokban is alkalmazzák.

A két típus alapvető jellemzőit összevetve világosan látható, hogy *célrendszerük igen hasonló, a különbséget az innováció-politikai célok előtérbe kerülése jelenti* a későbbi modell esetén (1. táblázat). Ugyanakkor számos esetben igazolódott, hogy a kitűzött célokat eltérő szinten képesek megvalósítani. Mind a munkahelyteremtés, mind a helyi gazdaság kibocsátásának növelése esetén lényegesen jobban teljesítenek a technológia-orientált inkubátorok (Lewis, 2001). Ennek alapvető okai a támogatott vállalkozások növekedési képességében, illetve a helyi gazdasági környezetben keresendők.

A két modell közötti legélesebb különbség nem abban ragadható meg, hogy az egyikben főként technológia-orientált induló vállalkozásokat támogatnak, a másikban pedig ez nem szempont. A lényeges eltérés abból adódik, hogy míg a tradicionális modell esetén főként *„non-traded"*[3] *vállalkozásokat támogatnak piachelyettesítő vállalkozásfejlesztési eszközökkel*, addig a másik esetben jellemzően *„traded" vállalkozások piacfejlesztő eszközökkel* történő fejlesztéséről van szó.

[3] *Non-traded*: régión belül értékesítő vállalkozások. *Traded*: régión kívülre is értékesítő vállalkozások.

1. táblázat. A tradicionális és technológia-orientált inkubátorok alapvető jellegzetességei

	Tradicionális modell	Technológia-orientált modell
Alapvető motiváció	o Munkahelyteremtés; o A helyi vállalkozások intézményi környezetének javítás; o A helyi gazdaság kibocsátásának növelése.	o Munkahelyteremtés; o A helyi vállalkozások intézményi környezetének javítása, o A helyi gazdaság kibocsátásának növelése; o A régió innovációs potenciáljának növelése.
Közösségi hozzájárulás	Alapítása közpénzből, jelentős állami hozzájárulás a működési költségekhez.	Az alapításban és a működtetésben is szerepet vállalhat a magánszektor.
Orientáció	Nem cél.	Technológia-orientált, gyakran konkrét iparágra koncentrál.
Belépési korlátok	A belépési korlátok nem jelentősek.	Erőteljes belépési korlátok.

Forrás: EC (2002) alapján saját szerkesztés.

Igen fontos még megemlíteni, hogy egy inkubátor sikeressége nem választható el a támogatott vállalkozások sikerétől, így alapvetően a helyi gazdasági környezetben gyökerezik. Az induló kisvállalkozások az inkubációs időszak alatt is szervesen kapcsolódnak a helyi gazdaságba, másrészt az inkubátorból kilépve a helyi környezetben kell helytállniuk. Jellemzően a helyi munkaerőpiacról szerzik be a munkaerőt és kezdetben a felvevőpiac is főként a térségi bázis, valamint az inkubátort elhagyva is a régióban alakítanak ki új telephelyet (EC, 2002). A helyi gazdasági és társadalmi környezetnek tehát olyannak kell lennie, amelyben ezek az innovatív kisvállalkozások a későbbiek során növekedni tudnak. A városhierarchia különböző szintjein álló települések pedig igen eltérő színvonalon kínálják ezeket a feltételeket.

A fentiekből adódik a következtetés, hogy technológiai inkubátorok létrehozására azon városokban van lehetőség, ahol jelentős tudás akkumulálódik, és nagy számban vannak jelen olyan képzett – főként kutató – szakemberek, akik innovatív kisvállalkozások potenciális alapítói lehetnek. További előny, ha a vállalkozók nem csak akadémiai berkekből kerülhetnek ki, hanem kutatás-fejlesztési tevékenységet végző vállalatokból is. Ahol ezek a lehetőségek nem állnak fenn, ott csak a tradicionális modell valósítható meg.

A tradicionális inkubáció esetén azonban olyan vállalkozásokat is támogatásban részesítünk, amelyek nem rendelkeznek megfelelő növekedési vagy exportpotenciállal. Ekkor erőteljes kiszorító hatás léphet fel, hiszen a helyi piac mérete rövidtávon adott és középtávon is csak kis mértékben tud növekedni. Így erőteljes torzulásokat idézhetünk elő a piac szerkezetében, ha az egyébként jobb kilátással rendelkező cégek hátrányba kerülnek a mesterségesen megerősített vállalkozásokkal szemben.

Lehetőségek az Alföldön

Hazánkban nem ismeretlen eszköz *az üzleti inkubáció*, bár jelentése igazából az *inkubátorházakra szűkül*, amelyek tipikus megtestesítői a tradicionális modellnek. Technológiai inkubátor megvalósítására tett legjelentősebb kísérlet az Innotech Műegyetemi Innovációs Park. Az Alföldön – Pest megyét leszámítva – kb. 10–14 inkubátorház[4] működik.

Az Alföld nagy és középvárosaiban tehát egyaránt képviseltetve vannak az inkubátorok (pl. Debrecenben, Nyíregyházán, Békéscsabán, Mórahalmon), térségtől függetlenül hasonló működési alapelvekkel. A működés helyi feltételeit vizsgálva *Debrecenben és Szegeden* találjuk meg a tudás-akkumuláció olyan szintjét, amely alapját jelenthetné a fejlettebb típusú inkubációnak. Itt is problémát jelent azonban a műszaki irányultságú intézmények hiánya. Más jellegű kutatási eredmények (biotechnológia, lézerfizika stb.) gazdasági hasznosítása is jelentős eredményekkel kecsegtethetne, ám ehhez igen jelentős beruházásra, és a hosszabb megtérülési idő miatt előfinanszírozásra volna szükség.

A többi városban jelenleg *a tradicionális modell alkalmazására van lehetőség*, azonban a korábban említett kiszorító hatás miatt ennek lehetőségei is korlátozottak. Véleményünk szerint ezek az inkubátorok sem fordulhatnak csupán a helyi piacra termelő vállalkozások felé, még akkor sem, ha az irodabérlet az adott településen valós piaci elégtelenséget jelent. A fejlődés útja *a két csomóponthoz* (Debrecenhez és Szegedhez) *való kapcsolódás* módjainak feltárása lenne. Ennek egyik legkézenfekvőbb esete, ha az inkubátorok a felsőfokú tanulmányaikat más városban folytató fiatalok visszacsábításának eszközei lennének. Mindezek mellett szükséges volna a hatások komplexebb értékelése, hiszen a nettó munkahely-teremtésnél a máshol megszüntetett állásokat is vizsgálni kell. A piactorzító hatásokról pedig még ennek vizsgálata sem ad teljes képet. További lényeges kérdés, hogy az inkubátor létrehozását és működtetését ki finanszírozza (milyen arányban a helyi, illetve a központi kormányzat, és milyen részben viselik a terhet a vállalkozások).

Összegzés

Az üzleti inkubátorok – ha nem a helyi igényeket kielégítő szektorokra koncentrálnak – a nemzetközi hálózatokba történő kapcsolódás elősegítői lehetnek. Számos térségben ez csak közvetve, *regionális csomópontokon keresztül* lehetséges. E térségekben a lehetőségek csupán a tradicionális modell számára adottak. Ezek hatását viszont a helyi piac korlátozott mérete gyengíti, sőt meg is kérdőjelezheti.

Az inkubátorok elsősorban a fejlettebb térségek versenyképességének megtartásához, illetve további *erősítéséhez képesek hozzájárulni*, így területi különbségeket csökkentő hatásuk gyakorlatilag nincs, illetve csupán annyiban, amennyiben az inkubátor támogatására fordított közpénzek egy még fejlettebb régióból kerültek elvonásra. Választás előtt áll tehát a gazdaságpolitika: ott ruházzanak be inkubátorba,

[4] A pontos szám megadása nehézkes a fogalmak keveredése miatt.

ahol nagyobb előre és visszacsatoló hatásokat lehet elérni, vagy ott, ahol nagyobb hiány van a tőkében viszont a hatások csak hosszú távon jelentkezhetnek.

IRODALOM

Enyedi Gy. 2003: *Városi Világ – Városfejlődés a globalizáció korában.* Díszdoktori székfoglaló előadás szerkesztett változata. Pécs. PTE- KTK.

Lengyel I. – Kosztopulosz A. – Imreh Sz. 2002: Az ipari parkok fogalomköre és kategóriái. In Buzás N. – Lengyel I. (szerk.) *Ipari parkok fejlődési lehetőségei.* Szeged. SZTE GTK. JATEPress,. (letölthető: http://www.eco.u-szeged.hu/regionalis_tsz/konyv1.html)

Lengyel I. 2000: Porter-rombusz: a regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje. *Tér és Társadalom*, 4: 39–86.

Lewis, D. A. 2001: Does Technology Incubation Work? A Critical Review. *Reviews of Economic Development Literature and Practice*, 11. U.S. Economic Development Administration.

EC 2002: *Benchmarking of Business Incubators.* Final Report, Center for Strategy & Evaluation Services. European Comission, Luxembourg.

Kukely György[1]

Lehet-e húzóerő az ipar az Alföldön?

Az Alföld gazdaságában az elmúlt évtizedben nem zajlott le olyan léptékű szerkezetváltás, mint az ország más térségeiben. Akár Észak-Dunántúlt, akár Közép-Magyarországot, de még ha Észak-Magyarországot is tekintjük, minden térségben valamilyen okból (az iparosodás, a tercierizálódás, vagy ipari depresszió eredményeként) alaposan megváltozott a gazdaság struktúrája. Igaz, az Alföldön is csökkent az agrárgazdaság szerepe, a tercier szektoré pedig növekedett, azonban igazán jelentős strukturális változás nem ment végbe. Ugyanakkor *az Alföld lemaradása fokozódott*, az egy főre jutó GDP minden alföldi megyében kisebb ütemben nőtt, mint az országos átlag, s a vidéki átlagot is egyedül Csongrád megyében haladja meg (Perczel, 2003).

Az 1990-es években vidéken elsősorban a jelentősebb foglalkoztatás-bővítésre képes ágazatoknak volt dinamizáló hatásuk a gazdasági fejlődésre, s ez a legtöbb térségben a feldolgozóipart jelentette (Kiss, 1998). A vidék gazdasági szerkezetének változásában elsősorban az ipar, azon belül pedig a gépipar játszotta a legfontosabb szerepet. Az Alföldön ezzel szemben nemcsak a mezőgazdaság, hanem az ipar súlya is csökkent. Sőt, az összes régió gazdasági struktúráját vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy 1994–2001 között éppen az Alföldön csökkent leginkább az ipar szerepe a bruttó hozzáadott érték előállításában. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében azonban továbbra is a legkisebb termelékenységű gazdasági szektor, a mezőgazdaság súlya növekszik.

Az alföldi ipari fejlődést hátráltatja, hogy nincsenek jelentős *ipari hagyományok* az Alföld nagy részén (az Alföldön a rendszerváltás előtt magas volt az alacsony technológiai színvonalú részlegipar aránya) (Barta, 2002), a humán erőforrások kedvezőtlen összetételűek – a műszaki végzettségűek aránya alacsony, hiányoznak a műszaki képzési helyek –, s az Alföld nagy része elérhetőségi szempontból is hátrányos helyzetű. Kevés az ipari nagyvállalat a térségben, azok többsége is a kevésbé dinamikus ágazatokban működik. A külföldi működőtőke sem tekintette célterületének a térséget. Ami érkezett, az is a korábbi üzemek privatizálásába kapcsolódott be, jelentős számú zöldmezős beruházást nem hajtottak végre a térségben, pedig a szerkezetváltásban éppen ezek tölthetnének be kiemelkedő szerepet.

Az alföldi megyék közül csupán Jász-Nagykun-Szolnok megyében (31%) magasabb a GDP-ből az ipar részaránya az országos átlagnál (26%), de még itt sem éri el a vidéki (Budapest nélküli) átlagot. Az Alföld gazdasági szerkezetében a mezőgazdaság és a tercier szektor aránya is nagyobb, mint az országos vidéki átlag, s az ipar csupán a GDP negyedét termeli. A foglalkoztatottak egyharmada dolgozik az iparban, ami az országos átlagnál ugyan magasabb, a vidéki Magyarország átlagát azonban csak Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megye éri el.

[1] Kukely György, PhD-hallgató, ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

Az Alföld sohasem rendelkezett jelentős súllyal a hazai iparban, de az 1990-es évek második felében szerepe még tovább zsugorodott. Az alföldi megyék a hazai ipari termelésnek mindössze 14%-át adták 2002-ben, ez az 1990-es évek eleji 19%-hoz képest jelentős csökkenés. Az Alföld részaránya az ipari termelésből a könnyűipari ágazatokban és az élelmiszeriparban a legjelentősebb, de míg előbbiben szerepe folyamatosan növekszik (a textil- és bőripar termelésének már 37%-át az alföldi megyék adják), addig az élelmiszeripari termelésnek ma már kevesebb mint 30%-a származik innen. Az ország gazdaságában kiemelkedő súlyú gépipar termelésében viszont az alföldi megyék szerepe jelentősen csökkent, s ma már a 7%-ot sem éri el.

Az alföldi ipar jellemzői az 1990-es években

Az 1990-es években *az alföldi megyék ipari dinamikája átlag alatti* volt (az országos átlag háromnegyedét érte csak el), egyedül a legelmaradottabb, legkevésbé iparosodott Szabolcs-Szatmár-Bereg megye produkált az országos átlagnál gyorsabb ipari növekedést. Csongrád és Békés megye ipari teljesítménye az országos átlaghoz képest csupán feleakkora ütemben nőtt.

Az ipari termelés struktúrája az elmúlt évtizedben *alig változott*. Az egyetlen kiemelkedő módosulás azonban épp a térség legjelentősebb iparágának, az élelmiszeripar nak a szerepvesztése. Az országos átlagnál is alacsonyabb termelékenységnövekedést felmutató ágazat súlya 1992–2002 között 10%-kal, 30%-ra csökkent az Alföld iparszerkezetében.

Az Alföld iparszerkezete mindig is eltért az országostól, azonban ez a különbözőség az elmúlt évtizedben jelentősen növekedett. Ennek hátterében elsősorban az áll, hogy az Alföldön nem következett be az a szerkezetváltás, ami a hazai ipar struktúráját alapvetően átalakította. Az 1990-es évek elején az Alföld iparszerkezete sokkal inkább hasonlított az országosra, mint 2002-ben. 1992-ben is az élelmiszeripar volt az ipar vezető ágazata, de nem volt olyan domináns, mint ma a gépipar Az Alföldön ez utóbbi ágazat jóval szerényebb (fele akkora) mértékben járul hozzá az ipari kibocsátáshoz. Épp ezen okok miatt ma Jász-Nagykun-Szolnok és Bács-Kiskun megye iparszerkezete hasonlít leginkább az országosra, mivel a gépipar előbbiben 50, utóbbiban 40%-át adja az ipari termelésnek. Ezzel szemben a gépiparral alig rendelkező megyék (Csongrád, Hajdú-Bihar) esetében az ipari termelés kétharmadát az élelmiszer- és az energiaipar adja. Békésben az élelmiszer- és az építőanyagipar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig a textil- és bőripar, valamint a vegyipar emelkedik ki az iparágak közül. Utóbbi négy alföldi megye gazdasági struktúrája jelentősen eltér az országostól, holott az 1990-es évek elején (Békés megye kivételével) épp ezek ipari szerkezete korrelált legjobban azzal (1.táblázat).

A nagy élőmunka-igényű ágazatok dominanciája miatt az alföldi megyék ipara fontos szerepet játszik a foglalkoztatásban. A hazai ipari foglalkoztatottak 23%-a alföldi vállalatoknál dolgozik (190 ezer fő), s 1997 óta 25 ezer új ipari munkahely jött létre. A térségben jelentős mennyiségben rendelkezésre álló, alacsony bérköltségű

1. táblázat. Az alföldi megyék iparszerkezetének az országos átlaghoz képest számított korrelációs értékei

Megyék	1992	2002
Csongrád	0,75	0,18
Hajdú-Bihar	0,83	0,32
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,73	0,32
Békés	0,52	0,36
Bács-Kiskun	0,57	0,84
Jász-Nagykun-Szolnok	0,54	0,91
Alföld összesen	0,81	0,69

Forrás: KSH megyei statisztikai évkönyvei 1992, 2002 alapján a szerző számítása.

munkaerő foglalkoztatása nem ösztönzi a műszaki fejlesztést, ami a térség további, technológiai lemaradásához vezethet.

Az egy főre jutó termelési érték és annak dinamikája árulkodik az alföldi ipar további pozícióvesztéséről. Hiszen a termelékenység növekedésének mértéke az ipari fejlődés egyik legjobb indikátora. Az alföldi megyék ipari teljesítménye szinte minden iparágban elmarad az országos átlagtól, s csak néhány dinamikus ágazat emelhető ki, mint pl. a szabolcsi textil- és bőripar, a vegyipar Hajdú-Bihar megyében és a Jász-Nagykun-Szolnok megyei energiaipar. Az összes többi iparágban a termelékenység változása átlag körüli, vagy messze alatta marad. Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ugyan a gépipar élőmunka-termelékenysége nominálértéken 1992–2002 között több mint tízszeresére emelkedett, azonban az ágazat átlagos növekedéséhez képest ez is elmaradt, annak csupán a kétharmadát érte el.

Az elmúlt évtized ipari fejlődésében nagy szerepet játszott a növekvő export, ma már a hazai ipari értékesítésnek 60% külpiacokon realizálódik. Az *alföldi iparvállalatok értékesítésében az export súlya kisebb* (46%), s az ipari exportnak a 6 alföldi megye mindössze egytizedét adja, amely még a termelésből való részesedésüknél is alacsonyabb. S mivel a belföldi kereslet nem növekedett olyan mértékben, mint az export, ezért sem lehetett nagyobb ütemű az alföldi ipar fejlődése. A hazai ipari kivitel több mint kétharmadát adó gépipar exportjának mindössze 6%-a származik az Alföldről, pedig 1992-ben még Jász-Nagykun-Szolnok(!) megye adta a hazai gépipari export 8%-át.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei cégeknek viszont rendkívül nagy súlyuk van a könnyűipari kivitelben, a megyéből kerül ki a textil- és bőripar exportjának egynegyede. A döntően bérmunkában dolgozó textil- és bőripari cégek termelésének 96%-a kerül külföldre. Az elmúlt egy-két évben azonban éppen ezekben a könnyűipari ágazatokban csökkent Magyarország versenyképessége, s a növekvő bérszínvonal miatt több cég áthelyezte termelését alacsonyabb bérköltségű országba. Ez a tendencia komoly veszélyt jelent a megye foglalkoztatási helyzetére is, mivel ennek az iparágnak a súlya igen nagy, kilencezer fő dolgozik szabolcsi textil- és bőripari cégeknél, viszont 2001 óta több száz fővel csökkent az alkalmazásban állók száma.

Az ipari fejlődés az Alföldön szigetszerű, néhány településhez, döntően a nagyobb városokhoz köthető. Itt találhatók a legjelentősebb nagyvállalatok, itt koncentrálódik

az ipari munkahelyek nagy része. A legnagyobb magyarországi cégek között azonban alacsony az alföldi székhelyű vállalatok aránya. A Figyelő TOP 200-as listáján mindössze 19 alföldi székhelyű cég található, amelyek közül 11 feldolgozóipari vállalat. Ezek többsége a nagyvárosokban (Szeged, Debrecen, Nyíregyháza, Szolnok) található, kisebb településeken alig találunk jelentős feldolgozóipari céget (pl. Jászberény, Nagykálló, Szentes). Persze, ezek mellett több olyan iparvállalatot is meg lehet említeni, amelynek a központja nem, de telephelye van az Alföldön (pl. Flextronics, General Electric), azonban az alföldi ipar függőségét éppen az jelzi, hogy ezeket a telephelyeket más régiókban lévő központokból irányítják-szervezik, ami a korábbi évtizedes hagyományok szerves folytatása.

Összegzés

Az elmúlt évtizedben *az Alföld gazdaságában nem történt meg az a struktúraváltás*, mint az ország gyorsan fejlődő térségeiben. A térség pozíciója az ország ipari termelésében korábban sem volt meghatározó, de aránya tovább csökkent, s a közeljövőben sem várható jelentős elmozdulás, mivel az ipar szerepe a régión belül is redukálódott. A versenyképtelen ágazatok, vállalakozások leépültek, de helyükre nem lépett más: *kevés új beruházás történt*, s éppen azok az ágazatok hiányoznak, melyek a magyar gazdaság elmúlt évtizedében húzóágazatnak bizonyultak. A legdinamikusabban növekvő iparágak, a közúti járműgyártás, a híradástechnikai, az irodagép- és számítógépgyártás, valamint a villamos gépek gyártása adja a hazai ipari GDP 22%-át, miközben az Alföldön csak 7%-át – míg 1994-ben ugyanezek az értékek 9% illetve 4,5% voltak. Az Alföld iparában az alacsonyabb termelékenységű könnyű- és élelmiszeripari ágazatok súlya kimagasló. A könnyűiparban az alacsony termelési költségekhez kapcsolódóan kiépült hatalmas bérmunka-kapacitások továbbfejlődése, illetve továbbélése éppen a költségszint emelkedése miatt kétséges, sőt várhatóan jelentős létszám- és kapacitásleépítésekre kerül sor a közeljövőben. Komoly akadályokat kell leküzdenie az élelmiszeriparnak is. Az EU-csatlakozással jelentősen szigorodó termelési feltételeknek (pl. az állategészségügyi, az élelmiszerbiztonsági előírások) várhatóan több vállalkozás nem tud megfelelni, így ebben a szektorban is csökkenhetnek a kapacitások.

Nem kedvez az Alföld ipari fejlődésének az a tény sem, hogy az elmúlt néhány évben csökkentek a külföldi működőtőke-befektetések Magyarországon, a tőke célterületévé más térségbeli országok váltak. A high-tech ágazatok magyarországi jelenlétében pedig óriási szerepe van a külföldi tőkének.

Mindezek tükrében azt lehet mondani, hogy a közeli jövőben nem várható, hogy az Alföld gazdasági fejlődésében az ipar szerepe jelentősebb mértékben növekedjék, esetleg húzóágazattá váljék. Az EU-csatlakozás, a javuló infrastrukturális viszonyok (pl. az autópályák továbbépítése) hatásai javítják a befektetői környezetet, s megjelenhetnek új vállalkozások (pl. a Gripen-ellentételezésként megvalósuló ipari beruházások), de nem valószínű, hogy olyan tömegben, mely az Alföld gazdasági szerkezetében jelentékeny változást eredményezne.

IRODALOM

Barta Gy. 2002: *A magyar ipar területi folyamatai 1945-2000.* Budapest-Pécs. Dialóg-Campus Kiadó.

Kiss J. 1998: Az ágazati gazdaságszerkezet szerepe a regionális differenciálódásban Magyarországon. *Tér és társadalom* 1–2: 138–162.

Perczel Gy. (szerk.) 2003: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* Budapest. ELTE Eötvös Kiadó.

Koós Bálint[1]

Uniós csatlakozásunk és az Alföld logisztikai potenciálja

Hazánk 2004-ben az Európai Unió tagjává válik, ami egyszerre jelent lehetőséget és kihívást a magyar gazdaság számára. Az egyes gazdasági ágazatok igencsak eltérő körülmények közé kerülnek, egyesek öldöklő konkurenciával, míg mások bővülő piaci lehetőségekkel szembesülnek majd. Nehéz azt ma megbecsülni, hogy mely ágazatok húzódnak össze drasztikusan, melyek stabilizálják helyzetüket, és melyek tudnak dinamikusan bővülni.

Az azonban nagy biztonsággal előre jelezhető, hogy a hagyományos gazdasági ágakban erős piaci versenyhelyzet fogadja a hazai vállalkozásokat. (Tegyük hozzá, hogy továbbra is, hiszen a hazai gazdaság jelentős része már ma is ezer szállal kapcsolódik az egységes európai piachoz.) Az uniós csatlakozás, azon túl, hogy közösségi fejlesztési források válnak elérhetővé a hazai vállalkozások számára, negatív piaci és foglalkoztatási hatással is jár (illetve járhat) a hazai vállalkozások egy bizonyos körére (különösen az értékesítésüket a „védett" hazai piacra fókuszáló szereplőkre) nézve.

A csatlakozással azonban nem csupán a külföldi cégek jutnak piaci lehetőséghez – a hazai vállalkozások számára is lehetővé válik a piac bővítése. Többek mellett *ide sorolhatóak a közúti teherszállításban, raktározásban, szállítmányozásban (továbbiakban: logisztikában) érdekelt vállalkozások is.* A hazai logisztikai szolgáltatók az Európai Unió keleti kibővítésével kiváló – s talán soha vissza nem térő – lehetőséghez jutnak, hogy a szomszédos országok szolgáltatóival szemben, ma meglévő lépéselőnyüket, konkrét üzleti sikerekre, új piacok megszerzésére fordítsák. Miből származik az említett vállalkozói kör versenyelőnye? Milyen lehetőségei vannak az alföldi vállalkozásoknak? A továbbiakban erre keressük a választ.

A vizsgálandó vállalati kör lehatárolásánál számos problémával kell szembenéznünk – ezek közül kiemelhető a logisztikai szolgáltatók körüli misztikus köd, ami egyaránt visszavezethető a hivatalos (TEÁOR) nyilvántartás rugalmatlanságára, másrészt mutatja a jelenség újszerű voltát. A magyar logisztikai szolgáltatók a jelenlegi besorolás szerint, jellemzően az alábbi TEÁOR kódok valamelyike alatt jelennek meg:

- 6024: Közúti teherszállítás,
- 6311: Rakománykezelés,
- 6312 Tárolás, raktározás,
- 6321: Szárazföldi szállítási tevékenységet segítő tevékenység,
- 6340: Szállítási ügynöki tevékenység.

A fenti felsorolás inkább iránymutatás, jelzi, honnan rektrutálódnak a logisztikai szolgáltatók, hiszen a mindennapok tapasztalatai azt igazolják, hogy ezen a körön kívül is működnek logisztikai vállalkozások[2].

---

[1] Koós Bálint, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK KÉTI, térségfejlesztési Kutatások Osztálya

Logisztikai szolgáltató alatt olyan vállalkozást kell értenünk, amely szerződés alapján *biztosítja a megrendelő adott szintű anyagellátását*. Ez lehet termeléshez kapcsolódó logisztika (a termeléshez szükséges nyersanyagok, félkésztermékek, termékek, szükséges időben, helyen és mennyiségben való biztosítása), illetve értékesítési logisztika (ellátási pontok számára biztosítani a szükséges árukészletet). A fentiekből is látható, hogy a logisztika nem új dolog, hiszen az emberiség évezredek óta raktároz, szállít. Forradalmi jelentősége abban rejlik, hogy egyetlen vállalkozáson belül valósítja meg a szolgáltató a korábban több szereplő által végzett feladatokat. A korábban oly általános *termelő oldali raktár-szállítmányozó-fuvarozó-vevő oldali raktár* láncolat a logisztikai szolgáltatóknak köszönhetően lerövidül, egyetlen szervezet vállalja fel az anyagellátás teljes folyamatát. A szervezeten belüli megoldásnak köszönhetően jelentős szinergikus hatások ébrednek, amelyek javítják a szolgáltatás színvonalát, (és/vagy) csökkentik a ráfordítás igényt.[3]

Magyarországon a logisztikai szektor létrejötte, megerősödése szorosan kötődik a hazánkban megtelepedett külföldi tőkéhez. A megtelepedő vállalkozások ugyanis nem csupán piacot vásároltak, de meghonosították a fejlett gazdaságokban már bevált eljárásokat, módszereket is, így többek között a logisztikában bekövetkezett forradalmi változásokat is közvetítették. Az 1990-es évek elején még elképzelhetetlen volt, hogy egy hazai szolgáltató percre pontosan kövesse a szállítmány útját, valós idejű nyilvántartást vezessen a raktárban lévő készletekről. A modern informatikai, (mobil) távközlési eszközök rendszerbe állításával új dimenziók tárultak fel a (közúti) szállítási szektorban dolgozó vállalkozások, és áttételesen a hazai gazdaság egésze számára. Az 1990-es években a hazai szolgáltatók korábban elképzelhetetlen összegeket (gyakran több százmillió Ft-ot – pl. a Hungarocamionnál) áldoztak az informatikai fejlesztésekre, csak hogy megőrizhessék versenyképességüket a látványosan fejlődő piacon.

A külföldi tőkével működő termelő, illetve kereskedelmi vállalkozások egyrészt keresletet teremtettek ezekre a logisztikai szolgáltatásokra, ami a hazai vállalkozásokat is a modernizáció felé terelte, *másrészt pedig a kínálati oldal is gyors ütemben fejlődött* a Magyarországon megjelent *transznacionális logisztikai szolgáltatóknak köszönhetően* (Excel, P&O, Wincanton, Delacher, ProLogis). A két folyamat szorosan összefonódott, hiszen a globalizálódó világgazdaságban az erős vállalati kapcsolatok miatt a beszállítók, a szolgáltatók követik a vevőt az új piacokra is.

A telephely megválasztásánál több szempontot is figyelembe vettek a magyar piacra belépő vállalkozások, de két tényező bírt meghatározó erővel, ezek pedig a fogyasztókhoz való közelség, illetve a gyártási folyamathoz való kötődés. Az Audi győri motorgyárában szó szerint a „futószalag" mellett dolgoznak a Rudolph Logistik alkalmazottai, teljes mértékben integrálódtak a megrendelő vállalathoz, ugyanakkor a logisztikai szolgáltatók meghatározó része inkább a felhasználói oldalhoz, vagyis a fogyasztókhoz közeledik, ebből adódóan főként a nagyobb agglo-

[2] A KSH Cég-Kód-Tár adatbázisában az egyik legjelentősebb logisztikai szolgáltató, a Tibbett&Britten Logisztika Kft 7414-es TEÁOR szám (vagyis üzletviteli tanácsadás) alatt jelenik meg.

[3] Nemzetközi gyakorlatban, és a KPMG Consulting 2003-as felmérése szerint Magyarországon is, a logisztikai szolgáltatók révén a megrendelők javítják a mennyiségileg pontos szállítások arányát és csökkentik a disztribúciós költségeket (átlagosan 9.8 százalékkal).

merációk (kiemelten Budapest) közlekedési csomópontjainál, autópálya szakaszai mellett telepednek meg (Rynart, Wincanton, Liegl-Dachser stb.).

Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy *a hazai gyökerű vállalkozások* (Volán Tefu, Masped, Voláncamion, Hungarocamion) megőrizve korábbi székhelyüket, *továbbra is a fővárosban működtetik a központjukat*, miközben néhány új, vidéki szereplőnek is sikerült a legnagyobbak közé emelkedni (Révész Trans, Milos Spedíció, Fiala Trans, K-Sped,). *Az alföldi vállalkozások* közül kiemelkedő eredményeket ért el a kecskeméti Bertrans, a szeghalmi Rapidsped, a jászberényi Fiala Trans és a tiszavasvári Révész Trans. Sikerükben fontos szerepet játszott, hogy egy-egy helyben, vagy a közelben működő nemzetközi piacra termelő vállalkozás szállítási igényeire alapozva, sikeresen tudtak bekapcsolódni a legtöbb hasznot hozó nemzetközi közúti teherszállításba

Az Alföldön működő szállítási vállalkozások piaci lehetőségeit ugyanakkor erőteljesen meghatározza, hogy mindkét részpiac (kereskedelmi, termelési) tekintetében *versenyhátrányban vannak az ország más területein*, de különösen a Központi régióban *működő vállalkozásokkal szemben*. A külföldi beruházások elenyésző része érkezett az Alföldi régiókba, az üdítő kivételt jelentő Jászberénytől eltekintve a transznacionális vállalkozások érdeklődését nem keltette fel a térség, ebből adódóan a szállítási szektor piaca sem bővült érdemlegesen. Ugyanakkor a kereskedelmi láncok ellátására országos logisztikai központokat hoztak létre – költség optimalizálási okokból ezek szinte kivétel nélkül a főváros 30 kilométeres környezetében (Tesco: Herceghalom; Spar: Bicske; Rewe és a CBA: Alsónémedi) jöttek létre. Egyedül az újonnan piacra lépő német Lidl kiskereskedelmi lánc hozza létre országos raktárközpontját a fővárosi agglomeráción kívül (Székesfehérváron). Az Alföldön megvalósult disztribúciós fejlesztések (megyei, régiós elosztó raktárak) a nagylélekszámú településeket: Debrecen, Nyíregyháza, Szeged érintették, de ezek nagyságrendje és foglalkoztatási hatása össze sem vethető a fővárosi agglomerációban megfigyelhető eredményekkel.

A Magyarországon működő logisztikai szolgáltatók számára piaci lehetőséget jelent a *nemzetközi áruszállításban történő részvétel* is, de az áruforgalom kitüntetett irányai nem érintik az Alföldet. A hazánkból közúton kilépő teherszállítmányok a tradicionális exportpiacokat (Németország, Ausztria, illetve Olaszország) célozzák meg, vagyis meghatározó a nyugati, észak-nyugati irányultság, miközben *a Balkán irányába viszonylag csekély a forgalom.*

Országos statisztikai adatok, felmérések hiányában csupán vállalkozói interjúk alapján becsülhetjük *a logisztikai szolgáltatók földrajzi hatókörét*. Ez sajátos, féloldalas struktúrát mutat, tükrözi Magyarország perifériikus helyzetét az európai centrumterületekhez képest: a magyar gazdaság ezer szállal kötődik a nyugat-európai gazdaságokhoz, miközben a közeli (balkáni, kelet-közép-európai) országokkal aligalig alakult ki intenzív kereskedelmi kapcsolat. Szerencsére találunk pozitív példákat is – a holland tőkével működő Rynart Trasport (Biatorbágy) a Philips regionális disztribútoraként biztosítja a szlovák, és a román piac ellátását is.

Magyarország, de különösen *az Alföld logisztikai potenciálját erősíti, hogy tranzitcsatorna szerepet tölt be a Balkán* (különösen Románia) *és az európai centrumterületek közötti áruforgalomban.* A 4-es, illetve a 44-es úton átzúduló kamionforga-

lomban rejlő gazdasági lehetőségek kiaknázására már találunk példákat (kamionmosók, pihenőhelyek, javítóbázisok stb.), de ezek inkább csak jelzik a lehetőségeket. Mindeddig nem valósultak meg ugyanis azok a nagyberuházást igénylő fejlesztések, amelyek új szintre emelhetnék a szolgáltatásokat: (pl. komplettírozás, címkézés, újracsomagolás).

Az elmúlt évek fejleményei, de különösen *hazánk uniós csatlakozása felveti annak lehetőségét,* hogy a hazai logisztikai vállalkozások akciórádiusza keleti irányban is kiteljesedik, így mintegy *a Balkán logisztikai szolgáltatójává válik Magyarország.* A kelet-közép-európai logisztikai piacon azonban több erős versenytárs is jelen van, hazánk mellett Csehország és Lengyelország is jelentős szereplőnek tekinthető. Napjaink és a közeljövő fejleményei döntik majd el, hogy a versengő országok vállalkozásai mekkora részesedést tudnak megszerezni ezen a dinamikus piacon.

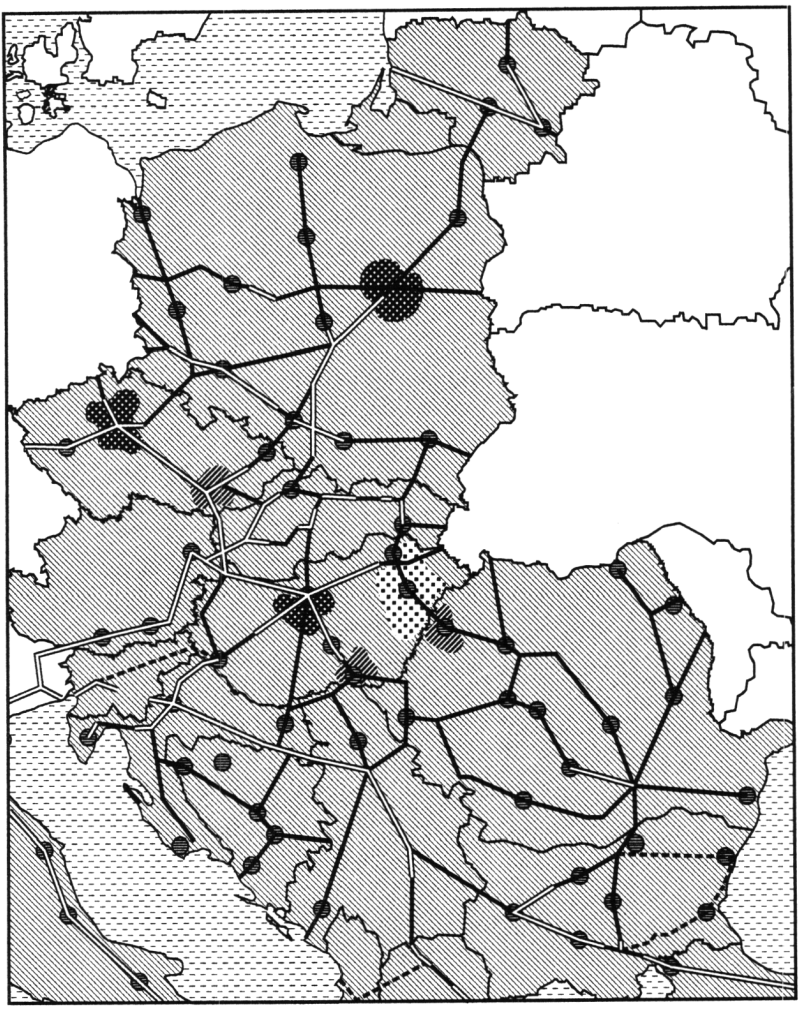
A versengés kimenetelét nem lehet előre jelezni, de a piac jelenlegi értékítéletét fel lehet mérni, méghozzá az ipari ingatlanok piacán keresztül. A 1990-es évek második felében a rendszerváltó „Visegrádi országok" piacain sorra jelentek meg Nyugat-Európa (és a világpiac) jelentős *ingatlanfejlesztő vállalkozásai* (AIG/Lincoln, Skanska, Crow Holding, Prologis, Europa Capital, Grontmij). Ezen cégek tevékenysége földrajzilag erősen koncentrált képet mutat, az ipari ingatlanok térképére jószerével három fővárosi agglomeráció: Budapest, Prága és Varsó került fel (1. ábra).

Magyarország az ipari ingatlanok világtérképére csak három éve került fel, viszont kifejezetten nagy dinamikával hívta fel magára a figyelmet: 2003-ra a modern raktári kapacitások szintje elérte a 200.000 négyzetmétert, ami csupán harmada a cseh és lengyel szintnek, de a jelenleg futó hatalmas logisztikai fejlesztések (Harbor Park, BILK) a hátrány gyors leküzdését vetítik előre.[4]

A hazai logisztikai piacon meghatározó a budapesti agglomeráció, de az uniós csatlakozással *felértékelőd(het)nek az Alföld nagy lélekszámú városai,* különösen Szeged és Debrecen. A csatlakozás jelentette fejlesztő erő kiaknázását nagyban elősegítené, ha a Balkáni államok uniós csatlakozása időben elhúzódna, így az említett Alföldi városokban mód nyílna a *kapu funkció* kialakulására. Az ebben rejlő lehetőségek kifejtésére azonban tudatos önkormányzati és kormányzati lépések szükségesek (kedvező beruházási feltételek kialakítása, infrastrukturális és pénzügyi feltételek, szabályozási keretek megteremtése). A lehetőség adott, de azt is tisztán kell látni, hogy *a logisztikai funkciók letelepítéséért egyre kiélezettebb verseny folyik* a potenciális helyszínek között, hiszen egy komolyabb beruházás munkahelyek százait teremtheti meg – és sajnos hasonló nagyságrendű munkahelyet veszélyeztet a vesztes régiókban.

[4] A hazai piac fejlődését a kormányzat jelentős fejlesztési támogatásokkal is segíti, elég itt a Széchenyi Tervben, illetve a Nemzeti Fejlesztési Terv Gazdasági Versenyképesség Operatív Programjában szereplő logisztikai központok kialakításának támogatására kiírt pályázatokra utalni.

1. ábra. Kelet-Közép-Európa jelenlegi és potenciális logisztikai központjai

autópályák, gyorsforgalmi utak

elsőrendű főútvonalak

a nagyrégió elsődleges logisztikai centrumai

a logisztikai alcentrumok lehetséges helyszínei

logisztikai decentrumok potenciális térségei a nagyrégióban

nagyvárosok Kelet-Közép-Európában

megnyitás előtti főútvonali kapcsolatok

Forrás: Saját szerkesztés.

IRODALOM

Hall, R. A. 2003: Continental distribution market still strong. *The Sunday Business Post.* 4/20.

Hesse, M. 2002: Logistics real estate markets: indicators of structural change, linking land use and freight transport. *Paper for the ERSA Conference „From Industry to Advanced Services".* Dortmund.

Hetting, C. 2003: East of the heart of Europe, *Scania World* 4: 27.

Lukács I. – Teleki K. 2003: *Logisztikai outsourcing Magyarországon.* KPMG Consulting Kft.

Merlino, M. 2002: *Serbia, Logistic Crossroads of the Balkans.* Alexandria Press.

Rosca, D. 2002: *Distribution System in Romania.* Roland Berger Strategy Consultants, Bucharest.

Budapest City Report. Jones Lang LaSalle. 2003. March.

European Distribution Centres on the move? Implications for European distribution structures resulting from the 2004 EU enlargement. CAP Gemini Ernst&Young. Utrecht. 2003.

Hungary: Favoured distribution centre for Western goods. *The Economist* 2002. 04. 22.

Közlekedés Magyarországon 2003. GKM, Volán Elektronika Rt., Budapest.

Logistics vacancy rates falling. CB Richard Ellis 2003.

Logisztikai támogató rendszerek a területfejlesztés vonatkozásában. Összefoglaló. MTA Logisztikai Albizottságának szervezésében megrendezett konferencia. Budapest. 2002. Március 27.

Moscow City Report. Jones Lang LaSalle, 2003. March.

Prague City Report. Jones Lang LaSalle, 2003. March.

Warsaw City Report. Jones Lang LaSalle, 2003. March.

Abonyiné Palotás Jolán[1]

Gondolatok az Alföld strukturális hátrányairól

Nemzetközi összehasonlításban *Magyarország* kis ország, mégis *egyes térségei*, de még az átlagosan 13.000–13.200 km^2-nyi kiterjedésű régiói is gazdasági fejlettségük és az ott élők életminősége, a társadalmi-gazdasági szféra különböző mutatói vonatkozásában *nagy differenciáltságot mutatnak*. A fejlődés különböző szakaszaiban az egyes térségek sajátosságai, eltérő vonásai felerősödnek, mások pedig a kiegyenlítődés irányába hatnak. Ugyancsak különbségek mutatkoznak a különböző időkeresztmetszetekben az egyes térségek fejlődési ütemében is (Abonyiné, 1990).

Az Alföld két régiója hosszú évtizedek óta „lemaradó" térség. Természetesen ez a két régió elég nagy ahhoz, és elég változatosak a természeti-társadalmi-gazdasági adottságai, hogy ne homogének legyenek. Mindkét régióra érvényes, hogy a régióközpont szűkebb, illetve tágabb környéke lényegesen fejlettebb a többi térségnél, és így Csongrád, illetve Hajdú-Bihar megye mintegy szigetként emelkedik ki az Alföld egészéből.

Anélkül, hogy nyomon követnénk az Alföld térségeinek ágazatonkénti, szakágazatonkénti vagy mutatónkénti lemaradását, ennek időbeni és területi mértékét, szóródását, a rendelkezésünkre álló szűk keretek miatt csak a jelen helyzetre, azon belül is elsősorban *a strukturális hátrányokra koncentrálunk*. A két alföldi régió együttesen az ország területének 38,8%-át teszi ki, amely azt mutatja, hogy területe messze meghaladja a régiók átlagos területét. *Lakossága* az ország népességéből azonban csak 28,8%-ot tesz ki, tehát népsűrűsége jóval az országos átlag alatt van. Ez azzal is összefügg, hogy az ország kevésbé iparosodott régióiról van szó. *Az aktivitási arány* az Alföld egészében az országos átlagnál rosszabb, de lényeges eltérés mutatkozik az Észak- és a Dél-Alföld között is az utóbbi javára. (A Dél-Alföld a 4., az Észak-Alföld pedig az utolsó a hét régió között.) A munkanélküliségi ráta alakulását tekintve a Dél-Alföld a 4., míg az Észak-Alföld a 6. helyen áll. Ezek a mutatók már önmagukban is jelzés értékűek.

Az egyes régiók relatív fejlettségét az eredmény oldaláról legjobban az egy lakosra jutó GDP területi összehasonlításából nyerhetjük. Ha az egy főre jutó GDP nagyságát a 15 tagot tömörítő EU átlagához viszonyítva (vásárlóerő-paritáson) vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy mindkét alföldi régió a hazai átlag alatt van jóval, sorrendben pedig a Dél-Alföld az ötödik, az Észak-Alföld pedig a hatodik helyen áll. Még rosszabb a helyzet, ha a fejlődés dinamikáját vesszük górcső alá. 2002-ben az 1995. évi bázishoz viszonyítva a leglassúbb fejlődés a Dél-Alföldön játszódott le, de az Észak-Alföld is sorrendben az ötödik helyen áll. Ez azért kedvezőtlen, mert az alacsonyabb fejlettség miatt nem következett be elmozdulás, sőt növekedett is a szórás a legfejlettebb és a legfejletlenebb régió között, tehát a nivellálódási folyamat helyett a differenciálódás jellemző. Ugyancsak a lanyha fejlődésre utal *az egy lakosra jutó beruházás volumene*, amely szerint a Dél-Alföld a hetedik, az Észak-Al-

[1] Abonyiné Palotás Jolán, egyetemi docens, SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

föld pedig az ötödik helyen áll. Az eltérés a legjobb és a legrosszabb helyzetű régiók között jelentős: a Dél-Alföld a Közép-magyarországi régióban megtermelt jövedelemnek kevesebb, mint felét produkálta. Nagyon kedvezőtlen a vizsgált térség szempontjából, hogy a relatíve kis volumenű beruházásból is *az Alföldön volt az ipari befektetések szerepe a legkisebb*. Az eltérések itt is nagyon markánsan jelentkeztek a térség rovására. (1. táblázat)

1. táblázat. Az Alföld két régiójának relatív helyzete néhány statisztikai adat és mutató alapján, 2002

Mutatók	Észak-Alföld	Dél-Alföld
	a régiók rangsorában	
Terület (km^2)	2.	1.
A városi népesség aránya (%)	3.	2.
A népsűrűség (fő/km^2)	5.	6.
Az alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete	6.	7.
Az öregségi nyugdíjasok átlagos nyugdíja	6.	7.
Az egy lakosra jutó GDP	7.	5.
Egy km vízvezetékre jutó szennyvízcsatorna hossza	5.	6.
A kedvezményezett kistérségek száma	1.	2.
Az egy lakosra jutó beruházás	5.	7.
A beruházásokból az ipari beruházások részaránya (%)	7.	6.
A gépipar szerepe a GDP-hez való hozzájárulása alapján	5.	7.
Az ipar szerepe az egy lakosra jutó GDP-hez való hozzájárulása alapján	6.	7.
A munkanélküliségi ráta	6.	4.

Forrás: Magyarország régiói. KSH, 2003.

Miért ez a negatív kép? A válasz nagyon sok tényezőből tevődik össze.

- A tervgazdaságból a vegyesgazdaságon át a piacgazdaságba áttérve egyre kisebb az állami, a központi irányítás szerepe a területi folyamatok közvetlen befolyásolásában. Helyette a tőke termelékenysége, a tőkehozam tényezői kerülnek előtérbe. Így nagyon sok tényező jut kisebb-nagyobb szerephez, amelyek aztán egymást erősítve nagy regionális eltéréseket mutató eredőkhöz vezetnek.
- Elegendő lenne, ha a két alföldi régió *infrastrukturális ellátottságát* vennénk szemügyre. Összességében az infrastruktúra komplex mutatója alapján a Dél-Alföld a fejlettségi rangsorban az ötödik, az Észak-Alföld pedig a hatodik helyen áll. Ha viszont a gazdasági fejlődést leginkább befolyásoló infrastrukturális ágazatokat, szakágazatokat kiemeljük a komplex rendszerből, akkor még nagyobb hiányosságokat, lemaradásokat tapasztalunk. Ilyenek a közlekedési és hírközlési mutatók, a napjainkban jelentős differenciáló tényezőt jelentő szennyvízcsatornahálózattal való ellátottság, a humán erőforrások számos mutatója, amely a tudásszinttel, a szakképzettséggel, az innovációs készséggel, a vállalkozó szellemmel,

valamint a tudásanyag összetételével kapcsolatos. A szóban forgó két régió különböző térségei azonban igen differenciált képet mutatnak. Egyes megyéi, mint pl. Csongrád megye, (de elmondhatjuk ezt Hajdú-Bihar megyéről is) „szigetként" emelkednek ki számos infrastrukturális mutatóival, az ágazat fejlettségével. Azonban mindkét régióban vannak erősen lemaradó térségek (a Dél-Alföldön elsősorban Békés megyében, az Észak-Alföldön pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg területén), amelyek rontják a régiós átlagot.

- Sajnálatos, hogy az Alföld szempontjából hátrányosan alakulnak *a jövedelmi viszonyok* is, ami tovagyűrűző lemaradás forrása lehet. 2002-ben az alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete pl. a Dél-Alföldön volt a legalacsonyabb és az utolsó előtti helyen az Észak-Alföld állt. Ezzel részben összefügg (ugyanis korábban is hasonló volt a helyzet), hogy az öregségi nyugdíjasok átlagos nyugdíjértékénél is ugyanez volt a rangsor. Erre kézenfekvő magyarázat, hogy az alacsony érték részben a gazdaság struktúrájával függ össze, amennyiben az Alföldön a kisebb átlagkeresettel jellemezhető ágazatok súlya, szerepe magasabb az országos átlagnál. A gond csak az, hogy a bérszínvonal azonos ágazatok esetében is lemaradást mutat.
- Részben a fenti okok miatt (kevésbé fejlett infrastruktúra, a humán tényezők, a kedvezőtlenebb kooperációs lehetőségek, a földrajzi fekvés, a tradíció, a struktúra stb.) sokkal kisebb intenzitással áramlott a tőke is e térségbe, fáziskéséssel, kisebb volumenben és rosszabb struktúrában. Ennek eredményeként (meg a belső felhalmozás terén jelentkező lemaradások miatt) a szűkösebb fejlesztési források fékezték a versenyképesség javulását és újabb lemaradást indukáltak.

Nézzük most már *a gazdaság struktúrájából adódó hátrányokat.* Elsőként negatívumként kell megemlíteni azt, hogy a szóban forgó két régióban *a mezőgazdaság* szerepe az országos átlagnál nagyobb, *a tercier ágazatoké* pedig az országos átlagnál kisebb.

Az *iparosodottság foka* is alacsonyabb a fejlettebb régiókénál. A baj azonban leginkább az, hogy *az ipar belső struktúrája nem kedvező.* Ezen azt értjük, hogy a dinamikusan fejlődő, húzó ágazatok szerepe kisebb, és a gazdasági fejlődésben kisebb szerepet játszó, stagnáló, visszaeső, nehézségekkel küzdő ágazatoké pedig nagyobb. A gépipar leginnovatívabb ágazatai szinte alig vannak jelen a térségben, a sok kvalifikált munkaerőt foglalkoztató, versenyképes, a világ élvonalába tartozó termékeket előállító korszerű vegyipar csak éppen kialakulóban van, a korszerű fémfeldolgozás részaránya itt a legalacsonyabb, ugyanakkor az élelmiszer- és élvezeti cikkeket, illetve a textil- és bőripari termékeket előállító ágazatok szerepe ebben a két régióban a legmagasabb. A mélypontról azonban ezek az ágazatok (ha erőfeszítéseiket esetenként siker is koronázza) kellő szakértelem ellenére, tőkehiány és egyéb (az ágazatokban rejlő) sajátosságok miatt nem képesek kimozdítani gazdaságilag leszakadó helyzetükből az Alföld térségeit.

A külkereskedelem liberalizációja is érzékenyen érintette az Alföldön kitüntetett jelentőségű élelmiszeripart, a rendszerváltozás előtt megszokott piacaik beszűkülését eredményezve.

A műszaki-technikai színvonal (a technikai rés eredményezte lemaradás) is helyzeti hátrányt jelentett a rendszerváltozáskor. Ahogy erősödtek a piaci viszonyok, úgy egyre rosszabbak lettek relatíve az alföldi térségek lehetőségei.

Ezért most, az EU-hoz történő csatlakozás küszöbén a térség jövője szempontjából a szelektív és kontraszelektív fejlesztés, a gazdasági struktúra racionalizálásának kérdései különösen nagy hangsúlyt kapnak. Nem szabad, hogy ez a struktúra „rádermedjen" az Alföldre, mert akkor végleg leszakad, és a későbbiekben még nehezebb lesz kilábalni ebből a helyzetből.

IRODALOM

Abonyiné Palotás J. 1990: Az Alföld fejlődése és felzárkózási esélyei. *Statisztikai Szemle* 68/12: 961–968.

Magyarország régiói 2003. Központi Statisztikai Hivatal. 134.

Lukovics Miklós[1]

A gazdasági szerkezet és a regionális elérhetőség szerepe Békés megye versenyképességében

Hazánk Európai Unióhoz való csatlakozása, az Európai Unió regionális szemlélete és támogatási rendszere középpontba helyezi a területi egyenlőtlenségek kérdését. A fejlett térségek erősebben képesek beágyazódni a nemzetközi gazdaságba, a külföldi működőtőke is ezen térségekbe áramlik először (Enyedi, 2000). Ennek hatására viszont valós a veszélye annak, hogy a területi különbségek tovább növekednek, hiszen „...a piacgazdasági átalakulás fő jellemzője a területi differenciálódás, a regionális különbségek növekedése" (Rechnitzer, 1994:31). A fejlett és fejletlen térségek esélye a nemzetközi munkamegosztásba való sikeres bekapcsolódásra eltérő.

Versenyképességi különbségek kimutatása

Az Alföld megyéinek többségét a közvélemény inkább a fejletlen térségtípusba sorolja, nem is teljesen alaptalanul. Ennek vizsgálatára lehetőséget kínál a *versenyképesség* fogalma, amely kibővíti a gazdasági növekedés fogalomkörét azzal, hogy elvár egyfajta hatékonyságot, valamint megköveteli azt, hogy a megtermelt javakból a társadalom lehető legszélesebb rétege részesüljön. Mindezt a világpiac kihívásainak megfelelően nyitott gazdaságban képzeli el (CEC, 1999; Lengyel, 2000a). A versenyképesség fogalmával kapcsolatos nemzetközi kutatások eljutottak arra a szintre, hogy a különböző térségtípusok között versenyképességi különbségeket mutassanak ki, mindezt számszerűsítsék. Ilyen vizsgálatok elvégzéséhez egyre letisztultabb modellek állnak rendelkezésünkre a nemzetközi és a magyar szakirodalomban egyaránt. Ezen modellek közül empirikus elemzések alapját képezheti a régiók, térségek és városok versenyképességének *piramis-modell*je (Lengyel, 2000b).

A piramis-modell csúcsában a regionális gazdaságfejlesztés célja, *az életminőség javítása* áll. Emellett tartalmazza a versenyképesség egységes definíciójából következő *mérhető kategóriákat* (alapkategóriák), *a jövedelmet, a munkatermelékenységet, és a foglalkoztatottságot*. Az alapkategóriák alatt a *versenyképességet javító* alaptényezők helyezkednek el, amelyek közvetlenül és általában rövid időtávon hatnak. A piramis talapzatát a *sikerességi faktorok* alkotják. Ezek közvetetten, általában hosszabb távon fejtik ki hatásukat a régiók versenyképességére (Lengyel, 2000b). A piramis-modell lehetővé teszi kiragadott térségek fejlettségének elemzését versenyképességük szempontjából. Ilyen jellegű vizsgálatok az Alföld egyik megyéjével, *Békés megyével* kapcsolatban már lezajlottak (Lukovics, 2003; Szakács, 2003). *Szakács Attila* tanulmánya azonban kizárólag az alaptényezők vizsgálatára korlátozódik, a sikerességi faktorokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. Jelen tanulmány a tisztán látás érdekében ezt igyekszik pótolni.

[1] Lukovics Miklós, PhD hallgató, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani Doktori Iskola

A piramis talapzatát alkotja azon nyolc tényező, amely *egy térség versenyképességét közvetetten, áttételeken keresztül és hosszabb távon befolyásolja.* Ezek a hosszú távú sikerességhez elengedhetetlen társadalmi és gazdasági faktorok. Békés megye jelenlegi helyzete, illetve lehetséges fejlődése szempontjából kiemelten fontosnak tekintünk két faktort, a gazdasági szerkezet és a regionális elérhetőség faktorait, így ezeket részletesebben elemezzük.

Gazdasági szerkezet

Az Európai Unióban 1998–99-ben, a hatodik periodikus jelentés elkészítésekor megvizsgálták, hogy mi lenne akkor, ha a gazdasági szerkezet homogén lenne a vizsgált régiókban. Ilyen feltétel esetén az elmaradottság fele eltűnt, így a gazdasági szerkezet eltérése nagyon fontos faktor (CEC, 1999). Magyarország a gazdasági térszerkezet szempontjából (is) duális: vidéken inkább a termelő ágazatok dominálnak: feldolgozóipar és az agrárium, míg Budapesten főleg a gazdasági szolgáltatások, a pénzügyi tevékenység és a kereskedelmi tevékenység, mely a fővárosban koncentrálódó országos elit igényeire települt, (vagy az országos elit települt ezekre a szolgáltatásokra).

Békés megyében még a vidéki átlagnál is magasabb a mezőgazdaság aránya, ráadásul az ország ágazati szerkezete, területi munkamegosztása már kialakult, jelentős változások nem várhatóak. A másik domináns ág, a feldolgozóipar Békés megyében nagyon egyoldalú struktúrával jellemezhető, hiszen jellemzően az is a mezőgazdaságra települt. A feldolgozóipar GDP-jének 60%-át az élelmiszeripar, a nemfém ásványi termékek gyártása (üveg, cserép, tégla) és a vegyipar adja. Ágazati szinten egyik Békés megyei tevékenység sem tekinthető országos jelentőségű iparágnak, de szakágazati szinten a baromfifeldolgozás 20%-os részarányú, de ez is csupán néhány cégnek köszönhető. A tercierizálódásnak csak alig látszódnak jelei. Az üzleti szolgáltatások egy része igénybe vehető ugyan a nagyobb városokban, de ez nagyon koncentrált, holott a gazdaság hosszú távú versenyképességének meghatározó elemei a magas színvonalú üzleti szolgáltatások.

A Békés megyei meghatározó ágazatok felsorolásából kitűnik, hogy mind az ún. „hagyományos" iparágak közé sorolható, ahol a hazai és nemzetközi piac telítődik, vagy már telített, a termék-életgörbék leszálló ágban vannak, és kevéssé kvalifikált munkaerőt igényelnek. Teljesen hiányoznak a modern, technológia-intenzív, magasan képzett munkaerőt felszívó iparágak, amelyek előre lendíthetnék a megye és a régió gazdasági életét. A meglevő hagyományos ipari termelés nem tudja ellátni a növekedés forrásának szerepét, sőt az ipari termelés reálértéken csökken, az 50 főnél többet foglalkoztató iparvállalatoknál a termelékenység növekedése lelassult. Ez azért probléma, mert a piramismodell logikája szerint a nagyvállalatok inkább a termelékenység fokozásán, míg a kis- és középvállalatok inkább a foglalkoztatottság biztosításán keresztül hatnak a versenyképességre[2]. Ha pedig a nagyvállalatok ezt a szerepet nem tudják ellátni, akkor a fejlődés féloldalas lehet.

[2] Az EU-országok gazdasági növekedésére az a jellemző, hogy azt inkább a termelékenység hajtja, nem a foglalkoztatottság növekedése (Bocsor et al., 2000).

Ezzel szemben Győr-Moson-Sopron megye gazdasági szerkezete meghatározóan a produktív iparágakra épül, ráadásul a mezőgazdaság GDP-részesedése visszaszorulóban van. A megye húzóágazatai jellemzően innovatívak, kiemelkedő a gépipar, ami országos jelentőségű iparágnak tekinthető, s amelynek döntési központjai is megjelennek a térségben. Ezen iparágakban még van terjeszkedési potenciál, exportképesek és – ez rendkívül fontos – kvalifikált munkaerőre építenek. Az üzleti szolgáltatások itt is a nagyobb városokra koncentrálódnak, de a szolgáltatók jóval igényesebb kereslettel találkoznak, mint Békés megyében.

Békés megye pillanatnyilag *kevés versenyelőnnyel rendelkezik. Ami van*, az is *alacsonyrendű, és egy forrásból származik*: az olcsó munkaerőre, mindenütt beszerezhető olcsó nyersanyagra épülő, széles körben használt technológiát alkalmazó iparágak versenyelőnyei, melyek nemhogy áttörést nem okoznak, de még tartósnak sem minősíthetők. Szigorúan véve még az alacsonyrendű versenyelőnyök feltételei sincsenek meg, hiszen sok helyen még az alap-infrastruktúra is komoly fejlesztésre vár. *Specifikumaik alapján vizsgálva* a termelési tényezők között megkülönböztethetők az általános és a speciális tényezők (Lengyel, 2000a). *A termelési tényezők mind alaptényezők*, a térség nem, vagy csak elvétve tud felmutatni fejlett tényezőket. Ezek közül a megye inputjai a speciális tényezők közé semmiképp nem sorolhatóak, még az általánosba is csak nehezen, hiszen autópálya-rendszer, fejlett hírközlés, motivált felsőfokú végzettségű kritikus tömeg nincs jelen.

Békés megyében a jelentős súlyú iparágak nyersanyag-igényesek, nagy az állóeszköz-igényük, alacsonyan képzett munkaerőt alkalmaznak, K+F tevékenységük minimális. A megyében új termék kifejlesztésén és piaci bevezetésén alapuló versenyelőnyt csak egy-két vállalat képes elérni. A többiek vagy anyagi, vagy szellemi erőforrásokat, vagy ezek egyikét sem képesek mozgósítani. Pedig már Széchenyiben (1830:178) is megfogalmazódott a reformkorban, hogy a költségelőnyök nem képesek hosszú távú versenyelőnyöket nyújtani, mert az csak tudásalapú gazdaságban innováción keresztül érhető el.

> „Nem termékeny lapány, hegyek, ásványok, éghajlat 's a' t. teszik a' közerőt, hanem az ész, melly azokat józanon használni tudja. Igazibb suly 's erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a' nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje."

Regionális elérhetőség

A megye jelenlegi helyzetét és lehetséges fejlődési pályáját meghatározó sikerességi faktor a piramis-modell logikája szerint a regionális elérhetőség. Egy térség fejlődését, fejlettségét alapvetően meghatározza, hogy mennyire tud bekapcsolódni a világgazdaság folyamataiba, mennyire van attól elszigetelve akár fizikailag, akár virtuálisan. A földrajzi elhelyezkedés adottság, az ellen nem lehet tenni semmit, de a közlekedési hálózat javításával, fejlett informatikai háttérrel csökkenthető a távolság (ha másképpen nem, költségben és időben kifejezve). Békés megye megközelíthetősége egyedül vasúton versenyképes. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a versenyelőnyök, a globális gazdaságba való bekapcsolódás esélyeit *a fejlett európai centru-*

mokhoz való közelség is befolyásolja. Ez magyarázza azt a tényt, hogy Békés megyéhez hasonlóan Vas megye is távol esik az autópályák 20-30 kilométeres vonzáskörzetétől, mégis jóval kedvezőbbek a gazdasági mutatói, mint Békés megyének.

A regionális elérhetőséget számszerűsíthetjük is a *Terra Stúdió* 2001-es kutatásában meghatározott módszertan alapján (Terra Stúdió, 2001). A kutatás a közlekedési infrastruktúra jelentőségét vizsgálja a gazdasági-térbeli folyamatokban. A modellben egy-egy *településről* kiinduló mozgások legrövidebb idejű megvalósítása kerül kiszámításra. Ezen tíz vizsgált mozgási reláció a következő:

1. A legközelebbi kistérségi központ elérhetősége;
2. A legközelebbi három kistérségi központ elérhetőségének átlaga;
3. A legközelebbi megyeközpont vagy megyei jogú város elérhetősége;
4. A legközelebbi három megyeközpont vagy megyei jogú város elérhetőségének átlaga;
5. A leghamarabb elérhető ipari parkok;
6. A legközelebbi három ipari park elérhetősége;
7. A főváros elérhetősége;
8. A legközelebbi nemzetközi határátkelőhely elérhetősége;
9. A legközelebbi három nemzetközi határátkelőhely elérhetősége;
10. A legközelebbi autópálya-csomópont elérhetősége.

Ezen tíz mozgási reláció legrövidebb elérési idejének meghatározott súlyozásával komplex elérési mutatót kapunk, mely Békés megye székhelyére, Békéscsabára vonatkozóan: 54,54, míg a fentebb említett Győr-Moson-Sopron megye székhelyére, Győrre vonatkozóan 31,71. Tekintve, hogy a modell szerint az 1-es, 3-as, 5-ös feltételekre vonatkozóan mindkét megyeszékhely legrövidebb elérési ideje zérus, továbbá a 2-es, 4-es, 6-os, 8-as[3] és 9-es feltételekre vonatkozóan nincs szignifikáns különbség, a kapott eredményben a 7-es és 10-es feltételekben fennálló jelentős különbség játssza a döntő szerepet. A főváros és a legközelebbi autópálya-csomópont távolsága viszont Békés megye esetében olyan magas, hogy emiatt a megyeszékhely komplex elérési mutatója majdnem kétszerese a győrinek.

Az autópálya hiánya a kommunikációs kapcsolatokra épülő üzletágakban nem jelent versenyhátrányt, ott ugyanis az informatikai elérhetőség dominál (Lengyel, 2000b). A jó minőségű Internetes csatlakozás Békés megyében azonban csak néhány városban érhető el.

Összegzés

Békés megyében, és az Alföld megyéinek többségében tehát *a fejlődés legkomolyabb kerékkötője a versenyképtelen, egyoldalú gazdasági szerkezet* és az infrastrukturális elmaradottság, valamint ezek következményeként a külföldi működőtőke alacsony aránya. Nincsenek olyan gazdasági tevékenységek, amelyek elsődleges vagy másodlagos multiplikátor hatásukkal fejlődést tudnának generálni. A mezőgazdaságra épülő egyoldalú, hagyományos gazdasági szerkezet erőteljesen

[3] Mindkét megyeszékhely határ menti megyében található

gátolja a magas szintű jövedelmezőség megvalósítását, a meglevő iparágak jellemzően nem innováció igényesek. *A mezőgazdaság versenyképességét* komoly strukturális problémák korlátozzák. Sok esetben elkülönül egymástól a földtulajdon és a föld tényleges használata, ráadásul a kárpótlás eredményeként elaprózott birtokszerkezet és üzemmértek alakultak ki, amelyek alkalmatlanok komoly fejlesztések megvalósítására. A termelési infrastruktúra elavult, a mezőgazdaság végtermékei, a növények, de még a mezőgazdaságra épülő élelmiszeripar végtermékei is alacsony feldolgozottsági fokkal rendelkeznek. Kicsi tehát a hozzáadott érték. Mivel az endogén források nem kielégítőek, ezért kínálatorientált regionális politikát kell alkalmazni. Első lépésben azonban meg kell állítani a képzett, helyi kötődésű szakemberek megyéből történő „elmenekülését".

A továbblépési lehetőségeket vizsgálva mindenképpen célszerű Waits (1998) fázisaira hivatkozni. A modell négy fázisra[4] elkülönítve egy logikai menetet vázol fel: az elmaradott térségből indul ki, és lépésenként, egymásra épülve jut el a klaszer alapú gazdaságfejlesztéshez (bottom-up megközelítés). A fázisokat végig kell járni, nem lehet az első fázisból rögtön a negyedikbe ugrani.

Baranyi Béla (1999) szerint az alföldi határ menti térségek – így Békés megye – nincsenek olyan kedvezőtlen helyzetben, mint gondoltuk, hiszen az euroatlanti folyamatok függvényében várhatóan felértékelődik az Alföld nemzetközi tranzit szerepe. Az ország megindult gazdasági növekedése és az EU-csatlakozás olyan tényezők, amelyek Békés megye gazdasági életét is élénkíthetik. Ez csak hosszabb távon lehetséges, hiszen az alapvető közjavak és externáliák (pl. autópályák, repülőterek, innovációs központok) térbeli elhelyezkedéséről már döntöttek, s az ágazati szerkezetváltást sem lehet egyik pillanatról a másikra megvalósítani. Ezért először a további leszakadás megállítására van reális esély. Nem a kistérségeket, hanem a fejlődés csomópontjait jelentő városokat kell megerősíteni, majd elősegíteni, hogy az eredmények onnan „túlcsorduljanak" a perifériára. A fejlődés beindulására jelenleg a városokban lenne lehetőség, majd pedig ennek eredményeiből lehetne fejleszteni az elmaradottabb perifériát. Meg kell teremteni az alapjait a korszerű technológiát igénylő iparágaknak, de minél előbb el kell kezdeni a humán tőke gyarapítását. Lényeges tehát, hogy rövid és középtávon Békés megyében kizárólag a lemaradás növekedésének mérséklése és megszüntetés lehet reális cél.

IRODALOM

Baranyi B. 1999: A „periféria perifériáján". A határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. *Tér és Társadalom* 4: 17–44.

Bocsor M – Kengyel Á – Szűcs A. 2000: A területfejlesztési politika új irányai az Európai Unióban. *Közgazdasági Szemle* 11: 932–948.

Egyedi Gy. 2000: Globalizáció és magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom* 1: 1–10.

Lengyel I. 2000a: Porter-rombusz: a regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje. *Tér és Társadalom* 4: 39–86.

Lengyel I. 2000b: A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle* 12: 962–987.

[4] Iparági verbuválás, szerkezetátalakítás, újraszervezés, új irányok.

Lukovics M. 2003: *Regionális gazdaságfejlesztés: eltérő fejlettségű megyék versenyképességének összehasonlító elemzése*. Tudományos Diákköri Dolgozat. Szeged.

Rechnitzer J. (szerk.) 1994: *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. Győr-Pécs. MTA Regionális Kutatások Központja.

Szakács A. 2003: A regionális versenyképességről. In: Micheller M. (szerk) *Körös Tanulmányok*. Békéscsaba. Tessedik Sámuel Főiskola Gazdasági Főiskolai Kar.

Széchenyi I. 1830: *Hitel*. Trattner és Károlyi ny. (Reprint kiadvány 1984) Pest. Megjelenés: Budapest Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Waits, M. J. 1998: Economic Development Strategies in the American States. In: Liou, K. T. (ed) *Handbook of Economic Development*. New York, Marcel Dekker.

CEC 1999: *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union*. European Comission, Luxembourg.

Terra Stúdió 2001: *Az elérhetőség szerepe a gazdasági tér szerveződésében*, Budapest.

7. panel

A tudásalapú fejlődés esélyei – a kutatás, az oktatás és a gazdaság kapcsolatrendszerei

Bakti Mária[1]

Panelvita-összefoglaló

A III. Alföld-kongresszuson a 7. panelvita a *tudásalapú fejlődés* esélyeit latolgatta, a fejlődés eddigi legfőbb akadályát, *a kutatás, az oktatás és a gazdaság kapcsolatrendszereit vizsgálva.* A téma kiemelten fontos, mert sem az ipari, sem az agrárszektor átalakítására tett kísérletek nem jelentettek áttörést a térség fejlődésében, viszont a nagyrégió jelentős intézményi és humán bázissal rendelkező kutatás-fejlesztés eredményein alapuló gazdasági szerkezetváltás kitörési pont lehet az Alföld számára. Ilyen jellegű sikeres váltásra számos példát ismerünk a fejlett gazdaságokból a Szilícium-völgytől Sophia Antipolison át a japán technopoliszokig.

Az Alföld számára a továbblépés lehetőségeit, a kitörési pontokat próbáltuk számba venni a panelvita keretében. Az első előadó *Barta Árpád* volt, a Tessedik Sámuel Főiskola Gazdasági Karának főigazgatója, aki az oktatás oldaláról közelítette meg a szekció témáját. Kiemelte, hogy Békés megyében a fejlődés helyett már az is eredmény lenne, ha a leszakadás helyett sikerülne a félperiférián maradni. Ebben *a felsőoktatási intézmények* is segíthetnek, mivel már *puszta létükkel is térségfejlesztő tényezőnek tekinthetőek.* Felmerült azonban a piac és a piacképesség szerepe is a felsőoktatásban, felvetve a kisebb intézmények helyét és szerepét a térség versenyképességének megalapozásában – a munkaerőpiac oldaláról.

A realitásokat magunk mögött hagyva közös álmodásra hívott minket *Dudits Dénes*, az MTA Szegedi Biológiai Központjának igazgatója, aki a kutatás és a tudástranszfer lehetőségeit vázolta. Az Alföld számára a *rekombináns DNS-technológiai kutatásokat* jelölte meg az egyik lehetséges kitörési pontként. A funkcionális genomika területén tudományos és üzleti lehetőségek nyílnának az alföldi kutatók előtt is. Az első lépéseket már megtették, létrejött a *Biopolisz élettudományi konzorcium*, amely relatíve nagy szellemi és intézményi (infrastrukturális) potenciállal rendelkezik, önmagában azonban még nem jelent jelentős vonzerőt. A sikert elenged-

[1] Bakti Mária, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály

hetetlen feltétele ugyanis, hogy a technológiatranszfer összes komponense jelen legyen egy térségben. Az oktatói kezdeményezésű kisvállalkozások, hasonlóan a külföldi példákhoz, megfelelő kereteket biztosíthatnának a továbblépéshez. A bioinformatikai és genomikai kisvállalkozások által létrehozott alapra építhetnek majd néhány év múlva a nagyobb befektetők. A realitásokhoz visszatérve azt is tudomásul kell azonban vennünk, hogy nagyon kemény a verseny ebben a szférában, és nem biztos, hogy az alföldi kutatóintézetek önmagukban állják majd a versenyt. *Dudits Dénes* szerint ennek számos oka van: a megkésettség, a rossz hozzáállás, illetve az, hogy a tudásalapú gazdaság alapépítményét adó oktatók túlterheltek.

Globális szinten *a kutatás finanszírozása egyre inkább a vállalati szféra felé mozdul el*, ezért volt nagyon tanulságos *Mihók Ildikónak*, a debreceni Biogal Gyógyszergyár kutatás-fejlesztési igazgatójának előadása, amely a gazdaság és a kutatás közötti kapcsolódási pontokat vázolta fel. Ezeknek egyik lehetséges formája az EU pályázatain való együttes részvétel. A Biogal helyzete kivételes, hiszen kutatási és fejlesztési tevékenysége az egyetemi tanszékekkel és akadémiai kutatóintézetekkel együtt folyik, s ez mindkét fél számára kölcsönös előnyöket nyújt. Egy sikeres projekt, az ő szavaival élve, „szellemi üzenet a régióból", amelyet reményeink szerint Európában is meghallanak.

A hozzászólások bemutatták a felsőoktatás kiemelkedő és egyre növekvő szerepét a régióban, vizsgálták a hallgatói létszámok növekedését és megoszlását a nagy alföldi egyetemi centrumok között. Az oktatás szerepének vizsgálatakor felmerült a piaci igények kérdése is, a multinacionális cégek elvárásai, illetve az ezeknek való megfelelés. A vita résztvevői arra a következtetésre jutottak, hogy jelenleg a felsőoktatási intézmények ezeket az igényeket csak részben, vagy egyáltalán nem tudják kielégíteni. A változtatás, az állandóan változó igényekhez való igazodás nagyon fontos lenne, ennek útjában azonban számos, egymással ütköző érdek áll. A probléma felvetése elkerülhetetlen egy ilyen fórumon, a megoldás, kiút felvázolására azonban sem az idő, sem a rendelkezésre álló keretek nem voltak megfelelőek.

A vitában felmerült *a kutatás, illetve a kutatások finanszírozásának*, és *az eredmények szabadalmaztatásának* kérdése is. Ezen a téren nem csak az alföldi, hanem általában a magyar kutatók is hátrányt szenvednek a nyugat-európai kollégáikkal szemben. Különösen nehéz helyzetben vannak a kisebb kutatóintézetek, nehéz számukra együttműködő partnereket találni, illetve külső forrásokhoz hozzájutni. *A finanszírozási problémák, csakúgy, mint a felsőoktatás problémái, nem Alföld-specifikusak*, azonban lehet a megoldásukra helyi alternatívákat felvázolni. Az egyik lehetőség a *Dudits Dénes* által felvázolt „virtuális genomikai központ", ahol a kutatók és az oktatók már meglévő laborjaikban dolgoznak, a közös munkát nem a közös helyszín, hanem az eredmények összehangolása, a számítógépes kommunikáció jelenti.

Az előadásokat követő hozzászólások és a vita is jól tükrözte azt a problémát, hogy az oktatás-kutatás-gazdaság kapcsolatrendszerét nem lehet csak az Alföldre vonatkoztatva vizsgálni, minden esetben figyelembe kell venni a – jóllehet sokszor kedvezőtlen – központi, vagy akár európai politikai és gazdasági korlátokat és döntéseket. Az Unió lisszaboni, ill. barcelonai programjai szerint 2010-re az EU a világ vezető tudásalapú régiójává válna. Ehhez a K+F ráfordításokat a GDP-3%-ára kellene növelni (ez jelenleg Magyarországon 1%), össze kell hangolni az állami és ma-

gánszférában folyó kutatásokat, illetve a források felhasználását. Ahhoz, hogy a célok elérésében Magyarország is részt vállalhasson, szükség van egy Innovációs Törvényre, amely biztosítaná a tudásalapú szektor fejlődését, a K+F szféra eredményeinek hasznosítását. Nagy lehetőségek rejlenek az Európai Unió 6. számú Kutatási, Technológia-fejlesztési és Demonstrációs Keretprogramjában, illetve az ebben való részvételben. Ugyanakkor fontos, hogy megfelelő érdekérvényesítés útján már a keretprogram prioritásainak meghatározásakor hallatni tudják a hangjukat a magyar kutatók, s így olyan programok is támogatást kaphassanak, amelyben magyar kutatóbázisok is érintettek.

IRODALOM

Nyitrai F.-né 2003: A K+F finanszírozása a fejlett világban és Magyarországon. *Fejlesztés és Finanszírozás* 3.

Kanalas Imre[1]

Új kihívások az alföldi felsőoktatás rendszerében

Az elmúlt közel fél évszázad során számos ország (Japán, Dél-Korea, Finnország, Írország stb.) látványos gazdasági fejlődésében a piaci tényezők erősödése és a technikai modernizáció mellett, jelentős szerepet játszott *az oktatás és kutatás-fejlesztés szférájának kiemelt fejlesztése*. A kor követelményeit és a piac igényeit figyelembe vevő oktatási struktúra kialakítása, ezekben az országokban hozzájárult a versenyképes munkaerőpiac kereteinek formálásához, valamint egy hatékony innovációs rendszer kiépítéséhez.

Hazánkban is mind erősebben jelentkezik az igény a munkaerőpiacon *a jól képzett*, európai viszonylatban is versenyképes (szakmáját kiválóan ismerő, nyelveket beszélő, viszonylag olcsó, s lehetőség szerint diplomás) *szakemberek iránt*. A nyomás kettős, hiszen egyrészt emlékezhetünk arra, hogy az elmúlt időszakban a jellemzően bérmunkát végeztető (döntően) külföldi vállalkozások, a nagy élőmunka igényű és kevés szakértelmet kívánó ágazatokban tömeges leépítéseket hajtottak végre. Tudomásul kell vennünk, hogy ezekben az ágazatokban nem tudjuk felvenni a versenyt az olcsóbb munkaerőt, s működési feltételeket kínáló kelet-európai és ázsiai országokkal. Ezért Magyarországnak törekednie kell *a nagyobb feldolgozottságú és kvalifikáltabb munkaerőt igénylő ágazatok letelepítésére*, amelyhez a megfelelő humán erőforrást az oktatási-képzési rendszernek kell biztosítania. Másrészt az elmúlt évtizedekhez képest jóval nagyobb az igény a társadalom részéről a felsőfokú végzettség megszerzésére, amit részben a munkaerőpiac motivál. Míg az 1950-es években az összes munkakör kb. 20%-a igényelt kvalifikált munkaerőt, ma már ez az arány megközelíti a 80%-ot, ezen belül hatványozott az igény a diplomával rendelkezők iránt (Dinya, 2002).

Sikeres európai és világgazdasági integrációnk, valamint az ország versenyképességének egyik kiemelt kérdése ezért – a közoktatás minőségének folyamatos fejlesztése mellett (Comenius, 2000) – felsőoktatási rendszerünknek a kor követelményeihez történő illesztése, amely jelentős szemléleti, szerkezeti, szervezeti és tartalmi változásokat (reformokat) is hozhat a közeljövőben.

Az alföldi felsőoktatás átalakulásának sajátosságai

Magyarországnak a rendszerváltást követően számos kihívással és nehézséggel kellett megküzdenie, amelynek egy része a globalizált világ jellemző trendjeinek (a gazdasági verseny kiszélesedése, az információs forradalom, kulturális és értékváltás/-válság stb.) jelentkezéséből, az uniós csatlakozással kapcsolatos feladatokból és a nemzeti szintű társadalmi elvárásokból adódott. Ezen folyamatok kényszerítő hatása alól természetesen a hazai felsőoktatás sem vonhatta/vonhatja ki magát, hiszen

[1] Kanalas Imre, tudományos segédmunkatárs, az MTA Fiatal kutatója, MTA RKK ATI, Kecskeméti Osztály

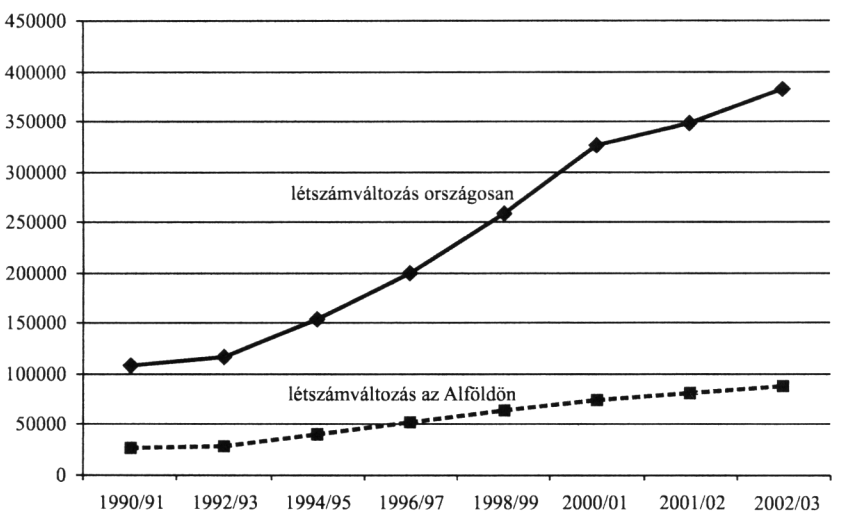
az élesedő verseny nem csak az egyes régiók, illetve a gazdaság szereplői között, hanem az oktatási- és tudáspiacon is egyre inkább érezteti hatását.

A rendszerváltás és a piacgazdaság kialakulása jelentős változásokat hozott a magyar és ezen belül az alföldi felsőoktatás életében. Az egyik ilyen legszembetűnőbb változás *a felsőoktatás tömegesedése* volt, ami leginkább a hallgatói létszám számottevő növekedésében érhető tetten (1. ábra).

Az 1990-es évek elejéhez képest napjainkra *a hallgatói létszám* országos szinten 3,5- szeresére, míg *az Alföldön 3,3-szeresére* – 87.717 főre, mely az ország felsőfokú oktatási intézményeibe járók 23%-át jelenti – *növekedett*, ami azt eredményezte, hogy az adott populációból (18–23 éves korosztály) a felsőoktatásban résztvevők aránya nem csak országosan, de az Alföldön is meghaladta a 30%-ot. A hallgatói létszám ilyen mértékű növekedése magával hozta az elitképzés átalakulását tömegoktatássá[2] (Kadocsa, 2002).

A felsőoktatási rendszer azonban erre nem volt felkészülve, sem infrastrukturális szempontból (szűkös tanterem-kapacitások, hiányzó nyelvi és számítástechnikai laborok, kollégiumi férőhelyhiány, kulturálódási és sportolási lehetőségek korlátozott száma stb.), sem oktatás-módszertani és -technológiai, sem pedig az oktatás és

1. ábra. A felsőoktatásban résztvevő hallgatók számának változása 1990 és 2003 között

Forrás: KSH Magyarország Statisztikai Évkönyvei és KSH Megyei Évkönyvei 1990-2002.

[2] Elitképzésről akkor beszélünk, ha az adott populáció (18–23 éves korosztály) kevesebb, mint 15%-a vesz részt a vizsgált képzési formában. Tömegoktatásról akkor beszélünk, ha a képzésben részesülők aránya 15-50% közé esik, míg általános képzés abban az esetben valósul meg, ha 50%-ot meghaladó a beiskolázottak aránya.

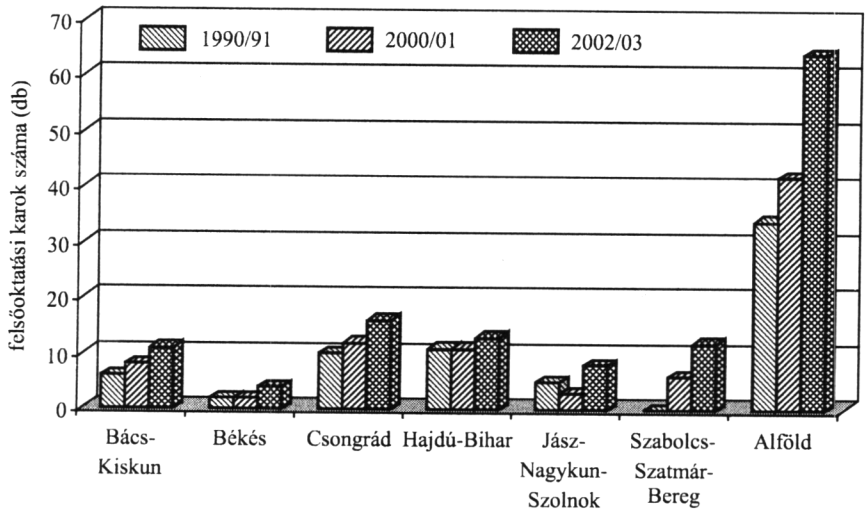
kutatás eszközeinek (műszerek, berendezések, számítógépek, laborfelszerelések stb.), illetve finanszírozásának oldaláról. További problémát jelentett, hogy az oktatók kiválasztása inkább az elitképzés, mint a tömeges oktatási igények kielégítésére volt tekintettel (Barakonyi, 2002).

A több mint egy évtizede tartó felsőoktatási átalakulás (beleértve a főiskolai egyetemi integrációs folyamatot is) tehát, a legtöbb területen nem tudott átütő eredményeket felmutatni az Alföldön. A látványos változások elsősorban mennyiségi jellegűek. Nem csak a hallgatók száma nőtt jelentős mértékben, hanem új képzőhelyek és karok is létrejöttek az Alföldön, ennek köszönhetően 2003-ban már 15 településen folyt felsőfokú oktatás.[3] A főiskolai és egyetemi karok száma az elmúlt bő tíz év alatt majdnem megduplázódott, így jelenleg több mint 60 karon folyik képzés a térségben (2. ábra).

Jelentős mértékben bővült a választható szakok száma is, amely alföldi szinten megközelíti a 400-at. Különösen az elmúlt években volt jellemző a „szakburjánzás" jelensége, melyet a felsőoktatási rendszer szerkezetéből adódó korai specializáció és a főiskolák, egyetemek finanszírozási érdekei együttesen eredményeztek.

A *szakstruktúrát* figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy kiemelkedő jelentősége van a térségben az egyetemi és főiskolai szintű pedagógusképzésnek, az agrárképzésnek és az Alföld keretein is túlmutató egészségügyi szakember-képzésnek. Az elmúlt években folyamatosan erősödött a közgazdasági-pénzügyi oktatás is, köszön

2. ábra: A felsőoktatási karok számának változása az Alföldön

Forrás: Felsőoktatási tájékoztató alapján a szerző szerkesztése.

[3] Felsőfokú oktatási intézménnyel rendelkező települések az alábbi városokban található az Alföldön: Baja, Békéscsaba, Debrecen, Gyula, Hajdúböszörmény, Hódmezővásárhely, Jászberény, Karcag, Kecskemét, Mátészalka, Mezőtúr, Nyíregyháza, Szarvas, Szeged, Szolnok.

hetően a debreceni közgazdasági karnak, valamint a békéscsabai és szegedi szakindításoknak. Ugyanakkor az ország északkeleti részén továbbra is szükség lenne ilyen irányú képzésre, a munkaerőpiacon jelentkező hiányok mérséklésére. Hasonló problémát jelent a műszakiszakember-képzés megoldatlansága. Az Alföld munkaerő-igényeinek kielégítése, gazdasági versenyképességének növelése érdekében a meglévő *műszaki felsőoktatási* karokon kívül (Debrecen-MFK, Kecskemét-GAMF, Mezőtúr mezőgazdasági gépészmérnöki szak, Szeged-SZÉFK, Nyíregyháza-MMFK) további gépészmérnöki, energetikai, építészmérnöki, közlekedés- és villamosmérnöki, vagy informatikai szakok indítására lenne szükség, melyek a térségbe történő ipartelepítés lehetőségét, s a térség tőkevonzó képességét is jelentős mértékben javíthatnák.

A *kívánatos szakmastruktúra kialakítása*, valamint az egyes szakterületeken történő *túlképzés visszaszorítása* érdekében a térség felsőfokú oktatási intézményeinek mind nagyobb figyelmet kell fordítaniuk *a munkaerőpiac elvárásaira*. Ez különösen fontos az Alföldön, ahol a térség sajátosságaiból adódóan (a mezőgazdaság jelentős súlya, félperiférikus helyzet, gyenge tőkevonzó-képesség) kevés a minőségi munkahely, továbbá folyamatosan növekszik a diplomás munkanélküliek, s különösen a fiatal pályakezdő diplomás munkanélküliek száma (1. táblázat).

A felsőoktatási intézmények térségen belüli elhelyezkedéséről elmondhatjuk, hogy azt leginkább Szeged és Debrecen túlsúlya határozza meg, ahol az összes kar közel fele, s a hallgatók mintegy 60%-a összpontosul, akik a pedagógusképzéstől a gazdasági szakokon át, a művészeti és orvosi képzésig széles kínálatból válogathatnak. A két nagy egyetemi központon kívül a vizsgált terület meghatározó diákcentruma Nyíregyháza (8 főiskolai karon 13.000 hallgató), valamint Szolnok is, ahol öt intézményben – köztük négy kihelyezett tagozaton (ZMNE, KE-GAMFK, GDF, PTE-PMMFK) – mintegy 5.800 hallgató végzi tanulmányait. A térség fontos szellemi központjai között említhetjük továbbá a Tessedik Sámuel Főiskolát, amelynek

1. táblázat. A munkanélküliség alakulása a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében

	1998 (fő)		2000 (fő)		2002 (fő)	
	diplomás munkanélküli	ebből pályakezdő	diplomás munkanélküli	ebből pályakezdő	diplomás munkanélküli	ebből pályakezdő
Bács-Kiskun	548	51	570	84	650	150
Békés	401	43	429	52	420	89
Csongrád	640	70	684	112	736	200
Hajdú-Bihar	593	74	716	139	825	283
Jász-Nagykun-Sz.	403	51	467	71	447	112
Szabolcs-Szatmár-B.	591	120	651	172	709	217
Alföld összesen	3176	409	3517	630	3787	1051
Ország összesen	9816	1089	10274	1430	11409	-

Forrás: KSH Területi statisztika és KSH Megyei évkönyvek.

egyes karai a Dél-alföld négy városában (Békéscsaba, Gyula, Mezőtúr, Szarvas) biztosítják mintegy 7.200 diák számára a felsőfokú tanulmányok kereteit. A térség többi középvárosa (Hódmezővásárhely, Karcag, Hajdúböszörmény, Mátészalka) első lépésként egy-egy kihelyezett tagozat létrehozásával igyekezett bekapcsolódni a felsőoktatás hálózatába.

Összefoglalás

A rendszerváltást követően az Alföld felsőoktatási szerkezetében és kínálatában meghatározó változások játszódtak le. Bővült a felsőoktatási hálózat, új karok, valamint számos új szak jelent meg az alföldi régióban, amely a hallgatói létszám jelentős számú növekedését eredményezte. Az alföldi felsőoktatás mennyiségi jellemzői tehát országos viszonylatban is kedvező képet mutatnak, ugyanakkor számos területen továbbra sem sikerült a felmerülő problémákra megoldást találni. Nem megoldott a felsőoktatási intézmények finanszírozása, s a képzési struktúra is módosításra szorul, mivel csak lassan képes követni a munkaerőpiac változó igényeit. Ugyanakkor nem alakult ki a nagyobb mobilitást lehetővé tevő átjárhatóság és áthallgathatóság az egyes felsőoktatási intézmények és karok között, továbbá a munka világába történő kilépés és az oktatásba történő rugalmas visszatérés lehetősége is bizonytalan. Ez összefüggésben áll a kreditrendszer kialakulatlanságával és a duális felsőoktatási rendszerünk szisztémájával. Éppen ezért a kialakult helyzetben – közvetlenül az uniós csatlakozásunk előtt – az alföldi térség versenyképességének megőrzése, a munkaerőpiac elvárásainak, valamint oktatási rendszerünk hatékonyabb működése érdekében a felsőoktatási rendszer további fejlesztésére lenne szükség.

IRODALOM

Barakonyi K. 2002: *Bologna folyamat és modernizáció: Miért szükséges a felsőoktatási rendszerváltás?* Kézirat: 114.

Dinya L. 2002: *A „Bologna folyamat" – A duális képzési rendszer szemszögéből*: 4. www.sci.u-szeged.hu/sztettk/oktatas/bologna/dinya.doc

Kadocsa L. 2002: Trendek a felsőoktatásban. *Magyar Felsőoktatás* 7: 4. http://www.magyarfelsooktatas.hu/22.07/

COMENIUS 2000 Közoktatási Minőségfejlesztési Program. http://indy.poliod.hu/program/oktatas_minosegbiztositasa/comenius2000/start.html

Győri Ferenc[1]

Debrecen és Szeged jelentősége talentumföldrajzi megközelítésben

A társadalmak fejlődésének a kezdetektől a tudás, a nagy szellemi teljesítmények képezték az alapját, amelyek mögött tehetséges emberek álltak. A talentum kibontakoztatásához, a genetikai adottságok képességgé, teljesítménnyé válásához számos személyiség-összetevőre és társadalmi feltételre van szükség. A tehetséget tehát az emberi kultúra, műveltség komplexitásában célszerű vizsgálni, s ennek részeként horizontális, földrajzi elterjedésében is hasznos tanulmányozni, jóllehet az európai kultúrkör rabjaiként nagyon sokan hisszük, hogy az a kultúra, amit mi annak ismerünk (Tóth, 2000).

A kulturális földrajz alrendszereként definiálható *talentumföldrajz* egy adott kultúrkörnyezetben élő társadalom értékrendszere szerint elfogadott, kiemelkedő emberi teljesítmények térbeli dimenzióit, összefüggéseit vizsgálja. A talentumföldrajz az emberi cselekvés valamennyi aspektusát (pl. tudomány, technika, gazdaság, politika, hadtudomány, művészetek, sport, vallás) figyelembe veszi, amennyiben felállítható egy kellően objektív mérce, amely szerint eldönthető, ki az, akit „tehetségesnek" tekintünk. Jelen tanulmány a két nagy alföldi tudásközpont, *Debrecen és Szeged tehetség-koncentráló szerepét kutatja* a magas intellektuális teljesítményt nyújtó fiatalok, s a mögöttük álló oktatási intézmények térbeli eloszlásának segítségével. Ha az országos középiskolai tanulmányi versenyeken és az országos tudományos diákköri konferenciákon kiemelkedő eredményt elérő fiatalokat – a fenti kritériumokkal – tehetségesnek tartjuk, földrajzi eloszlásuk a tehetség eloszlását jeleníti meg.

Az első *geniográfiai térképek* a 19. század végén német és francia földről készültek, majd az 1920-as évek végén jelent meg itthon is az első ilyen jellegű térkép. *Hantos Gyula* 1936-ban napvilágot látott munkájában már több mint ötezer adatot dolgozott fel lexikonból, s a híres magyar talentumok földrajzi eloszlását eredeti módszerrel ábrázolta. *Emberföldrajzi alapon* nyugvó tájfelfogása egészen újszerű, a „tájlelket" a tehetséges egyéniségeken keresztül igyekszik megragadni. Térképén az Alföld középső területein néhány sűrűsödési helytől eltekintve tekintélyes üres foltok tátongnak, a peremtájak felé haladva tapasztalható csak nagyobb előfordulási gyakoriság. Az Alföld nagy kultúrcentrumai Debrecen, Nagyvárad, Szeged, Arad, Temesvár tehetség-koncentráló gócként jelennek meg.

Hat évvel később, készült el Somogyi Jenő térképe, melynek kapcsolódó tanulmánya több ponton is helytálló magyarázattal szolgált a talentumok földrajzi eloszlásának különbségeire (az öröklés szerepe, az elődök kultúr-hagyományai, iskolaellátottság, migráció). Rámutat, hogy Alföldünkön ott adódik nagyobb tehetségkoncentráció, ahol az iskolák is sűrűbben tömörülnek, vagyis az alföldi magyarság „tehetséghiánya" a tanügyi lemaradásnak köszönhető. Somogyi a történelmi Magyaror-

[1] Győri Ferenc, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem TTK Földtudományok Doktori Iskola. Középiskolai tanár, Dugonics András Piarista Gimnázium, Szeged

ság 135 városát a „relatív tehetségbőség" alapján rangsorolta. Ezen a listán Debrecen a 40., Szeged az 57. helyen szerepel. Feltűnő, hogy az első tízben helyet foglaló települések közül hat a Felvidéken található, s az alföldi városok közül a legelőkelőbb (11.) helyen Nagykároly szerepel. A jelenlegi országterületre esők közül a legmagasabb mutatója Veszprémnek van (4.), a legjobb alföldi Baja a 24., Budapest pedig a 30. helyre került.

Noha a tehetség mibenlétével diszciplínák sora foglalkozott, s a tehetséggel összefüggésbe hozható társadalmi paramétereket (szellemi potenciál, műveltség, oktatásügy) a geográfia is tanulmányozta, maga a talentumföldrajz a század utolsó évtizedéig csipkerózsika-álmát aludta. Az ember geográfiájában *Tóth József* (1990) tanulmánya nyitotta meg újra a tehetségföldrajz kapuit. Vizsgálatai szerint a huszadik században az Alföld jelentős tudományos exportot mutatott fel, ami az onnan elszármazó tudósok számában érhető tetten. A tradicionális alföldi szellemi központokban (Szeged, Debrecen) született, tudományos fokozattal rendelkezők száma országos szinten is magasnak mondható.

Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyek

A felnövekvő nemzedékek szellemi igényességét, tanulási szándékát, majd pályaválasztását a társadalmi helyzet (szülők iskolai végzettsége, a család összetétele, motiváció, jövedelem, tájékozottság, kapcsolatok) és a lakókörnyezet (településméret, iskolák elérhetősége, szellemi infrastruktúra) határozzák meg. A szocializmus évtizedeiben az üzemszerűvé tett magyar iskolarendszer hivatalosan homogén volt ugyan, de benne az előrehaladás lehetőségei továbbra is differenciáltak maradtak. A kedvezőbb szocio-kulturális háttérrel rendelkezők (értelmiségiek, vezető beosztásúak) gyermekei jobb eséllyel kerültek „erős" középiskolába, amelyből nagyobb valószínűséggel juthattak be a felsőoktatásba, mint máshonnan (Andor–Liskó, 2000). A kilencvenes években a középfokú iskolahálózat és a tanulói létszám létszám körülbelül másfélszeresére bővült, a felsőoktatásban pedig több mint háromszoros volt a növekedés. A tömegesedéssel együtt a munkaerőpiacon legjobban hasznosítható tudás iskolai határa egyre feljebb tolódik, ugyanakkor érvényesül a tudásalapú társadalom egyik paradoxona: itt sincs szükség sokkal több magasan képzett emberre (Ékes, 2003). A szellemi elithez tartozók köre nem bővül számottevően, s mivel a kulturális reprodukció továbbra is erős, az esélyegyenlőtlenség folyamatosan fennáll. Ez nyomon követhető a továbbtanulási statisztikákban és a tanulmányi versenyek eredményeiben egyaránt. *Neuwirth Gábor* (2003) részletes kimutatása szerint az egyetemi és főiskolai hallgatók fele a középiskolák 16–17%-ából kerül ki. A középiskolai tanulmányi versenyek mutatói még erőteljesebb differenciálódásról árulkodnak. A nagyvárosok általános iskoláiból merítő középiskolák sikeresebben szerepelnek a tantárgyi megmérettetéseken, mint a kistelepülések általános iskolai tanulóit felvevő középiskolák. Az elmúlt 16 évben a középiskolák csupán fele tudott az OKTV első tíz helyének valamelyikére diákot juttatni, és mindössze 16,5%-ának jutott dobogós (1–3.) helyezés. Az alföldi középiskolák alulreprezen-

1. táblázat. A kiemelkedő teljesítményt nyújtó diákok térbeli eloszlása

Régiók	OKTV 1–3. helyezettek fajlagos száma*	*Pro Sciencia* Aranyérmesek fajlagos száma**
Közép-Magyarország	64,8	6,0
Közép-Dunántúl	23,9	1,7
Nyugat-Dunántúl	36,2	0,8
Dél-Dunántúl	33,5	5,3
Észak-Magyarország	18,1	6,6
Észak-Alföld	19,7	7,3
Dél-Alföld	31,2	6,9

*A 10 ezer nappali tagozatos középiskolásra jutó helyezettek száma.

Forrás: http://elnok79.elte.hu/verseny/oktv9v.hts, KSH

**A Pro Sciencia Aranyérmet elnyertek 10 ezer hallgatóra jutó száma

Forrás: az OTDT adatai alapján a szerző szerkesztése.

táltak, de figyelembe kell venni, hogy az országos mutatót a közép-magyarországi, elsősorban budapesti középiskolák magas részesedése erősen befolyásolta. A Dél-Alföld a régiók sorrendjében a harmadik, az Észak-Alföld viszont az utolsó előtti helyen szerepel. Hasonló következtetésre jutunk a tízezer nappali tagozatos középiskolai tanulóra jutó érmesek arányát vizsgálva is (1. táblázat). A területi differenciák okait kutatva erős korrelációt találtunk az érmes helyezést elért tanulók és iskolák száma, valamint az egy főre jutó bruttó átlagkereset között, ami alátámasztja a családi háttér meghatározó szerepéről elmondottakat. Ugyanakkor gyenge negatív kapcsolat észlelhető az 1–3. helyezést elért tanulók és iskolák száma, valamint a munkanélküliség területi mutatói között.

Debrecen és Szeged – kulturális örökségének, patinás középiskoláinak köszönhetően – kimagaslóan sok tehetséget nevel. 1986–2002 között az OKTV-n dobogóra került 122 észak-alföldi diák 43%-a 8 debreceni középiskolából került ki. A legtöbb érmest a Debreceni Egyetem Gyakorló Gimnáziuma (23), a Tóth Árpád Gimnázium (20) és a Fazekas Mihály Gimnázium (10) adta. A nem debreceni iskolák közül a szolnoki Verseghy Ferenc Gimnázium (8) mutatója a legjobb. A dél-alföldi érmesek kétötöde hét szegedi középiskola növendéke volt. A Tisza-parti város legeredményesebb iskoláinak a SZTE Ságvári Endre Gyakorló Gimnáziumát (30), a Radnóti Miklós Kísérleti Gimnáziumot (25) és a Déri Miksa Ipari Szakközépiskolát (4) tekinthettük. A Ságvárihoz hasonló magas arányt a régióban csak a gyulai Balcescu Román Tannyelvű Gimnázium (30) produkált.

Pro Scientia aranyérmesek

A tudományos diákköri munka – mely az önképzőköri tevékenység hagyományaira épít – fél évszázada a tehetséggondozás fontos területe a magyar felsőoktatásban. Magasan ívelő tudományos életutak indultak a diákkörök szellemi műhelyeiből. Az MTA rendes- és levelező tagjai közül szinte mindenki tudományos diák-

körben kezdte pályafutását (Szendrő–Koósné, 2002). A *Pro Scientia* Aranyérmet az Országos Tudományos Diákköri Tanács alapította 1988-ban. A díj azokat az egyetemistákat, főiskolásokat illeti, akik tanulmányaik során az általuk választott szakterületen kiemelkedő teljesítményt nyújtanak. A kétévenként megrendezésre kerülő Országos Tudományos Diákköri Konferenciákat követően alkalmanként országosan 45 kitüntetés adható. A munka során az 1989–2001 között díjazott hallgatók 59%-ának (195 fő) adatai kerültek feldolgozásra.

Az érmet elnyert hallgatók számát akár a régióban, akár az intézmény székhelyén tanuló hallgatók létszámára vetítjük, Debrecen és Szeged átlagon felüli tehetségkoncentráló szerepe megmutatkozik. A 2001/2002-es tanévben a két alföldi régióközpont integrált egyetemein, együttesen több mint 45 ezer hallgató, az összes felsőfokú képzésben résztvevő 14,4%-a, a nappali tagozaton tanulók 15,8%-a (29 ezer fő) tanult. A mintában szereplő aranyérmesek között azonban majdnem kétszer ekkora a debreceni és a szegedi hallgatók összevont aránya. A díjazottak nagyobb hányada a hagyományosan tudomány-, vagy műszaki egyetemi képzést nyújtó központokból kerül ki, következésképpen a Közép- és Nyugat-Dunántúli régiók 2001/2002-es tanévi hallgatólétszámra készített mutatói messze elmaradnak az országos átlagtól (1. táblázat).

Mind az Észak-, mind a Dél-Alföld mutatója kimagasló, s valamennyi egyetemi város közül Debrecen adta – arányaiban – a legtöbb aranyérmest. A két város hallgatói a természet- és orvostudományi szekciókban jeleskedtek leginkább, ami azért sem meglepő, mert a két tudásközpontban a hazai egyetemi természettudományi stúdiumokat látogatók 59, az orvosi karra járók 43 százaléka tanul. Az érmesek megoszlásában Szegeden az előbbi, Debrecenben az utóbbi képviselt magasabb értéket. A képzési struktúra aránytalanságát mutatja, hogy bizonyos tudományterületekről hiányoznak (pl. műszaki tudományi), vagy nagyon alacsony aránnyal részesednek a díjazottak. A hallgatók magas országos részesedése ellenére a tradicionális szakok közül Szegeden a jogtudományi, valamint a pedagógiával kapcsolatos tudományterületek alulreprezentáltak.

Korábbi kutatások (Forray, 1993) egyértelműen bizonyítják, hogy az Alföld műveltségi szerkezete megfelel a legelméletigényesebb gazdasági ágak nagyobb arányú megtelepítésének. Ezzel szemben – mint azt *Enyedi György* plenáris előadásában említette – az „agyelszívás" az alföldi régiók rovására fokozódik. Sajnos tőke, infrastruktúra és erős politikai szándék híján kevés azoknak a kezdeményezéseknek (pl. Biopolisz Élettudományi Konzorcium, Biogal Gyógyszergyár) a száma, melyek az Alföldön felnevelt kiemelkedő tehetségek számára perspektívát nyújtanának, vagy ami még fontosabb: a sok helyütt tanult, tapasztalatot szerzett, világlátott tehetségeinket visszacsábítanák. A hazánk uniós csatlakozásával megélénkülő mobilitási folyamatok a tehetségeloszlásra is hatással lesznek. A társadalom egyes rétegei számára elérhetők lesznek a nyugati egyetemek, míg magyar felsőoktatási intézmények várhatóan felértékelődnek az unión kívüli országok fiataljai számára.

IRODALOM

Andor M. – Liskó A. 2000: *Iskolaválasztás és mobilitás*. Budapest. Iskolakultúra.
Ékes I. 2003: Tudásalapú társadalom paradoxonai. *Munkaügyi Szemle* 47/5: 13–15.
Forray R. K. 1993: Az Alföld oktatásügye. *Alföldi Társadalom* IV: 26–47.
Hantos Gy. 1936: *Magyar Tájak – Magyar Kiválóságok*. Budapest. Szerző kiadása.
Neuwirth G. 2003: *A középiskolai munka néhány mutatója* 2002. Budapest. OKI.
Somogyi J. 1942: Magyarország tehetségtérképe. Különlenyomat a „*Társadalomtudomány*" 1.
Szendrő P. – Koósné T. E. 2002: *A tudományos diákköri tevékenységről*. http://www.magyarfelsooktatas.hu/22.03/13.html. 2004.01.20.
Tóth J. 1990: A tudományos minősítéssel rendelkezők születési, lakó- és munkahelyeinek területi sajátosságai. In: Tóth J. (szerk.) *Tér-Idő-Társadalom*. Pécs. MTA RKK: 225–267.
Tóth J. 2000: A talentumföldrajz néhány kérdése. In: Szukk O. – Tóth J. (szerk.) *Globalitás, regionalitás, lokalitás*. Pécs. PTE TTK FI: 257–262.

8. Panel

Globalizáció és integráció – kihívások a területi igazgatás számára

Somlyódyné Pfeil Edit[1]

Panelvita-összefoglaló

Magyarország számára az Európai Unióhoz történő csatlakozás sok tekintetben még nem prognosztizálható befolyással fog járni, de a területi közigazgatás jövője szempontjából az Európai közigazgatási térbe történő belépés egyértelmű hatások érvényesülését fogja eredményezni. Noha a közigazgatás területi szerkezetének és intézményeinek kialakítása tagállami kompetenciába tartozó kérdés, az Amszterdami Szerződés értelmében nem csupán a közösségi jog, hanem a közösségi gyakorlatból következő uniós értékek érvényesítése is követelményt jelent. Az Európai Bíróság által értelmezett és a tagállamok által betartandó közigazgatási jogi alapelveket, mint például a közigazgatás átláthatóságát és hatékonyságát ilyeneknek kell minősítenünk. Esélyeink latolgatása közepette felmerülnek a kérdések, hogy az Unióba történő integrálódásunk mennyiben kedvez a nemzeti és lokális sajátosságok megőrzésének, a különféle térszerkezeti egységekhez kötődő identitás megőrzésének; mennyiben jelent alkalmazkodást a közigazgatás területi szerkezetének alakításában, a reformirányok megfogalmazásában, illetve milyen mértékig rendelődik alá sorsunk a globalizáció, a versenyképesség, a hatékonyság holisztikus befolyásának. A válaszok pedig jól kitapintható súlypontok mentén sűrűsödtek a panel előadóinak és a hozzászólóknak a véleményében.

A közigazgatás-szervezés történetileg mindig politikai kérdésként merült fel Magyarországon. Amikor az EU-ba való integrálódásunk területi közigazgatási relációit firtatjuk, szükségszerűen felmerül a regionalizáció problémája, vajon milyen mértékű és típusú az a regionalizáció, amit az Unió elvár tőlünk. Miközben fontos szempontként veendő figyelembe, hogy a regionális igazgatás kutatásának évszázados hagyománya van hazánkban, a rendszerváltás idején mégis elszalasztottuk az esélyt közigazgatásunk újrastrukturálására, hiszen a kilencvenes évek fordulóján inkább érvényesült a folytonosság, mint a gyökeres fordulat elve. Ezzel magyarázható,

[1] Somlyódyné Pfeil Edit, tudományos főmunkatárs, MTA RKK DTI

hogy az állam azóta szakadatlan reformkényszer nyomása alatt áll a közigazgatás szerkezete tekintetében, mégsem sikerült átfogó reformkoncepciót végrehajtani. Egyöntetű volt ezzel összefüggésben az az álláspont, miszerint a területi közigazgatásunk megreformálása tekintetében az elsődleges szemponttá a hatékony működés megvalósításának kell válnia. A hatékonyságot pedig a belső nemzeti követelményekkel és sajátosságainkkal szükséges összhangba hozni. *Az Unió* ugyanis soha nem fogalmazott meg a tagállamok irányában direkt elvárásokat a területi közigazgatási szintek száma, igazgatási vagy politikai tartalma szemszögéből, ugyanakkor *számon kéri a hatékony és megfelelő kapacitást birtokló nemzeti közigazgatási intézményrendszer meglétét*. Ebből következően az ország vezetésének feladata, hogy

- hosszú távon, legalább két évtizedre előretekintve fogalmazza meg közigazgatásunk reformirányát;
- széles politikai bázison tegye ezt;
- s hozzon létre közmegegyezést e kérdésben, vonja be a társadalom széles rétegeit annak érdekében, hogy a reform végrehajtható legyen.

A magyar közgondolkodásban a területi közigazgatás jövőképében a központi helyet mindinkább a régió foglalja el. Jelenlévők a politikai programokban megfogalmazódó régió vonatkozásában arra a veszélyre figyelmeztettek, hogy jelen helyzetünkben *a politikai régió bevezetésére csak* mint *fölülről, az államreform céljának megvalósítására létrehozott régió van lehetőség*, mely (egyelőre) nem szerves fejlődés eredménye. Identitás-képző faktor nélküli régió valószínűsíthetően a valódi területi érdekképviseletre alkalmatlan intézménnyé válna. Tehát a regionalizáció tekintetében elengedhetetlen a nemzeti érdek definiálása, nem elegendő arra hivatkozni, hogy az EU tagállamainak egy része által szolgáltatott minta a regionális államszerkezet létrehozása felé mutat. A nemzeti érdek megfogalmazásának sikertelensége ugyanis azt a látszatot kelti kifelé, mintha Magyarország nem tudná kihasználni belső erőforrásait. Márpedig ha ez így lenne, akkor lemondanánk arról, hogy versenyképesek legyünk. A szerves fejlődés mindenkor összefonódik belső erőforrásaink kihasználásával.

Természetesen a közigazgatási reform nem célozhatja kizárólag a területi középszintet, annak szükségszerű kihatása van mind a kistérségekre, mind pedig a lokális szintre. Lényeges mondanivalója volt a panelben jelenlévőknek, hogy *a területfejlesztés különböző szintjein meg kell őrizni az érdekközpontokat*, amelyeknek az a jellemzőjük, hogy szerves fejlődés eredményeként jönnek létre. Viszont félő, hogy a kistérségnek tervbe vett közigazgatási-politikai szintté alakítása az érdekek beolvasztását eredményezheti, aminek következtében a kistérség önmagát képviselné, nem pedig a mögötte álló érdekhordozókat ami csökkentené érdekintegráló erejét. A kistérség mai viszonyaink közepette az érdekartikuláció pregnáns színtereként fogalmazódik meg. Ezzel összefüggésben az integrációnak legalább két olvasata különböztethető meg, jelentheti egyfelől az érdekek közös tégelybe olvasztását, másfelől viszont együtt járhat a lokális sajátosságok sokszínűségének, a kulturális és gazdasági érdekek egymásmellettiségének megőrzésével is. A kistérségi szint sajátossága és előnye, hogy figyelni tud arra, mit akarnak, mit szeretnének az adott térségben élők, az érintettek.

Az elhangzottak szerint a regionális politikai koncepciók általában nem veszik figyelembe, hogy a határok különböző oldalain lévő települések és kistérségek nem ugyanazon eséllyel vesznek részt az együttműködésekben. Gazdasági fejlettségüket tekintve és kulturális szempontból nagyon is differenciáltak a lehetőségeik. *A határmenti együttműködéseknek kulcskérdése, hogy a helyi társadalmakat megerősítsük*, mivel a határok mentén sok a vegetáló aprófalu, a helyi társadalmak dezintegrálódott és atomizálódott állapotban vannak. Arra kell felkészülnünk, hogy az Európai Unió határainak kitolódása után legyen lehetőség a terek egybeszervezésére. A konferencia álláspontja messzemenően összhangban áll az Uniónak azon törekvésével, hogy a határon átnyúló kooperációkat fejlessze és azokra építsen, mi több, a nemzeti adminisztratív kapacitások kiépítésének fogalmába maga is beleérti a helyi társadalmi tőke megerősítésének szükségességét. Jelenleg leginkább az okoz gondot, hogy jogi korlátai vannak a határokat egybefűző együttműködéseknek. A szomszédos államoknak ugyanis eltérő a közigazgatási berendezkedésük, s a kooperációra lépő közigazgatási egységeknek közjogi státusuktól függően eltérő a felhatalmazottságuk nemzetközi megállapodások kötésére, ami erőteljesen behatárolja cselekvési terüket, végső soron az együttműködés tartalmát is.

A vita során megfogalmazódott, hogy Magyarországnak kelet felé kellene fordulnia, hiszen már évszázadok óta része Dél-Kelet-Európának. Az EU külső határainak megváltozása után az Alföld szempontjából létfontosságú lenne, hogy Debrecent és Szegedet olyan nagyvárosi központokká fejlesszük, melyek az európai kultúra közvetítőivé tudnának válni kelet felé. *Az Alföld* ily módon *gazdasági és kulturális értelemben koordinatív funkciót tölthetne be Kelet és Nyugat között.* Amennyiben ez nem következik be, az Alföld, illetve két nagyvárosának helyzete peremhelyzetté válhat. *Az Alföld* – mint Magyarország nagytája – *jövője szempontjából frekventált kérdés, hogy az európai térben meg tudja-e őrizni potenciális egységét, vagy a támogatáspolitika mozaikszerű célpontjává válik.*

Végül sokféle regionalizációról esik manapság szó, mint területfejlesztési, önkormányzati, államigazgatási stb. regionalizáció. Mindezek tartalmának kialakításakor egyet nem szabad szem elől téveszteni, hogy *Magyarországon a regionalizációnak valódi decentralizációval kell párosulnia*, a központosított állam leépítésével szükséges összekapcsolódnia. Nemzeti fejlesztési politikánk abban az esetben lehet sikeres, ha egyrészt mozgósítani képes belső fejlődési potenciálunkat, másrészt nemzeti sajátosságaink és érdekeink megjelenítésére törekszik a globalizálódás folyamatai ellenében. Tehát a minden áron való külső megfelelni vágyás helyett a belső integráció megteremtése a megoldás.

Hajdú Zoltán[1]

Milyen régió lehet (legyen) az Alföld?

Elöljáró gondolatok

A globalizációs folyamatok elmélyülése, megkerülhetetlen „begyűrűződése", valamint az uniós csatlakozás az ország egyes részeit, nagytérségeit már eddig is eltérő módon érintette, s a jövőben feltehetősen még inkább kiszélesednek a különböző jellegű hatások. Ezek a hatások csak részben „tervezhetők", a spontaneitás sokkal jelentősebb szerepet játszik a területi folyamatok külső feltételeinek alakulásában, mint eddig bármikor.

Nem csak a hatások voltak eltérőek, de ma már egyre inkább látszik, hogy az ország egyes nagytérségei – részben a megélt modernizációs tapasztalatok, részben pedig a történetileg kialakult területi–gazdasági–társadalmi struktúrák miatt – eltérő módon voltak befogadóképesek, illetve reakcióképesek a kívülről jövő hatásokra.

Az 1989–90 utáni mindenkori magyar kormányok és ellenzékük csak részben „nőttek fel" az új nemzetközi kihívások fogadásához, kezeléséhez, illetve azok befelé való közvetítésére. Nem a hosszabb távú, távlatos(abb) gondolkodás, hanem a pillanatnyi túlélés keresése vált meghatározó választóképessé.

A rendszerváltás időszakában kialakított belső kompromisszumok egyértelműen a „kölcsönös félelem kompromisszumaiként" fogalmazhatók meg, s az 1989–90-ben létrejött struktúrák (mindenekelőtt a „kétharmados" törvények rendszere) sok tekintetben korlátozták és korlátozzák a mindenkori kormányok hatalmi–politikai mozgáskörét, s az alapkérdéseket illetően lényegében a „közös felelősség" elve érvényesül a mindenkori kormány és ellenzéke között[2].

A magyar közigazgatás, s benne a területi igazgatás 1989–90-től lényegében permanens „reformfenyegetettség" állapotában volt és van. Ez azt jelenti, hogy részben a belső modernizáció – változó módon és eltérő tartalmi összetevők mellett megfogalmazott – igénye, részben pedig a külső elvárásoknak (illetve azok feltételezésének) megfelelően a mindenkori kormány és ellenzéke reformszándékokkal lépett fel, de az alapvető kérdésekben eddig nem jött létre nemzeti konszenzus. Úgy látszik, hogy sem a mindenkori kormány, sem pedig mindenkori ellenzéke nem volt képes olyan átfogó közigazgatási reformkoncepció kidolgozására, mely több kormányzati ciklusra érvényes alapelvek bázisán és nemzeti alapértékeket hordozva elnyerte volna a politikai elitek direkt és a társadalom többségének feltételezett támogatását.

Az országlakosok (laikus) többsége számára a település és az ország között „kézenfekvően" mind a mai napig a megye jelenik meg összekötő, netán elválasztó ka-

---

[1] Hajdú Zoltán, tudományos tanácsadó, MTA RKK DTI

[2] 1994–1998 között az akkori szocialista-liberális kormány rendelkezett ugyan a kétharmados parlamenti többséggel, de részben külső, részben pedig belső okoknál fogva ragaszkodott az „önkorlátozáshoz", az ellenzékkel való kompromisszumok kialakításához az alapvető törvények kérdésben.

pocsként. Az „égtáji regionalizálás" sem az Alföld, sem pedig a Dunántúl területén nem járt a területi identitás új formáinak kialakulásával, még a minimális anyagi előnyök bázisán sem.

Az Alföld regionalizálásának történelmi kísérletei és tanulságai

Az Alföld – területi nagyságánál, országon belüli elhelyezkedésénél fogva – önmagában is egyik alapvető kiinduló pontja volt már a történeti Magyarország keretei között minden regionális „spekulációnak", részben tényleges felosztási gyakorlatnak. A trianoni Magyarország létrejötte után a korábban egy állami keretben elhelyezkedő nagytáj feldarabolódott az utódállamok között (ma a természetföldrajzi értelemben meghatározott Alföld egyes részei Szlovákiához, Ukrajnához, Romániához, Szerbiához és Horvátországhoz tartoznak). Az Alföld a Trianon utáni, „medencefeneki" Magyarországon természetes, sőt elengedhetetlen módon vált meghatározó magterületté.

Nem akarunk hosszabb történeti fejtegetésekbe bocsátkozni, csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a mai viták során sokan azt hiszik, hogy új eredményekre jutnak, új gondolatokat fogalmaznak meg az ország különböző jellegű regionális felosztását illetően, de ha figyelmesen megnézik az ország történetileg megélt folyamatait, statisztikai, közigazgatási stb. regionalizálási törekvéseinek, illetve ténylegesen alkalmazott felosztásainak csak a közelmúltját, akkor rádöbbenhetnek arra, hogy részben a társadalmi és statisztikai gyakorlat már a két világháború közötti időszakban „alkalmazta" a ma újnak tűnő vagy mondott „felfedezéseiket".

Ha valaki felüti az 1937-es Magyar Statisztikai Évkönyvet (ne menjünk túlságosan vissza a múlt ködébe), akkor azt állapíthatja meg, hogy az akkori Magyarországon az ország hármas (országrészek) statisztikai felosztása (Dunántúl Alföld, Észak) nem tudományos-tervezési vízió, hanem statisztikai gyakorlat volt. A statisztikai országrészek mellett kavalkádszerűen megjelentek a tényleges, gyakorlati közigazgatási tevékenységben a megyéket összefogó, államigazgatási–szakigazgatási régiók (eltérő számban, különböző területi rendben lefedve az országot[3]), valamint az önkormányzati igazgatás területi alapegységei a megyék (25), s a megyék kihelyezett szerveiként tevékenykedő járások (149), s „alattuk" a települési egységek (városok, községek – 3.362 db), melyek eltérő közigazgatási szervezettel és jogállással[4] rendelkeztek. A két világháború közötti területi gondolkodás és praxis ismerte és alkalmazta a statisztikai térhierarchia (ország, országrész, államigazgatási régió, megye, járás, település) sajátos rendszerét. Természetes módon tettek különbséget a csak statisztikai egység, az államigazgatási régió és az önkormányzati igazgatás szintjei és egységei között.

Ebben a felosztásban az Alföld, mint országrész – Budapesttel együtt – 42.143 km^2 területet foglalt egységbe, melyen 4.866.934 fő élt. Az Alföld területileg is az ország jelentős részét tette ki (45,3%), de igazi túlsúlya a népességi arányaiban jelent meg (56%) a másik két országrészhez képest.

[3] Az Alföldet általában 3-4 részre tagolták

[4] Törvényhatósági jogú város: 11, megyei város: 45, nagyközség: 1086, kisközség: 2220 db.

A statisztikai felosztás, az államigazgatási/szakigazgatási tagoltság, az önkormányzati települési–területi struktúrák, a társadalmi-gazdasági önszerveződések (pl. különböző kamarák) mind sajátos módon jelentek meg a területiség szélesebb értelemben vett fogalmi körében.

Az államszocializmus korszakának kezdeti közigazgatási (19 megye, 140, majd csökkenő számú járás, városkörnyékek stb.), felosztása, majd gazdasági–tervezési regionalizációs kísérletei (6–9-es felosztás), illetve statisztikai országrész-regionalizmusa (négyes tagolás) keretei között az Alföld korábbi statisztikai egysége Budapest és Pest megye külön statisztikai régióként való megfogalmazásával leszűkült, illetve a különböző felosztásokban az Alföld két része (Észak-, Dél-Alföld) tagolódott. Az Alföld, mint egész sajátos egyértelmű „kezelése" megjelent ugyan a területi-ágazati politikákban (pl. az Alföld iparosítása), de a nagytér nem élvezett kitüntetett fejlesztési elsőbbséget a korszakban.

A rendszerváltás utáni folyamatokban, részben már az EU-manipuláció keretében „újra felfedeztük" a statisztikai, a regionális tervezési–fejlesztési, valamint a közigazgatási (államigazgatási, önkormányzati) regionalizálás potenciális sajátosságait, illetve eltéréseit, amelyek a történetileg megélt magyar közigazgatási gyakorlatban hosszú időn keresztül jelen voltak.

Mi történhet az Alfölddel az EU-csatlakozás után?

A magunk részéről ma is úgy látjuk, hogy az Alföld kell, hogy jelentse az „országban való gondolkodás" egyik meghatározó kiinduló pontját. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy az Alföld azonos lenne az országgal, de azt igen, hogy az ország egészének felzárkózása, modernizációja nem történhet meg az Alföld „felemelése" nélkül. Az „Alföld, mint egész" kezelése, avagy ennek tudatos elvetése messze ható következményekkel bír az egész országra, s különösen az Alföldre nézve, illetve az Alföldön belül való potenciális érdekérvényesítési lehetőségek újragondolására.

Az igazi kérdés az, hogy a regionalizáció különböző típusainak (statisztikai, tervezési, területfejlesztési, államigazgatási, önkormányzati–önigazgatási stb.) megfogalmazása, illetve azok területi kereteinek lehatárolása során milyen kiinduló alapelvek (társadalmi, gazdasági, természeti homogenitás, avagy településhálózati, közlekedési, igazgatási stb. funkcionalitás dominanciájának) szándékával, avagy kihívásaival kell-e szembenéznie az Alföldnek.

Az Alföld – az egész EU-ra kiterjedő összehasonlításban – sok tekintetben a homogenitás felé hajló nagytáj, amely nemcsak orográfiai meghatározottságaiban jelenik meg, hanem számos vonásában a sajátságos (gazdasági, társadalmi, mentális) „alföldi útban". A kérdés az, hogy a „másság sajátossága", az „alföldi út", netán az „alföldi egyéni, külön út", lehetőségei az európai nagy érdek- és döntési térben megjelenhetnek-e, s ha igen, milyen körben, tartalommal, illetve támogatás mellett. Másképpen fogalmazva az alapkérdés az, hogy az Alföld potenciális egysége, avagy mozaikszerűvé válása fog-e támogatást kapni európai és nemzeti tekintetben.

A területi struktúrák újragondolása során a magyar közgondolkodás egyik veszélyes összetevőjévé vált a „maroktartásban" való gondolkodás: nevezetesen, egyre több helyen és összetevőben jelenik meg, hogy az „EU-pénzek miatt" kell bizonyos dolgokat ilyen, avagy olyan felállásban meglépnünk.

A „maroktartási szocializáció és újrarendezési-szervezési orientáció" rövidtávon fontos lehet, (különösen a gyors, vagy azonnali sikert remélő politikusok számára), de hosszú távon nem válhat egyedüli vezérlő elvvé, méghozzá két okból: a mostani folyamatok abba az irányba mutatnak, hogy az EU radikálisan csökkenteni fogja az ilyen jelleggel elosztásra kerülő pénzeket, másrészt már van saját (negatív) tapasztalatunk arról, hogy csak a fejletlenségüket, elesettségüket hangsúlyozó kisebb és nagyobb térségeket mennyire nem tudtuk „pénzjuttatással" felzárkóztatni.

Ha következetesen végigvisszük a várhatóan kirajzolódó politikai térhierarchiát az alföldi polgár 2004. május 1. után egyszerre lesz (potenciálisan lehet): uniós állampolgár, esetleg többféle lehatároltságban euroregionális térszervezeti tényező, magyar országlakos, alföldi, észak-, avagy dél-alföldi, valamilyen megyei, valamilyen (statisztikai) kistérségi, egy adott településen élő, netán térhierarchia-zavarban szenvedő, „tévelygő" személy.

A különböző jellegű és tartalmú, meghatározottságú struktúrák újragondolásakor, a területi konfigurációk újraformálásakor nemcsak a politikai elit lehetséges és szükségszerű nemzeti kompromisszumának kellene létrejönnie (ehhez természetes módon fel kell nőnie a mindenkori kormánynak és ellenzékének), hanem szerencsés lenne figyelembe venni az országlakosok, jelen esetben az alföldiek azon természetes elvárását, hogy tudják, hogy hol élnek. (Európa „megtalálása után" nehogy elveszítsék önmagukat, illetve területi önazonosságukat, kötődésüket.) A különböző jellegű és tartalmú, közvetlen érdekeik hol, milyen keretek között jelennek meg, kik és milyen körben képviselik, szervezik, ellenőrzik, s tartják számon őket és folyamataikat, s miért.

Feltehető, hogy az Alföld és lakosai számára rövid időn belül „meg fog világosodni" az új helyezet és következményeinek legtöbb eleme. Jó lenne az országlakosok mellett az „Alföld-lakosok" számára is mindenre kiterjedően megjeleníteni az új struktúrák potenciális kihívásait, azok előnyeit, s valódi buktatóit.

A 2002-es kormányváltás után meghirdetett közigazgatási reformfolyamat meglehetősen nehezen halad előre, s ebben megkerülhetetlenül szerepe és felelőssége van mind a kormánynak, mind pedig parlamenti ellenzékének. El kellene dönteni (mégpedig a kétharmados parlamenti többség egyértelmű konszenzusa mellett, nem e törvényeket „megkerülhetőnek" hirdetve a közigazgatási reform során), hogy hosszabb távon milyen lehetőségei vannak az EU-integráció keretei között a magyar államnak (a szuverenitás milyen mértékű korlátozását jelenti valójában az EU-tagság), azon belül a közigazgatásnak (amely elvileg nem része a közösségi politikának, de kapcsolódási pontjai egyre inkább nyilvánvalóak) s az önkormányzati igazgatás területi és települési tagolásának.

Ha a politikai elit a különböző módon érintett tudományok közreműködésével, az elvárható tudatosság és struktúraelemzési mélység mellett tisztázta az alapkérdéseket, s meghatározta az új helyzet mellett (a majdan elfogadásra kerülő EU-alkotmány bázisán) az új „felállás" tényleges tartalmi meghatározottságait, akkor kell és

lehet feltenni azt az alapkérdést az országra, s benne az Alföldre nézve is – látván az értékeket, a meghatározottságokat –, hogy ezekre való tekintettel milyen lehetőségeink, korlátjaink vannak, s azokon belül milyen jellegű felosztásokra (statisztikai, tervezési–fejlesztési, államigazgatási–önkormányzati, pénzszerző–pénzgyűjtő technikai stb.) van szükségünk, s mit „diktál" ezek tekintetében jól körülhatárolt érdekünk.

Világosan kell látnunk, hogy a globalizáció erősödése (s a szocialista világrendszer összeomlása), valamint a tagállamokban új módon megjelenő demográfiai, gazdasági, társadalmi folyamatok következtében az EU is az alapvető belső átalakulás állapotában van, korábbi értékek tűnnek el, új értékek és érdekek jelennek meg.

A kibővülő EU keretei között feltehetően nem lesz tartható a közös agrárpolitika és a területfejlesztés korábbi gyakorlata, s azok egyes országokat és területeket érintő nagyságrendje csökkenni fog, illetve azok tömegesen pozitív hatásaival nem lehet számolni a magyar nagytérségek esetében. Az Unió a következő évtizedekben rá fog kényszerülni a gazdasági versenyképesség fokozott támogatására és a piaci viszonyok és a verseny mindenre kiterjedő érvényesítésére, s ez szükségszerűen azzal fog járni, hogy fel kell áldoznia a korábban képviselt és hirdetett értékeinek egy részét.

A „versenygazdasághoz való visszatérés" szükségszerűen fokozni fogja a területi gazdasági polarizációt, nőni fognak a területi egyenlőtlenségek. Az ország és az Alföld számára a kérdés az, hogy képesek vagyunk-e elfelejteni korábbi, sok tekintetben „rózsaszín módon fabrikált" EU-képünket, s képesek vagyunk-e az új kihívásokhoz alkalmazkodni.

Bőhm Antal[1]

Határ menti települések együttműködésének esélyei és korlátai

A szocialista rendszerek összeomlása után mind aktuálisabb és fontosabb kérdésként vetődik föl az utódállamok egymáshoz és az EU országaihoz való kapcsolata. Nyilvánvaló – és ennek tanúi és résztvevői lehetünk –, hogy gazdasági-társadalmi-kulturális kapcsolataink átalakulnak, s ebben az átalakulási folyamatban egyre erősebbé válik az érintett országok *multikulturális kölcsönhatása*, amely különösen a határ menti térségek helyi társadalmainak közvetítésével realizálódhat. E kölcsönhatásban azonban a határ menti térségek települései igencsak egyenlőtlenek; differenciált a helyi társadalmak minősége, társadalmi összetétele, gazdasági potenciálja, az új kihívásokra való felkészültsége, s nem kevésbé különböző a regionális hatásokkal kapcsolatos stratégiája. Az alábbiakban ezekről a kérdésekről szeretnénk véleményünket kifejteni.

A kilencvenes évek első felében alkalmam volt részt venni egy határ menti térségekkel foglalkozó kutatásban (Éger–Langer, 1996), amelyet a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete szervezett. E kutatásról dióhéjban annyit, hogy négy hármashatár 30 km-es körzetében vizsgáltuk a települések és helyi társadalmak állapotát, etnikai összetételét, gazdasági szerepét, s egymásra gyakorolt hatását (Bőhm, 2001). A kiválasztott határok: a magyar–osztrák–szlovák, a magyar–osztrák–szlovén, a magyar–román–ukrán, magyar–szlovák–ukrán hármashatár. Jellegzetes különbségeket tapasztaltunk e négy térség között a határok átjárhatóságában, a határokon átívelő gazdasági, kulturális kapcsolatokban, a térségben élők életmódjában, családi és baráti viszonyaiban. A vizsgálatból egyértelműen kiderült, hogy minden térség sajátos koncepciókat, együttműködési stratégiákat kíván, amelyek kialakításában a magyar félnek kezdeményező szerepet kell vállalnia. Kérdés azonban, hogy felkészültünk-e erre, a magyar határ menti térségek mennyiben felelhetnek meg e kihívásoknak, egyáltalán elvárható-e tőlük, hogy a határon túli területekkel kiegyensúlyozott vagy kiegyenlített partneri kapcsolatokat ápoljanak.

Magyarország sajátos szerepet játszik Közép-Európában és szűkebb térségében, a Kárpát-medencében. Ez a szerep – mint tudjuk – tradicionális, hiszen ezeréves ittlétünk tele van hektikus változásokkal, birodalmi hódításokkal, alávetettséggel, a létért és a szuverenitásért folytatott küzdelemmel, de ebben szomszédainkkal közös a sorsunk.

Az 1989–90-es rendszerváltozások átrajzolták, pontosabban újrarajzolták Közép-Európa határait, s kibővítették szomszédaink számát. Annak ellenére, hogy kis országban élünk, országhatárunk hossza 2.246 km, s hét országgal vagyunk szomszédosak, ami az ország nagyságához képest egyedülálló. Minden szomszédunk más és más nemzeti tradícióiban, értékeiben, kultúrájában, etnikai és felekezeti összetételében, gazdasági fejlettségében és természetesen a magyarsággal való kapcsolatában és elvárásaiban. Ausztria tagja az EU-nak, Szlovénia, Szlovákia tagjelölt, s Ma-

[1] Bőhm Antal, tanszékvezető egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem

gyarországgal együtt 2004 májusától lesz EU-tag, Ukrajna nagysága miatt, Románia nagyszámú magyar kisebbsége miatt speciális helyzetű, Horvátország és Szerbia-Montenegró pedig Jugoszlávia felbomlása után került sajátos helyzetbe. Szomszédainkkal a határok átjárhatósága tekintetében is igen differenciált a kapcsolatunk. Az interregionális kapcsolatokat is figyelembe véve Magyarország 19 megyéjéből mindössze 4 nem kapcsolódik valamely Eurorégióhoz.

> „Magyarország számára a határokon átnyúló együttműködésekben való részvétel stratégiai jelentőségű. A 14 határ menti megyében él az ország lakosságának 64%-a. Ha a kisebb területi egységeket – a statisztikai kistérségeket – vesszük, a határ mentén élő népesség akkor is jelentős, 28%-os arányt képvisel. A városok közel 30%-a az országhatárhoz közeli térségekben található." (Horváth, 2002)

A legkedvezőbb kapcsolatban kétségtelenül *Ausztriával* állunk. A teljes határhossz 16%-át adja a magyar-osztrák határ, s bár a szocializmus első évtizedében a vasfüggöny hermetikusan elzárta egymástól a két országot, határ menti kapcsolataink már a hetvenes évektől újraindultak, a rendszerváltás után pedig felgyorsultak. Ez a térség része az Alpok-Adria Munkaközösségnek, s azon belül Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megye a Nyugat-Pannon Eurorégiónak. Ez az együttműködés igen mély hagyományokra nyúlik vissza, Burgenland és Nyugat-Magyarország szoros gazdasági-társadalmi egységet alkotott a dualizmus korában az Osztrák–Magyar Monarchiában. A tradicionális kapcsolatokat viszonylag gyorsan és könnyen lehetett helyreállítani. Hegyeshalomtól Sopronig, Szentgotthárdig jól érzékelhető a kölcsönhatás és az együttműködés az osztrák és a magyar térség között. A határ menti kapcsolatok viszonylag kiegyensúlyozottak, ne feledjük, Burgenland Ausztria legkevésbé, Nyugat-Magyarország pedig országunk egyik legfejlettebb része, s ez utóbbiban a tradicionális kapcsolatokon túl jelentős szerepe van a működőtőke-beáramlásnak. Ma intenzív a gazdasági-kulturális együttműködés a határ mentén, az infrastruktúra jól kiépített. Az osztrák gazdák magyar földeket használnak, bérelnek (esetenként „zsebszerződésekkel"), a polgárok igénybe veszik a magyar szolgáltatásokat (fogorvos, fodrász, gyógyfürdő), a magyarok közül – a kvóták ellenére – számosan ingáznak osztrák munkahelyekre és egyre többen vesznek részt az Alpok nyújtotta téli sportokban. Ezekre a kapcsolatokra a jövőben is lehet építeni, s Magyarország EU-tagsága minden bizonnyal csak növeli az együttműködés esélyeit.

A leghosszabb – több mint 700 km-es – határszakaszunk *Szlovákiával* van. Kapcsolataink ebben a térségben is kiegyensúlyozottak, a két ország gazdasági fejlettségében nincsenek nagy különbségek, a korábbi ellentétek, feszültségek csökkenő tendenciát mutatnak, közös érdekeink (EU-tagságunk, a határok átjárhatósága) reményhetőleg visszaszorítják a mindkét országban fellelhető nacionalista megnyilvánulásokat. Szlovákiával együtt vagyunk érdekeltek a Vág–Duna–Ipoly, az Ipoly és a Kárpátok Eurorégiós kapcsolatokban. Kibontakozóban van egy Bécs–Pozsony–Győr együttműködés, amely gazdasági, kulturális és tudományos téren egyaránt reményt keltő. Intenzív a kapcsolat Komárom és Révkomárom, valamint Párkány és Esztergom között és a keleti határszakasz mentén is javuló kapcsolatokat észlelhetünk. A két ország EU tagsága tovább bővítheti az együttműködést.

A térség harmadik leendő EU-tagországa *Szlovénia,* amellyel viszonylag rövid, a teljes határhossz mindössze 5%-a kapcsol össze bennünket. Szlovéniával jók a kapcsolataink, azonban figyelembe kell venni, hogy lényegesen fejlettebb gazdaságú ország, és a határ menti területeken a magyar oldalon az aprófalvak aligha lehetnek megfelelő partnerei a szlovén oldalnak. Viszont előnyt jelenthet az Alpok–Adria Munkaközösség, amelybe Szlovénia teljes egészében beletartozik, Magyarország dél-nyugati területeivel együtt.

Romániával is viszonylag hosszú a közös határunk, mintegy 500 km. Két közös EU régiónk van itt is: a Duna–Tisza–Körös–Maros és a Kárpátok Eurorégió. Az utóbbi időben bővülő és javuló kapcsolatok a közeljövőben komoly próba elé kerülnek: hogyan alakul a határon túli együttműködés 2004 májusa után, ha ezen a határszakaszon is érvényesül a schengeni nagyon szigorú EU-határ. Márpedig érvényesülni fog, s ez aligha kedvez az EU határokon kívül élő magyar kisebbségnek. Az eddigi megoldási törekvések, a „státus-törvény", vagy „kedvezmény-törvény", meg a kettős állampolgárság nem találkozott a szomszédos országok és a különböző EU-szervezetek megértésével, s aligha végződnek eredményesen 2004 májusáig. A schengeni határproblémán túl gondot jelenthet az is, hogy ezen a határszakaszon depressziós zónák érintkeznek, a jövőben azonban – feltételezve a Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár városvonal felgyorsuló fejlődését –, könnyen két fejlődő régió közötti „puffer zónává" változtathatják Békés megyét és a határ más magyar területeit.

Horvátországgal is viszonylag hosszan határos a magyar határ – ez a teljes magyar határ 16%-a –, s bár igen jól fejlődnek kapcsolataink, mégis a határ magyar oldala, a somogyi, zalai, baranyai aprófalvak aligha képeznek ellensúlyt a fejlődő horvát területekkel szemben. Az Alpok–Adria Munkaközösség Horvátországot is magába foglalja, s ezen belül jól alakul a Duna–Dráva–Száva Eurorégió is. Természetesen Schengen itt is gondot jelent, de Horvátország pozíciója minden bizonnyal kedvezőbb Romániáénál.

Szerbia-Montenegróval is viszonylag kisebb a közös határszakaszunk – a teljes határhossz 7%-a, azonban a Vajdaság sajátos helyzete miatt ez a kapcsolat rendkívül fontossá vált. A jugoszláv háború következtében alaposan megváltozott a Vajdaság etnikai összetétele, a magyar kisebbség ezért is igényli a kettős állampolgárságot és az autonómiát a Vajdaság számára. A schengeni határok itt is érvényesülni fognak, annak ellenére, hogy a határmentén már eddig is igen intenzív gazdasági-társadalmi kapcsolatok alakultak ki (Szónokyné, 2001), amelyek egyik központja Szeged. Kérdés, hogy EU-tagságunk után hogyan alakul ez az együttműködés.

Végül *Ukrajnával* is határosak vagyunk – az összhatár mintegy 6%-át jelenti ez. Az 50 milliós Ukrajnában viszonylag kis létszámú a kárpátaljai magyar népesség. Ez a térség tulajdonképpen a periféria perifériája, „Európa hátsó udvara", ahogy ezt Moldova György megfogalmazta a magyar határ menti területre vonatkoztatva. Valóban Magyarország legszegényebb területe ez, s az ukrán részek is hasonló – ha nem rosszabb – állapotban vannak. A beregi Tiszahát és Kárpátalja igen sok tekintetben hasonló helyzetben van; mindkét oldalon igen magas a munkanélküliség, aggasztó az infrastruktúra állapota, alig van átjárás a határon stb. A schengeni hatá-

rok tovább növelhetik a térség izolációját, talán csak a Kárpátok Eurorégió hozhat némi változást ebben.

A határ menti térségek jelenlegi helyzete tehát *igen differenciált*. Mindössze Ausztriával és Szlovákiával beszélhetünk kiegyensúlyozott határhelyzetről, az összes többi esetben hiányzik az egyensúly. Többnyire azért, mert a magyar oldalon perifériikus, félperifériikus állapotokat tapasztalhatunk.

Ezekben a térségekben a helyi társadalmak állapota aggasztó, a gazdasági ellehetetlenülés, az érdekérvényesítés teljes hiánya jellemzi az elöregedő, aprófalvas térségeket. A helyi társadalmak dezintegrálódtak, atomizálódtak, jövőjük kétséges. S ez annál is inkább problematikus, mert 2004 májusa átrendezi a jelenlegi helyzetet. Az EU választóvonala itt fog húzódni Magyarország határai mentén, s befolyásolja a térség további sorsát. További kérdés, mit hoz az EU-tagság – vidékfejlesztést, felzárkóztatást s esetleges prosperitást, vagy az ellenkezőjét?

Ez nagyrészt rajtunk múlik. Mekkora a fogadókészségünk, milyen a felkészültségünk? Az utóbbi években leginkább a hazai régiókkal voltunk elfoglalva – hány régió legyen, hogyan alakuljon a főváros és Pest megye kapcsolata és így tovább. Viszonylag kevés figyelmet fordítottunk az interregionális, vagyis határokon átnyúló kapcsolatokra. A regionális reform napirenden van, azonban az eurorégiók kapcsán hiányzik a koncepció. Mit szeretnénk? Mit akarunk, s mit akarnak, szeretnének az adott térségben élők, az érintettek? Ki kérdezi meg őket – határainkon innen és túl?

Úgy gondoljuk, hogy a felvázolt helyzetből egyértelműen következik: minden határ menti térségre külön koncepciót, fejlesztési tervet, elgondolást kellene kidolgozni. Ez annál is fontosabb, mert ezek a területek spiritualizálhatják a határokat, s alapvetően befolyásolhatják a határon túl élők jelenlegi helyzetét és jövőjét. Aligha elegendő az országon belüli „statisztikai" régiók gondolatával – lehatárolásával – foglalkozni, az európai regionális politikában ennél lényegesen többről van szó.

„Közép-Európában a határ fogalma baljós asszociációkat ébreszt, félelmet, aggodalmat kelt. Nemegyszer ma is rendkívül nehéz átlépni ezeket a határokat, kevés az átkelőhely, keskenyek az utak, fű nőtte be a fölszedett vasúti sínek helyét. A demokratikus átalakulás egyik mutatójának lehet tekinteni, hogy milyen az áteresztő képessége egy-egy ország határainak. A határok jellegének átalakítása alapvető feladat a térség országai és népei számára. A gazdasági kapcsolatok, a turistaforgalom, a határon átívelő vállalkozások mind segítenek ebben. Talán az az idő is elkövetkezik, amikor a határok két oldalán élők számára kézzelfogható tapasztalat lesz, hogy vannak közös érdekeik, és belátják, hogy a határok nem szükségképpen csak elválasztanak, hanem össze is kapcsolnak." (Kiss, 2001)

IRODALOM

Bőhm A. 2001: Határ menti önkormányzatok. In: Éger Gy. – Langer J. (szerk.) *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. Budapest. Osiris: 165–183.

Éger, Gy. – Langer, J. (eds.) 1996: *Border, Region and Ethnicity in Central Europe*. Klagenfurt. Norez Verlag.

Horváth Gy. 2002: Régiók Magyarországa. In: Enyedi Gy. – Horváth Gy. (szerk.) *Táj, település, régió*. Magyar Tudománytár 2. MTA Társadalomkutató Központ. Kossuth Kiadó.

Kiss Gy. Cs. 2001: Határok és nemzetek Közép-Európában. In: Éger Gy. – Langer J. (szerk.) *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában*. Budapest. Osiris: 15.

Szónokyné Ancsin G. 2001: *A jugoszláv működő tőke a Dél-Alföldön*. PhD-disszetráció. Kézirat. Szeged.

Marosvári Attila[1]

Az Alföld jövője és a DKMT Regionális Együttműködés

Ha valaki az Alföld területfejlesztési kérdéseit történeti-geográfiai kontextusból kívánja megközelíteni, minden bizonnyal hamar ambivalens helyzetbe kerül. Az ellentmondás a Nagyalföld 20. század eleji szétdarabolásából adódik, azaz abból a helyzetből, hogy a magyar területfejlesztési politika látókörébe tartozó Alföld-fogalom, s az e politikai kategóriával releváns területfejlesztési koncepciók nem az Alföld területére kiterjedően, ennek következtében nem a terület szerves összefüggéseibe és kapcsolatrendszereibe ágyazottan jelennek meg. Talán kimondható, az Alföld fölzárkóztatására irányuló programok kudarca, vagy felemás eredményessége sok tekintetben éppen ebből a helyzetből, pontosabban a helyzet ilyetén kezeléséből eredeztethető.

A 20. század politikai történései, a Közép-Kelet-Európában lezajló folyamatok nem kedveztek az integrációnak, azaz a területfejlesztés történeti-geográfiai összefüggéseire alapozott megközelítésének. A szocialista blokk országai ugyanis integrációs látszattörekvéseik (KGST) ellenére stabilizálták a térség nemzetállami berendezkedését. E nemzetállamok sokkal inkább a belső területeik, elsősorban a főváros és agglomerációs körzete, valamint néhány iparosított nagyváros fejlesztésében voltak érdekeltek, sem mint hogy valós kiegyenlítésre törekvő területfejlesztést hajtsanak végre. E fejlesztéspolitika elsődleges áldozatául természetesen azok a határ menti perifériák estek, amelyek amúgy is nehezen élték meg korábbi térszerkezeti kapcsolatrendszerük mesterséges szétszabdalását. A 20. század nagyhatalmi politikájának egyértelmű veszteseivé váló, határ menti helyzetbe kerülő térségek (köztük az Alföld tekintélyes, korábban annak centrális része) ezáltal hirtelen halmozottan hátrányos helyzetbe kerültek, s tekintettel Magyarország és az utódállamok évtizedeken át nem oldódó, hol direktebben megjelenő, hol látensen érvényesülő, feszült viszonyára, esély sem mutatkozott arra, hogy a perifériikus helyzetet integrációs eszközökkel orvosolni lehessen. Ez a politikai motivációjú fejlesztési attitűd az államhatárral elválasztott, ámde gazdasági, kulturális és geográfiai tekintetben is szervesen egybetartozó térségek egészét érintette, azaz a határvonal mindkét irányban egyformán jelölte ki a leszakadó, vagy stagnáló területek kiterjedését.

A határok elmaradottsága és konfliktusos helyzete nem csak a 20. századi Közép-Kelet-Európa sajátja. E szindrómának világosan definiálható előképei tárhatók föl Európa fejlett nyugati zónáiban is a történeti elemzések során, ahol a probléma még az 1950-es évektől meginduló integrációs törekvések ellenére is fennmaradt. Nem véletlen, hogy ma már az Európai Unió regionális politikájának egyik markáns programja a határ menti térségek fölzárkózását célozza meg. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy az európai integrációt célzó kezdeményezések kapcsán az 1970-es évek végéig ez a feladat, sőt a regionális egyenlőtlenségek kezelése nem jelent meg a prioritások között. Az 1957-ben elfogadott Római Szerződés elsődlegesen az egységes belső

[1] Marosvári Attila, alelnök, Csongrád Megyei Közgyűlés

piac megteremtését és a kereskedelmi kapcsolatok akadályainak fölszámolását tűzte ki célul. S noha már 1967-ben létrejött a regionális politikáért felelős főigazgatóság az EGK-n belül, érdemi források a felzárkóztatáshoz csak 1975-től, az Európai Regionális Fejlesztési Alap létrehozásától álltak rendelkezésre. Az Alap létrejöttétől, de különösen az Európai Unió megalapítását kimondó, s az unió fejlesztési forrásait koherens rendszerbe foglaló 1993-as Maastrichti Szerződés óta élvez megkülönböztetett szerepet a regionális különbségek felszámolását célzó politikán belül a határrégiók speciális helyzetének kezelése. E megközelítés mára annak ellenére vált kógens szabállyá, hogy az Európai Unió belső határai mentén elterülő területek többnyire kevés konfliktussal, s külső erők által kevéssé befolyásolt szerves kooperációval rendelkeznek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy e régiók csekély kivételtől eltekintve a belső területekkel összehasonlítva perifériku sabbak, megközelíthetőségük, a gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolásuk nehézkesebb. Ez különösen érvényes a tengerparti területek rurális vidékeire, és az Unió bővítését követően a keleti határ menti területekre, ahol az átalakuló szocialista utódállamok problémáival is szembesülni kell. Az Interreg-program elindítása a Strukturális Alapokon belül az ezekkel a kihívásokkal való szembenézés eszközeként fogalmazható meg.

A felismerés világos és adaptálható. Nem újkeletű felismerés, hogy a határ menti térségek a belső centrumok fejlődési zónáihoz képest elmaradottabbak, ugyanakkor abból következően, hogy a határok koherens térszerkezeteket metszenek át, még konfliktusokkal is terheltek lehetnek. E konfliktusok akár direkt formában, akár látensen nem csak a gazdasági pozíciók különbözőségéből adódhatnak, hanem etnikai, vallási, vagy szociális okokra is visszavezethetők. Különösen erős veszélyekkel járhat ez azokban a térségekben, ahol a határok nem szerves fejlődés eredményeként, vagy nem régebbi (több évszázados), mára már szerves együttélési folyamatokat indukáló politikai rendezés során alakultak ki. Itt azokra a közép-kelet-európai országokra gondolunk, amelyek az államszocialista rendszer összeomlását követően egy társadalmi-gazdasági rendszerváltás nehézségei közepette, szembesülnek olyan kérdésekkel is, melyek eleddig nem, vagy csak csekély mértékben képezték tárgyát a lokális fejlesztési prioritásoknak, jelesül a határ menti területek speciális problémáinak kezelésével.

A fenti összefüggések ismeretében nyilvánvaló, hogy az Alföld jövőjét taglaló stratégiák megfogalmazásakor nem lehet eltekinteni attól, hogy a kérdést komplexen, az államhatárokat nem mellőzve, de azokon fölülemelkedve kell kezelni. Erre nem csupán azért van szükség, mert speciális források igénybevételére nyílik lehetőség, hanem azért is, mert e nélkül minden fejlesztési koncepció csak részleges lesz. Az elmúlt években több területen is elindultak kooperációk a határ menti területeken. Ezek elsősorban a vízháztartással összefüggő kérdések koordinált megoldására vonatkoztak (árvízvédelem, monitoring, ivóvízbázis, környezetvédelem), de a gazdasági, a kulturális és oktatási együttműködéseknek, sőt a formalitásokon túlnyúló önkormányzati és civil kapcsolatépítésnek is mind több jelével találkozhatunk.

Mindezek azonban messze nem optimális kapcsolatrendszerre utalnak, csak az együttműködési készség felmutatására, és néhány első lépés megtételére. A határ menti térségek integrációjához még rengeteg idő és erőfeszítés kell, a kapcsolatok

bővítése számos akadályba ütközik. Az eltérő jogrendszer és közigazgatási berendezkedés, a politikai kultúra és mentalitás különbözősége, a nyelvtudás hiánya, a politikai berendezkedés instabilitásából fakadó kiszámíthatatlanság (Szerbia-Montenegró) csak néhány elem az együttműködést nehezítő körülmények és adottságok közül. A kooperáció akarása azonban mind több területen jelentkezik, ettől kezdve tehát nem lehet figyelmen kívül hagyni az ebből eredő lehetőségeket, de a veszélyeket sem. Fölértékelődnek azok az intézmények, amelyek a kapcsolatépítés koordinációjában érdemi súllyal vesznek részt. Különös hangsúlyt kell kapniuk azoknak a határ menti regionális együttműködéseknek (eurorégióknak), amelyek politikai eszközökkel is képesek hatást gyakorolni a térségben zajló folyamatokra.

A Dél-Alföldi régió szempontjából e tekintetben meghatározó szerepe az 1997. november 21-én Szegeden életre hívott Duna–Körös–Maros–Tisza (DKMT) Regionális Együttműködésnek van, amely immáron 6 éves múltjával állatorvosi lova mindazon nehézségeknek, amelyek három, különböző berendezkedésű ország határ menti térségeinek euroregionális kapcsolatépítésében föllelhetők. Az Eurorégió, amely megyei (tartományi) vezetők kölcsönös érdekfelismerése nyomán jött létre, indulásától magán viselte a politikai meghatározottságból fakadó tehetetlenség elemeit. Ez több tényezőből is következett. Egyfelől a három ország politikai viszonyai értelemszerűen meghatározták a szereplők mozgásterét. Míg az alapító magyar megyék (Békés, Bács-Kiskun, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok) az önkormányzatiság elveiből következő szabadsággal dönthettek az együttműködés mellett, a román megyék (Arad, Hunyad, Krassó-Szörény és Temes), valamint az akkori Jugoszlávia részét alkotó Vajdaság Autonóm Tartomány esetében ez nehézkesebb egyeztetési folyamat eredményeként valósulhatott meg. Mindez a működésre is rányomta bélyegét, leginkább azzal, hogy a Jugoszláviában zajló folyamatok 2000–2001-ben működésképtelenné tették az Eurorégiót, hiszen a háborús helyzet miatt Vajdaság még formálisan sem volt képes eleget tenni az együttműködésben vállalt kötelezettségeinek.

Nem könnyített a helyzeten a közigazgatási rendszerek eltéréséből fakadó döntési rendszer, amely az Eurorégió működésére is kihatással volt, s még kevésbé támogatta a célkitűzések megvalósítását az eszközök, elsődlegesen a pénzügyi/fejlesztési források hiánya. Ez mind a nemzeti források korlátozottságában tetten érhető volt, mind az uniós források tekintetében. A nemzeti területfejlesztési források szétosztásakor direkt módon preferált területként nem jelent meg a határ menti együttműködést segítő programok finanszírozása, legfőljebb az uniós forrásokat kiegészítő társfinanszírozás formájában, az utóbbi tekintetében azért, mert az EU csupán korlátozott pénzeszközzel (évi 5 millió euróval) támogatta a PHARE CBC előcsatlakozási program keretében a magyar–román határ menti programokat és fejlesztéseket. Ez utóbbi azonban egyrészt bővebb volt, mint a DKMT akcióterülete, hiszen a magyar-román határszakasz egészére vonatkozott, a forrás tehát csak részlegesen állt a DKMT-s megyék rendelkezésére, másrészt a magyar-szerb határ teljesen kiesett a programból (még áttételesen sem lehettek a vajdaságiak kedvezményezettek), ami azt eredményezte, hogy ebből a forrásból valós euroregionális programokat és fejlesztéseket nem lehetett végrehajtani.

Gondot okozott a kompetenciák kérdése is, mivel azoknak a nagy infrastrukturális fejlesztéseknek a döntési hatáskörei, amelyek a szétszabdalt térszerkezet egységesítését elősegítették, így a valós együttműködési programok lebonyolítását lehetővé tették volna – hangsúlyozottan megemlítve itt a közlekedési kapcsolatok (közút, vasút, vízi közlekedés) helyreállítását vagy új határátkelők megnyitását –, sem forrásoldalról, sem döntési hatáskör oldaláról nem helyi, hanem a kormányzati szintekre koncentrálódtak. Az államközi megállapodások pedig e vonatkozásokban, néhány apróbb részeredménytől eltekintve (amelyek a PHARE források felhasználásához kapcsolódtak – a kiszombori határátkelő, a gyulai, a nagylaki és a röszkei átkelőhely rekonstrukciója), rendre elmaradtak az elmúlt években. Mindez korlátozottá tette az együttműködés mozgásterét és hatékonyságát.

Mindebből nem következik, hogy ne lettek volna eredmények az elmúlt években. A legfontosabb ezek között, hogy mind több területen indult meg kapcsolatépítés a könnyebben szervezhető kulturális, vagy civil kontaktusok mellett a szakmai szervezetek részéről is. Egy, az intézményfejlesztést megalapozó program elkészülte, az euroregionális rádióműsor elindítása, egy DKMT-s magazin kiadása, a gazdasági kamarák közös adatbázisának kiépítése, oktatási és képzési programok a vállalkozásfejlesztési alapítványok bevonásával, vagy a statisztikai intézmények közös kiadványának megjelentetése fémjelzi azokat a területeket, ahol markáns együttműködés indult meg a szereplők között. Emellett erősödtek az egyetemközi kapcsolatok, s más értelmet nyertek a településközi együttműködések is, amelyek közül hatékonyságában kiemelhető a Makó–Nagyszentmiklós határ menti partnerség (ahogy a helyiek mondják: mikro-euroregionális együttműködés), amely több területen is konkrét kapcsolatokat generál, s markáns eredménye a Makón PHARE CBC támogatásból elindított, és 2004 végéig megvalósuló, a határ menti gazdasági kapcsolatok fejlesztését szolgáló üzleti szolgáltató központ és inkubátorház is.

A DKMT Regionális Együttműködés legnagyobb hozadéka a konkrét programokon túl a bizalom erkölcsi és politikai kategóriájának megjelenése és beépülése volt a résztvevők gondolkodásába. Minden pénzügyi lehetőségen, nyers gazdasági és politikai érdeken túl éppen a bizalmi elv az, amely meghatározó módon segítheti elő a kapcsolatok továbbépülését. Ez tette lehetővé a DKMT 2003 év eleji szervezeti reformját. A változás a döntéshozatal technikáját kettéválasztotta, úgy, hogy az alapítók érdekei és döntési kompetenciái (ez az eltérő jogrendszerből következő markáns követelmény volt!) ne sérüljenek. Egyfelől igény volt az együttműködés irányító szereplőinek kibővítése, másfelől továbbra is fenn kellett tartani a felelősségi- és kompetencia-szintek eltérését, különösen a román megyék és Vajdaság vonatkozásában.

A megoldást a korábbi *Elnökök Fórumának* átalakítása és a DKMT fejlesztési ügynökségének létrehozása teremtette meg. Míg 2003 tavasza előtt az együttműködésben részt vevő megyék (tartomány) elnökeiből álló 9 fős Elnökök Fóruma volt a DKMT legfőbb döntéshozatali szerve, addig a tavasszal elfogadott reform nyomán ez a grémium *Közgyűléssé* alakult, és létszámában kibővült. Teljes jogú tagsági viszonyt szerezhettek a megyeszékhely nagyvárosok, amelyek potenciáljukkal, intézményeikkel a legfontosabb szereplői a kapcsolat-építésnek, valamint nem teljes jogú tagok lett (tehát tanácskozási jogot kaptak, de szavazati jogot nem) a három ország

térségi gazdasági kamaráinak és egyetemeinek országonként 1-1 képviselői, valamint a DKMT akcióterület civil, ifjúsági és szakszervezeteinek 1-1 közös képviselője. A kibővült Közgyűlés új szerepében a DKMT konzultációs és stratégiai döntéseket megalapozó szervezetévé vált, amely több csatornán keresztül képes generálni és összehangolni az Eurorégió fejlesztési és együttműködési programjait. A Közgyűlés munkáját *munkacsoportok* (szakértői négy területen a döntés-előkészítésben nyújtanak támogatást), valamint a *nemzeti koordinátorok* segítik, akik választott politikai tisztségviselőként (országonként 1-1 fő) az érdekegyeztetésben látnak el közvetítői funkciót.

A reform különösen fontos eleme volt a DKMT Fejlesztési Ügynökség létrehozása, amely szegedi székhellyel, a magyar jog előírásainak megfelelően közhasznú társasági formában 2003 júniusában került bejegyzésre. A Kht-t 8 alapító megye[2] hozta létre azzal a feladattal, hogy egyrészt koordinálja és segítse az eurorégió területén zajló fejlesztési programok előkészítését és lebonyolítását, másfelől a befizetések fölhasználásával (pályázati alap) kutassa föl azokat a finanszírozási lehetőségeket, pályázatokat, amelyek támogatják az együttműködés célkitűzéseinek megvalósítását. A döntési kompetencia az induló projektek tekintetében az alapítók alkotta *taggyűlés* kezében összpontosul, míg az előkészítés és végrehajtás az *ügyvezető* feladatkörébe tartozik. A koordináció és a pályázatmenedzselés egyelőre egy kis létszámú *iroda* keretében bonyolódik, mely napi kapcsolatban áll az alapítók önkormányzataival és az ottani szakemberekkel. Az ügynökség tehát már most is alkalmas szervezet – de tervezett bővítése nyomán még inkább alkalmasabbá válik – arra, hogy a rá háruló koordinációs feladatokat elvégezze, és egyfajta ernyőszervezetként segítse a helyi kezdeményezéseket is.

Az Alföld fejlődése szempontjából a DKMT Regionális Együttműködésnek stratégiai jelentősége van. Az elkövetkező néhány évben fog eldőlni, tágabb térségünk milyen jövő elé néz. A helyzeti előny, amelyet a környező országokkal (Románia, Szerbia-Montenegró) szemben uniós csatlakozásunk jelent, átmeneti. Most Kelet-Európa és a Balkán számára az európai kaput az Alföld jelenti. E kapu-szerep több mint tranzit-funkció: stabil növekedési pálya megalapozója lehet, ha koncentrálni tudjuk azokat a fejlesztési forrásokat, melyekkel megteremthetők a fejlődés feltételei. Ne feledjük, a mi keleti határrégiónkkal szemben olyan nyugat-román területek helyezkednek el, melyek minden gazdasági-társadalmi problémájuk és területi különbségük ellenére komoly gazdasági erőt (lesznek) képesek fölvonultatni, mind történetiségük okán, mind pedig az elmúlt évtizedek gazdaságpolitikája eredményeként. Debrecennel szemben Nagyvárad, Szegeddel szemben Temesvár várja a lehetőséget, a kitörés esélyét, hogy regionális térszervező szerepköröket ragadjon magához, olyan szerepköröket, melyek az uniós kontextusban nem fognak megállni az államhatárnál. A logikai képlet fordítva is igaz: Debrecen és Szeged, valamint

[2] Az intézményi reform életbeléptetésekor Jász-Nagykun-Szolnok megye a kilépés mellett döntött, tekintettel arra, hogy a megye a határ menti együttműködésnek csak áttételekkel lehetett volna kedvezményezettje. A döntés tisztább képletet eredményezett, hiszen ettől kezdve mindhárom tagországban az ún. NUTS 2-es kategóriával leírható fejlesztési régiók vesznek részt az Eurorégió működésében.

felhajtó erejük révén több határ menti város alkalmas lehet arra, hogy koordinációs szerepet töltsön be a térségben, hatásában markánsan kisugározva a tágabb, ma még határokkal elválasztott alföldi környezetre is.

Az Alföld problematikája ugyanis nem önmagában, elszigetelten kezelendő. A megoldás kétirányú, s e két irány szervesen összefügg. Egyrészt azon múlik, az Alföld mennyire lesz képes betagozódni az új európai integráció gazdasági kapcsolatrendszerébe, másrészt azon, milyen erőt lesz képes felvonultatni az integráció során, azaz mennyire tudja megalapozni és mennyire tudja felértékeltetni pozícióját. Az Alföld értékmérője a 21. század eleji Európa számára nem azoknak a hagyományos adottságoknak a kiaknázása lesz, amelyek évszázadokon keresztül jellemezték ezt a vidéket, sokkal inkább *geostratégiai helyzetünk fog felértékelődni*, amelynek jelei már ma is érzékelhetők. A 20. századi „cordon sanitaire", vagy „puffer-zóna"-szerepünkből egy közvetítői-integrátori-logisztikai szerep nőhet ki mind a keleti és nyugati, mind pedig a déli, délkeleti és nyugati kapcsolatok tekintetében. Ez a tartalom immáron nem passzív, hanem aktív szerepvállalást tesz lehetővé, mi több, szükségessé: a közvetítés ugyanis nemcsak áruforgalomra, hanem kultúra- és értékközvetítésre is vonatkozhat, tág teret adva az innovációs produktumoknak, a kreativitásnak, a magas hozzáadott-értéket produkáló tevékenységeknek. E kapcsolatépítés meghatározó motorjai lesznek/lehetnek a határ menti regionális kapcsolatok, az ottani tudásközpontok és térségszervező erővel bíró régiós centrumok és decentrumok.

Az Alföld helyzetének ilyetén alakulása azonban nem, vagy csak részben lesz automatikus. Az uniós csatlakozás ugyan fel fogja erősíteni térségünk ebbéli szerepét, de nem fogja kiépíteni teljes egészében annak minden szervezeti és infrastrukturális elemét. Ahhoz, hogy ki tudjuk használni helyzeti előnyünket, *tudatos kormányzati szerepvállalás* szükséges, sőt annál több is: *szemléletváltás*. A rendszerváltás nyomán autonómmá váló Magyarország kormányainak politikái ugyanis a nemzet jövőjét mindig a nyugati konstelláció szempontjából határozták meg, s a magyarság helyzetét a nyugati integráción belül elfoglalt lehetséges pozíciói alapján ítélték meg. Ezzel szemben nem hanyagolható el geopolitikai helyzetünk, közép-kelet-európai meghatározottságunk, és ebből következő szerepvállalási lehetőségünk sem. Jó helyzetfelismerés esetén nemcsak a nyugati konstellációban elfoglalt szerepünkre kellene koncentrálni, hanem a keleti kapcsolatokban betölthető koordinátori szerepre is fel kellene készülni, amely szerep megfelelő végrehajtás esetén önmagában is megfelelő és meghatározó, mi több: megkerülhetetlen pozíciót jelöl ki számunkra az Unió rendszerében.

E pozíció betöltéséhez azonban nem csak szemléletváltásra van szükség, hanem a térségre koncentráló kormányzati fejlesztési programok gyors végrehajtására is: így többek között Debrecen és Szeged tudásközponttá tételére, a térség logisztikai centrumainak és decentrumainak kiépítésére, a közlekedési infrastruktúra dinamikus bővítésére és korszerűsítésére[3], speciális befektetés-ösztönző programokra, a határ menti városok vonzerejének növelésére és intézményeik korszerűsítésével térségi szerepük erősítésére, az IT-technológia széles körű alkalmazására, valamint a szak-

[3] A közúti és vasúti fejlesztések mellett különös figyelemmel a nemzetközi forgalmat is lebonyolítani képes regionális repülőterek megépítésére.

képzés központilag finanszírozott reformjára. A fejlesztések eredményeként a két alföldi nagyváros fizikailag is fölkészültté válik arra, hogy a kelet felé kibővülő Európai Unió egyes decentralizált, az új belépő országokkal, valamint főként a keleti és balkáni kapcsolatok fejlesztésével és irányításával foglalkozó intézményeit befogadja. Magyarország számára elsőrendű érdek, miként az Alföld számára is, hogy elérje ilyen intézmények (kereskedelemfejlesztés, biztonságpolitika, migráció, interregionális ügyek, segélyprogramok, oktatás és kultúra stb.) idetelepítését.

E koncepcióváltás révén az Alföld keleti perifériája ismét centrum-helyzetbe kerülhet, virtuálisan átlépve az államhatárokon, s valóságos gazdasági fejlődést generálva, hiszen e programok hatása természetesen átterjed majd a határon túli alföldi területekre is. S éppen ez a cél: az eddig ki nem használt előnyök tőlünk kiinduló és általunk koordinált generálása lehet a térség jövőt adó kitörési pontja. Ebben vállalhat a jelenleginél sokkal markánsabb szerepet a DKMT Regionális Együttműködés is, mely megfelelő támogatás esetén szegedi székhelyével alkalmas lehet az EU délkeleti kapcsolatait segítő koordinátori szerep betöltésére.

Kozma Gábor[1]

Önkormányzati társulások Hajdú-Bihar megyében[2]

Az önkormányzatok gazdálkodásában rejlő problémák egyik legbiztosabb jele, hogy az 1990-es évek folyamán egyre többük szorult rá arra, hogy év közben a működésének biztosítása érdekében pótlólagos támogatást kérjen a kormánytól. Ezt a célt szolgálta az *önhibáján kívül hátrányos helyzetbe került* (működési forráshiányos) *önkormányzatok* kiegészítő támogatása, amelynek szerepe az 1990-es évtizedben mind az összegét, mind pedig a belőle részesülő önkormányzatok számát tekintve folyamatosan növekedett. Aktuális áron számolva 1991-ben 3,78 Mrd, 1993-ban 0,9 Mrd, míg 2002-ben már 16,72 Mrd Ft-ot fordítottak erre a célra, a támogatásban részesülő önkormányzatok száma pedig a korábban említett években 364, 165, illetve 1.279 volt (utóbbi a magyarországi önkormányzatok 40,3%-át jelentette).

A működésiforrás-hiány nem azonos mértékben érintette, illetve érinti az egyes önkormányzatokat: különbség figyelhető meg egyrészt a települések lakosságszáma, másrészt a megyék között. Általánosságban igaz, hogy a probléma az országos átlagnál nagyobb mértékben jelenik meg a 0–199, az 500–999 és a 10.000–19.999 fős településeken. A megyéket vizsgálva (1. táblázat) megállapítható, hogy az önkormányzatok legnagyobb arányban Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben szorulnak rá erre a támogatásra.

Hajdú-Bihar megye önkormányzatai az átlagosnál nagyobb arányt képviselnek a működési forráshiányos önkormányzatokon belül, és ezt a tényt megerősítik az önkormányzatok gazdálkodásával kapcsolatos adatok is (2. táblázat): valamennyi nagyságkategóriában a megyei értékek lényegesen felülmúlják az országos adatokat. Különösen riasztó a helyzet az 1.000 főnél kisebb településeken, ahol a bevételeknek több mint 10%-át ez a forrás biztosítja.

A gazdálkodásban jelentkező gondok egyik lehetséges megoldási módja társulások létrehozása, amely alkalmat kínál a működési költségek csökkentésére. Az önkormányzatok előtt ezt a lehetőséget már az önkormányzati törvény (65/1990. tv.) is megteremtette, amely a társulásnak – az együttműködés módját figyelembe véve – négy típusát különböztette meg: *körjegyzőségeket, hatósági igazgatási társulásokat, intézményi társulásokat, társult képviselőtestületeket.*

Az önkormányzatok között létrejött együttműködések tisztázását szolgálta 1997-ben a társulási törvény megalkotása (135/1997. tv.), amely a kapcsolatok erősségéből indult ki, és ebből a szempontból is négy típust különített el: megbízásos társulást, közös intézmény-fenntartást tárulási tanács létrehozása nélkül, közös intézmény-fenntartást társulási tanács létrehozásával, és a jogi személyiségű társulást.

---

[1] Kozma Gábor, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék

[2] A tanulmány megjelenését a T 043.210 számú OTKA pályázat támogatta.

1. táblázat. A működésiforrás-hiány jelentkezése az egyes megyékben 2002-ben (a működésiforrás-hiányos önkormányzatok aránya az összes önkormányzatból)

Baranya	26,5	Nógrád	48,1
Bács-Kiskun	25,8	Pest	15,1
Békés	51,3	Somogy	55,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	70,1	Szabolcs-Szatmár-Bereg	85,6
Csongrád	68,9	Jász-Nagykun-Szolnok	47,4
Fejér	7,4	Tolna	23,9
Győr-Moson-Sopron	22,7	Vas	18,0
Hajdú-Bihar	74,7	Veszprém	15,2
Heves	24,4	Zala	51,6
Komárom-Esztergom	6,6	Budapest	0,0

Forrás: a pénzügyminiszter közleményei.

2. táblázat. A működésiforrás-hiányos támogatás mint bevétel aránya az összes bevételből (magyarországi és Hajdú-Bihar megyei önkormányzatok bizonyos nagyságkategóriáiban, %), 2002

		2002
Magyarország	összes önkormányzat	0,77
	0–199 fő	6,90
	200–499 fő	3,56
	0–499 fő	4,05
	500–999 fő	4,69
	1.000–4.999 fő (csak községek)	1,83
Hajdú-Bihar megye	összes önkormányzat	1,69
	0–199 fő	11,69
	200–499 fő	12,78
	0–499 fő	12,68
	500–1.000 fő	13,20
	1.000–4.999 fő (csak községek)	5,85

Forrás: Az önkormányzatok főbb pénzügyi-, ellátottsági mutatói és ingatlanvagyon-kataszter adatai, 2002.

Hajdú-Bihar megyében az 1990-es évek folyamán igen jelentős számú önkormányzati társulás jött létre, amelyek közül 2003 elején 21 az önkormányzati és a társulási törvénynek megfelelő szervezet működött (a vizsgálat során nem vettem figyelembe a területfejlesztési, valamint a Hajdú-Bihar megyei hulladékprogram keretében létrejött együttműködéseket): 5 körjegyzőség, 5 hatósági-igazgatási társulás (építésügy) és 11 intézményi társulás (4 közoktatási, 5 szociális és 2 egészségügyi). A társulások 59 települést átfogóan tevékenykedtek, vagyis egy település átlagosan 0,72 társulásnak volt a tagja, amely lényegesen alacsonyabb az aprófalvas településhálózattal rendelkező Baranyában megfigyelhető értéknél (Somlyódyné, 2003).

Az érintett települések egy része több társulásban is tevékenykedett. Az átfedéseket kiszűrve megállapítható, hogy a 21 társulás munkájában 35 önkormányzat vett részt, 13 önkormányzat mint vezető (gesztor) és 23 önkormányzat mint a társulás tagja (egy olyan település volt – Csökmő –, amely az egyik társulás vezetője, ugyanakkor egy másikban pedig mint tag szerepelt). Az önkormányzatok döntő többsége csak egy-két társulás munkájában vett részt, és mindössze négy olyan település létezett, amelyet ennél több társulásban is meg lehetett találni (Zsáka és Vekerd: 5-5, Nagyrábé és Bihardancsháza: 4-4).

Az érintett települések lakosságszámát vizsgálva megállapítható, hogy összesen 91.533 fő lakott olyan településen, amely részt vett valamely társulás munkájában. A társulások összlakossága a szervezetek kevesebb, mint felénél haladta meg az 5.000 főt, negyedükben a 2.000 főt sem érte el (3. táblázat). A településeket nagyságkategóriák szerint elemezve kitűnik, hogy a gesztor települések lakosságszáma lényegesen nagyobb volt, mint a társulásban tagként tevékenykedő településeké (ezt erősíti meg a 4. táblázat is). Ugyanakkor a gazdálkodás szempontjából kedvezőtlen az a tény, hogy az 500-1.000 főig terjedő településkategóriában – ahol igen jelentős a működési forráshiány – az önkormányzatoknak kevesebb mint fele vett részt a társulások munkájában.

3. táblázat. A társulásban résztvevő települések nagyságkategóriák szerinti beosztása a részvétel jellege alapján

	A	B	C	D	E	F
0–499 fő	0	0	5	5	100,0	9
500–999 fő	0	1	6	7	53,8	2
1.000–1.999 fő	5	3	7	10	47,6	3
2.000–4.999 fő	7	5	5	9	40,9	6
5.000–9.999 fő	6	3	0	3	25,0	1
10.000– fő	3	1	0	1	11,1	0

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Közigazgatási Hivatal és a Magyar Államkincstár Hajdú-Bihar Megyei Területi Igazgatósága adatai, Hajdú-Bihar megye 2002-es statisztikai évkönyve.

Megjegyzés: A - a társulásban résztvevő települések összlakosságszáma, B - gesztor települések, C - a társulásban tagként szereplő települések, D - a társulásban résztvevő települések, E - a települések részesedése a megye adott lakosságszámú településeiből, F - a társulásban tag települések összlakosságszáma

4. táblázat. A társulást vezető, illetve abban tagként szereplő települések átlagos lakosságszáma az egyes társulások típusa szerint

	Körjegyzőség	Építésházi igazgatási társulás	Közoktatási társulás	Szociális társulás	Egészségügyi társulás
Gesztor települések	2.066,2	3.248,2	2.471,5	8.086,2	2.850,0
Társult települések	445,5	1.0658,1	352,6	1.639,0	1.254,0

Forrás: Hajdú-Bihar Megyei Közigazgatási Hivatal és a Magyar Államkincstár Hajdú-Bihar Megyei Területi Igazgatósága adatai, Hajdú-Bihar megye 2002-es statisztikai évkönyve.

A különböző típusú társulások esetén megfigyelhető lakosságszámok (4. táblázat) véleményem szerint az alábbi tényekkel magyarázhatóak (különös tekintettel a társult településekre):

- Az 500 főnél kisebb önkormányzatok csak akkor pályázhatnak a működési forráshiányos önkormányzatok támogatására, ha körjegyzőségek keretében működnek, így ezek rá vannak kényszerítve erre a tárulási formára (az ugyanakkor érdekes, hogy az 500–999 fő lakosságszámú 13 településről mindössze 4 vesz részt körjegyzőség munkájában).
- A nagyobb települések (és tulajdonképpen ez érinti már az 500 főnél népesebb községeket is), önállóságuk egyik zálogaként tekintenek az iskolákra, ezért általában minden együttműködést elutasítanak az oktatás terén.
- Az építéshatósági igazgatási társulásnál a társult települések lakosságszáma az alábbi tényezőkre vezethető vissza: egyrészt ezt a feladatot egyes kisebb községeknél körjegyzőségek keretében látják el (ezért nem alacsonyabb az érték), másrészt a nagyobb lélekszámú települések jelentős része úgy gondolja, hogy a településen már jelentkezik annyi ilyen jellegű feladat, ami szükségessé teszi külön ügyintéző foglalkoztatását.
- A szociális intézményi társulás (ez családsegítő és gyermekjóléti szolgálatot jelent) esetében inkább a nagyobb települések gondolják úgy, hogy településükön ezen a területen elég sok feladat merül fel ahhoz, hogy önállóan gondoskodjanak azok szakszerű ellátásáról.

A társulások területiségét elemezve (1. ábra) megállapítható, hogy körjegyzőségek – igazodva a települések lakosságszámához – elsősorban a megye bihari részén jöttek létre. A többi társulás elhelyezkedését tekintve jól kirajzolódik, hogy *a körjegyzőségek csak három esetben játszottak ösztönző szerepet az egyéb típusú társulások kialakulásában*, a többi esetben az önkormányzatok más tényezők hatására döntöttek az adott partnerek mellett. Ebből a szempontból a legérdekesebb helyzet a megye északnyugati részén alakult ki, ahol Folyás Tiszagyulaházával alkot egy körjegyzőséget, ugyanakkor az oktatásban Újszentmargitával hozott létre társulást.

IRODALOM

Somlyódiné Pfeil E. 2003: *Önkormányzati integráció és helyi közigazgatás*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

1. ábra. A társulások elhelyezkedése Hajdú-Bihar megyében

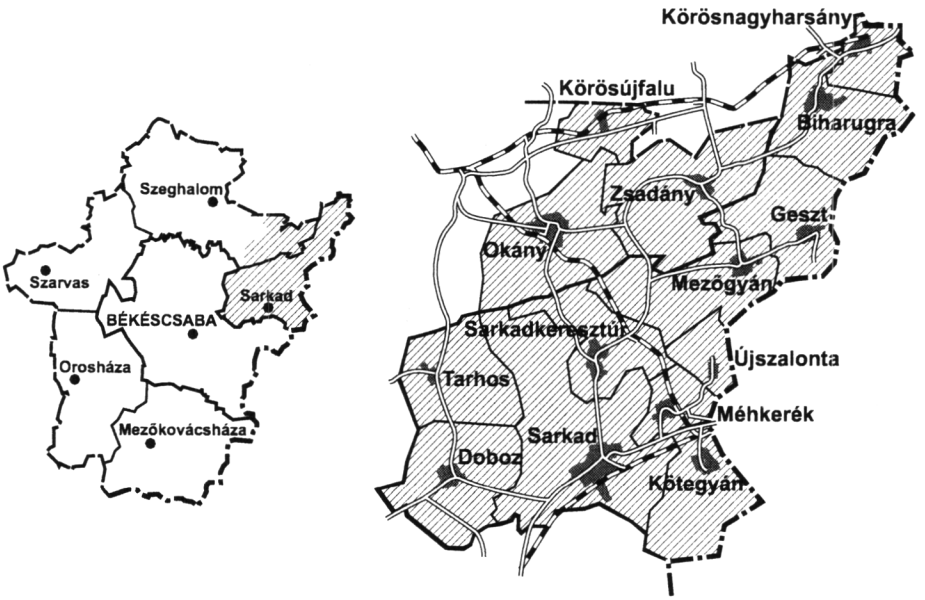
Forrás: T043.210 számú OTKA pályázat.

Komádi Mónika[1]

A Békés-Bihar kistérség centrum–periféria viszonyai és belső kohéziója

A régió, mint a térség – némileg kitágult jelentéstartalommal bíró – szinonimája több jellemzővel rendelkezik, amelyek közös gazdasági, szellemi, történelmi, tradicionális, nyelvi, kulturális és közigazgatási összetartozásként definiálhatók (Nemes-Nagy, 1997). Ez az elméleti séma azonban – ahogy a munkaerőpiac és a közlekedési hálózatok esetében bemutatásra kerül – nem teljesen érvényes hazánk egyik legelmaradottabb kistérségére,[2] az 1992-ben 11 önkormányzat által alapított, és azóta 14 tagúra bővült *Észak-Kelet Békés Megyei Kistérségi Fejlesztési Egyesület* (Békés-Bihar kistérség) területére (1. ábra).

1. ábra. A Békés-Bihar kistérség elhelyezkedése

Forrás: Békés-Bihar 2000, saját szerkesztés.

---

[1] Komádi Mónika, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék

[2] A Sarkadi kistérség a KSH 9 statisztikai mutatóra épülő elemzése és klasszifikációja alapján létrehozott 5 fejlettségi térségtípusból a „lemaradó" kategóriába került. A piacgazdasági átmenet során – természetes folyamatként végbement területi differenciálódással – létrejött térbeli tagoltság inkább megszilárdulni, rögzülni látszik ezért a térség pozíciójában kedvező változást remélni aligha lehet (Nemes Nagy, 1996).

A statisztikai, valamint az alulról szerveződő kistérségek határainak változása és különbözősége a kutatás során nehézséget jelentett a vizsgált térszerkezeti egység bemutatásában ugyanis a Sarkadi és a Békés-Bihar kistérség területe *a kistérségek megállapításáról, lehatárolásáról és megváltoztatásának rendjéről szóló 244/2003. (XII. 18.) Kormányrendelet* hatályba lépéséig nem egyezett meg.[3] A korábbi statisztikai kistérség 11 települése a magyar-román határ mentén elnyújtott formában húzódott, amelyhez Körösújfalu, Okány és Zsadány csatlakozott. E három falu jól példázta a kistérségek sajátos – némely esetben a hatékony (együtt)működést is nehezítő – problémáját: egy település több kistérséghez, jelen esetben az Észak-Békés Megyei Önkormányzati Térségfejlesztési Társulásához (Körös-Sárréti kistérség) tartozik. A három község fontolgatja a Körös-Sárréti kistérségből való kilépését, mivel az ottani négy városi rangú település mellett kisebb esélyük van az érdekérvényesítésre. A kistérségek körüli zavarokat igazolja, hogy a megyei területfejlesztési program éppúgy feladatként jelöli meg az önszerveződő kistérségek menedzsmentjének fejlesztését mint a statisztikai kistérségek intézményrendszerének kialakítását, versengésre kényszerítve azokat.

A kistérség belső szerkezeti tagoltsága

A kistérség térszerkezetében központi szerepkört tulajdonítanak a korábban birtokolt városi rangját 1989-ben visszanyert Sarkadnak, emellett a három közepes, hat kis, három apró és egy törpe község elhelyezkedése és mérete megfelel az alföldinél sűrűbb bihari településhálózatnak. A földrajzilag, gazdaságilag és társadalmilag egyaránt hátrányos helyzet sajátos módon jelenik meg: a kistérség északi településhalmaza a *„periféria perifériája"* (Tóth 1985, 1988). Az erős polarizáció a társadalom és a gazdaság minden szegmensében nyomon követhető. A kistérség alakja nem tükrözi a vonzáskörzet határait, a folyamatosan városiasodó, de alacsony térszervező erejű – elméleti – vonzás*központ* nem segíti az aktív együttműködést. Az évszázadok folyamán nem alakult ki belső kapcsolati háló a települések között, mert térben–időben eltérően különböző centrumok (Békéscsaba, Gyula, Nagyvárad, Szeghalom) változó kiterjedésű és intenzitású vonzáskörzete felé orientálódtak.

A trianoni békeszerződés előtt a déli községeknek Gyula, az északabbra fekvőknek Nagyvárad jelentette a városi központot. Az adminisztratív beosztás szerint a nagyszalontai, valamint a cséffai járáshoz tartoztak, amelyek Magyarországon maradt településeiből létrehozták a Sarkadi *járás*t (az 1920 és 1924 közötti átmeneti időszakban Okány és Sarkad székhellyel két járás létezett).[4] 1984-től az ún. *városkörnyéki rendszer*ben a hét településből álló Sarkadi nagyközségkörnyék sem

[3] A kialakulatlan térszerkezeti kapcsolatokat igazolja, az eredményes érdekképviseleti és lobbytevékenységet gátolja, hogy a kistérség települései három országgyűlési választási körzethez tartoznak.

[4] Az államhatár évtizedeken át fennálló elválasztó funkcióját a rendszerváltás oldotta fel. Magyarország Európai Uniós csatlakozása után egyrészt átmenetileg erőteljesebb lesz a szűrés (filter) és a kapu (gateway) szerepkör, másrészt a Schengeni Egyezmény szigorú kritériumai miatt átmenetileg erősödhet az elkülönítés. Románia belépését követően az összekapcsolódás egy aktív kontaktus-zónát eredményezhet.

fedte a mai kistérség területét, Békés megye térségi felépítését ekkor sajátos mozaikosság és szétaprózottság jellemezte.

A kistérségi munkaerőpiac centrum–periféria viszonyai[5]

A Békés-Bihar kistérség mind az országos, mind a megyei átlagnál alacsonyabb (46 fő/km^2) népsűrűségéhez előnytelen *életkori összetétel* társul, a 15 évnél fiatalabbak aránya egyetlen településen sem éri el a 15%-ot. Viszonylag nagy a 15–29 éves korosztály részesedése a közép-békési centrumhoz közel, akik az alacsonyabb ingatlanárak mellett megszerezhető lakás érdekében az ingázásra is hajlandók. A munkaképes korosztály aránya 50% körüli értékkel jellemezhető, a 60 évnél idősebbek száma több esetben is meghaladja a 15 év alattiakét. „Fiatal" településnek számít Tarhos, míg az elnéptelenedő Újszalontán a lakosság nagy részét a 60 és 74 év közöttiek adják.

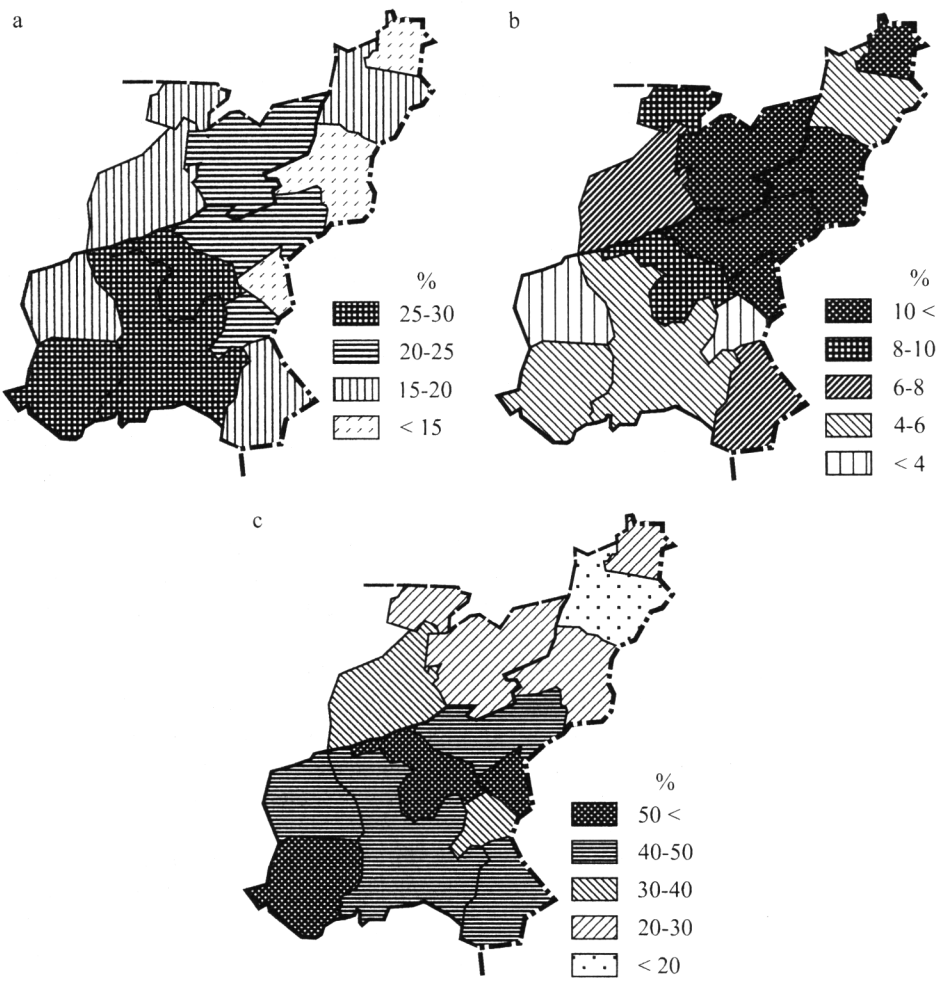
Az *iskolai végzettség* településenkénti értékei kedvezőtlenek, különösen, ha a megyeszékhely és Gyula mutatóival hasonlítjuk össze, ahol a hétévesnél idősebb népességhez viszonyítva a diplomások aránya 10% feletti, míg a kistérségben maximum 5–6%. A megyei átlagtól eltérően a 18 év felettiek közül a középiskolát végzettek aránya nem éri el a 20%-ot, a hétévesnél idősebbek legalább 60%-a egyáltalán nem járt középiskolába.

A kedvezőtlen munkaerőpiaci folyamatokat tükrözi a foglalkoztatottak rendkívül alacsony, illetve a munkanélküliek viszonylag magas száma (2. ábra). A foglalkoztatási problémák oka a gazdaság szerkezeti aránytalansága, alacsony jövedelemtermelő-képessége, a termelőszövetkezetek felszámolása, a mezőgazdasági termények épülő ipar megszűnése. A legnagyobb munkaadó szinte minden településen az önkormányzat, növelve a szolgáltatásban dolgozók létszámát. A meglévő vállalkozások elsősorban a tercier szektor területén tevékenykednek, azonban rendszerint csekély munkalehetőséget teremtő mikro- vagy kisvállalkozásokról beszélhetünk, amelyek ráadásul inkább manuális és rutinszerű, mintsem szellemi, kreatív szolgáltatásokat nyújtanak (Monori, 1996).

A *foglalkoztatási szerkezet* aránytalansága az agrárgazdaság magas arányában mutatkozik meg: hat településen a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya meghaladja a 20%-ot, további négy községben 10–20% közötti a részesedésük. Az ipar aránya a települések többségében meghaladja a 30%-ot annak ellenére, hogy határvidékként a vidéki ipartelepítésből jórészt kimaradt. A déli települések lényegesen jobb munkaerőpiaci adatokkal jellemezhetők a közép-békési városok munkaerő-kínálatának köszönhetően (2. ábra). A térség településein még a legkedvezőbb esetben is *65% körüli az inaktívak és az eltartottak aránya.* A valóságot árnyalják a határ adta „kereskedelmi" lehetőségek, a fekete- és szürkegazdaság, illetve a látens munkanélküliség.

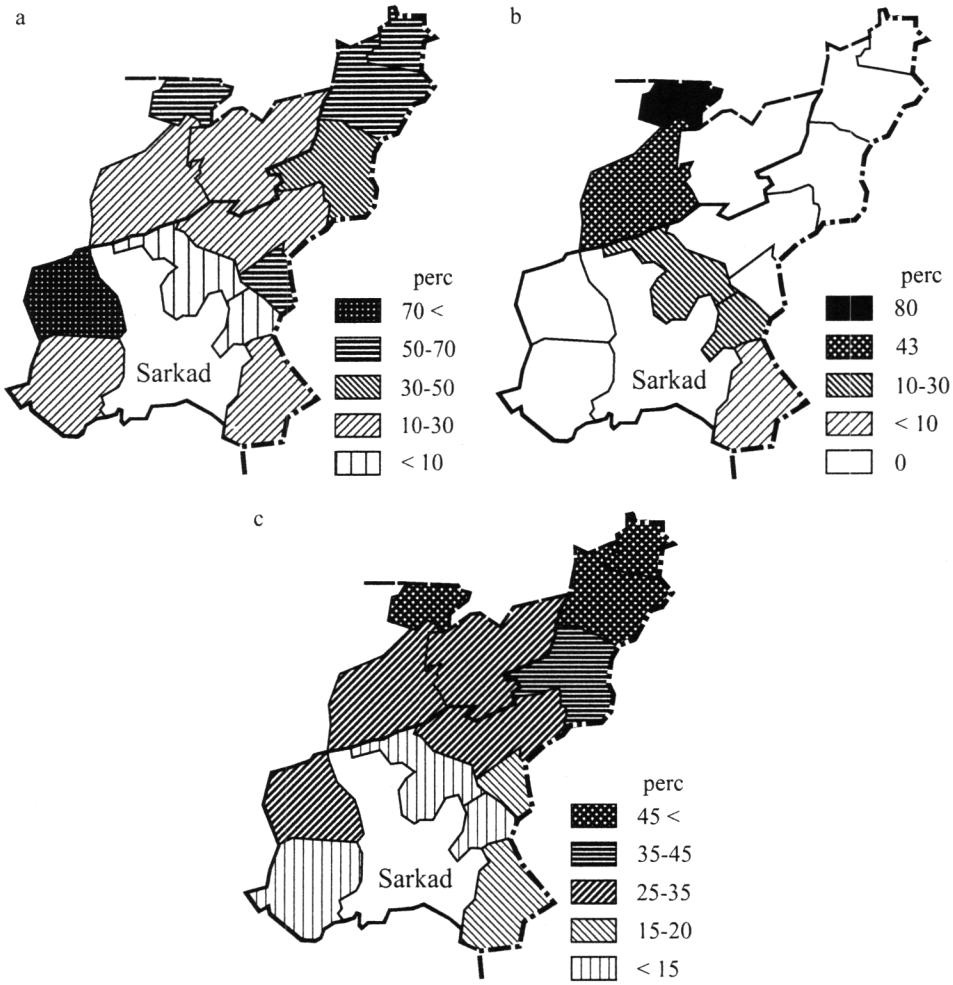
[5] A 2001-es népszámlálás alapján.

2. ábra. A foglalkoztatottak (a) és a munkanélküliek (b) %-os aránya a lakosságszámhoz viszonyítva, az ingázók (c) %-os aránya a foglalkoztatottak számához viszonyítva

Forrás: Népszámlálás 2001, saját szerkesztés.

3. ábra. Sarkad elérhetősége (perc) a kistérség településeiről autóbusszal (a), vonattal (b) és autóval (c)

Forrás: http://elvira.mavinformatika.hu, http://www.menetrendek.hu, http://www.viamichelin.com, Saját szerkesztés 2003. novemberi adatokból.

A települések közlekedésföldrajzi kapcsolata mint a belső kohézió egyik alapja

A települések közlekedésföldrajzi helyzete az elérhetőség és a belső hálózatok szempontjából is kifejezetten hátrányos.[6] Mindössze a 46-os számú másodrendű főútvonal érinti délről a kistérséget, területén országos viszonylatban is jelentős számú zsákfalu található (Geszt, Kötegyán, Újszalonta). A megyei területfejlesztési programban és területrendezési tervben a kistérségre vonatkozó fejlesztési elképzelések mindenekelőtt a zsákfalu-állapot megszüntetését a külső kapcsolatok erősítését szolgálják, azonban a – belső kohézió megteremtésében és élénkítésében mérvadó tényezőként megjelenő – kistérségen belüli közlekedési adottságokra kevesebb figyelmet fordítanak.

A kistérség központjától busszal mindegyik, vonattal mindössze öt település érhető el (3. ábra). Sarkad és a községek közti távolság, valamint az elérhetőségi idő között ellentmondás húzódik. A legjobb közlekedési feltételekkel Sarkadkeresztúr és Méhkerék rendelkezik a vasút kötegyáni kerülőútja ellenére is. Sarkadkeresztúron a vasúti megállóhely a belterülettől távol fekszik, ezt ellensúlyozza az autóbuszok nagy járatsűrűsége. Legkedvezőtlenebb helyzetben Biharugra, Körösnagyharsány, Körösújfalu és Tarhos népessége van, a három északi település esetében a minimális utazási idő autóval is 45 perc feletti, busszal hozzávetőleg egy óra. Vonattal Körösújfalu megközelíthető, de az átszállás, valamint az akár 3 óráig is tartó út nem teszi közkedveltté ezt a közlekedési módot. A Sarkadhoz légvonalban csupán 16 km-re fekvő Tarhos tömegközlekedési eszközzel gyakorlatilag elérhetetlen, az utazás csak Vésztő, Békéscsaba, vagy Gyula érintésével és hosszas várakozással valósítható meg. A felvázolt közlekedési lehetőségek, a hálózati sűrűség megkérdőjelezik a kistérség településhálózata gazdasági és munkaerőpiaci együttműködésének alapját.

Összegzés

A Békés-Bihar kistérség munkaerőpiaci és közlekedésföldrajzi viszonyának példáján bemutatott jelenség korántsem egyedülálló. A kistérségek rendszerint nem régióként, nem is vonzáskörzetként működnek, amelyet igazolnak a szélsőséges centrum-periféria viszonyok és a belső kohézió – történelmileg is igazolható – hiánya.

IRODALOM

Monori P. 1996: *Marketing II.* – http://tavokt.sze.hu/lapok/jegyzet/marketing2.pdf

Nemes Nagy J. 1996: Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények* 1: 31–48.

Nemes Nagy J. 1997: Régiók, regionalizmus. *Educatio* 3: 407–423.

Tóth J. 1985: *Az urbanizáció sajátosságai és problémái az Alföldön.* Pécs. Doktori értekezés tézisei: 33.

Tóth J. 1988: *Urbanizáció az Alföldön.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

Békés-Bihar, Sarkad és térsége 2000 – Magyarország kisrégiói, Ceba Kiadó, pp. 174

Népszámlálás 2001 2. Területi adatok, Békés megye KSH, Budapest.

9. panel

Új folyamatok és konfliktusok városi terekben – az Európai Területfejlesztési Perspektívák (ESDP) tükrében

Timár Judit[1]

Panelvita-összefoglaló

A „XXI. század küszöbén" rendezett II. Alföld-kongresszuson a városokról elsősorban azok egymáshoz fűződő viszonyát elemezve, a hazai, de részben már az európai városversenyben betöltött szerepüket is végiggondolva, esélyeiket latolgatva beszélgettünk. Öt év elteltével, immár az uniós csatlakozás kapujában, azzal a szándékkal szerveztünk panelvitát, hogy az időközben feltárt új térfolyamatokat, a hozzájuk tapadó, mindennapjainkban megélt – tehát ugyancsak releváns kutatási kérdésként felmerülő – társadalmi-gazdasági konfliktusokat szembesítsük a településfejlesztés, -rendezés alföldi városokban megfogalmazott feladataival, kihívásaival, összemérve azokat az uniós várospolitikák céljaival, eszközrendszerük nyújtotta lehetőségekkel vagy a lehetőségek hiányának problémáival.

Ezúttal tehát az alföldi városok mint önálló rendszerek kerületek a vita fókuszába, így a mikroterek, a városszerkezet átalakulása kapott nagyobb hangsúlyt. Az *új folyamatokról* két vitaindító előadó, *Becsei József* és *Kovács Zoltán* is ilyen szemlélettel tartott összegzést. *Becsei* az alföldi városok közigazgatási határain belül sajátos módon egymás mellett található „települési egységeket" (város, falu, szórvány) külön-külön vizsgálva mutatta be az azokban lejátszódott leglényegesebb társadalomszerkezeti, gazdasági változásokat. Az öt évvel korábbi ismereteinket leginkább az időközben napvilágot látott népszámlálási adatok elemzésével egyértelművé vált olyan tendenciák felvázolásával bővítette, mint a külterületi népesség lassuló csökkenése, egyes városokban növekedése. Nem kétséges: ezek a tendenciák, a születő új tanyák eltérő típusai, a legvirulensebb farmtanyák és a megújulásra képtelen vegetáló tanyák együttélése részben vagy egészben újragondolt, differenciált városfejlesztési és -rendezési eljárásokat igényelnek. *Kovács*, az előzőeket több

[1] Timár Judit, tudományos főmunkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya

ponton erősítve, az alföldi sajátosságokat kiemelve nagy ívű áttekintést adott a városközpontok (city), kisvárosi lakóövezetek, ipari és egyéb intézményi területek, lakótelepek, városperemi övek rendszerváltás óta eltelt – de már a legfrissebb kutatási eredményeket is számba vevően értékelt – változásairól. Az ő vitaindítója a városi funkciók piaci viszonyokkal lehetővé vált vetélkedése, a népesség jövedelemalapú lakóhelyi mobilitása eredményeként láttatta a városközponti lakófunkció visszaszorulását, az ottani lakásállomány megújulását, vagy például a kisvárosi lakóöv néhol már megindult revitalizációját. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy e megújulás nem csak a piaci átmenet hozadéka: arra „a helyi politika is rásegít".

A vitában elhangzott korreferátumok nagy része érdekes módon már témájában is jelezte, hogy az alföldi városok településkutatói eleve a fenti térszerkezeti módosulásokat indukáló új – mindenekelőtt gazdasági – háttérfolyamatok iránt mutatnak érdeklődést. Vizsgálati eredményeik adalékul szolgáltak az „alföldiség" legújabb jellemzőihez is, ma már sokkal inkább a kapitalizmus egyenlőtlen területi fejlődése, mint a „másság" kategóriájába sorolható jegyeket értve ezeken. Közéjük tartozik a lakásárakban az Alföld rovására kialakult kelet–nyugati megosztottság, ráadásul az alföldi városok relatíve romló pozícióival (lásd *Tóth Krisztina* hozzászólása). Ide sorolható a városi fogyasztási tereket a 2000-es évek elejére jelentősen átformáló kereskedelmi beruházások, köztük a nemzetközi hálózatok terjeszkedésének megkésettsége a régióban (lásd *Nagy Erika* korreferátuma). Ezzel szemben *Nagy Gábor* egy „reménysugarat" csillantott meg, amikor jelezte, hogy az információs társadalom kiépítéséhez jóval több alföldi városnak van esélye, mint az ipari típusú fejlődési pálya elindításához – a dunántúli versenytársaktól való lemaradás ebben a vonatkozásban viszonylag csekély. Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a szektor elhanyagolása „exponenciálisan növekvő elmaradást indukálhat".

A fejlődés kérdéseiről a fejlesztésekéire áttérve a panelvita másik nagy fókuszpontjához, a *városi terek konfliktusainak* végiggondolásához *Kiss Lajos* gondolatébresztő előadása igazi vitaindítóként szolgált. Hogy melyek azok a régi-új társadalmi-gazdasági feszültségek, amelyek sürgős kezelése elodázhatatlan, arra többen utaltak. Legnagyobb hangsúlyt az erősödő társadalmi polarizáció kapott (lásd *Becsei*, *Kovács*, *Nagy E.*, *Molnár*), de a nemzetközi és hazai tőke által preferált, így dinamikus övezetté vált városközponttal és városperemmel szemben kirajzolódtak az alföldi városok olyan konfliktushordozó területei is, mint az elavult kisvárosias lakónegyedek, elhagyott, illetve alulhasznosított iparterületek (lásd *Kovács*, *Keserű*). *Kiss Lajos* azonban a helyzetfeltáráson túllépve már a megoldáshoz szükséges célés eszközrendszer szféráját boncolgatta, rámutatva a településfejlesztés és -rendezés ma országos viszonylatban érvényesülő indokolatlan aszinkronitására. Hogy az ebből fakadó improvizáció, a „már-már tervszerűtlenségbe hajló tendenciák szükségszerűen környezeti, társadalmi, helyi politikai konfliktusokhoz vezetnek", számos hozzászóló támasztotta alá konkrét példák egész sorával. Míg a korábbi panelvitán a városversenyről beszélgetve azzal adhattunk további lendületet a kutatásoknak, hogy később végiggondoltuk, vajon kinek/kiknek a sikere egy-egy alföldi város sikere, mostani vitánk abban vihet előre, hogy a piacgazdaság viszonyai között a városfejlesztésben oly fontos szerepet kapott különböző aktorok eltérő érdekeit, szándékait, hatalmi pozícióit külön-külön is megvizsgáljuk a városok fejlesztési stratégiáinak,

területrendezési elképzeléseinek értékelése – s még inkább a megfogalmazása – során. Csupán az itt megjelentetett hozzászólásokból szemezgetve: *Keserű Imre* a városokban megtelepült hipermarketek tömegközlekedési kapcsolatait elemezve pozitív példáját említette a – (troli)buszjáratok indítását eredményező – befektetői érdekek és a „város", valamint a kevésbé mobil társadalmi rétegek érdekei egybeesésének. Ezzel szemben *Nagy Erika* arra világított rá, hogy a közelmúltban számos alföldi, főleg kis- és középvárosban a helyi politikai és gazdasági érdekek összefonódása is akadályozta a kereskedelmi nagyberuházások gyorsabb megvalósulását. Tapasztalatai szerint átfogó fejlesztési koncepciók és rendezési tervek nélkül a befektetők és turisták számára ugyan vonzóbbá válhatnak az átalakuló alföldi városi terek, de nagyon is félő, hogy csorbát szenved e mikroterek helyi lakosság számára kötődést segítő jelentéstartalma. A befektetők és az önkormányzatok felelőssége mellett a helyi elitek szerepe sem sikkadt el a vitában: *Nagy Gábor* nagyrészt az ő érdektelenségüknek tulajdonítja, hogy a helyi tudásbázist hasznosító fejlődési pálya lehetőségének felismerése csak két alföldi nagy egyetemi városban épült be a fejlesztési stratégiába. *Szabó Szabolcs* szerint az alföldi városok hatékony kapcsolódását az EU által nyújtott lehetőségekhez – elsősorban az ESDP célrendszeréhez – az önkormányzatok tulajdonosi szemléletének hiánya, s általában a külső segítségre várás beidegződése is gátolja.

A konfliktusok orvosolhatóságát többek között *Kovács Zoltán* is a helyi politika „ügyességétől" és „eltökéltségétől" teszi függővé. Bár maga is számos, *a városfejlesztés érdekében megfogalmazott uniós programot* sorakoztatott fel, annak a véleményének is hangot adott, hogy ezek „elsősorban az atlanti térség korán és erőteljesen iparosodott nagyvárosi régióira íródtak, amelyekhez a laza, mezővárosi struktúrák csak nehezen kapcsolhatók".

Nem tudni, hogy már a 21. század első évtizedének végére, s egy új uniós tervezési időszakra eső elkövetkező kongresszusunkon egy EU-tagország polgáraiként milyennek látjuk majd az alföldi városok súlyos társadalmi-gazdasági problémái, illetve konfliktusai megoldásának addig elért eredményeit és további lehetőségeit. Az viszont e panelvita kapcsán is teljesen nyilvánvaló: alapkutatásainkban a jelenleginél sokkal több figyelmet kell fordítanunk e konfliktusok sokoldalú feltárására, alkalmazott kutatásaink segítségével pedig – *Kiss Lajos* szavaival élve – az eddigieknél „megbízhatóbb muníciót", „tudományos igényű, reális, ugyanakkor kellően távlatos adatokat és prognózist" kell nyújtanunk az önkormányzatok és a településtervezők számára. Ehhez azonban a kutatóknak is szüksége van arra a munícióra, amivel a napi politikai érdekein túllépő, a kutatási eredményekre valóban odafigyelő önkormányzati szereplőkkel és más városfejlesztési aktorokkal folytatott, e panelvitához hasonló párbeszédek szolgálhatnak.

Kovács Zoltán[1]

Az alföldi városok térszerkezetének átalakulása – kihívások és kérdőjelek a városfejlesztés számára

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban a hazai városok belső térszerkezete gyors ütemű átalakuláson, differenciálódáson ment keresztül. Ebben egyfelől szerepet játszott a privatizáció és a gazdasági szerkezetváltás, amely magával hozta az ipar leépülését, a szolgáltató szektor viharos fejlődését éppen úgy, mint a nemzetközi (globális) tőke megjelenését a városi terekben. Másfelől legalább ekkora jelentőséggel bírt a városok fejlődésében az ingatlanpiac liberalizálása, a korábbi szociális bérlakásállomány és egyéb állami ingatlanok privatizációja, megnyitva az utat a városi funkciók térbeli vetélkedése, a népesség jövedelemalapú lakóhelyi mobilitása előtt. Mindezek eredményeként 1990 után városaink belső tereiben új, korábban nem, vagy csak kevésbé ismert társadalmi-gazdasági folyamatok bontakoztak ki.

Nem jelentenek kivételt e tekintetben az alföldi városok sem, ahol hazánk és a poszt-szocialista országok más városaihoz hasonló, ugyanakkor számos egyedi vonást hordozó térfolyamatoknak lehettünk tanúi. Az 1990 óta zajló átalakulás az alföldi városok belső, morfológiai és funkcionális szempontból egyaránt jól elkülönülő övezeteit eltérő módon és mértékben érintette, ezért az alábbiakban a városrégió (város és környéke) egyes öveit, az ott zajló folyamatokat külön is áttekintjük. Megállapításainkat egy korábbi, népszámlálási adatokon alapuló elemzésünkhöz kapcsoljuk, mintegy ellenőrizve akkori megállapításaink helyességét, ill. vázlatosan összegezve az időközben bekövetkezett változásokat (Kovács, 1999).

Bevezetésként érdemes röviden áttekinteni, hogy melyek azok az egyedi vonások, amelyek az alföldi városokat általában jellemzik a területhasznosítás és a funkcionális morfológia szempontjából az ország más városaival (Észak-Magyarország, Dunántúl) szemben. Az Alföld városaiban:

- a központi üzleti negyed (a city) viszonylag kicsi, gyengén fejlett, amelynek okai a hagyományos értelemben vett központi funkciók és a szolgáltató szektor fejletlenségében keresendők;
- a városközpontot kiterjedt, zárt beépítésű, földszintes, kisvárosi lakóöv veszi körül, ami a hosszantartó parasztpolgárosodás kőbeágyazott terméke;
- az iparterületek kiterjedése az ország más részeivel egybevetve – kevés kivételtől (pl. Szolnok) eltekintve – nem jelentős, az ipari funkció súlya a városi területhasznosításban elmarad más (korábban iparosodott) hazai városétól;
- a lakótelepi lakások súlya a helyi lakáspiacon ugyancsak elmarad az ország más részeihez képest, minthogy az államszocialista időszak tömeges lakásépítése főként az ipari tengely városaiba, illetve a fővárosba koncentrálódott (Egedy, 2000);
- a városok peremén egy széles „egyéb belterület"-ből, illetve tanyás külterületből álló övezet húzódik, a máshol megszokott falusi vonzáskörzetek hiányoznak,

[1] Kovács Zoltán, tudományos tanácsadó, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet

vagy gyengén fejlettek, a centrum-periféria kapcsolatrendszer hagyományosan gyenge.

A rendszerváltozás óta végbement lakáspiaci és munkaerő-piaci folyamatoknak köszönhetően az alföldi városok intra-urbán tereiben egy markáns jegyeket hordozó társadalmi és területi polarizációt figyelhettünk meg. Ez a városrégió egyes öveiben az alábbi módon összegezhető.

Városközpont (city)

Napjainkban az alföldi városok talán legdinamikusabban fejlődő része. Közismert, hogy a szolgáltató szektor és a központi funkciók viszonylagos fejletlenségének köszönhetően az alföldi városok központja – a legutóbbi időkig – városképét, az üzlethálózat és a szolgáltató tevékenységek sűrűsödését tekintve elmaradt az ország más területein megszokottól. Ez a kép mára változóban van. A nemzetközi kiskereskedelmi hálózatok megjelenése, a turizmus reneszánsza, a szolgáltató tevékenységek (banki, biztosítási, üzleti szolgáltatások stb.) viharos fejlődése egy csapásra átformálta a provinciálisnak tűnő alföldi városok központját (Nagy, 1998; Michalkó–Timothy, 2001). A korábban domináns, de mára egyre inkább háttérbe szoruló lakófunkciót a szolgáltatások és az üzleti élet váltja fel, ezzel együtt a városközpontok igencsak látványos megújuláson mennek keresztül. A megújulási folyamat nem csupán a piaci átmenet hozadéka, igen gyakran a helyi politika is rásegít a maga presztízs jellegű beruházásaival, „főtér" projektjeivel (pl. a Piac utca Debrecenben). Kár, hogy a helyi politika figyelme az esetek többségében nem terjed túl a főtér és a városháza tőszomszédságán.

A gyors tercierizálódás, illetve city-képződés mellett megindult a belvárosi lakásállomány megújulása is. Ez részint a korábbi foghíjtelkek eltüntetésével, részint a régi lakások modernizálásával hozható összefüggésbe. A fizikai környezet megújulása, a lakásállomány korszerűsödése, együttesen a belvárosok presztízsének növekedéséhez és a lakásárak gyors ütemű emelkedéséhez vezet, ami egy idő után természetesen a helyi társadalom összetételére is kihat. A túlnyomórészt idős, de hagyományosan magas státuszú belvárosok társadalma fokozatosan fiatalodik, a forgalomtól elzárt, gondozott belvárosban lakás előnyeit mind többen fedezik fel a fiatal, tehetősebb rétegek körében is.

Kisvárosi lakóövezet

Sokkal ellentmondásosabb a kép a városközpontokat körülölelő, a beépítés jellegét tekintve földszintes, egyemeletes, ún. kisvárosi lakóövezetben. Az övezet lakásállományának minősége, a helyi társadalom státusza kezdettől fogva elmaradt a belvárosokétól, az 1990 előtti várospolitika pedig éppen ezt az övezetet hanyagolta el leginkább (Kovács, 1999). A kisvárosi lakóövre az elmúlt évtizedben egyfelől a népesség fokozódó elöregedése, a társadalmi státusz további csökkenése, helyenként az etnikai alapú szegregáció volt a jellemző. A korszerűtlen (kicsi és alacsony komfortfokozatú), elöregedett lakásállomány mágnesként vonzza a lakáspiacon hátrá-

nyos helyzetben levő társadalmi csoportokat. Ugyanakkor már nem egy olyan példát is találunk, különösen Kecskemét, Békéscsaba, Debrecen esetében, ahol megindult az övezet részleges revitalizációja, a korábbi népesség kicserélődése. A területet elsősorban a centrumhoz közeli fekvése, valamint a „nyomott" ingatlanárak teszik vonzóvá a befektetők számára, akik körében a hazai vállalkozások vannak túlsúlyban. A megújulási folyamat telekszinten, lépésről-lépésre halad, átfogó rehabilitációs stratégiáról az alföldi városok esetében nem beszélhetünk.

Ipari és egyéb intézményi területek

A sajátos 20. századi fejlődés, a mezővárosi urbanizáció nyomán az alföldi városok többségénél nem találunk nagy, összefüggő, elavult iparterületeket. Az 1945 előtt kiépült ipar jelentős része a mezőgazdasági termékek feldolgozására szakosodott (pl. élelmiszeripar), a második világháború után létrejött iparvállalatok pedig viszonylag modern technológiával érkeztek el a rendszerváltozás időpontjához. Ezért az 1990 után kibontakozó általános ipari összeomlás, a deindusztrializáció (az üzemek bezárása, illetve az ipari munkahelyek tömeges megszűnése) az Alföld városait csak kisebb mértékben érintette, a vállalatok jelentős része, ha némileg átalakult formában is, de tovább folytatta működését. Ennek köszönhetően az elhagyott ipari és intézményi (pl. katonai, MÁV-) területek problematikája, a másutt oly gyakori „rozsdaöv" kihívásai az alföldi városokat kevésbé érinti. Mivel a kevésszámú rozsdaterület is viszonylag kedvező, központi fekvésű, ezért számos szép példát találunk az elhagyott intézményi és ipari területek újrahasznosítására az Alföldön (pl. Debrecenben).

Lakótelepek

A lakótelepöv megjelenése az alföldi városokban 1945 után egy egészen új, a mezővárosi fejlődéstől idegen elemet vitt a városok szövetébe. Az itteni városok szerencséjére azonban a nagy lakótelep-építési hullám – a megyeszékhelyeket leszámítva – elkerülte az Alföld városait, azért a hozzájuk kötődő problémák dimenziója is elmarad más régiókétól. Az 1980–1990 közötti időszakban még kimutatható volt a lakótelepi népesség kedvező demográfiai és társadalmi státuszbeli helyzete a városok átlagához képest (Kovács, 1999). Ez a kép az 1990 utáni lakáspiaci folyamatok következtében gyökeresen megváltozott. A lakótelepek 1990 után sokat veszítettek korábbi vonzerejükből, a gyors ütemű lakásprivatizáció, valamint új lakásformák (pl. lakóparkok, sorházak) megjelenése szelektív elvándorlást váltott ki a lakótelepen élők körében, ami a magasabb jövedelmű csoportok menekülésszerű kiáramlását eredményezte. Különösen így van ez a nagy méretű, építészetileg igénytelen panel lakótelepek esetében (pl. Széchenyi lakótelep, Szolnok; Újkerti lakótelep, Debrecen). A jövőben a lakótelepek további leértékelődése, az övezet státuszának csökkenése várható. Nagy kérdés, miként közelít a helyi várospolitika a nagy lakótelepek problémájához, miként képes megoldani e lakónegyedek rehabilitációját és megállítani további lakáspiaci leértékelődésüket. Mindenesetre biztató, hogy a

kevésszámú hazai lakótelep-rehabilitációra éppen az Alföld szolgáltat pozitív példákat (Szeged).

Városperemi öv

Ugyancsak szembeötlő a fejlődés a városperemeken, ahol a lakóhelyi szuburbanizáció mellett az elmúlt években már az üzleti élet (kereskedelem, ipar, rekreáció stb.) kitelepülése is egyre markánsabb jelleget öltött (Nagy, 1999; Timár–Baukó, 1999; Timár–Váradi, 2000). Sajátos vonása ugyanakkor az alföldi városoknak, hogy a szuburbanizáció nem minden esetben lépi át a városhatárt, gyakorta a közigazgatásilag még a városhoz tartozó, de attól térben markánsan elkülönülő egyéb belterületekre, vagy a tanyaöv belső részére zúdul rá. Erre utal az is, hogy amíg Budapest és a többi vidéki város 1990 és 2000 között jelentős vándorlási veszteséget volt kénytelen elkönyvelni, addig az Alföld 14 db 30 ezer főnél népesebb városa együttesen több mint 17 ezer fős vándorlási nyereségre tett szert. Ha a statisztikáról lefejtjük a közigazgatási határ jelentette torzítást, akkor látható, hogy az Alföld városait legalább annyira érintette a népesség relatív dekoncentrációja, mint más hazai városainkat, csak éppen a sajátos településszerkezet körülményei között ez a dekoncentráció más tartalommal bírt (Bajmócy, 2003). A városokból kirajzó népesség és gazdaság, a rekreáció új formáinak terjedése az évtizedek óta hanyatló tanyavilágot is pozitívan érintette, ami persze a tanyaállományon belül a fekvéstől és megközelíthetőségtől függően, erősen szelektíven jelentkezik.

A fenti rövid áttekintés és értékelés alapján látható, hogy a nemzetközi és hazai tőke által preferált két dinamikus övezet – a városközpont és a városperem – között konfliktushordozó városrészek egész sora húzódik alföldi városainkban. Ezek a konfliktusok, ha dimenzióikat tekintve nem is olyan mélyek, mint az ipari válságtérségek városaiban, vagy Budapesten, de azért jelen vannak. Közülük kiemelkednek az elavult kisvárosi lakónegyedek, az elhagyott, ill. alulhasznosított iparterületek, a hozzájuk csatlakozó szállítási és raktározási terekkel, valamint az 1970-es 80-as években paneltechnológiával épült nagyméretű lakótelepek. E városrészek problémáihoz csatlakozik a társadalmi kirekesztés új formáinak megjelenése, a társadalom fokozódó jövedelmi és területi polarizációja, vagy a tercierizálódásnak a városképre kifejtett negatív hatásai (a posztmodern eluralkodása), amelyekkel a helyi várospolitikának a jövőben feltétlenül szembesülnie kell. Mindezek orvoslása elsősorban a helyi politika ügyességén és eltökéltségén múlik majd, hiszen az Európai Unió városokhoz kapcsolódó programjai elsősorban az atlanti térség korán és erőteljesen iparosodott nagyvárosi régióira íródtak, amelyhez a laza, mezővárosi struktúrák csak nehezen kapcsolhatók.

IRODALOM

Bajmócy P. 2003: Sikeresek, de falvak? Nagyvárosaink néhány egyéb belterületének fejlődése 1980-tól napjainkig. In: Kovács T. (szerk.) *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt.* Pécs. MTA-MRTT: 160–165.

Egedy T. 2000: A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. *Földrajzi Értesítő* 49/3–4: 265–283.

Kovács Z. 1999: Alföldi nagyvárosok társadalmi térszerkezetének vizsgálata. In: Rakonczai J. – Timár J. (szerk.) *Alföldi Tanulmányok* XVII: 52–72.

Michalkó, G. – Timothy, D. J. 2001: Cross-border shopping in Hungary: causes and effects. *Visions in Leisure and Business*. 20/1: 4–22.

Nagy E. 1998: Egy hagyományos szerepkör új elemei: a kereskedelem strukturális és térbeli átalakulása Szegeden és Győrben. In: Mészáros R. – Tóth J. (szerk.) *Földrajzi kaleidoszkóp*. Pécs-Szeged: 186–203.

Nagy E. 1999: Growth and urban differentiation on the urban periphery: A case study from Szeged, Hungary. *GeoJournal*. 46: 221–230.

Timár J. – Baukó T. 1999: A „város-vidék peremzóna" néhány sajátossága és szerepe az alföldi városok átalakulásában. In: Rakonczai J. – Timár J. (szerk.) *Alföldi Tanulmányok* XVII: 94–110.

Timár J. – Váradi M. 2000: A szuburbanizáció egyenlőtlen területi fejlődése az 1990-es évek Magyarországán. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs. MTA RKK: 153–175.

Kiss Lajos[1]

Urbanisztikai folyamatok alulnézetből

A hazai településfejlesztés az elmúlt tíz évben egyfajta *átmenetiség* jeleit hordozta. Miközben a jogszabályi és módszertani háttér túlnyomórészt rendezett és világos, addig *a gyakorlati megvalósítás funkcionális zavarokat mutat*, csökkentve ezzel a fejlesztések hatékonyságát is. A térbeli folyamatok műszaki és ökológiai alapjait, valamint kritériumait rögzítő településrendezési tervek – némi késéssel, a vártnál lassabb ütemben ugyan, de – elkészültek/készülnek. (A városok esetében a törvény szerinti határidő 2003. december 31., a községeknél 2004 vége.) Ezek a dokumentumok jellemzően megfelelnek mind az ESDP kiemelt célkitűzéseinek, mind pedig az európai metodikai gyakorlatnak. Feltűnő azonban, hogy a *rendezés* és a *fejlesztés* indokolatlan *aszinkronitást mutat*, és az általában váratlanul jelentkező, sürgős megoldást igénylő projektek helykijelölését aggasztó méretű *improvizáció* kíséri. A már-már tervszerűtlenségbe hajló tendenciák szükségszerűen környezeti, társadalmi, helyi politikai konfliktusokhoz vezetnek, időnként megkérdőjelezve az eredeti nemes célokat is.

A jelenségek hátterében számos ok és motiváció fellelhető. Véleményem szerint ezek között az egyik legfontosabb az ún. *„településfejlesztési koncepció"* célja, tartalma és metodikája körüli értelmezési zavar, valamint az alkalmazásában tapasztalható eklektikus sokszínűség. A településfejlesztési koncepció az egyik legfontosabb településrendezési eszköz, és a településrendezési tervet megalapozó, az önkormányzati településfejlesztési döntéseket rendszerbe foglaló dokumentum. Míg a korábbi évtizedekben csak egy erőtlen ajánlás mutatott rá a fejlesztési célok előzetes kidolgozásának fontosságára, addig 1997 óta az épített környezet alakításáról és védelméről szóló törvény teszi azt a települési önkormányzatok feladatává – rendezési terveik kidolgozása előtt. A rendezési tervek fejlesztési megalapozása tehát kötelező, azonban *sem a tartalmi követelmények, sem a minőségi és jóváhagyási kritériumok nincsenek meghatározva.* Mindössze annyi a kikötés, hogy azt az önkormányzati testület határozattal szentesítse. Ilyen rugalmas jogi környezetben tág teret kapnak *az eltérő értelmezések és felfogások*: szinte ahány ház (önkormányzat), annyi változat. *A jellemző változatokból* néhány példa:

- a szorgosan vizsgálódó: szinte csak az elmúlt évek (évtizedek) tényadatait; vizsgálja és közli, óvakodik a jövőtől, ezért nem mond róla semmit;
- a naiv álmodozó: alig több, mint a rózsaszín vágyálmok gyűjteménye, amelyet az objektív tények sem tántorítanak el;
- az elvont „tudományos": mindent egy ködös és homályos elméletnek – „prekoncepciónak" – vet alá, nagyvonalúan távol tartva magát a reálfolya-matoktól és az adott településtől;
- a dinamikusan korszerű: a napi divatnak és zsargonnak megfelelően közhely gyűjteménnyel, fáradt sztereotípiákkal helyettesíti a lényeget;

[1] Kiss Lajos, területi főépítész, c. egyetemi docens, Dél-alföldi Területi Főépítészi Iroda, Szeged

– a tévedhetetlen pragmatikus: csak a számoknak, a statisztikai adatoknak hisz, mindent kiszámít és szigorúan előír, sőt tollba mond.

A probléma lényege az esetek jelentős részében tehát az, hogy *sem az önkormányzatok, sem a településtervezők nem kapnak megbízható muníciót*: a település térbeli rendjének megtervezéséhez szükséges, tudományos igényű, reális, ugyanakkor kellően távlatos adatokat és prognózist. A túlzottan általános és semmitmondó – jobb esetben rejtett kódolású – fejlesztési koncepció nem szolgálja a jellemzően műszaki és ökológiai tárgyú településtervező szakterületet. Ha a kapcsolódó szakmák és diszciplínák nem képesek egyértelmű üzenetekkel és hatékonyan segíteni – előkészíteni, megalapozni, alátámasztani – a tervezők munkáját, úgy a fejlesztés és a rendezés aszinkronitása tartósan fennmaradhat. Ennek pedig ismét az lesz a szomorú következménye, hogy *településeink térbeli alakulása* – fejlődése – *sem társadalom-, sem gazdaságtudományi értelemben nem lesz harmonikus*, sőt *építészeti-városépítészeti értékei is kétségessé válhatnak.* Az ellentmondás feloldása részben filozófiai, részben metodikai kérdés.

A problémákat érzékelő – mind településfejlesztésben, mind település-rendezésben jártas – szakértők körében egyre inkább érlelődik a felismerés és az igény egy régi-új műfaji elem beiktatására. Az egyértelmű és hatékonyabb kommunikáció érdekében a településfejlesztési koncepció és a rendezési terv közé célszerűnek látszik beilleszteni az ún. *„rendezési programot"*. Ez a közvetítő és transzformáló munkarész lenne hivatott a fejlesztési karakterű impulzusokat összefoglalni, majd továbbítani a felhasználó megbízónak – az önkormányzatnak –, valamint a tervezőknek. Mindezt világosan, közérthetően, szakágilag teljes körűen és mindenek előtt pragmatikusan. Ez az alapvetően műszaki-ökológiai dokumentum gyakorlatiasan – de szakszerűen – fogalmazhatná meg a településre szabott tervezési célokat, azaz: „mit kell tervezni a rendezési tervben".

Becsei József[1]

Alföldi város – városszerkezet[2]

Amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy napjainkban - amikor megváltozott gazdasági korszakban élünk – milyen változások figyelhetők meg azokban a sajátos településű városokban, amelyeket alföldi városnak nevezünk, akkor mindig abból kell kiindulnunk, hogy mihez viszonyítjuk a változásokat. Ehhez pedig mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy melyek azok a sajátos vonások, amelyek ezeket a településeket évszázadokon át megkülönböztették az ország többi részétől.

A kérdés megválaszolásához azon kutatók véleményéhez kell fordulnunk, akik ezeknek a településeknek a történeti kialakulásával, illetve a 20. századbeli jellegével foglalkoztak. Közülük először is a történészek (Maksay, 1971; Makkai, 1961, 1985) nyújtotta ismereteket kell kiemelnünk, amely szerint az Alföldön kialakult jelentősebb mezőgazdasági kereskedelmi központok, túlnyomó részben nem a királytól, hanem földesurától kapta a városi jogot – ezeket nevezzük oppidumoknak. A földesúr nem adott meg minden városi jogot a maga településének, mert a pallosjogot magának tartotta fenn. Az oppidumok az Alföld területén a pusztásodás és a telkek pusztulása (Szabó, 1971) következtében hatalmas kiterjedésű határokra tettek szert (pl. Kecskemét félmillió hold, Hódmezővásárhely negyedmillió, Nagykőrös 200.000 hold stb.), ahol előbb rideg, majd az ún. mezei kerteken istállózó marhatartást folytattak. Mindez azért alakulhatott ki, mert a nyugat-európai városfejlődés eredményeként megnövekedett húsigényt ki kellett elégíteni, ami jelentős keresletet támasztott a magyar marha iránt. Vagyis *már a hódoltság előtt is kialakult a sajátos alföldi városszerkezet* (Beluszky, 2001).

Ezeket a településeket is két csoportba sorolhatjuk: azokra, amelyek nem voltak kertesek és a kertes városokra (Györffy, 1926; Bárth, 1987). A többséget azok adták, *amelyek nem voltak kertesek* (kétbeltelkesek). Az utóbbi települések szerkezetét, amit a folytatott gazdálkodás alapvetően meghatározott, az jellemezte, hogy a zárt települést egy belső legelő, majd ezt a szántónak használt terület, ezen túl a külső legelő övezte, s a további határrészeken a szabad foglalás szokása dívott, amelyet az önkormányzat is támogatott. Itt születtek meg a mezei kertek, amelyekre már az ember védelmére is szolgáló építmény, a tanya épült. *A kertes települések* szerkezete abban különbözött, hogy a belterületen a gazdának volt egy lakóháza és egy gazdasági udvara, telke, kertje, vagyis két belső telekkel rendelkezett.

Ez a települési rend fennállt *a török hódoltság idejében* is, azonban újabb települések népessége menekült a védett (khász) városokba, s így a településsűrűség tovább csökkent, a településhatárok pedig tovább növekedtek (Rácz, 1980). A gazdálkodást továbbra is az állattartás uralta, hiszen nagy kereslet mutatkozott az élő állat iránt. *A települések szerkezete tehát lényegesen nem módosult. A hódoltság megszűnte után* a földművelés térhódításával párhuzamosan, a népesség szaporodása és

---

[1] Becsei József, egyetemi tanár, SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék

[2] Ez a dolgozat az OTKA T 034366 sz. kutatás keretében készült.

a betelepítések eredményeként *új és új elpusztult falvak és városok népesedtek be*, de a 20. század közepéig megmaradt a nagy határral rendelkező települések alföldi rendszere. A mezőgazdaság intenzifikálódása, az ipari termelés lassú, de fokozatos térhódítása átalakította az alföldi települések funkcióit, s azokat a tereket, amelyekben a különböző tevékenységek folytak.

A település belső tere, *a zárt település* otthont adott több tízezres lélekszámú *népességnek*, itt települtek meg a *nem-mezőgazdasági jellegű tevékenységek. A földművelés és állattenyésztés terei* összekapcsolódtak és összeszűkültek, ahol a földművelés vette át a vezető szerepet. Most már nem csak a tevékenység, hanem a hozzá kapcsolódó berendezések, az ember s a gazdaság is egy térben koncentrálódott az adott település határában, mégpedig úgy, hogy a háztartás a zárt településben maradt, a gazdaság pedig a határba költözött. A kertes városoknál ez egyrészt egyszerűbb, másrészt bonyolultabb folyamat volt. Egyszerűbb, mert a gazdaság térben eddig is elkülönült a háztartástól, s bonyolultabb, mert ez a települési együttes most a határban szétszóródott. Így tehát *a tanyák keletkezésével* az alföldi települések túlnyomó többségében az agrártermelés színterei az emberi megtelepedés terei is lettek. A települések egyik csoportja a határban született meg, ezek voltak a magános települések, a tanyák, amelyek teljes kifejlődésükkel szórvány települési rendet teremtettek.

A zárt településben lévő népesség nagy száma, valamint a technikai, gazdasági fejlődés miatt, a társadalmi és területi munkamegosztás, a tevékenységek specializációja eredményeként a zárt településen belül olyan tevékenységek is megtelepültek, amelyek a központi funkciók csoportjába tartoznak. Ezek kielégítésére létrejött szervezetek és berendezések, három dimenziós létesítmények az őstermelés céljait szolgáló berendezésektől, létesítményektől a zárt település terén belül is elkülönültek, s így az alföldi városokban térben egymás mellett megszületett a falu és a város. Végső eredményként előttünk áll a *sajátos jelleggel kitűnő alföldi város, amely egy közigazgatási egységen belül magában foglalja a szórványt, a falusi és a városi települési formát.* Ebben fogalmazható meg az alföldi városok sajátos vonása, eltérése az ország más területein fellelhető városoktól.

A helyi települési politikát elsősorban az érdekli, hogy a napjainkban végbemenő *nagy társadalmi-gazdasági átalakulási folyamatok hogyan jelennek meg az egyes településeken belül,* vagyis hogyan alakul a településen belüli társadalom struktúrája, a funkciók működésében milyen változások következnek be, s milyenek lesznek ezeknek a térbeli megjelenési formái – milyen új morfológiai elemek és struktúrák jönnek létre –, továbbá milyen mozgások, s ennek következtében milyen szegregációs folyamatok játszódnak le. Az a kérdés tehát, hogy *az egy közigazgatási határon belül lévő háromféle települési egységben milyen változások mennek végbe.*

A zárt településre vonatkozóan általánosságban az állapítható meg, hogy az alföldi városok társadalmának átalakulásában két nagy periódust különböztethettünk meg. Az első jellegzetessége, hogy a városi népesség agrártársadalomból iparivá alakult át, míg a második periódusban – ami napjainkban is zajlik –, az ipari társadalom szolgáltatóvá válik. Ezek a folyamatok azonban a település különböző jellegű területein más és más jellegzetességekkel jelennek meg. Az első periódusban a tele-

pülésen belüli társadalom átstrukturálódásának egyik jellegzetessége az volt, hogy a korábban mezőgazdasági jellegű, falusias lakóövezetek népessége ipari foglalkozásúvá vált, így az általuk lakott területek egyre nagyobb teret foglaltak el a településen belül. Ugyanakkor az agrárnépesség a városok peremterületeire szorult, de a település falusias lakóövezete külső képében továbbra is őrizte a rurális jellegét.

A településen belüli *városias terek* változásainak egyik vonása, hogy a legnagyobbakban intenzív *city*-képződés indult meg, ugyanakkor új formacsoportként felépültek a lakótelepek, amelyek kezdetben a városba költöző mindenféle foglalkozásúaknak adtak otthont. Ekkor a városi társadalom változására az volt a jellemző, hogy a népesség mozgásának egyik meghatározó formája a falvakból a városba költözés volt, ami az 1990-es években megszűnt. Az újabb gazdasági-társadalmi átalakulás viszont elindított egy újabb társadalmi átrétegződést: *az ipari társadalom szolgáltatóvá válik.* Ezzel együtt jár az a jelentős településen belüli területi átcsoportosulás, amit már elsősorban a vagyoni helyzet, és csak másodsorban a foglalkozási szerkezet határoz meg. Ennek következtében kialakulnak a jobb módúak által lakott *villanegyedek*, amelyek a jobb lakáslehetőségeket és infrastrukturális ellátottságot biztosító, kedvező környezeti adottságokkal rendelkező területeket foglalják el. Ebbe a folyamatba tartozik az is, hogy a korábbi belső tanyazónában újabb és újabb lakóterületek jelennek meg, elindult az alföldi városok sajátos *szuburbanizációja.*

A városközpont felé haladva, jellemző folyamattá vált a túlnyomóan értelmiségiek által lakott területek létrejötte. Jól elkülöníthető területeket foglalnak el az ipari üzemek fizikai munkásai is. A *lakótelepek* társadalma lényeges átalakuláson megy végbe, ahol ma már egymástól lényegesen elkülönülő társadalmi csoportok tömörülnek, akik körében igen gyakori a lumpenizálódás. Amíg korábban a kedvező státus jele lehetett a jó lakótelepi lakás, ma már aki teheti (tehát akinek anyagi lehetőségei megengedik), az elhagyja a lakótelepet. Az újabban beköltözöttek közül kerül ki a legtöbb városi munkanélküli és itt a legtöbb a gyermek. Ezek a lakótelepek zsúfoltak és nem tudják biztosítani azokat a kedvező körülményeket, amelyeket egy jól végrehajtott városközpont-rekonstrukció után a városmag nyújthat. Így azután jelentős szakadék áll fenn a centrum és a lakótelepek társadalmai között, az utóbbiak – függetlenül attól, hogy a várostestben térbelileg hol helyezkednek el – peremvárosi területekké váltak.

Az alföldi városok belső szerkezetének változásai közül ki kell emelnünk azt is, hogy egyre határozottabb jellemzőjévé válik népességük életkor szerinti térbeli elkülönülése is. Mára ugyanis az Alföld kisebb és nagyobb városaiban egyaránt körülhatárolhatók azok a főként idősek által lakott területek, amelyek jellemzik a lakótelepeket éppen úgy, mint a város régebbi építésű negyedeit. A főként nyugdíjasok által lakott területek népességének fontos jellemzője, hogy a már nem aktív lakosság eredeti foglalkozására nézve különböző státuszcsoportokat foglal magában.

A harmadik egység a *külterületi települések* csoportja, ahol a legfontosabb változások lényegét úgy összegezhetjük, hogy *a tanyarendszer fejlődésének új szakasza indult el.* Ebben a szakaszban a várható fejlődés megítéléséhez a 2001. évi népszámlálás adataiból levonható következtetések fontos támpontot jelentenek, de ezen túl figyelemmel kell lennünk néhány más tényezőre is. Az egyik legfontosabb a

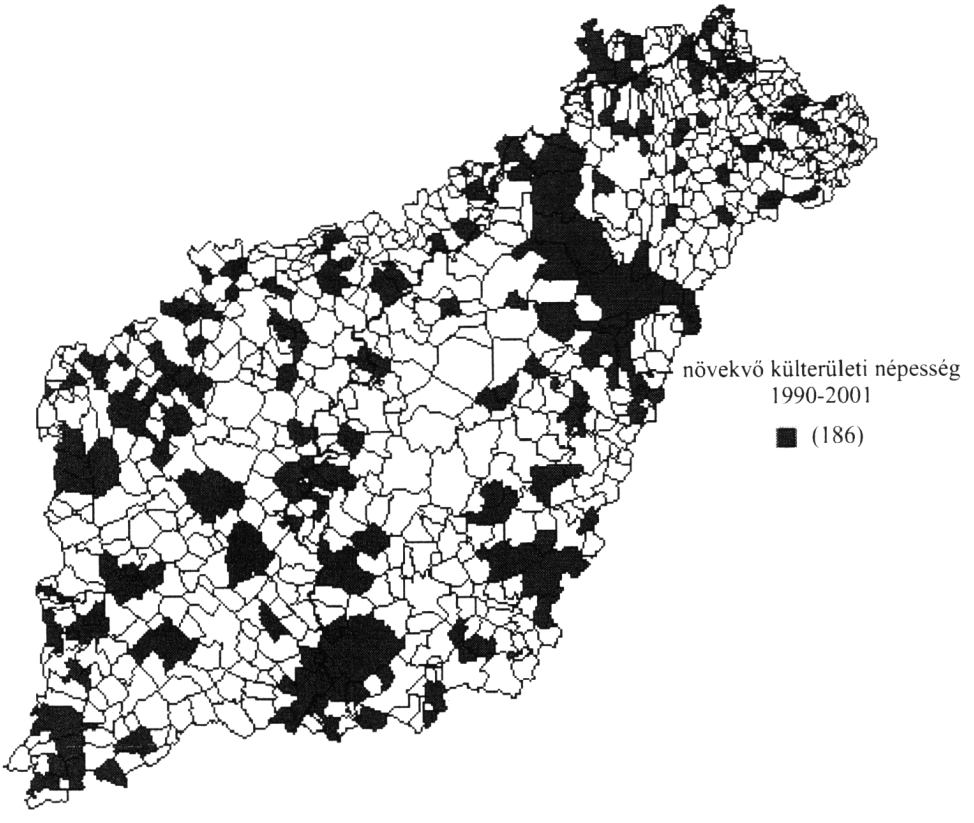
földbirtokrendszer helyzete. A természetföldrajzi tényezők, a talajadottságok által befolyásoltan üzemszervezeti formák, valamint a birtokok különböző nagysága, illetve a tulajdonosi megoszlás más-más gazdálkodást tesz lehetővé. A kérdés tehát az, milyen birtokviszonyok uralkodnak ma a korábbi tanyás területeken, az Alföld túlnyomó részén. (1. ábra)

Magyarországon 10.043,2 ezer lakosából 2000-ben 2.035,5 ezer főt (20,3%-ot) tett ki a mezőgazdasági tevékenységből élő népesség. A szektorban működő gazdasági szervezetek száma 8.382, az egyéni gazdálkodóké 958.534 volt (KSH, 2000). Az általunk vizsgált területre 969,3 ezer (47,6%) mezőgazdasági tevékenységből élő jutott; a gazdasági szervezetek 28,9%-a, az egyéni gazdaságoknak pedig 49,0%-a található az Alföldön. Ez azt mutatja, hogy országos átlagban 2,1, az Alföldön 2,06 mezőgazdasági tevékenységből élő egyén jut egy gazdaságra. Az eltérés tehát elhanyagolható. A tanyarendszer léte, illetve fejlődése szempontjából azonban nem elsősorban *a birtokok száma, hanem a birtokok nagysága, a föld minősége, s a rajta folytatott mezőgazdasági kultúra* a meghatározó. (A nem egyéni gazdaságok, tehát a gazdasági szervezetek a tanyakeletkezést negatívan befolyásolják, róluk ezért a következőkben nem szólok.) Az összes gazdaságok által használt együttes földterület 6.448 ezer hektár, amelyből az egyéni gazdaságok 2.614 ezer (40,5%), a gazdasági szervezetekhez 3.834 tartozik. Az egyéni gazdaságok területéből 1.415,4 ezer hektár (54,1%) található az Alföldön, vagyis egy gazdaságra kereken 3 hektár jut, az országos átlag 2,7 ha. Ez az átlagos érték, mind az Alföldön, mind országosan *erősen elaprózott birtokszerkezetet sejtet*, ami önmagában azt sugallja, hogy nem kedvez a tanyai települési forma újbóli elterjedésének. Ezek az értékek területenként eltérőek, Békésben 3,45 hektár[3], Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2,67 hektár, de a korábbi tanyás területeken csak 2,41 hektár jut egy birtokra. Az eltérések kistérségenként még erőteljesebbek, mert a tiszafüredi kistérségben pl. 4,56, míg a dabasiban csak 1,98 hektár az átlagos birtoknagyság.

Közelebb juthatunk a tényleges állapothoz, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes méretkategóriákhoz tartozó birtokok mekkora termőterületet használnak. A mai gazdasági viszonyok közepette az 5 hektárnál kisebb birtokok nem alkalmasak arra, hogy ott tanyai gazdálkodásra rendezkedjenek be, ahol arányuk jelentősnek mondható, azt a területet általában kihagyhatjuk a potenciálisan új tanyák létrejöttére alkalmasnak ítélt helyek közül. E birtokcsoport az Észak-Alföld termőterületeinek 23,38%-át, a dél-alföldinek 20,54%-át (országosan 22,46%-át) foglalja el. (Nagyobb kiterjedésű ilyen területek találhatók a Nyírségben, Debrecen mai határában, Csongrád megye jelentős területén, a kiskőrösi és kiskunfélegyházi kistérségben, és a vizsgált Pest megyei kistérségekben.) E birtokforma jelentősége, az ilyen gazdaságok száma és területi aránya bizonyosan számottevően csökkenni fog, hiszen ekkora termőföld csak „szociális" gazdaságnak tekinthető. Már ma is megfigyelhető a birtokkoncentráció és centralizáció, számos kistulajdonos pl. vállalkozónak adja bérbe a földjét.

[3] A geográfiában általában egy tizedesig szokás megadni az értékeket, mivel a KSH kettő tizedesig adta meg a mezőgazdasági adatok értékeit, s ennek e helyen is van jelentősége, ezért az onnan idézett adatokat így használom.

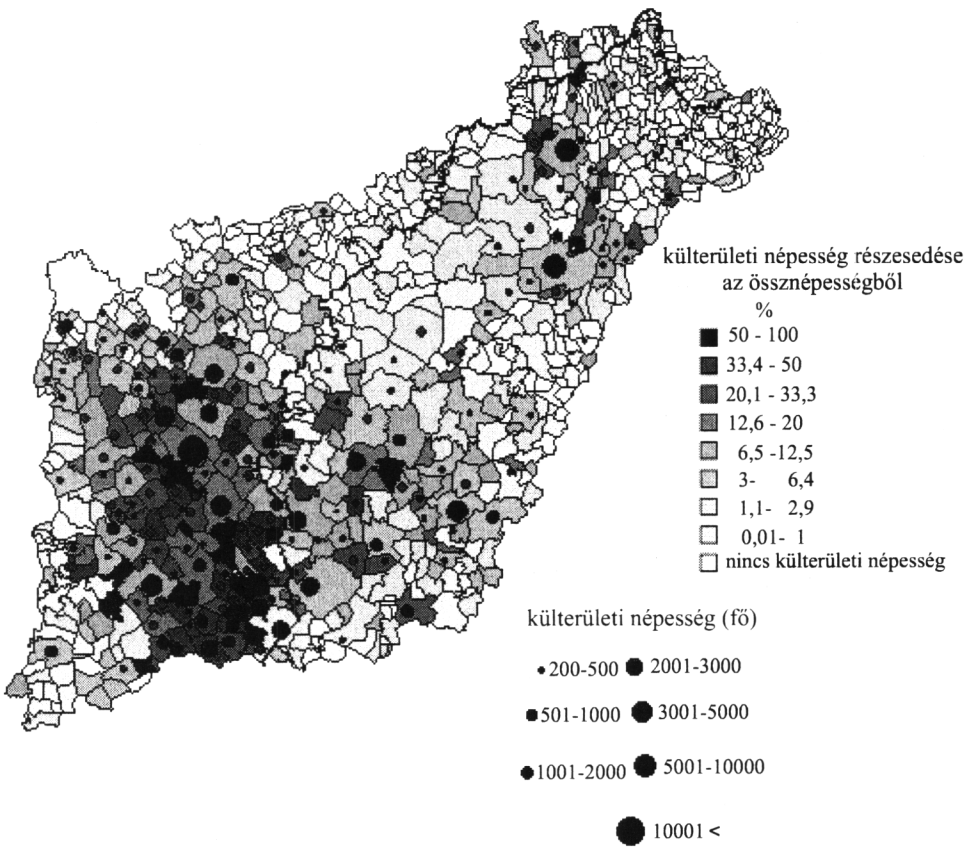
1. ábra. Növekvő külterületi népesség

Forrás: Saját szerkesztés.

Családi gazdálkodásra berendezkedő gazdaságokkal általában az 5–100 hektáros birtokok esetében számolhatunk. Országos átlagban ebbe a kategóriába tartozik a termőterület 59,1%-a, az Észak-Alföldön 65,52%-a, a Dél-Alföldön 53,74%-a. (Az Alföld Pest megyei kistérségeiben is hasonlóak az értékek). Az Alföld két nagy területi egységei közötti különbség abból adódik, hogy a Dél-Alföldön a 100 hektár feletti birtokok a termőterület 25,79%- át, az Észak-Alföldön csak 14,10%-át foglalják el. Az életképes bitrokméretet döntően meghatározza a föld minősége, s a mezőgazdasági kultúra. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt gondoljuk, hogy 50 hektárnál nagyobb földterület már a monokultúrás földművelés mellett is alkalmas árutermelésre, a munkaigényes zöldség- és gyümölcstermelő területeken, valamint az állattenyésztő gazdaságokban ennél kisebb birtokok is elegendőek árutermelésre való berendezkedésre. Ahol ez a birtokkategória nagyobb területeket foglal el, ott minden bizonnyal számolhatunk tanyák születésével.

2. ábra. A külterületi népesség aránya

Forrás: Saját szerkesztés.

A 2001. évi népszámlás adatai tükrözik azt is, hogy az utolsó évtizedben lelassult a külterületi népesség csökkenése, abszolút értéke 4.573 fő, vagyis 2,2%, az előző évtized 36,4%-os fogyásával szemben. Nem csak a csökkenés üteme lassult, hanem egyes településekben növekedett a külterületen élők száma. Ezeknek a településeknek a területi megoszlására jellemző, hogy mindenekelőtt a városok külterületi népessége, továbbá a budapesti agglomeráció településeinek a határbeli népessége nőtt. Az Alföldön (ahová 812 települést soroltam, ebből 117-ben 14.688 fővel nőtt a külterületi népesség száma) nagyobb területek jelölhetők ki, ahol népességnövekedés regisztrálható, így Szeged–Hódmezővásárhely, Békéscsaba–Gyula, valamint Debrecen–Nyíregyháza térsége (2. ábra). Más vizsgálatok azt mutatják, hogy ezeken a területeken találkozunk a legerőteljesebb agglomeráció képződéssel és a szuburbanizációval. A tanyai népesség növekedésének okát tehát mindenekelőtt az alföldi sajátos szuburbanizációban kereshetjük.

A születő új tanyáknak legalább három csoportját kell megkülönböztetnünk. A legvirulensebbnek ítélhető az ún. *farmtanya* (ezt nyugodtan nevezhetjük farmnak). Ez olyan külterületi település, amely az árutermelés céljaira jön létre, tehát mindenekelőtt gazdasági szervezet. Tulajdonosa legtöbbször bérmunkát is alkalmaz, ő maga nem lakik a farmon, hanem a zárt településben lévő lakásában él. A *családi gazdálkodásra berendezkedő, újonnan születő tanya* elsősorban nem árutermelést folytat, hanem önellátásra épül, s a tulajdonos, esetleg a család több tagjának fő tevékenysége a tanyai gazdálkodáshoz kapcsolódik. *A harmadik típus a meglévő tanyákon alakul ki,* ezeken belül el kell különítenünk a *vegetálókat,* amelyek minden bizonnyal belátható időn belül (a tulajdonos, vagy tanyalakó munkaképtelenné válásával, halálával) megszűnnek. A másik alcsoportba azok tartoznak, amelyek *képesek a megújulásra,* ezek adják a tanyarendszer „törzsgárdáját".

Az előzőekben összefoglalt, a tanyák eddigi életét jellemző és meghatározó tényezők az Alföld területének túlnyomó részén lehetővé tették a klasszikus magyar tanyarendszer kifejlődését, ellenben az ország más területein a birtok-, jogi- települési stb. viszonyok kizárták a tanyák kialakulását. A jelenlegi tulajdonviszonyok azonban lényegében az ország egész területén hasonlónak mondhatók, s ez elvileg nem zárja ki, hogy az Alföldön kívüli területeken is tanyák jöjjenek létre. Mivel a különböző tényezők (pl. paraszti gazdaság erőssége, különböző termelési kultúrák jelenléte stb.) máig érvényesülő hatásai térben eltérőek, a tanyák minden formájának újraalakulása is területileg differenciált lesz. Ahol megszűnt a tanyai települési forma, ott – ha a birtokviszonyok ezt támogatják – számolnunk kell a farmgazdaságok szaporodásával, ahol nagyobb számban fennmaradtak a tanyák, ott a revitalizáció családi és farmgazdaságok létrejöttét is eredményezheti.

IRODALOM

Bárth J. 1987: A szálláskert. *Forrás* XIX/1. Kecskemét: 37–51.

Beluszky P. 2001: *Az Alföld történeti földrajza.* Budapest–Pécs. Dialóg Campus Kiadó.

Györffy I. 1926: Hajdúböszörmény települése. *Föld és Ember* VI/4. Szeged: 177–210.

Makkai L. 1961: A magyar városfejlődés történetének vázlata. In.: Borsos J. (szerk.) *Vidéki városaink.* Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó: 25–95.

Makkai L. 1985: Tájak és népek. In: R. Várkonyi Á. (szerk.): *Magyarország története* 1526–1686. II. Budapest. Akadémiai Kiadó: 1426–1462.

Maksay F. 1971: *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

Rácz I. 1980: A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.) *A magyar tanyarendszer múltja.* Budapest. Akadémiai Kiadó: 97–149.

Szabó I. 1971: *A falurendszer kialakulása Magyarországon* (X–XV. század). Budapest. Akadémiai Kiadó.

Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok. KSH, Budapest, 2000: 543–545.

Molnár Ernő[1]

Urbánus szempontok az Európai Unió regionális politikájában

E rövid lélegzetű írásban a *városok* szerepének általános *felértékelődésével*, illetve – a jelenséggel összefüggésben – egy *markánsabb európai várospolitika* gondolatával foglalkozom. A téma az Alföld európai és globális gazdasági integrációja kapcsán is érdekes adalékokkal szolgálhat.

A globalizálódó világgazdaság térbelisége

Aligha lehet manapság helyi, illetve regionális gazdaságfejlesztési stratégiákat kidolgozni anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a *világgazdaság* egyre intenzívebb egységesülését. A *globalizációs* folyamat a kommunikációs infrastruktúra – közlekedés és informatika – dinamikus fejlődésének, illetve a második világháború után végrehajtott folyamatos, világméretű deregulációnak köszönhetően az utóbbi két-három évtizedben felgyorsult.

A globalizálódó világgazdaság meghatározó szereplői a *transznacionális vállalatok*: e szervezetek, illetve az általuk követett termelésszervezési gyakorlat jelenti azt a minőségileg új elemet, amely az ezredforduló gazdaságát megkülönbözteti a korábbi viszonyoktól: napjaink gazdasági térszerkezete jól levezethető e transznacionális vállalatok, illetve a közöttük kialakult kapcsolatok struktúrájából.

E több országban is érdekeltséggel rendelkező, az egyes lokális erőforrásokat globális szinten mérlegelő és felhasználó cégek képesek kihasználni az egyes régiók termelési tényezői terén tapasztalható különbségeket (Bernek, 1999), működésüket pedig különböző stratégiák szerint építik fel. Szervezeti szempontból a transznacionális vertikális integráció jut legmesszebbre: a vállalaton belüli értékteremtő folyamat egyes szakaszai ebben az esetben különböző helyeken valósulnak meg, s ezen – a tér különböző pontjain szétszórt – tevékenységekből áll össze a vállalati értéktermelési láncolat (Bernek, 2000).

A vállalati értéklánc (illetve a több vállalat értékteremtő folyamatainak összekapcsolódásával létrejövő *értéklánc-rendszerek*) egyes elemeinek otthont adó helyek közötti kapcsolatok (információk, áruk, szolgáltatások, tőke, személyek mozgása) építik fel az *áramlások terét* (Castells, 1994; Bernek, 2000).

Az áramlások térpályáit a közlekedési és információs infrastruktúra elemeiből szerveződő *hálózatok* képezik. E struktúrák *csomópontjaiban* találjuk – globális hierarchiába rendeződve – a gazdaságot irányító városokat (Bernek, 2000). A városok globális hierarchiája újszerű módon szerveződik: a korábbi, a „hinterland" erőforrásait felhasználó alulról építkezést felváltja a világot átfogó erőforrás- és információáramlási hálózatokba való „belekapaszkodás", a *felülről építkezés* (Cséfalvay, 1999).

---

[1] Molnár Ernő, PhD hallgató, DE TTK Társadalomföldrajzi és Településfejlesztési Tanszék

A globális gazdasági folyamatokba integrálódott régiók – így a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európa is – egy mindinkább kiéleződő *területi verseny* részesévé vált a felülről építkezés logikájából következően, ahol a résztvevők célja a tőkebefektetések, hasznot hozó társadalmi csoportok, intézmények, rendezvények vonzása (Lengyel–Rechnitzer, 2000).

A társadalmi-gazdasági tér csomópontjaiként funkcionáló *városok* koncentrálják a szellemi és fizikai tőkét, innen irányítják és ellenőrzik a gazdaságot, itt születik az innovációk tekintélyes része. Túl azonban a globalizálódó gazdaság térszerkezetében betöltött szerepükön, egyéb tényezők is *növelik jelentőségüket* az ezredforduló Európájában: a korábban erős állam részleges visszavonulása, a politikai-adminisztratív decentralizáció, a városok fent említett gazdasági versengésének növekvő mértékű tudatosodása, valamint a városi élet népszerűségének újbóli növekedése említhető meg e tényezők között (Eurocities, 1994). Mindezek folyományaként talán nem teljesen megalapozatlanok azok a képzetek, amelyek az európai városállami hagyományok újjáéledéséről szólnak (Castells, 1994).

A rendszerváltó, önkormányzati rendszerét és piacgazdaságát ismert módon kiépítő, az európai gazdaságba mind szervesebben integrálódó Magyarországon is hasonló tendenciáknak lehetünk tanúi (Beluszky–Győri, 1999). Alföldünk sajátos településhálózata – párosulva a fent említett folyamatokkal – nálunk is felértékeli a városok, különösen a „kritikus tömeget" elérő nagyvárosok modernizációban betöltött szerepét.

Az Európai Unió regionális politikájának egyik alapdokumentumaként funkcionáló *Európai Területfejlesztés Perspektíváiban* – önkényesen kiragadva a bennünket

1. táblázat. Városok jellemzői az ezredforduló Európájában

1. Középtávon alapjaiban változatlan városhálózat, városok közötti kooperáció erősödése
2. Városverseny, a periféra kitüntetett pontjain „fekvésükből élő" kapuvárosok kialakulása
3. Városok folytatódó területi terjeszkedése
4. Erősödő társadalmi szegregáció
5. A városi életminőség javulása

Forrás: Europäisches Raumentwicklungskonzept, 1999.

2. táblázat. Hálózatok jellemzői az ezredforduló Európájában

1. Hálózatok integrációs problémái
2. Növekvő forgalom, erősödő túlterheltség
3. Periférikus területek elérhetőségi problémái
4. Koncentráció, fejlődési folyosók kialakulása
5. Az információs infrastruktúra területi egyenlőtlenségei

Forrás: Europäisches Raumentwicklungskonzept, 1999.

érdeklő részeket – az alábbiak szerint foglalják össze a „csomópontok" és „hálózatok" európai terében megfigyelhető fontosabb tendenciákat (1. és 2. táblázat).

Az Európai Unió politikáinak városi dimenziója

A városok növekvő szerepének felismerése nyomán vetődött föl egy integráltabb urbánus szemléletmód érvényesítése az Európai Unió közösségi politikáiban. A kezdeményezés létjogosultságát több tényezővel indokolják (Eurocities, 1994):

- A Közösség *versenyképessége, gazdasági fejlődése* szempontjából meghatározó a társadalmi-gazdasági tér e csomópontjainak működése; a városi területek az Unió népességének mintegy 80%-át tömörítik, lakóik közül minden negyedik negyedmilliós lélekszámot felülmúló agglomerációkban él (Europäische Kommission, 1997).
- A prosperitás gyümölcseinek egyenlőtlen megoszlása – térben is mind határozottabban megjelenő – *erősödő társadalmi polarizációt* eredményez éppen a gazdaságilag legsikeresebb városokban. E probléma kezelése nem pusztán *morális okokkal* indokolható: egyes társadalmi csoportok kirekesztődése hosszú távon a városok, nemzetállamok, illetve – végső soron – a Közösség *politikai stabilitását* veszélyeztetheti.
- A fenti két tényező (versenyhelyzet és társadalmi polarizáció) *összeurópai jelenség*, ráadásul a városfejlődés jelenlegi tendenciáinak hátterében álló erők *olyan nagyságrendet* képviselnek, amelyek meghaladják a helyi vagy nemzetállami lehetőségeket.
- A jelenlegi helyzet *részben az Európai Unió eddigi törekvéseinek* (közös piac megteremtése a hatékonyság növelése érdekében) *következménye*. Ebből következik, hogy a Közösség *rendelkezik* olyan politikai *eszközökkel*, amelyek jelentős hatást képesek gyakorolni a városok fejlődésére: közvetett területi hatása van a verseny-, ipar-, környezet-, közlekedés-, energia-, K+F- és agrárpolitikának (*implicit politikák*: szerepük talán nagyobb, mint a tulajdonképpeni regionális politika szerepe), illetve közvetlen területi hatással bír a Strukturális és Kohéziós Alapokból finanszírozott *explicit regionális politika.*

Az utóbbi évtizedben számos dokumentum tárgyalta az európai városok jövőjét, az unió várospolitikai irányelveit, valamint az eddigi intézkedések eredményeit. Ezek ismertetésére – a szűkre szabott keretek miatt – itt nem kerülhet sor. A 2000-2006 közötti – azaz jelen – időszakra vonatkozó városfejlesztési prioritásokat az alábbiakban határozták meg (Europäische Kommission, 1998):

- A városok gazdaságának erősítése, a jólét és foglalkoztatás feltételeinek javítása.
- Társadalmi integráció támogatása, a városok megújítása.
- Városi környezet védelme, a környezet minőségének javítása.
- Önkormányzatiság erősítése, sikeres városirányítás megteremtése.

Az Unió várospolitikájával kapcsolatos legfrissebb viták sorát a 2001-ben publikált – a regionális politika 2006 utáni jövőjével foglalkozó eszmecserék sorát megnyitni hivatott Második Kohéziós Jelentés (Kozma, 2003) – indította el. Az utóbbi két évben megfogalmazott javaslatok – többek között a következő *stratégiai elemek*

fontosságának hangsúlyozásával – állnak ki a városi szempontok még fokozottabb érvényesítése mellett (Eurocities, 2003):

- *Horizontális* – azaz valamennyi ágazatot felölelő – *várospolitika* kidolgozása szükséges (összeállítottak egy 12 pontból álló prioritás-listát is), függetlenül az egyes régiók fejlettségi besorolásától (ez az 1. prioritás hatálya alá eső területekre – így a mi Alföldünkre – hangsúlyozottan érvényes).
- *Szükséglet-orientált megközelítés* alkalmazása: a halmozottan hátrányos helyzetű városi területek kiemelt kezelése, illetve a gazdasági teljesítményen túl – a kissé elhanyagolt – szociális dimenzió erősítése.
- *Lehetőség-orientált megközelítés* alkalmazása: erősségekre építés, versenyképes klaszterek fejlesztése, a korlátok, szűk keresztmetszetek felszámolása, a hatékonyabb erőforrás-felhasználás feltételeinek megteremtése.
- *Határokon átnyúló kapcsolatépítés* a versenyképes városok és a kevésbé sikeres régiók között.
- *Kis- és középvárosok* szerepének *fontossága*: kevésbé urbanizált területeken ezek a települések nagyvárosokhoz hasonló funkciókat töltenek be, térségük kapui.
- Probléma-megoldás *integrált megközelítésben*: szükséglet- és lehetőség-orientált stratégiák optimális kombinációja, gazdasági, társadalmi és fizikai megújulás támogatása a „kezelt" területeken a fenntartható fejlődés elveinek megfelelően.

E prioritásokkal részben egybecseng a jelölt országok fővárosainak, illetve Bécs és Berlin polgármestereinek ötödik, Budapesten megrendezett konferenciájának zárónyilatkozata, amelyben a résztvevők hangsúlyozzák a városi dimenzió erősítésének szükségességét az unió regionális politikájában, a válságterületek menedzselése mellett nem tévesztik szem elől a lehetőségek kiaknázásának fontosságát, illetve támogatják az erőforrások hatékonyabb felhasználását célzó lépéseket. Mindezt arra hivatkozva teszik, hogy a dinamikus nagyvárosi területek nagyban hozzájárulnak a gazdasági hatékonyság növekedéséhez, lehetővé téve a hátrányos helyzetű régiók intenzívebb támogatását (Capital Cities, 2003).

IRODALOM

Beluszky P. – Győri R. 1999: A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. *Tér és Társadalom* 1–2: 1–30.

Bernek Á. 1999: A globális világgazdaság térszerveződése. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Helyek, terek, régiók.* Regionális Tudományi Tanulmányok 4. Budapest: 103–120.

Bernek Á. 2000: A globális világ „új gazdaságföldrajza". *Tér és Társadalom* 4: 87–107.

Castells, M. 1994: European Cities, the Informational Society, and the Global Economy. *New Left Review* 204.

Cséfalvay Z. 1999: *Helyünk a nap alatt.* Budapest, Növekedéskutató Intézet. Szentendre. Kairosz Kiadó.

Enyedi Gy. 1997: A sikeres város. *Tér és Társadalom* 4: 1–9.

Kozma G. 2003: Elképzelések az Európai Unió 2006 utáni regionális politikájáról. *Debreceni Szemle* 4: 577–589.

Lengyel I. – Rechnitzer J. 2000: A városok versenyképességéről. – In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs MTA RKK: 130–152.

Europäisches Raumentwicklungskonzept, 1999
http://europa.eu.int/comm/regional_policy/themes/urban_de.htm

http://www.europa.eu.int/comm/regional_policy/debate/urbanhearing_de.htm

Leitlinien der Kommission für die Regionaletwicklungsprogramme des Zeitraums 2000-2006, (Europäische Kommission, 1998.) http://www.europa.eu.int/comm/

Statement, Capital Cities for EU-Enlargement: 5th Conference of the Mayors of the Capital Cities of EU Candidate States and the Mayors of Berlin and Vienna, Budapest, 21. March 2003, http://www.european-capitals.org

The Future of Cohesion Policy in Europe: establishing a strong urban dimension in the future Structural Funds (Eurocities, 2003),

Towards an expanded european urban policy (document prepared by the Eurocities Policy Advisory Group, 1994),), http://www.eurocities.org

Wege zur Stadtentwicklung in der Europäischen Union (Europäische Kommission, 1997), http://www.europa.eu.int/comm/regional_policy/themes/urban_de.htm

Szabó Szabolcs[1]

Az Európai Területfejlesztési Stratégia (ESDP) érvényesülésének lehetőségei az Alföldön

Az ESDP alapelvei

Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz jelentős változás hoz az Alföld, és azon belül az alföldi városok életében. A eddig alkalmazott nemzeti fejlesztési irányelveket és szabályozást a közösségi regionális politikához kell igazítani. A területfejlesztésért felelős miniszterek 1999-ben fogadták el Potsdamban az Európai Területfejlesztési Perspektívát (European Spatial Development Perspective – ESDP), melynek fő céljaként a kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődést határozták meg. Az ESDP jogilag nem kötelező érvényű dokumentum, mindössze politikai keretet jelent (EU, 2003). Az elfogadott perspektíva szerint az Unió egész területén meg kell valósítani (ESDP, 2000):

- a gazdasági és szociális kohéziót,
- a természeti erőforrások és a kulturális örökség megőrzését és kezelését,
- a kiegyensúlyozottabb versenyképességet az Európai Unión belül.

Mindezen célokat a települési önkormányzatoknak is előtérbe kell helyezni tevékenységük során. A csatlakozás kapcsán figyelembe kell venni azt is, hogy az Alföld (illetve az Alföldet felölelő két NUTS II. szintű statisztikai tervezési régió) alapvetően elmaradott területnek fog számítani az Unión belül, így e feladatok jórészt az 1. célkitűzés alapján valósíthatók meg[2].

Az Alföldön igénybe vehető főbb támogatási célok

Az ESDP több olyan lehetőséget is teremt, melyeket e települések nagy valószínűséggel ki tudnak használni (ESDP, 2000):

- A *határokon átnyúló együttműködés* támogatása nagy lehetőségeket rejt, hiszen az Alföld jelentős része egyben az Unió határmenti térsége is lesz. Ez elsősorban infrastrukturális és környezetvédelmi projektek megvalósítását teszi lehetővé.
- Az Unió ösztönzi a *városok együttműködését*, melynek elsősorban a hulladékgazdálkodás, valamint a szociális, oktatási és kulturális infrastruktúra fejlesztése az elsődleges célja. Az ilyen együttműködéseknél nagyon fontos az önkéntesség és a partnerség elve. Fontos célként tűzték ki a *policentrikus városhálózat* fejlesztését, mert csak így tudnak megfelelő munkaerő-kínálatot valamint infrastruktúrát kialakítani. Ezen kívül a városok közötti verseny előnyeit is így lehet nagyobb mértékben kihasználni. Fontos az együttműködés hangsúlyozása, mert a terület-

[1] Szabó Szabolcs, PhD hallgató, ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

[2] Az egy főre jutó GDP vásárlóerő paritáson számítva az 1999-2001 év átlaga alapján a közösségi átlag 75%-át nem éri el (Forman, 2001).

fejlesztés végső soron regionális szinten valósul meg, és ez feltételezi a regionális tervezést is.

- A városok fejlesztése során nagy hangsúlyt helyeznek a *gazdasági potenciál* fejlesztésére. Kiemelten kezelik az ún. *kapuvárosokat* (gateway cities – vásárvárosok, kikötők, repülőterek, kulturális központok) valamint a hanyatló vidéki területek újjáélesztésében részt vállaló *regionális központokat*. Az alföldi városok közül több is próbálkozik vásárok szervezésével, de az utóbbi időben ezek iránt egyre kisebb az érdeklődés. A repülőterek forgalma pedig várhatóan a jövőben sem fog ugrásszerűen növekedni. A kiugrási lehetőség így a kulturális szerepkör erősítése, illetve a regionális központi státus megszerzése lehet. Ezenkívül, a gazdaság diverzifikálásának támogatása révén a stabilitás növelése is fontos célkitűzésként jelenik meg.
- A közlekedési kapcsolatok javítása szintén fontos célkitűzés, mert önmagában a vidéki fekvés nem szabad, hogy akadályozza a gazdasági fejlődést.
- Kiemelt jelentőséget kap az elmaradott térségekben a turizmusban, valamint a megújuló energiaforrásokban rejlő lehetőségek kihasználása.

Az Alföld rendelkezik mindazon kritériumokkal, melyek révén kapcsolódni tud a fent említett programokhoz. A kérdés az, hogy mindez megvalósítható-e a gyakorlatban? Mindenképpen szükség van általános szemléletváltásra, mert e lehetőségek kihasználása csak akkor történhet meg, ha a partnerség és az addicionalitás elve nagyobb teret nyer. Az alföldi városok is kénytelenek lesznek elfogadni, hogy önállóan, saját ötletek kidolgozása és megfelelő önrész nélkül nem tudnak sikeresen kapcsolódni az Uniós programok egy jelentős részéhez.

Az önrész kérdése kardinális problémának tűnik, hiszen a városok gyakran panaszkodnak a forráshiányra. Természetesnek tekinthető azonban az Unió azon igénye, hogy az egyes városok saját forrásaikat is vonják be a fejlesztésekbe, mert csak így látja biztosítottnak a tulajdonosi szemlélet kialakulását. Gyakorta a helyi vezetés a rossz beidegződés miatt csak várja a támogatást, s nem tesz semmit annak előkészítése érdekében. Több példa mutatja azonban, hogy még nehéz helyzetben lévő városok is tudnak tartalékolni annyi forrást, melynek révén nagyobb beruházásokat is meg lehet tervezni, és le lehet bonyolítani.

Az alföldi városok fejlesztésével kapcsolatos legfontosabb feladatok

Felmerül természetesen az a kérdés is, hogy konkrét esetekben milyen tényezőket kell figyelembe venni. Az ESDP alapján öt tényezőt emelhetünk ki (ESDP, 2000):

1. A *város fizikai terjeszkedésének kézben tartása.* A területrendezés sok településen „mostohagyereknek" számít, és ezért előnytelenül alakul át a városok arculata. Különösen a nagyobb befektetők kényszerítik rá az akaratukat a városokra.
2. A *különféle funkciók és társadalmi csoportok megfelelő kezelése.* Kiemelt jelentőséget kell tulajdonítani a szegregáció, a társadalmi kirekesztés elleni fellépésnek. Speciálisan alföldi probléma a városokat övező tanyás térség kezelése.
3. A *város ésszerű és környezettudatos irányítása.* Az uniós elvárások miatt a környezetvédelmi beruházásokat előtérbe kell helyezni. Ezen a téren a nagy beru-

házási összeg miatt különösen kényes probléma a megfelelő önrész előteremtése.

4. A *jobb elérhetőség biztosítása.* Ez elsősorban nem önkormányzati probléma, hiszen e beruházások meghaladják az önkormányzatok erejét. Fontos azonban a lobby-tevékenység, amely megint csak az együttműködés szükségességét veti fel.
5. *A természeti és kulturális örökség védelme.* A helyi vezetésnek át kell gondolni, hogy mely hagyományok tarthatók fent illetve, élesztheték újra, sőt, akár hagyomány-teremtés is szóba jöhet. Sokszor egy jól átgondolt stratégia relatíve alacsony beruházás mellett is sikeres lehet. Az Alföldön többnyire a mezőgazdasági termékek, és az ehhez kapcsolódó „paraszti kultúra" élvez elsőbbséget ezen a téren.

Mindezek mellett ki kell még emelni az endogén erőforrások feltérképezésének és fejlesztésének, valamint a lakókörnyezet folyamatos fejlesztésének fontosságát.

Összegzés

Mindezek összegzéseként elmondhatjuk, hogy az ESDP lehetőséget kínál a felmerülő városi problémák kezelésére, és törekszik a problémák kezelésére, kialakulásuk megelőzésére. Az azonban koránt sem biztos, hogy az alföldi városok ki tudják használni ezeket a lehetőségeket, mert nem rendelkeznek olyan szakembergárdával, akik képesek az uniós elvárásoknak megfelelő pályázatokat írni. Ezenkívül a városok egy részében hiányzik a céltudatos gondolkodás, az előrelátás. Sokszor csak sodródnak a városok, és a rövid távú érdeknek rendelik alá a fenntartható fejlődés elvét.

IRODALOM

EU Hírmondó. 2003: Európai Területfejlesztési Perspektíva (European Spatial Development Perspective – ESDP). *Falu Város Régió* 10/4: 30–42.

Európai Területfejlesztési Perspektíva (European Spatial Development Perspective – ESDP). 2000. Területtervezésért Felelős Miniszterek Tanácskozása. Az Európai Unió területének kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődése felé. Budapest. VÁTI.

Forman B. 2001: *Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai.* Budapest: Európai Bizottság Magyarországi Delegációja.

Nagy Gábor[1]

Az alföldi városok a formálódó információs társadalomban

Az információs társadalom hatása a városhálózatra

„Az információs társadalom eszméje válasz a digitális forradalom kihívására", írta az Európa Zsebkönyv 1995-ben, mikor már széleskörű nyilvánosságot kapott a *Bangemann Jelentés*, valamint az EU az ún. *„korfui ajánlásokban"* (1994) közzétette első közösségi szintű politikáját a telekommunikáció, az informatika, a média egyre gyorsuló konvergens fejlődésére reagálva. *„Az információs társadalom nem más, mint utópia a jó technikáról, mely megoldja a társadalmat és a gazdaságot feszítő aktuális problémákat"* értékelték a kilencvenes évek közepének eseményeit amerikai szerzők (pl. Toffler, 1993). Ezzel szemben, saját értelmezésünkben az információs ágazatok és tevékenységek fejlődése – bár kétségtelenül orvosolhat néhány, az ipari társadalmat feszítő egyenlőtlenséget – kiépülése és konszolidálódása kapcsán új, a meglévőknél gyakorta élesebb, keményebb gazdasági és/vagy társadalmi megosztottságot hoz létre (Nagy, 2004).

„Az információs társadalom az emberi tudás és kreativitás társadalma", írta 1988-ban *Yoneji Masuda* professzor, akinek víziójában olyan jövőképet láthatunk, melyben a kreatív emberek a képességüknek leginkább megfelelő területeken bontakoztatják ki tehetségüket, s emellett megnövekedett szabadidejüket értelmesen, tartalmasan képesek eltölteni egy, az ipari korszak természetromboló hatásaitól jórészt mentesített bolygón. *Masuda* határozottan hitte, hogy az új rend hamarosan világrenddé növi ki magát, s eltünteti a civilizációs és életmódbeli különbségek javát.

A *Római Klub* jelentése (1984-ben!) már címével is sugallja a folyamatok kétirányú lefolyásának lehetőségét: *„Mikroelektronika – Áldás, vagy átok"*. A kötet tanulmányainak többségi véleménye szerint az informatikai fejlődés kellő demokratikus kontroll hiányában könnyen válhat a befolyásolás, manipulálás, ellenőrzés eszközévé, akár olyan formában is, hogy arról az egyén alig, vagy egyáltalán nem szerez tudomást.

1993-ban Al Gore, az Amerikai Egyesült Államok akkori alelnöke személyes tekintélyét is latba vetette a nagysebességű információs gerinchálózat kiépítése mellett, komoly állami támogatást ígérve a piaci szférának a részvételért. Egyik beszédében hangzott el, miszerint *„...az információs szuperszträda megépítésének már az ötlete is olyan üzleti távlatokat nyit meg, mely komoly aktivitásra kell, hogy ösztönözze nemcsak az informatikai és távközlési cégeket, de a gazdaság egészét is."*

Vélhetően e beszéd tekinthető a később csak *„dot.com"*-ként emlegetett éra nyitányának, mely a 2000. évi tőzsdeválság után került egészségesebb fejlődési pályára. Azóta nemcsak az derült ki, hogy a technológiának korlátozott a térségfejlesztő hatása, hanem az is, hogy kritikus felhasználói tömeg és szolgáltatási skála, érdemi tartalom nélkül az információs hálózatok és cégek fejlődése csupán felfújt buborék

[1] Nagy Gábor, tudományos főmunkatárs, MTA RKK ATI, Békéscsaba

marad[2]. 2000-ig úgy tűnt, hogy csak az informatikai és távközlési ágazatok cégei között lehet sikeres alkalmazkodási modelleket keresni, 2001-2003 folyamán ebben is szemléletváltás mutatkozik, hiszen a tőzsdék éppen azokat a cégeket értékelték a legtöbbre, melyek valamely hagyományos ágazat tevékenységét tudták optimálisan kombinálni az új típusú innovációkkal.

A fenti gondolatmenet bizonyítja, hogy az információs társadalom fogalma és megítélése körül messze nem alakult még ki konszenzus, s amint a legutóbbi idők lehallgatási botrányai is mutatják (ENSZ) a demokratikus, illetve a civil kontroll még kirívó esetekben is csak utólag képes a történések rekonstruálására, s kevésbé a befolyásolására.[3]

Magyarország számára az információs társadalom, mint fejlesztési igazodási pont jelenik meg. Egyik oldalról a nemzetközi rangsorokban az információs ágazat mutatói egyre nagyobb súllyal vannak jelen, így az ország pozicionálása megköveteli az alkalmazkodást. Másik oldalról az Európai Unió politikái között is hangsúlyos az információs társadalom, különösen a *„lisszaboni folyamat"* elindításával, melynek célja, hogy 2010-re az Unió váljék a legversenyképesebb nagytér-gazdasággá a világban[4].

A városok mint az átalakulás gócpontjai

Az információs társadalom nyújtotta innovációk iránt a centrum térségekben és – paradox módon – a periférián a legnagyobb a várakozás. A fejlődésben élenjáró térségek esetében a kivívott kiemelkedő pozíció megőrzése, a vetélytársakhoz képest meglévő előnyök megtartása, vagy éppen a hátrányok leküzdésére szánt „csodafegyver" az informatikai és telekommunikációs területek kiemelt kezelése. A perifériákon ezzel ellentétben az elzártság oldását, a egyéb mobilitást kiváltó lehetőséget látták benne a kezdeti években (Grimes, 1992). Igaz, már ekkor figyelmeztettek a lehetséges veszélyekre, az ún. „informatikai gyarmatosítás" jelenségére, a centrumhoz való kapcsolódás egyoldalúságára, az esetleges konjunktúra gyors lefolyására, az egyedi tudásbázis elvesztésére.

A periféria reményei ellenére, eleddig úgy tűnik, a folyamat elsősorban és mindenekelőtt a városok gazdasági fejlődésére gyakorolt pozitív hatást. A társadalmi hatások már messze nem ilyen egyértelműek, hiszen az információs társadalom erősen megosztott, az ún. „duális társadalom" megközelítésben érthető meg (Castells, 1996–1998.). A fő egyenlőtlenségi dimenziók: az informatikai alfabétizmus, a hálózatokhoz – és a rajta elérhető tartalmakhoz, szolgáltatásokhoz – való hozzáférés, a jövedelmi szint (azaz, mekkora anyagi áldozattal jár, s milyen előnyöket kínál a hálózat használata), valamint a társadalmi státusz, az iskolázottság és a családi háttér.

---

[2] Utólag a dot.com cégek növekedésére alapozott fejlődési pályát „buborék-gazdaság"-nak nevezték el.

[3] Az érintett USA és Nagy-Britannia kormányainak kommunikációja azt sugallja, hogy amíg a technikai és technológiai háttér rendelkezésükre áll, vélt, vagy valós nemzetbiztonsági érdekből ezután is folytatni fogják a hasonló típusú megfigyeléseket.

[4] A legfrissebb – 2003-as – adatok alapján az Unió távolabb került a nagy vetélytárs USA-tól az eltelt évek alatt, így megkérdőjeleződik a végcél is.

A városokban kis fajlagos költséggel építhetők ki a nagykapacitású gerinchálózatok, a koncentrált piacon könnyen elérhető az egyes szolgáltatások működtetéséhez szükséges kritikus felhasználói tömeg, s a városi népességen belül összességében magasabb az újdonságokra fogékony rétegek aránya, ami nagyban segíti az új innovációk befogadását, terjedését.

Bár a globális városok – legyenek bármely hierarchiaszinten – alkotják a világméretű városhierarchia csúcsát, az is látható, hogy a globális léptékben kevésbé jelentős városok is csomópontjaivá válnak egy világméretű információs és termelési hálózatnak. E városcsoport számára a kérdés úgy merül fel, hogy milyen léptékű és minőségű a központi szerep, amit betöltenek. Az érem másik oldala, hogy települések fontos csomóponttá válhatnak anélkül, hogy tényleges, hagyományos nagyvárosi szerepet betöltenének (pl. Davos).

Az információs technikák és szolgáltatások terjedése a nyolcvanas-kilencvenes évek során egyértelműen a nagyvárosi terek, agglomerációk versenyelőnyét jelezte vissza. Ide koncentrálódtak az üzleti alapú hálózati fejlődések, itt törtek át a gazdasági célú alkalmazások, itt jelent meg a lakossági felhasználók kritikus tömege, olvashatunk példákat az önkormányzati ügyintézés (e-kormányzás) és a részvételi demokrácia sikeres megvalósításáról. Ugyanakkor látható, hogy az információs társadalom megvalósulásában a nagyvárosok mellett a nemzeti településhierarchiában előkelő pozíciókat elfoglaló, kedvező jövedelmi helyzetű, és társadalmi struktúrájú középvárosok szerepe is kulcsfontosságú a befogadási-terjedési folyamatban.

Az információs társadalomhoz köthető innovációk első fázisban általában a fővárosokban jelennek meg és indulnak terjedésnek. Második fázisban a regionális központok és a fővárosi agglomeráció kisebb centrumainak szintje lép be a felhasználói körbe, majd a folyamat eléri a középvárosokat és az agglomeráció kisebb településeit is. A terjedés csak a negyedik fázisban mutat területi jegyeket, amikor a főbb áramlási tengelyek mellett fekvő kiscentrumok és falvak aktivitási szintje kezd kiemelkedni, illetve a regionális központok – valamint kisebb mértékben a középvárosok – körül elsősorban a közlekedési tengelyek mentén a szomszédsági terjedési modellel összhangban megjelennek a felhasználók csoportjai. (Nagy, 2001a)

Magyar információs társadalom? – Információs társadalom az Alföldön?

Magyarországon az információs társadalom fogalma a kilencvenes évek közepére vált a szakmai közönség előtt ismertté, bár az információ-gazdaság szektor már évekkel korábban a statisztikai adatgyűjtés homlokterébe került. A hazai viszonyokat jellemzi, hogy a Nemzeti Információs Társadalom Stratégia 1.0 verziója csak 1999-ben, a Magyar Információs Társadalom Stratégia csupán 2002-ben vált publikussá. A kilencvenes években – a nemzeti szintű stratégia hiányától függetlenül – komoly előrelépések történtek elsősorban a hálózatok, illetve az eszközök terjedése terén. A magas hálózati intelligencia ellenére a szolgáltatások megjelenése és

terjedése nem volt kiemelkedő, s különösen a tartalomfejlesztés terén komoly lemaradásban voltunk/vagyunk, még a csatlakozó országok között is.[5]

Az eEurope+ akcióterv, melyet az Európai Tanács 2001 júniusi göteborgi ülésén fogadott el a csatlakozni szándékozó országok számára határozta meg azokat a célokat, lépéseket, melyekkel sikeresen haladhatnak előre az információs társadalom kiépítéséhez vezető úton. A rövidtávú cél az volt, hogy a csatlakozók kerüljenek közelebb a 15 tagállamhoz az infokommunikációs eszközök és szolgáltatások elterjedtsége és használata terén. A 2003 végén zárult program Magyarország számára felemás eredményeket hozott. Számos területen jelentős előrelépés történt az induló állapothoz képest, de világossá vált, hogy a 15 uniós ország átlagához való közeledés elmaradt. Az EU-hoz való csatlakozás után Magyarország is bekapcsolódik az Uniós szintű eEurope 2005 akcióterv végrehajtásába, ami újabb jelentős kihívást jelent az ország számára, hiszen ennek teljesítése jóval magasabb szint elérését követeli meg, mint a most lezárult program az egyes részterületeken.

Nemzetközi összevetésben a magyar teljesítmény semmiképpen nem tekinthető a világ élvonalának. Az eltérő metodikával készülő elemzésekben hazánk a 25-40. helyezést éri el a vizsgált országokon belül. Az egyes részterületek indikátorai jelzik, hogy a legfejlettebb országokhoz képest Magyarország számottevő elmaradásban van, s a különbség alig csökkent a kilencvenes évek közepi értékhez képest. Az 1995-ös felmérés óta eltelt időben az ország valamelyest hátrébb került a rangsorban, s míg korábban a csatlakozó országok közül csupán Szlovénia volt előttünk a rangsorban, mára Észtország és Csehország is elénk került. Ennek okát elsősorban a hazai kormányzati politika következetlen vonalvezetésében lehet keresni. Nem véletlen, hogy amint a szabályozás átláthatóbbá vált, a piaci szereplők közötti kapcsolatok nyilvánosságot kaptak, azonnal meglódult a piacok fejlődése, s lehetővé vált a felhasználói díjak számottevő csökkentése.

Magyarország számára az információs társadalom kiépítése szinte egyedülálló esélyt kínált a kilencvenes évek közepén. Az ország nem rendelkezett számottevő ásványi nyersanyaggal, agrárszektora kezelhető mértékűvé olvadt, az egyes infokommunikációs részpiacokon meginduló fejlesztések már szinergiákkal kecsegtettek. A koncepciótlanság, valamint a gazdaságpolitika eltérő súlypontozása (az ipari termelő/összeszerelő üzemek preferálása) azonban ezt a történelmi esélyt elszalasztotta. Mára – legjobb esetben – egy erős követő pozíciót tudunk elérni, bár kétségtelen, hogy komparatív előnyeink egy része megvan, igaz, a mostani verseny jóval erősebbnek tűnik, mint az akkori volt.

A hazai információs társadalom bázisait elsősorban a fővárosban és szűkebb szuburbán zónájában lehet nyomozni, de az egyetemi városok esetében is áttörésről lehet ma már szólni. Ugyanakkor a digitális szakadék – mint minden felzárkózó ország esetében – rendkívül éles, különösen a város-falu, valamint a gazdag-szegény törésvonalak mentén. Hogy a vidéki, perifériikus fekvésű terek megtalálják-e az in-

[5] A tartalomfejlesztésre megfogalmazott első nemzeti szintű intézkedésre 1998-ig kellett várni, de ennek az volt az ára, hogy a források jó részét az intézményi szféra elérhetőségét szolgáló programtól kellett elvonni.

formációs társadalom számukra releváns formáját, az ma nem csupán Magyarországon, hanem Európában is kérdés (Nagy, 2000).

Alföldi városok – Van-e esély?

Az Alföld városhálózata számottevően differenciálódott az utolsó fél évszázad során, de a rendszerváltás kezdete óta eltelt másfél évtized alatt is érzékelhető elmozdulások zajlottak. (Timár–Velkey, 2003) Bár a nagytérség inkább vesztese volt az átalakulás korának, itt is megjelentek a sikeres szerkezetváltás és az ipari megújulás gócterületei. Sajnálatos, hogy az Alföld egyik meghatározó gazdasági alapját adó agrárszféra képtelen volt térségi szinten is működő modernizációs minta kialakítására[6], bár ez legkevésbé a helyiek tenni akarásán múlott.[7] Ugyanakkor a szolgáltatások megerősödése a közép- és nagyvárosokban, az információ-intenzív tevékenységek robbanásszerű terjedése, melyet a helyi népesség növekvő iskolázottsága is támogatott kedvező táptalajt nyújthatott volna egy, a helyi tudásbázist hasznosító fejlődési pálya elindításához. (Nagy, 2002a, 2002b; Nagy et al., 2002) Hogy ez a felismerés máig csupán a két nagy egyetemi városban (ezek között is inkább Szegeden) került be a fejlesztési stratégiába az már nagyrészt a helyi elitek érzéketlenségét jelzi. (Nagy, 2001b)

Míg Lengyel Imre szerint a Dél-Alföldön – az ipari típusú fejlődési pálya elindítására és megerősítésére – legfeljebb 6–8 városrégiónak van értékelhető versenypozíciója országos összevetésben, az információs társadalom kiépítéséhez ennél lényegesen szélesebb bázis kapcsolódhatna. A lehetőség adott, hiszen e téren az alföldi városok elmaradása a hasonló méretkategóriában és hierarchiaszintbe tartozó dunántúli versenytársakhoz képest viszonylag kicsi, vagy nincs is. Tudatos fejlesztésekkel, a pályázati tevékenység erősítésével néhány év alatt akár előnyös pozícióba is kerülhetnének e centrumok a hazai vetélytársakkal szemben. A szektor elhanyagolása azonban, exponenciálisan növekvő elmaradást indukálhat, mely a hátrányos helyzetű városokat további parkolópályára kényszeríti a csatlakozás első éveiben.

IRODALOM

Castells, M. (1996–1998) The Information Age – Economy, Society and Culture. I–III. Oxford. Blackwell.

Grimes, S. 1992: Exploiting information and communication technologies for rural development. Journal of Rural Studies 8/3: 269–278.

Masuda Y. 1988: *Az információs társadalom*. Budapest. OMIKK.

Nagy E. – Gál Z. – Molnár B. 2002: A termelői szolgáltatások szerepe a helyi és térségi gazdaság fejlődésében. *Tér és Társadalom* XVI/2: 113–128.

[6] Ennek csírái legvilágosabban a Homokhát kistérségben érhetők tetten.

[7] Sokkal inkább az országos szinten erőtlen, politikai alkuk eszközévé alacsonyított agrárpolitikának, mely képtelen volt még arra is, hogy egy politikai ciklus erejéig érvényes agrár-politikát végrehajtson.

Nagy E. 2002a: A szolgáltató szektor az Alföldön. In: Csatári B. – Timár J. (szerk.) *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld.* Budapest. MTA Társadalomkutató Központ: 106–129.

Nagy E. 2002b: Az üzleti szolgáltatások megjelenése és térszerkezeti sajátosságai az átalakuló magyar gazdaságban. *Területi Statisztika* 42/2: 147–167.

Nagy G. 2000: Az információs ágazatok területisége. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs. MTA RKK: 314–334.

Nagy, G. 2001a: Knowledge-based development: opportunities for medium-sized cities in Hungary. *European Urban and Regional Studies* 8/4): 329–339.

Nagy G. 2001b: Az információs társadalom és az Alföld. In: Timár J. – Rakonczai J. (szerk.) *Alföldi Tanulmányok* XVIII. Békéscsaba. Nagyalföld Alapítvány: 90–108.

Nagy G. 2004: Az Információs Társadalom Magyarországon — Területi különbségek. *eVilág* III/2: 10–15.

Timár J. – Velkey G. (szerk.) 2003: *Várossiker alföldi nézőpontból.* Békéscsaba–Budapest. MTA RKK ATI – MTA Társadalomkutató Központ.

Toffler A. 1993: *Hatalomváltás. Tudás, gazdaság és erőszak a 21. század küszöbén.* Budapest. Európa Kiadó.

Európa Zsebkönyv – Az Európai Unió és Magyarország. EUROTION. Hanns Seidel Foundation – Európai Együttműködési Alapítvány. Budapest. 1995.

Europe and the Global Information Society. Korfui ajánlások. Európai Bizottság, 1994.

Mikroelektronika – Áldás, vagy átok. Jelentés a Római Klub számára. Budapest, 1984.

Tóth Krisztina[1]

Az alföldi városok lakáspiaci pozíciói

A rendszerváltás utáni Magyarországon nagyon rövid idő alatt érzékelhetővé váltak az ingatlanpiac törvényszerűségei. Az államszocialista rendszerben ez a terület is központilag irányított és szabályozott volt, és bár bizonyos területi különbségek a lakások áraiban már ekkoriban is jelentkeztek, azt a kereslet és kínálat kapcsolatrendszerén kívül egyéb – állami, tanácsi, nagyvállalati – döntések is befolyásolták. Az így kialakult torz árviszonyok miatt az ingatlanszektor árkülönbségeinek vizsgálata nem, vagy alig kapott szerepet a regionális elemzésekben.

A rendszerváltás után ezen a területen is minimálisra csökkent az állami szerepvállalás, ami a gazdasági-társadalmi átalakulással együtt alapjaiban változtatta meg a hazai ingatlanpiaci folyamatokat. A korábbi évtizedek félpiaci viszonyait felváltotta a gazdasági törvényszerűségek alapján szerveződő ingatlan- és lakáspiac. Az ingatlanok piaci értékét meghatározó tényezők megváltoztak, és új, korábban teljesen figyelmen kívül hagyott összetevőkkel egészültek ki, pl. az ingatlan elhelyezkedése, a környék szociálökológiai és gazdasági helyzete (Lichtenberger, et al., 1995).

Az ingatlanpiac egyik leglátványosabb és a lakosság széles rétegeit érintő szegmense *a lakásszektor*. Az 1990-es években a lakások árában erős emelkedések és hosszabb idejű stagnálások, sőt egyes szegmensekben árcsökkenések váltották egymást. A rendszerváltás előtti időszakban, a bizonytalan gazdasági helyzetben (fokozatosan növekvő infláció, romló külső egyensúly) felértékelődtek a nem-pénzügyi jellegű megtakarítási formák (Zsoldos, 1997), nőtt a kereslet a lakások iránt, ami jelentős árnövekedést generált. Az 1992-es évektől az inflációs várakozások csökkenésével párhuzamosan elkezdődött az önkormányzati bérlakások értékesítése is, s e folyamatok együttes eredményeként a – kereslet csökkenése és a kínálat növekedése miatt – a lakáspiacon komoly méretű reálár-csökkenés következett be. A magas hitelkamatok és a lakosság leértékelődő jövedelmei miatt a kereslet tartósan alacsony szinten stagnált, ezért a lakások ára a 1990-es évek második felében az inflációtól elmaradó ütemben nőtt. Az új, állami támogatású lakáshitelek megjelenése (2000 februárjában) komoly keresletet indukált a lakáspiacon, néhány évre ún. „ingatlanburborékot" okozva. Egyes településeken a lakásárak két év alatt másfél–kétszeresükre növekedtek. Az elmúlt 1–2 évben a kínálat erősödésével újra stagnáltak, illetve csökkentek az árak, s ezt várhatóan tovább fokozza majd a lakáshitelek feltételeinek szigorodása következtében jelentkező keresletcsökkenés is.

A lakásárak alakulására döntő hatással van a háztartások jövedelmének, valamint a hitelkamatoknak a változása (Kiss, 2002). Az elmúlt évtizedben mindkét tényezőben jelentős változások történtek, de míg a jövedelemi különbségekben, azok időbeliségében és térbeliségében jelentős különbségeket mutatkoztak, addig a hitelkamatok változása a regionális különbségek kialakulásában kevésbé releváns.

[1] Tóth Krisztina, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK ATI Településkutató Csoport, Kecskemét

Az árnövekedések területi egységenként eltérő nagysága (amely településen belül, illetve a települések, megyék, régiók közötti különbségekben is tetten érhető) erőteljesen strukturálta az 1980-as években még többé-kevésbé egységes lakásárakat. A viszonylagosan kedvezőbb helyzetű térségekben a lakásárak növekedése jelentősen felülmúlta a elmaradott vidékek lakásárainak növekedését, köszönhetően annak, hogy a fejlődés, illetve a recesszió eltérő lakáskeresletet indukált. Emellett az árnövekedéssel jellemezhető időszakokban komoly kereslet-növekedés volt megfigyelhető a befektetési célú lakásvásárlások esetében is, amelyek fő célterületei a fejlődő települések, térségek voltak. Így mára a lakásárak tekintetében is komoly különbségek tapasztalhatók az ország területén.

Érdemes tehát megvizsgálni, hogy milyen regionális eltérések érzékelhetők a lakásárak nagyságában, és milyen az alföldi települések helyzete a lakáspiaci folyamatokat tekintve. Az eredmények fontos adalékul szolgálhatnak a demográfiai és migrációs elemzésekhez, és háttér-információkat jelenthetnek a gazdaság területi különbségeinek vizsgálatához. *A lakásárak ugyanis jelentős hatást gyakorolnak a lakossági költözésekre, és jól reprezentálják egyes térségek gazdasági helyzetét,* erejét.

Az elemzés elkészítéséhez a KSH Ingatlanadattár című adatbázisát használtuk, amely illetékhivatali adatokból származó városi lakásárakat közöl az 1997 és 2002 közötti időszakra vonatkozóan.[2]. Az adatbázis feldolgozása lehetőséget teremt arra, hogy bemutassuk az ország lakásáraiban tapasztalható különbségeket, annak időbeli változását, valamint az alföldi városok lakáspiaci pozícióinak alakulását[3].

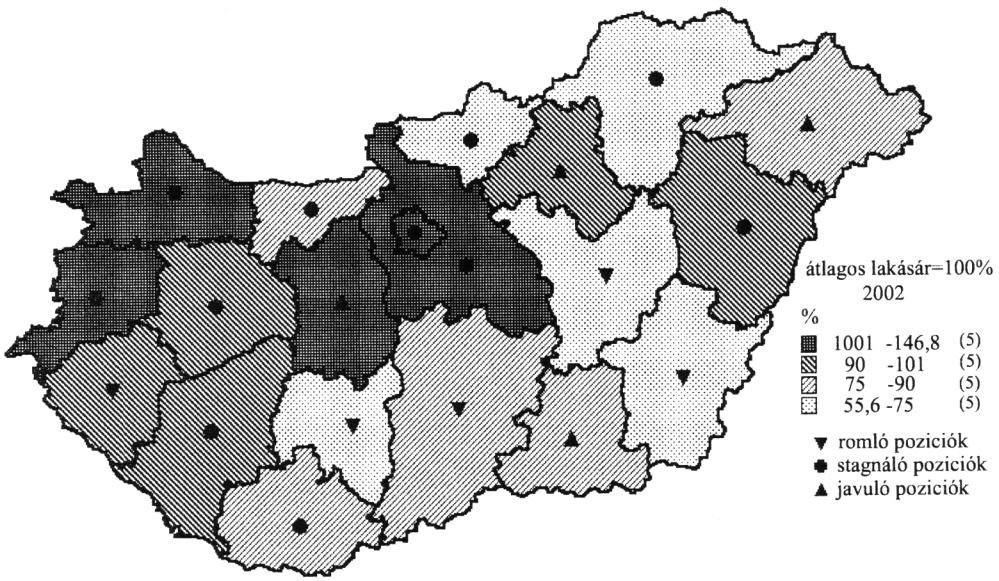
Hazánkban *az átlagos városi lakásárak megyei értékei igen komoly területi különbségeket mutatnak.* Szembetűnő az ország kelet-nyugati megosztottsága ebben a tekintetben is, hiszen a dunántúli térségek átlagos árai jóval magasabbak a Dunától keletre elterülő országrész árainál (1. ábra). Mindez összhangban van azzal a nemzetközi trenddel, hogy szoros kapcsolat mutatható ki a gazdaság fejlettsége és a lakásárak között (Iacovello, 2000). Hazánkban ezt jól jelzi a megyei egy főre jutó GDP és a megyei átlagos lakásár közötti korreláció – nagysága 0,81 –, amely a két vizsgált tényező erős együttmozgását jelzi. Ennek megfelelően a legmagasabb értékek a Közép-magyarországi, Közép- és Nyugat-dunántúli régiókat jellemzi, míg a legalacsonyabb lakásárakat Észak-Magyarországon és az Alföld megyéiben találhatjuk.

---

[2] Az illetékhivatali adatok nem minden esetben a valós árakat tükrözik, hiszen az illetékkiszabás és az illetékhivatali adatbázis alapjául szolgáló adásvételi szerződések a valós áraknál alacsonyabb árakat tartalmaznak, az illeték csökkentése érdekében. A hiányosságok bemutatása mellett azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy ilyen részletezettségben ennél hitelesebb információk a teljes ingatlanpiacra vonatkozóan pillanatnyilag nem állnak rendelkezésre. Mivel a tanulmány célja nem az abszolút árak bemutatása, hanem az árak közötti relatív különbségek elemzése, ezért azt feltételeztem, hogy az ingatlanhivatali adatbázis az ország egész területére egyenlő mértékben csökkentett árakat tartalmaz. Ennek feltételezésével már meghatározhatók a magyar lakáspiac regionális különbségei.

[3] A Statisztikai Törvény adatvédelmi rendelkezései miatt nem minden város szerepelhet az adatbázisban. Az évenként eltérő elemszám ennek az eredménye.

1. ábra. Az átlagos megyei lakásárak az országos átlaghoz viszonyítva, és a megyék pozíciójának változása 1997–2002 között

Forrás: KSH Ingatlanadattár.

Az alföldi megyék helyzete az ország többi megyéjéhez és az országos átlaghoz viszonyítva is kedvezőtlen, csak az észak-magyarországi megyékben láthatunk ennél alacsonyabb értékeket – hasonlóan a GDP-adatokhoz. Az Alföldön a legmagasabb árakkal Hajdú-Bihar megyében találkozhatunk, ahol az értékek közelítenek az országos átlaghoz. Ezzel szemben Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyében a jellemző városi lakásárak az országos átlagnak csak kétharmadát érik el, és ezzel az országban a legalacsonyabb árszintet mutatják.

További problémát jelent, hogy az alföldi megyék városainak pozíciói relatíve romlanak, hiszen 1997-hez viszonyítva Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megye is 2002-re egy kategóriával „hátrébb" került. (A kategóriákra osztást mind a két évben kvartilisekre bontva végeztem el.) Az alföldi városok árnövekedése tehát tartósan alatta marad a többi országrész árnövekedésének (2001-től kezdődően már Heves és Nógrád megye is megkezdte a felzárkózást), így lemaradásuk az ország többi – főként a gazdaságilag fejlettebb – térségéhez viszonyítva nem csökken. Igaz ez annak ellenére is, hogy a legmagasabb árakkal jellemezhető Közép–Magyarországon és Nyugat–Dunántúlon az árak az elmúlt években már egy relatíve magas szinten stagnálnak.

Az alföldi lakásárak belső térstruktúráját hasonló mozgatórugók, azaz a gazdasági helyzet és a jövedelmi viszonyok alakítják. Ennek megfelelően a lakásárak nagysága erős kapcsolatot mutat a városok településhierarchiában elfoglalt helyével (2. ábra). Így áraikkal kiemelkednek a városok rangsorából a megyeszékhelyek, és a kisebb, de jelentős központi szerepkörökkel rendelkező városok (Jászberény, Baja, Gyula, Kiskunfélegyháza). Ez összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy az Alföld gazdasági fejlődésében meghatározó szerepe van a nagyvárosoknak és a fejlesztések jelentős hányada is ezekbe koncentrálódik. A városi lakásárak rangsorát Nyíregyháza, Kecskemét és Debrecen vezeti, amelyeket az Alföld egyik legprosperálóbb városa, Jászberény követ. A Jászság központjában az 1990-es években megvalósult beruházások (Electrolux, Samsung) jelentősen növelték a település gazdasági erejét és így lakáspiaci keresletet generáltak. Kiemelendően jó emellett az Alföld két fő idegenforgalmi központjának, Gyulának és Hajdúszoboszlónak a lakáspiaci helyzete is. A megyeszékhelyek közül Békéscsaba lakásárai a legalacsonyabbak, közel 15%-kal maradnak el a három említett városétól.

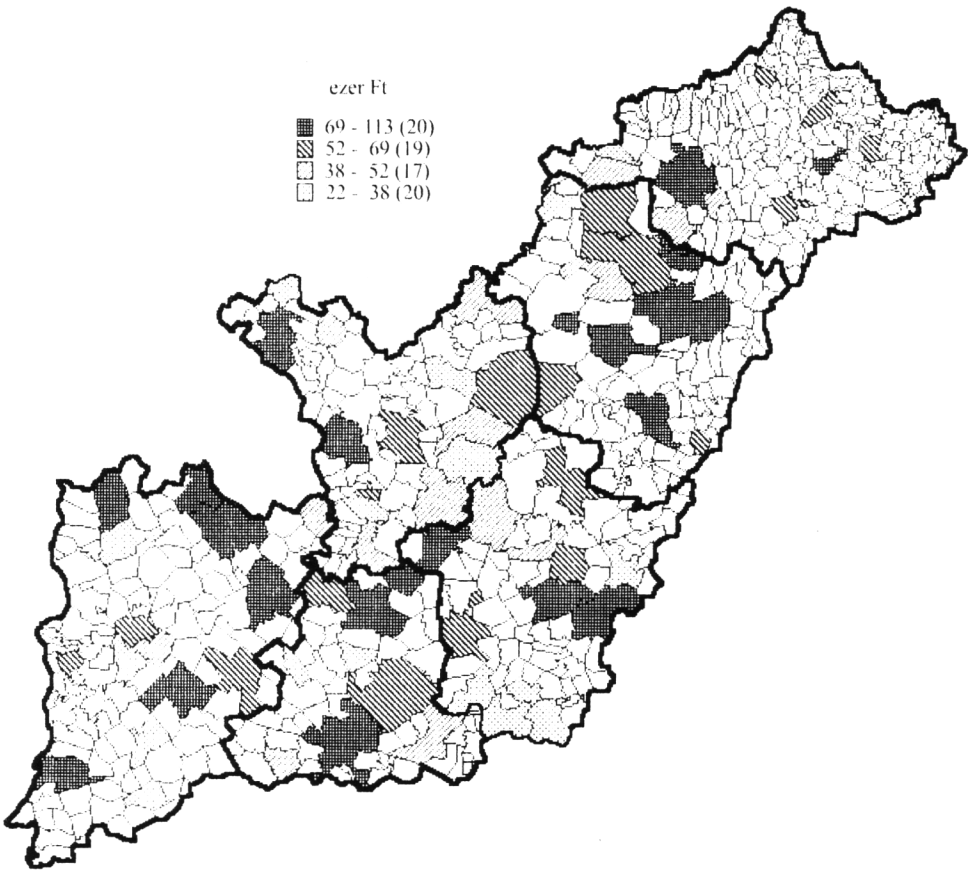
Ezzel szemben a kis mezővárosok lakásárai nagyon alacsonyak, az országos átlagnak mindössze negyedét–ötödét érik el. Különösen igaz ez Dél-Békés, Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye funkcióhiányos kisvárosaira.[4]

Az elmúlt öt év lakásár-változásai egy komoly problémára hívja fel a figyelmünket. Az alföldi árakban megfigyelhető területi különbségek a kisvárosi lakáspiacokra jellemzőbb alacsonyabb árnövekedés miatt tovább differenciálódtak. Ezeken a településeken a lakások reálértéke jelentősen csökkent, ami komoly hatással van az ott élők helyzetére, hiszen területi mobilitásuk korlátozódik, a lakásberuházások elmaradása (hiszen a piac „nem fizeti meg" sem az új lakások bekerülési árát, sem a felújításokat) miatt a települések lakásállományának minősége romlik, tartósítva e települések elmaradottságát (Székely, 2000).

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az Alföld lakáspiaci pozíciói egyértelműen kedvezőtlenek, az alacsony lakásáraiban megjelenik a térség gazdasági-társadalmi elmaradottsága. A nagyvárosok lakásárai tükrözik a régiós helyzethez viszonyított kiemelkedő pozíciókat, azonban ezek az értékek összehasonlítva az ország hasonló városaival már nem mutatnak kedvező képet. Az elmaradás ebben a településkategóriában is jelentős. A vázolt általános lakáspiaci tendenciák sok esetben nem érvényesek az alföldi településekre, hiszen árszínvonaluk már régen elszakadt a fejlődő térségekétől. Mindez komoly hatással van az Alföldön élők mobilitására és lakáshelyzetének alakulására, így tovább erősíti a térség gazdasági-társadalmi erózióját.

[4] Az adatok elemzésekor fontos megemlíteni, hogy a térség legkisebb, főként az elmúlt években várossá váló településeinek nincs publikált adata, így ezek a települések nem képezik részét az elemzésnek. Valószínűsíthető – az eddigi trendeket figyelembe véve –, hogy ezeknek a kisvárosoknak a lakásárai az itt elemzett városokénál is alacsonyabb.

2. ábra. A városi lakásárak 2002-ben

Forrás: KSH Ingatlan Adattár, 2003.

IRODALOM

Lichtenberger, E. – Cséfalvay Z. – Paal, M. 1995: *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Budapest. Magyar Trendkutató Központ.

Iacoviello, M. 2000: House prices and the macroeconomy is Europe: results from a structural VAR analysis. *ECB Working paper* 18.

Kiss G. 2002: Lakáspiac és pénzügyi stabilitás – Az EU csatlakozás fényében. *Jelentés a pénzügyi stabilitásról.* MNB: 62–69.

Székely G.-né 2000: A lakásárak társadalomstatisztikai összefüggései. *Statisztikai Szemle*, 9: 703–723.

Zsoldos I. 1997: A lakosság megtakarítási és portfólió döntései Magyarországon 1980–1996. *MNB Füzetek* 4.

Keserű Imre[1]

A bevásárlóközpontok és hipermarketek elterjedésének hatása a helyi tömegközlekedési hálózatra az Alföldön

Bevezetés

Magyarországon a kilencvenes évektől a városok fejlődésében számos olyan folyamat indult meg, illetve erősödött fel, amelyek nagyvárosaink településszerkezetének, társadalmi összetételének, a lakosság viselkedési mintáinak gyökeres változását hozták. Új jelenség például a Nyugat-Európában illetve az amerikai kontinensen már évtizedek óta jelen lévő bevásárlóközpontok és hipermarketek megjelenése és elterjedése. E komplexumok gyökeresen átalakították a vásárlási szokásokat. A városok átalakulása a közlekedési rendszer változását is magával hozza. Vonatkozik ez az infrastruktúrára, a hálózatokra, valamint az utazási igények és célpontok megváltozására. Tanulmányomban a bevásárlóközpontok és a hipermarketek megjelenésének közlekedésföldrajzi hatásait próbálom feltárni, szorosabban az alföldi megyék bevásárlóközpontjainak és hipermarketjeinek tömegközlekedési elérhetőségét vizsgálom.

A kilencvenes évek közepétől a bevásárlóutakat tekintve átalakult a nagyvárosi lakosság térbeli mozgása. Előzőleg elsősorban a szorosan vett belváros, illetve a külső lakóterületek alközpontjaiban létesült üzletek voltak a bevásárlóutak célpontjai. Az elmúlt időszakban azonban csökkent a hagyományos belvárosi üzletek vonzereje, s nőtt a bevásárlóközpontoké, illetve hipermarketeké. Ezek egymagukban is akkora vásárlótömeget vonzanak magukhoz, mint egy-egy belvárosi utca üzletsora. A bevásárlóutak tehát a hagyományos külváros-belváros irányból egyre inkább a lakóövezet-bevásárlóközpont/hipermarket irányúvá váltak. A hipermarketek köztes, vagy periférikus helyzetben vannak a városon belül, míg a bevásárlóközpontoknál a belvárosi elhelyezkedés is gyakori. Ennek megfelelően a vásárlási térpályák is szétzilálódtak. A kereskedelmi létesítmények építtetői meghatározzák az új bevásárlási útvonalakat, előnyben részesítve a potenciális vásárlókör igényeit (gépkocsival rendelkezők, városperemi helyzet – elővárosban lakók (Kozma–Nagy, 2002). Egy-egy kereskedelmi létesítmény közlekedési vonzása jelentősen nőtt, s emellett nehezebb lett e létesítmények tömegközlekedéssel való ellátása, éppen azért, mert azok nem egységes többen helyezkednek el, hanem a várostestben szétszórva. A tömegközlekedési rendszer csak lassan reagál erre a változásra, illetve gyakran csak a kereskedelmi létesítmény üzemeltetőjének motiválására teszi meg azt (Tesco/Cora autóbuszjáratok).

[1] Keserű Imre, PhD hallgató, SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

A bevásárlóközpontok tömegközlekedési kapcsolatai

A vizsgálatba bevont hat alföldi megyében 9 bevásárlóközpont található[2]. A bevásárlóközpontok sikeréhez a tapasztalatok szerint alapvetően fontos a jó megközelíthetőség. Ez egyrészt a gépkocsival való elérhetőséget, megfelelő parkolási lehetőségeket, másrészt pedig a jó tömegközlekedési kapcsolatokat jelenti. Ez utóbbi Magyarországon különösen fontos, hiszen a személygépkocsival való ellátottság elmarad a nyugat-európai értékektől. A bevásárló- és szórakoztatóközpontok esetében a központi elhelyezkedés nagy súllyal esik latba, mivel ezek nem csak a nagytételű bevásárlás, hanem a kikapcsolódás (mozi, szórakozóhelyek), valamint a társasági érintkezés helyszínei is. Látogatói között magas a saját gépkocsival nem rendelkező fiatalok száma, ez magyarázza azt is, hogy Budapesten a forgalmas csomópontokban elhelyezkedő, míg vidéken a városközponthoz közeli bevásárlóközpontok a legsikeresebbek (Debrecen Plaza, Csaba Center), míg a központtól távolabb esők gyakran problémákkal küzdenek (bérlők nagy fluktuációja, ki nem adott üzletek, pl. Szeged Plaza, Pólus Center – Kecskemét).

Pápay (1998) a tömegközlekedési ellátottság szempontjából négy csoportra osztotta a budapesti bevásárlóközpontokat és hipermarketeket, ezt a csoportosítást tovább finomította, illetve a hipermarketekre és a bevásárlóközpontokra külön alkalmazta *Keserű* (2002). A vidéki központok esetében a csoportosítás némi átalakításra szorul, a tömegközlekedési eszközök választéka ugyanis itt szerényebb, mint Budapesten (villamos, trolibusz, autóbusz). A hat alföldi megye bevásárlóközpontjait három csoportba osztottam aszerint, hogy tömegközlekedési ellátottságuk, jó, közepes, vagy rossz. A kategóriák meghatározásánál a bevásárlóközpont közelében megállóval rendelkező, menetrend szerint közlekedő helyi autóbusz, villamos és trolibuszjáratokat vettem figyelembe, amelyek a város lakóterületei felé közlekednek. A helyközi járatok figyelembevétele, bár fontos szerepet tölthetnek be, torzította volna az eredményeket, mert közlekedési vagy tarifaközösségek hiányában a helyi és helyközi járatok utazóközönsége jelentősen eltér egymástól. Jó ellátottsághoz legalább 15 perces követési idő (a közelben közlekedő összes járatot tekintve), közepeshez 15–29, rossz minősítéshez ennél nagyobb követési idő kellett[3]. A menetidőt nem vizsgáltam külön, mert a viszonylag kis távolságok miatt az általában 15 perc alatt marad (városközpont-áruház).

Mint az várható volt, a városközponti helyzetű bevásárlóközpontok elérhetősége a legjobb, mivel azok forgalmas főútvonalak (Csaba Center, Malompark-Debrecen), csomópontok (Debrecen Plaza), sőt autóbusz-pályaudvar mellett (pl. Szolnok Plaza) fekszenek. A centrumtól távolabbi központok közül a Szeged Plaza jó tömegközlekedési kapcsolattal rendelkezik (villamos, helyi és helyközi autóbusz, vasútállomás),

[2] A tanulmányban a KSH és a Magyar Bevásárlóközpontok Szövetsége által annak tekintett bevásárlóközpontokat és hipermarketeket vizsgáltam (KSH, 2001).

[3] Ez alól kivétel Baja, ahol a 30 perces követésű buszjárat a Tesco áruházhoz közepes minősítést kapott, mert kisvárosi viszonylatban ez nagy követési időnek számít.

ennek ellenére városszéli fekvése miatt forgalma nem érte el a tervezett szintet[4]. A kecskeméti Pólus Center is a település perifériáján épült fel, ez, illetve tömegközlekedéssel való kedvezőtlen megközelíthetősége rányomta bélyegét a forgalmára.

Arról, hogy valójában hogyan alakul a bevásárlóközpontok megközelítésében az egyes közlekedési módok aránya csak kevés adat van. A Pro Urbe Kft. 1999-2000-es felmérései az alföldi bevásárlóközpontokat nem vizsgálták, de a budapesti tapasztalatok szerint minél jobb egy központ tömegközlekedési elérhetősége, annál magasabb a tömegközlekedést választók aránya.

A hipermarketek tömegközlekedési kapcsolatai

Az alföldi megyékben 13 hipermarket található. Az összes megyeszékhelyre betörtek a kiskereskedelmi óriáscégek, s van olyan település ahol három áruházlánc is jelen van (Debrecen: Interspar, Cora, Tesco). A megyeszékhelyek meghódítása után a hipermarketláncok közül leggyorsabban terjeszkedő Tesco már a középvárosok felé fordult, s megnyílt a hódmezővásárhelyi és bajai áruház, melyeket várhatóan újabbak követnek. A hipermarketek telepítésénél elsősorban a személygépkocsival érkező bevásárlókat tekintik célközönségnek. Ezt jelzik a több ezer autó befogadására alkalmas parkolók és a hipermarket forgalmát levezetni hivatott csomópontok és autópálya-lehajtók.

Az alföldi hipermarketeket hasonló módon tipizáltam, mint a bevásárlóközpontokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen áruházak telepítésénél, mivel a városközponti elhelyezkedés a nagy alapterület és a közlekedési igények, valamint városrendezési szempontokból sokszor lehetetlen, illetve nem kívánatos, arra törekednek, hogy vonzáskörzetükben minél nagyobb legyen a népsűrűség. Ez különösen a Tesco telephelyválasztó stratégiájában érhető tetten: a hipermarketlánc városszéli, kifejezetten autós bevásárlókra építő üzletei mellett a tömegközlekedési eszközökkel is könnyen megközelíthető, nagy népsűrűséggel jellemezhető helyeket részesíti előnyben. Ennek megfelelően áruházait nagy lakótelepek közelébe telepíti (Debrecen, Békéscsaba, Szeged). Az Interspar Budapesten elsősorban bevásárlóközpontokba települt, az Alföldön csak Debrecenben jellemző ez a konfiguráció (Malompark bevásárlóközpont), Szolnokon és Nyíregyházán egy-egy lakótelep közelében létesültek az áruházak. Az Auchan óvatosabb terjeszkedési politikát folytat, az Alföldön egyedül Kecskeméten van jelen, a Pólus Centerben megüresedő szupermarket bővítésével telepedett le a városban. A Cora kizárólag városszéli áruházakat épített nem csak Budapesten, hanem Szegeden és Debrecenben is, bár ingyenes autóbuszjárattal próbálja odacsábítani a gépkocsival nem rendelkező vásárlókat Ennek megfelelően a Cora mindkét áruháza a „rossz" elérhetőségi kategóriába került a két városszéli Tescoval együtt (Kecskemét és Nyíregyháza). A többi hipermarket tömegközlekedési eszközzel 30 percnél kisebb követési idejű járattal elérhető.

[4] A Szeged Plaza *Plaza busz* néven ingyenes szerződéses autóbuszjárattal is próbálkozott a vásárlók odacsábítására, de ez a próbálkozása az alacsony utasszám miatt (aminek valószínűleg a 60 perces követési idő volt az oka) kudarcba fulladt.

A vásárlókért folytatott harc sajátos hozadéka, hogy a kedvezőtlen, vagy teljesen hiányzó tömegközlekedési kapcsolattal rendelkező áruházak ingyenes járatokat indítanak, vagy pedig szerződést kötnek a helyi közlekedési társasággal, annak érdekében, hogy az valamely járatát meghosszabbítsa a hipermarketig, esetleg teljesen új járatot indítson: Szegeden a Tesco közvetlen közeléből indul a 30 percenként közlekedő ingyenes Cora-busz, de a helyi autóbusz-közlekedést lebonyolító Tisza Volán Rt. is sűrítette ebbe az irányba közlekedő járatait, melyek közvetlenül a Cora áruház előtt is megállnak. Immáron két ingyenes járat is közlekedik a debreceni Corához. Baján a 9. sz. helyijárat végállomása került a Tesco-hoz. Kecskeméten és Nyíregyházán egy-egy helyi autóbuszjárat végállomása került a Tesco-hoz. Szegeden egy trolibuszvonalat (8. sz.) hosszabbítottak meg a Tesco-ig, illetve sűrítették az itt közlekedő autóbuszok követési idejét.

Bár a járatok beindítását általában a befektetők érdeke befolyásolta, a város is profitál belőle, hiszen különösebb beruházás nélkül bővül a környezetbarát tömegközlekedés szolgáltatási szintje, illetve ezzel együtt a kevéssé mobil rétegek (személygépkocsival nem rendelkezők, gyermekek, fiatalok, nyugdíjasok, alacsony jövedelműek) számára is lehetővé válik az új kiskereskedelmi létesítmények megközelítése anélkül, hogy ezért a városnak anyagi áldozatot kellene hoznia. Kedvező, hogy a hipermarketek mindegyike megközelíthető tömegközlekedési eszközzel, ami abból is adódik, hogy a konkurenciaharc erősödése miatt az áruházak rákényszerülnek, hogy minél több vásárlót csábítsanak magukhoz.

A Pro Urbe Kft. felmérései szerint (1999) a szegedi Tesco látogatóinak átlagosan 25%-a tömegközlekedési eszközzel érkezik az áruházba. Sőt az áruház kedvező elhelyezkedéséből következően a gyalogosok és kerékpárosok aránya is magas (21%). A kikérdezéses vizsgálatok során a személygépkocsival érkezők többsége nem a hiányos tömegközlekedést említette a közlekedési eszköz kiválasztásának motivációjaként, hanem azt a tényt, hogy „egyébként is autóval jár". Az ezután legtöbbet említett indok a „sokat vásárolt" és a „gyorsabb, mint a tömegközlekedés" volt (Pro Urbe, 1999).

Összegzés

Összegzésként megállapítható, hogy a kereskedelmi infrastruktúra és a közlekedési rendszerek kölcsönösen hatnak egymásra. A nagyméretű kiskereskedelmi létesítmények egyik alapvető telepítési tényezője a jó megközelíthetőség. Ezen belül is a bevásárlóközpontok közül azok a legsikeresebbek, amelyek tömegközlekedési eszközökkel is könnyen elérhetőek. Az alföldi bevásárlóközpontokra is igaz ez, a városszéli, személygépkocsi nélkül nem elérhető központok kevéssé sikeresek. A hipermarketek közül is azok számíthatnak a legnagyobb forgalomra, amelyek tömegközlekedési csomópontok, lakótelepek mellé települtek. A közlekedési hálózat is változik az új típusú kereskedelmi létesítmények megjelenésével és a vásárlási térpályák átalakulásával. A közúti infrastruktúra átalakítása mellett szükséges, hogy a tömegközlekedés is reagáljon a megváltozott helyzetre: az első hipermarketek és bevásárlóközpontok megnyitásával megkezdődött azonban ezeknek a kereskedelmi

létesítmények térbeli szétszóródása. Erre reagálva a tömegközlekedési hálózat is átalakításra szorul, igazodva a megváltozott utazási szokásokhoz. Amint láttuk új buszjáratok indultak, meglévők útvonalát módosították, illetve megjelentek a hipermarketek által finanszírozott járatok. A kereskedelmi egységek szétszóródása nem kedvez a tömegközlekedésnek, a városszéli hipermarketek például csak 30-60 percenként közlekedő autóbuszjáratokat tudnak eltartani.

A helyváltoztatások közül a bevásárlás esetén legnagyobb potenciálisan a személygépkocsi-használat (az európai átlag 73%). Ehhez képest Magyarországon az alacsonyabb személygépkocsival való ellátottság miatt kedvezőbb a helyzet. A bevásárlóközpontok esetében a nem egyéni közlekedési formák aránya magasabban tartható, egyrészt mivel többségében jó a tömegközlekedési kapcsolat, illetve mert ide nem csak vásárolni járnak az emberek. A hipermarketeket látogatók azonban feltételezhetően nagybevásárlásaikat végzik ott, tehát sok csomaggal hagyják el az üzletet, ami többségében kizárja, hogy tömegközlekedési eszközzel kényelmesen menjenek haza (ebben az esetben csak a közel háztól-házig szállítás lenne kényelmes, ez azonban csak a korlátozott mobilitásúak: idősek, mozgáskorlátozottak részére járható út).

IRODALOM

Keserű I. 2002: *A nagyvárosok és környékük nagyméretű kereskedelmi létesítményeinek hatása a közösségi közlekedésre.* Budapest. Geográfus Doktoranduszok VII. Konferenciája. Megjelenés alatt.

Kozma G. – Nagy E. 2002: *A „mall-kultúra" terjedésének vesztesei és nyertesei: A fogyasztás tereinek átrendeződése és a városi társadalom differenciálódása Debrecenben.* Kézirat.

Pápay Zs. 1998: Nagy bevásárlóközpontok telepítésének közlekedési- és városrendezési kérdései. In: *Nagy bevásárlóközpontok Budapesten.* Budapest. Közlekedéstudományi Egyesület.

Központi Statisztikai Hivatal – Magyar Bevásárlóközpontok Szövetsége 2002: Bevásárlóközpontok, hipermarketek, szakáruházak, 2001. Budapest. KSH.

Pro Urbe Kft. 1999: Módszertan kidolgozása bevásárlóközpontok és ipari parkok közlekedési hatástanulmányának elkészítéséhez. (Zárójelentés). Budapest. Kézirat.

Nagy Erika[1]

A városi térhasználat átalakulásának néhány sajátossága a kereskedelmi fejlesztések erőtereiben

Bevezetés

Alföldi városaink tereit a 2000-es évek elejére jelentősen *átformálták a kereskedelmi beruházások* – különösen a megyeszékhelyeken koncentrálódó nagyléptékű fejlesztések –, s új tartalmat – jelentést és jelentőséget – adtak a városrészeknek. A rövid idő alatt lejátszódott átalakulás *megváltoztatta az egyének, illetve társadalmi csoportok városi terekhez való viszonyulását*, ami új lakossági térpályák kialakulásában is megnyilvánult. E térbeli folyamatok értelmezése a kereskedelmi tőke struktúrájában, mozgásában bekövetkező (globális és nemzetgazdasági szintű) változásokkal összefüggésben lehetséges (Nagy, 2000; Hall, 2001; Wrigley–Lowe, 2002). Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a helyi (városi) politikák neoliberális jellegét (beágyazottságát) sem, amelyek fókuszában a külső források bevonása áll a helyi gazdaság dinamizálása érdekében – ehhez pedig elengedhetetlen a kedvező város-kép (imázs), amelynek egyik fontos eszköze a fogyasztás új tereinek kialakítása (Basten, 1996; Young–Kaczmarek, 1999). E politikák, illetve gazdasági folyamatok társadalmi következményeire irányuló kutatások szerteágazóak. Elemzésünkben a városi terek gazdasági (és politikai) hatalmat (illetve az azzal való szembenállást) hordozó jelentését, valamint az egyéni reakciók társadalmi beágyazottságát vizsgáló áramlatok eredményeire támaszkodunk. (Crouch, 1999; Jackson, 1999; Hall, 2001; Pacione, 2001).

Az alábbiakban arra keresünk választ, hogy az átalakulás időszaka milyen sajátos feltételeket teremtett a fogyasztás új tereinek kialakulásához, s e folyamat milyen módon értékelte át a városlakók viszonyát lakóhelyük egyes tereihez. Mindezt sajátos közegben, egy leszakadó, viszonylag alacsony jövedelmi struktúrákkal jellemezhető térség centrumában, Békéscsabán tettük, ahol relatíve későn, ugyanakkor szinte párhuzamosan valósultak meg olyan nagyléptékű fejlesztések, amelyek alaposan „felforgatták" a helyi kereskedelem szerkezetét – és az itt élők mindennapjainak tereit.

Szerkezeti és térbeli átalakulás a kereskedelemben

A kereskedelem sajátos, sokrétű szerepet töltött be a gazdasági átalakulás folyamatában. Ez az ágazat vonzotta a legtöbb vállalkozót a kilencvenes évek elején, és a gazdasági szervezetek mintegy harmada szintén kereskedelemmel foglalkozott az „alapítási láz" csúcspontján, 1993-ban. A szektor vonzereje a kereskedelmi szolgáltatások mennyiségi és minőségi hiányosságaiban (pl. elérhetőségi problémák for-

[1] Nagy Erika, tudományos főmunkatárs, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály

májában) – a keresleti piacban –, továbbá az üzletnyitás és -üzemeltetés viszonylag alacsony költségeiben rejlett. A kilencvenes évek elejének gazdaságpolitikai lépései – előprivatizáció, átalakulási és privatizációs jogszabályok, a „hazai tőke" támogatása bizonyos tranzakcióknál – szintén ösztönözték a vállalkozás-alapításokat (Douglas, 1995; Mohácsi, 1998). A szervezetek túlnyomó része csekély tőkével[2] és rossz fejlődési kilátásokkal rendelkezett, azonban (pl. az élelmiszer-szakma kényszervállalkozói esetében) fontos szerepet töltöttek be a háztartások egy részének túlélési stratégiáiban, különösen az ország keleti megyéiben. Ugyanakkor *a tőkekoncentráció jelei* már az évtized közepén láthatók voltak a szektorban: felgyorsult a hazai kereskedelmi hálózatok kiépítése, és – a fejlett piacgazdaságokra jellemző trendeknek megfelelően – megjelentek a törekvések a vertikális integrációra (a beszállító kapcsolatok fölötti ellenőrzés kiterjesztésére) is.

A *kilencvenes évtized második felében új trendek, folyamatok* indultak el a szektorban, amelyek alakításában a kedvező makrogazdasági folyamatok (elsősorban az infláció mérséklődése, a jövedelmek növekedése), a piacgazdaság ellenőrző mechanizmusainak kiépülése, továbbá az európai piacokon zajló strukturális átalakulás (új versenytársak megjelenése valamennyi ágazatban, a kereskedelmi nagyvállalatok vezető helyének megingása hazai piacaikon) és Magyarország uniós csatlakozási előkészületei döntő szerepet játszottak. A legmélyrehatóbb változásokat *a nemzetközi szereplők terjeszkedésének* – a beruházások nagyságrendnyi növekedésében is mérhető – *felgyorsulása* idézte elő. Megjelenésüket európai és tengerentúli versenytársai ösztönözték, amelyek új, nemzeti határokat átlépő stratégiáikat dolgoztak ki. Kifejezetten *a magyarországi terjeszkedés* mellett a befektetési környezet szólt; a szabályozási háttér – amelyet még a külföldi befektetők is „erősen liberalizált" jelzővel illettek 2002 végén –, a kiskereskedelmi hálózat fejletlensége, az állami vállalatok hálózatainak szétesése, s általában, a kereskedelmi szolgáltatások alacsony színvonala is[3].

A fenti folyamatok térbeli következményei több területi szinten ragadhatók meg:

– *A főváros* a korán meginduló, nagy léptékű fejlesztések (azok szereplői) révén részévé vált a globális tőke- és információ-áramlásnak, a nemzetközi szereplők centralizált elosztóhálózata és döntéshozatali struktúrája is Budapest kereskedelemben betöltött új szerepét erősítették. Ezt a folyamatot ösztönözték a másik oldalról a privatizáció után lezajlott folyamatok (a volt állami vállalatok hálózatainak leépítése) is, meggyengítve a vidéki városok kereskedelmi döntéshozatali és elosztó szerepét. Ugyanakkor Budapest vált az elsődleges színterévé a fogyasztói szokások tagolódásának, új, ehhez kötődő (a kereskedelmi vállalatok/fejlesztők által közvetített), értékek megjelenésének (Nagy, 2000; Sklair, 2001; Wrigely–

[2] A kereskedelemben alapított vállalkozások alaptőkéje tizede volt a nemzetgazdasági átlagnak az évtized elején.

[3] A minőségi garanciák hiánya, a zömmel kis alapterületű üzletek hiányos technikai felszereltsége, az árukínálat minőségi paraméterei ellen a vásárlóknak is egyre több kifogásuk volt a kilencvenes évek közepén. Korábbi, hazai felméréseink szerint különösen az élelmiszerek és a ruházati cikkek kereskedelmében jelentkeztek a minőségi problémák. Jelentős javulást csupán a kilencvenes évek végén készült vásárlói felmérések jeleztek.

Lowe, 2002) és azok további közvetítésének (pl. az országos médiumokon keresztül).

- Az utóbbi évek kereskedelmi fejlesztéseinek eredményeként *a városhierarchián belüli különbségek új dimenziói* is megjelentek, legnyilvánvalóbban a nagyvárosok, illetve a beruházási célpontok közül kimaradó kisvárosok és falvak között. Ez elérhetőségi problémaként jelenik meg az utóbbi településeken élők számára – különösen a falvakban megszűnő üzletek miatt. (Békés megyében pl. kiemelkedően magas volt a megszűnő élelmiszerboltok száma a 2000-es évek elején, miután két és fél év alatt több diszkont-áruház és egy hipermarket is megnyílt a megyeszékhelyen.)
- Differenciálódott a kereslet, „városias" – innovatívabb, nyitottabb magatartással jellemezhető, így könnyebben manipulálható – és „hagyományos" – konzervatívabb, kompromisszumra hajló (szerényebb választékkal is beérő, ezzel időt és pénzt spóroló),– *fogyasztói minták* jelentek meg. Ezek a fogyasztói attitűdök nem csupán térkategóriákhoz köthetők, legalább ennyire fontos tényezők az életkor, illetve a (mobilitás feltételeit is biztosító) jövedelem.
- *A fejlesztők térségi preferenciái* jelentős regionális differenciákat eredményeztek a szerkezeti átalakulás ütemében és a fogyasztói minták átalakulásában is. Ez tetten érhető a bevásárlóközpont-, szakáruház- és szupermarket-építkezések korai és nagyobb számú megjelenésében a közép- és nyugat-magyarországi városokban, illetve az árversenyre koncentráló, diszkont-hálózatot építő szervezeteknek az erősen ár-orientált fogyasztói attitűddel jellemezhető keleti (alföldi) megyékben történő terjeszkedésében is. *A Kelet-Magyarországon élők* az országos átlagnál alacsonyabb jövedelmeik ellenére is kihasználják az új lehetőségeket – az itt megvalósított fejlesztéseket kifejezetten sikeresnek tekintették az általunk felkeresett a nagybefektetők –, s ennek hátterében több tényező áll. A kereskedelmi hálózatok alkalmazkodnak a fogyasztási struktúra (negyedévenként tesztelt) regionális sajátosságaihoz (ez tetten érhető pl. a ruházati cikkek szegmensében). (Ezek alakításában nyilván éppen a terjeszkedő nemzetközi hálózatoknak, az általuk bevezetett új kereskedelmi formáknak, technikáknak és reklámtevékenységüknek jut fontos szerep.) A kereskedők szerint a magyarok, s különösen a Kelet-Magyarországon élők hajlamosak az irracionális fogyasztói döntésekre – a „túlfogyasztásra" –, engedve az árengedményes akciók csábításának. Ennek az attitűdnek a kialakulásában szerepet kap a vásárlás, mint szabadidős tevékenység – ami nálunk nem csak a bevásárló központokhoz, hanem a hipermarketekhez is kötődik –, különösen az ország keleti részén.

A kereskedelem átalakulásának néhány alföldi sajátossága

A fenti folyamatok eredményeként *az Alföldön is új térbeli kereskedelmi hierarchia formálódott*, átértékelve a korábbi centrum-szerepeket. A strukturális átalakulás ugyanakkor régióra jellemző sajátosságokat hordozott.

- A térségben – néhány városi centrumtól eltekintve – kifejezetten kedvezőtlenül alakultak a jövedelmi viszonyok az országos átlaghoz viszonyítva, s lassú felzár-

kózás csak 2002-től kezdődött. Ez utóbbi fordulat a kereslet (későn meginduló) felfutását – ugyanakkor a lakosság növekvő eladósodását – eredményezte, mind a napi, mind a tartós fogyasztási cikkek kategóriájában. A térségről (különösen a keleti megyékről, így Békés megyéről is) kialakított negatív kép eredményeként a nemzetközi hálózatok terjeszkedése – a régió egészét tekintve – viszonylag későn indult el.

- Az ágazatra szervezeti szempontból és a tőkestruktúrát tekintve is az országos átlagnál nagyobb mértékű elaprózottság volt jellemző a térségben. Nem meglepő tehát, hogy a nemzetközi befektetők megjelenése áttörést jelentett a kereskedelmi beruházások alakulásában, és rendkívül gyors szelekciót indított el a technológiai és szervezeti innovációkat megvalósítani képtelen, vagy arra nem hajlandó kisvállalkozói körben. Ebbe az irányba hatott, hogy a nagybefektetők a beruházásokat nagyon rövid idő alatt, lényegében párhuzamosan valósították meg. Tény ugyanakkor, hogy a szolgáltatások technikai és technológiai színvonala a helyi szereplők (kereskedők) egy részénél jelentősen javult. S a siker legfontosabb tényezői a horizontális szerveződésekhez történő csatlakozás, a közvetlen beszállítói kapcsolatok kiépítése, illetve a (települések közötti és azokon belüli) telephely-választás voltak.
- Az Alföldön – különösen a határmenti térségekben és a nagyobb városokban – a kereskedelem a gyors tőkeforgás és a pénzmosás színtere volt. Az ágazattal kapcsolatos botrányok, a „szürke" gazdaságban szerzett fogyasztói tapasztalatok megingatták a vásárlói bizalmat. Az új fejlesztéseket ezért nagy várakozások előzték meg a fogyasztók részéről, akik a szolgáltatások színvonalának javulását várták a nemzetközi szereplők megjelenésétől.
- A külföldi tőke fogadásában is megjelentek a térség leszakadásából eredő sajátosságok: különösen a keleti, kevés külföldi befektetőt fogadó térségekben, elsősorban a kis- és középvárosokban hiányzott a tudás és a tapasztalat a nagyberuházások menedzseléséhez – a tulajdonosok, illetve az önkormányzat részéről –, és a helyi politikai és gazdasági érdekek összefonódása is akadályozta a megvalósítást, ám a terjeszkedés folyamatát ez sem lassította le számottevően.

A fogyasztás tereinek átrendeződése Békéscsabán[4]

A fenti folyamatok típusterületének tekinthető Békés megye, illetve azon belül Békéscsaba. A jövedelmek alakulását – ha megszorításokkal is – tükröző személyi jövedelemadó növekedését (1997–2002) tekintve a város kistérsége a 126. helyen állt a 150 hazai statisztikai térség rangsorában. A helyi kiskereskedelmi szervezetek közül kevés tudott megerősödni (összesen 7 ért el 500 millió Ft fölötti árbevételt 2002-ben) és a megyeszékhelyek közül is itt történt a legnagyobb mértékű visszaesés az üzletek számában. Az előbbi folyamatot a helyi szereplők a vásárlóerő gyengesége mellett a beszerzési források átrendeződésével, a felvásárlási szövetségeken

[4] Következtetéseinket a statisztikai adatok mellett a helyi kereskedelmi szereplőkkel készített interjúkra, valamint (a fogyasztói térpályák estében) egy helyben végzett, 1000 főre kiterjedő, a helyi lakosságot kor, nemek és területi megoszlás alapján reprezentáló kérdőíves felmérésre alapozzuk.

belüli feszültségekkel, a csekély újító hajlammal, továbbá a szektor fekete/szürke szegmensének (pl. textil és ruházati kereskedelem) fennmaradásával magyarázzák.

A külföldi befektetők fejlesztései eredményeként a kínálat strukturáltabbá vált mind a napi, mind a tartós fogyasztási cikkek piacán, ugyanakkor felgyorsult a tőke- és alapterület-koncentráció, illetve a helyi szervezetek szelekciója[5]. Az átalakulási folyamat fontos szereplőjeként jelent meg a helyi piacon a város egyetlen bevásárló központja (Csaba Center) is, amely a kereskedelmi-szolgáltató tevékenységek egy térben történő koncentrációjával és egyértelmű értékpreferenciáival (márkás termékek/minőségi garancia/magasabb árak) hozzájárult a specializált, innovatív helyi vállalkozások, illetve a hazai/külföldi lánchoz tartozó üzletek helyzetének stabilizálásához.

Az új fejlesztések a helyi fogyasztópiac szegmentációját – a társadalmi csoportok eltérő fogyasztói szokások mentén történő tagolódását –, ugyanakkor *a fogyasztás tereinek átrendeződését és átértékelődését eredményezték.* Empirikus vizsgálataink szerint a helyi társadalom konzervatív és újításokra fogékony csoportjai jól elkülöníthetők, elsősorban életkor, másodsorban jövedelmek szerint. A fiatalok, illetve tehetősek körében jól kirajzolódik a minőség-orientált választás (erősödik pl. a márkahűség). Az idősebbek körére az árak mellett a kereskedelem hagyományos formáihoz történő erősebb ragaszkodás jellemző, míg (általában) a két alsó jövedelemi negyedbe tartozók számára az új fejlesztéseket különösen vonzóvá teszik alacsonyabb(-nak vélt) áraik. A helyi lakosság új fejlesztésekhez való viszonyát ugyanakkor az életmód változása is alakítja: a háztartások egyre szélesebb körében terjed – ezen belül a legalább egy aktív keresővel, illetve autóval rendelkezők túlnyomó részére jellemző – a heti, kétheti, havi gyakoriságú „nagy bevásárlás" intézménye, amivel a vásárlók időt takarítanak meg, s amit a napi cikkeket forgalmazó hálózatok ki is aknáznak (pl. akcióik időzítésével).

A helyi kereskedelem új „mágnesei" sajátos, *eltérő módon osztják meg a helyi társadalmat* .A napi cikkek piacán részesedését gyorsan növelő a Tesco esetében a mobilitás, különösen a családi autó megléte/hiánya differenciálja a népességet, de az áruház lényegében valamennyi kor-, illetve jövedelmi csoport döntő hányada számára többé-kevésbé rendszeres vásárlási célponttá vált. Ennek következtében nem csupán a kisebb, napi cikkeket forgalmazó üzletek száma csökkent, de átértékelődött a hagyományos piac szerepe is: a vásárlói térpályák közül is kevesebb irányul ide, de eltűnőben van „köztér" funkciója is.

A belvárosi bevásárló központhoz sajátos életstílust és értékrendet társítanak a helybeliek, ezért jelenléte erősen megosztja a helyi társadalmat[6]. A fejlesztés illeszkedik a – békéscsabai mellett a többi hazai, európai – városi vezetők imázs-javító törekvéseihez, s várakozásaikat igazolta a Csaba Center megépítését követően megindult (lakó-, kereskedelmi és egyéb szolgáltató funkciókat is érintő) dzsentrifikációs folyamat a belváros nyugati részén. Mindez azonban a városmag más területeinek – a sétáló utca középső szakasza, a belváros keleti, intézményi „negyede", valamint a

[5] A helyi szereplők szerint az utóbbi évekre jellemező jövedelem- és keresletnövekedésből származó hasznot a nemzetközi láncok fölözték le.

[6] A nyugdíjasok 42%-a, az általános iskolai végzettséggel rendelkező 16 év fölöttiek 40%-a, az alsó jövedelmi negyedbe tartozók 38%-a teljesen elutasító a létesítménnyel szemben.

peremek leértékelődését indította el. A folyamat jellemzően nem a lakó- hanem a kereskedelmi és az üzleti (irodai) szolgáltatások szegmensét érintette. Mivel a helyi önkormányzat reakciói – átfogó koncepció híján – szórványos lépésekre (pl. a sétálóutca környezetének lassú javítására) korlátozódtak, a belváros hagyományos szerepköreinek átrendeződése egyes, korábban (szociálgeográfiai értelemben) a közösségi élet tereiként működő mikroterek „kiürüléséhez", ugyanakkor új, eklektikusabb (sok helybeli szerint „stílustalan") épített környezet kialakulásához vezetett. A közterek „privatizációja" (Jackson, 1998:177), ugyanakkor a közösségi („civil") élet hiányzó terei magukban hordozzák annak a veszélyét, hogy elveszítjük azt a tartalékot („tőkét") amit az itt élők kötődése jelent. Az alföldi városok átalakuló terei – átfogó fejlesztési koncepciók és rendezési tervek, illetve azok következetes megvalósítása nélkül – vonzóbbá válhatnak a befektetők és a turisták számára, de az itt élők elveszítik mindazt, ami a városi (köz)tér, az „utca" lényege számukra: az azonosulás, a „valahová tartozás" lehetőségét, az otthonosság, érzését jelenti.

IRODALOM

Basten, L. 1996: Developing redevelopment: a project, a city image, a planning process. The case of the „Neue Mitte Oberhausen" *Geographia Polonica* 69: 109–118.

Crouch, D. 1998: The street in the making of popular geographical knowledge. In: Fyfe, N. R. (ed.) *Images of the street.* London, New York. Routledge.

Douglas, M.J. 1995: Privatisation Growth and Sustainability of the Retail Sector in Budapest, *Moravian Geographical Reports* 3/1–2: 44–52.

Hall, T. 2001: *Urban Geography*. Routledge: London, New York.

Jackson, P. 1998: Domesticating the street: the contested spaces of the high street and the mall. In: Fyfe, N. R. (ed.) *Images of the street.* London, New York. Routledge.

Mohácsi, K. 1998: A magyarországi élelmiszer-forgalmazás: a szövetkezeti kereskedelem lehetőségei. *Közgazdasági Szemle* 45/5. 494–506.

Nagy E. 2000: Globális stratégiák és lokális válaszok a kereskedelemben. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs. Dialóg Campus.

Pacione, M. 2001: *Urban Geography*. A Global Perspective: 380–400.

Sklair, L. 2001: *The Transnational Capitalist Class.* Oxford. Blackwell: 34–112.

Wrigley, N. – Lowe, M. 2002: *Reading retail: A geogarphical perspective on retailing and consumption spaces*. London. Arnodl: 187–234.

Young, C. – Kaczmarek, S. 1999: Changing the Perception of the Post-Socialist City: Place Promotion and Imagery in Lódz, Poland. *Geographical Journal* 165/2: 183–191.

Nyomdai munkálatok: Gyomapress Nyomda, Gyomaendrőd tel.: 66/282-326

A III. Alföld-kongresszus támogatói:

Nagyalföld Alapítvány
Békéscsaba Megyei Jogú Város Önkormányzata
Békés Megye Önkormányzata
Henkel Magyarország Kft
Békés Megyei Vízművek Vállalat
Strabag Rt
AGRIMIL-AGRIMPEX Rt
Fiume Rt
UHRINTrans
Békés Megyei Jókai Színház
JAVIPA Nyomdaipari Kft
Cofinec Kner Cimkegyártó Kft
Békéscsabai Vállalkozói Centrum Kft
Magyar Földrajzi Társaság Körösvidéki Osztály